1/3Č

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

СТАРИНАР

XXX

1979.

БЕОГРАД
1980.

СТАРИНАР XXX

1/3 Č

М. Жар
БИБЛИОТЕКА А.И.
ЦЕНТАР ВИМИНАЦИЈУМ
Сигн.
Инв. бр. 48

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXX/1979

ГЛАВНИ УРЕДНИК
ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милутин Гарашанин, Радивоје Љубинковић, Ђорђе Мано-Зиси, Маја Паровић-Пешикан, Владислав Поповић, Растко Васић (секретар редакције)

БЕОГРАД
1980.

4С

YU ISSN 0350—0241

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаилова бр .35.
Штампа: „Радиша Тимотић“, Београд, Јакшићева бр. 9.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXX/1979

RÉDACTEUR EN CHEF
ĐURĐE BOŠKOVIĆ

RÉDACTEUR RESPONSABLE
BORISLAV JOVANOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION

Milutin Garašanin, Radivoje Ljubinković, Đorđe Mano-Zisi, Maja Parović-Pešikan, Vladislav Popović, Rastko Vasić (secrétaire de la rédaction)

BEOGRAD
1980.

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КРУШЕВЦА И МОРАВСКЕ СРБИЈЕ

Симпозијум у Крушевцу, 11—13. април 1975.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE KRUŠEVAC ET DE LA SERBIE DE LA MORAVA,

Colloque à Kruševac, 11—13 avril 1975

Емилија Томић — Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу . . . 1

Emilija Tomić — *Les résultats des fouilles préhistoriques à Kruševac* . . . 5

Ђурђе Бошковић — Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије . . . 7

Djurdje Bošković — *La ville de Kruševac dans le systeme des villes fortifiées de la Serbie médiévale* . . . 11

Мирко Ковачевић — Профана архитектура средњовековног Крушевца — Резултати досадашњих истраживања . . . 13

Mirko Kovačević — *L'architecture profane médiévale de Kruševac — Résultats des recherches* . . . 28

Бранислав Вуловић — Лазарица — Црква св. Стефана у Крушевцу . . . 31

Branislav Vulović — *Lazarica — L'église de Saint Etienne à Kruševac* . . . 42

Душица Минић — Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца 43

Dušica Minić — *Contribution à la datation de la céramique médiévale de Kruševac* . . . 47

Марија Бајаловић—Хаџи-Пешић — Декорисана керамика Моравске Србије . . . 49

Marija Bajalović—Hadži-Pešić — *La céramique decorée de la Serbie moravienne* . . . 53

Гордана Томић — Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије . . . 55

Gordana Tomić — *De quelques problèmes concernant l'architecture profane dans le complexe de Milentija* . . . 63

Радомир Станић — Средњовековне цркве у Сталаћу и околини . . . 65

Radomir Stanić — *Les églises médiévales à Stalać et dans ses environs* . . . 73

Марко Поповић — Манастир Павловац . . . 75

Marko Popović — *Le monastère Pavlovac* . . . 81

Гордана Марјановић-Вујовић — Манастирски комплекс Кастаљан . . . 83

Gordana Marjanović-Vujović — *Complexe monastique Kastaljan* . . . 87

РАСПРАВЕ И ПРИЛОЗИ — ÉTUDES ET APERÇUS

Љубица Зотовић — Симболични прикази ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација . . . 89

Ljubica Zotović — *Présentation symbolique du feu dans des parties de l'icone de Mithra recemment decouverte à Viminacium* . . . 96

Милорад Стојић
Milorad Stojić
Налазишта Басараби културе у околини Светозарева . . 97
Les localités de la culture Bassarabi aux environs de Svetozarevo 107

Марко Поповић
Marko Popović
Прилог проучавању некрополе античког Сингидунума . 109
Contribution à l'étude de la nécropole de l'antique Singidunum 111

Србољуб Живановић
Srboljub Živanović
Остаци људских скелета из римске гробне конструкције са Дорћола 113
Restes de squelettes humaines provenant de tombe romaine de Dorćol 116

Мирослав Јеремић
Miroslav Jeremić
Црква у Ивању 117
L'église à Ivanja 121

Лепосава Трбуховић
Leposava Trbuhović
Прилог проучавању страних етничких елемената у аварским некрополама 123
Contribution à l'étude des éléments ethniques etrangers dans les nécropoles avares 129

Славенка Ерцеговић-Павловић — Десанка Костић
Slavenka Ercegović-Pavlović — Desanka Kostić
Теренска истраживања лесковачког подручја II . . . 131
Prospection archéologique de la région de Leskovac II . . 135

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

J. M. Coles, A. F. Harding, THE BRONZE AGE IN EUROPE, Methuen Co. London 1979, стр. XVIII+581, 24 табле фотографија *(Војислав Трбуховић)* 137

Bernhard Hänsel, BEITRÄGE ZUR REGIONALEN UND CHRONOLOGISCHEN GLIEDERUNG DER ÄLTEREN HALLSTATTZEIT AN DER UNTEREN DONAU I—II, Beiträge zur Ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 16 und 17, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn 1976, стр. 251+12, табле 1—77+I—XVIII, карте 1—6 и 1 прилог *(Растко Васић)* . 138

Hugh Hencken, THE IRON AGE CEMETERY OF MAGDALENSKA GORA IN SLOVENIA, Mecklenburg Collection, Part II, with editorial assistence from Peter S. Wells. Bullettin 32, American School of Prehistoric Research, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Mass. 1978. Стр. 316 са 5 хронолошких табела и 380 слика *(Растко Васић)* . . . 139

Mehtilda Urleb, KRIŽNA GORA PRI LOŽU, Halštatska nekropola, Katalogi in Monografije 11, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1974. Стр. 102 (резиме на немачком језику стр. 73—102), 21 слика, 44 табле и 1 прилог *(Растко Васић)* 140

Janez Dular, PODZEMELJ, Katalog najdb, Katalogi in monografije 16, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1978. Стр. 29 са 3 слике у тексту (резиме на немачком језику стр. 17—22) и 43 табле *(Растко Васић)* 141

Biba Teržan, ČERTOŠKA FIBULA, Arheološki vestnik XXVII, 1976, Ljubljana 1977. Стр. 317—536 (резиме на немачком језику стр. 424—443) са 60 слика и 93 табле *(Растко Васић)* 142

Paul-Marie Duval, LES CELTES, L'univers des formes, Paris 1977. 228 стр. текста, 447 илустративних прилога: фотографија црнобелих и у боји, цртежа, схема, скица; синхронистичке табеле, библиографија, речник термина, индекс, географске карте *(Борислав Јовановић)* 143

Venceslas Kruta, Erich Lessing, LES CELTES. Miklós Szabó за поглавље: Подунавски Келти и експанзија на Балкан. Hatier, Paris 1978. 119 стр. текста, 116 илустрација у боји, индекс, библиографија *(Борислав Јовановић)* 145

Maja Parović-Pešikan, CORPUS VASORUM ANTIQUORUM 4, YOUGOSLAVIE, Sarajevo — Musée national de la Republique socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975/78. Стр. 53, табли 48, цртежа 14 (на француском), изд. Међународне уније Академија *(Гордана Цветковић-Томашевић)* 147

Danica Pinterović, MURSA I NJENO PODRUČJE U ANTIČKO DOBA, Osijek 1978. Текст 192 стр., резиме 33 стр. +78 табли, 3 карте и 3 архитектонске скице *(Милоје Р. Васић)* 148

Aleksandar Jovanović, NAKIT U RIMSKOJ DARDANIJI, Dissertationes et monographiae XXI, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978. Стр. 119 (са резимеом на енглеском стр. 109—119) и 170 слика *(Растко Васић)* 150

Живка Н. Вължарова, СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ ПО ДАННИ НА НЕКРОПОЛИТЕ ОТ VI—XI В. Изд. Бугарске академије наука, Софија 1976, стр. 447, слика 243 и таблица 20 *(Славенка Ерцеговић-Павловић)* 151

Людмила Дончева-Петкова, БЪЛГАРСКА БИТОВА КЕРАМИКА ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (втората половина на VI-края на X в.). Изд. Бугарске академије наука, Софија 1977. 148 стр. текста, 47 стр. каталога, 48 слика у тексту, 31 табла илустрација, 6 стр. резимеа на француском *(Душица Минић)* 152

Dragan Nagorni, DIE KIRCHE SV. PETAR IN BIJELO POLJE (MONTENEGRO), Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur. Ed. Miscellanea Byzantina Monacensia 23, München 1979, XXIII+380 стр. Илустрације. *(Мара Харисијадис)* 154

ЈЕДАНАЕСТИ КОНГРЕС КЛАСИЧНЕ АРХЕОЛОГИЈЕ У ЛОНДОНУ *(Растко Васић)* 155

IN MEMORIAM

РАДИВОЈЕ ЉУБИНКОВИЋ (1910—1979) 157

ГРГА НОВАК (1888—1978) 159

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1976—1977 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur N. MANDIĆ 161

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу

Приликом археолошких истраживања средњовековног Лазаревог града на узвишеном платоу изнад ушћа Гарског потока у Западну Мораву откривени су бројни остаци материјалних докумената праисторијских култура, почев од најстарије старчевачке, па до култура старијег гвозденог доба.

Нажалост, интензивном грађевинском делатношћу у познијем времену, нарочито приликом изградње средњовековног града, у највећој мери су уништени, или оштећени праисторијски слојеви, због чега се старији материјал најчешће налази у секундарном положају. За потпунију реконструкцију живота и развоја праисторијских култура може да се користи материјал са становишта типолошких карактеристика, а мање као документат у стратиграфији овог значајног налазишта. Али без обзира на све тешкоће стратиграфске природе, могуће је на истраженом платоу Лазаревог града издвојити по који део неоштећеног или у мањој мери оштећеног слоја, на основу кога се уз коришћење компаративних података са суседних праисторијских налазишта, нарочито у долини Мораве, може да утврди узајаман стратиграфски и релативни хронолошки однос појединих културно већ издиференцираних целина. У овом смислу мање проблеме представљају културе које се развијају у различитим временским периодима, а веће, када се ради о директном културном континуираном развоју. Овде се у првом реду мисли на однос старчевачког и винчанског материјала, а затим и на материјал бронзаног доба, чији положај ни у оквиру бронзаног доба Поморавља није најбоље и најсрећније решен.

У реконструкцији стратиграфског положаја појединих културних група на платоу Лазаревог града користићемо скромне директне или индиректне податке са ископавања из 1961—1962. године, које је објавио Ч. Јордовић[1] и познијих радова које Народни музеј у Крушевцу извршио у заједници са Археолошким институтом.

Приликом систематских ископавања у времену од 1973—1976. године у квадратима К, Ј, Њ и Ж (источно и југоисточно од апсиде цркве Лазарице), утврђено је да најнижи слој припада старчевачкој културној групи. Изнад овога слоја формира се један хоризонт са материјалом бронзаног доба (група Брзи Брод—Медијана I, по подели М. Гарашанина), а затим слој са „S" керамиком, која се према најновијим истраживањима у Србији, Војводини и у Румунији ставља у старије гвоздено доба — Басараби комплекс. Поред ових културних група, чије је постојање у вертикалној стратиграфији извесно, у току ископавања нађени су појединачни налази винчанске, баденско-костолачке и латенске културе. Они из напред поменутих разлога, нису уврштени у стратиграфску скалу праисторијског слоја овог налазишта, мада није искључено да би радови на широј површини, где би били захваћени и праисторијски хоризонти, употпунили општу слику о животу и развоју праисторијских култура.

Овако изнета скала смењивања праисторијских култура разликује се од онога што је о овом налазишту објављено у литератури. Наиме, код публиковања резултата са истраживања 1961—1962. године цео бронзанодобни слој означен је као слој раног бронзаног доба,[2] укључујући ту и материјал који припада знатно млађим културама, као што је случај са „S" кера-

[1] A. Jurišić, Č. Jordović, Lazarev grad — Kruševac, Arheološki pregled 4, 1962, 249—250.

[2] Č. Jordović, A. Jurišić, Rezultati arheoloških ispitivačkih radova u Kruševcu period 1961—1962. g., Saopštenja IX, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd 1970, 292—294.

миком, која сигурно припада гвозденом добу, босутској групи Басараби комплекса. Временски она припада халштату С.

Ова коректура раније предложене поделе праисторијског слоја на налазишту у Крушевцу, била је неопходна. Она је извршена на основу најновијих истраживања која су вршена у Србији после 1962. године и публиковања првих извештаја са овог налазишта. На основу ових резултата стратиграфија овог налазишта показује следећу слику:

1. Хоризонт са јамама старчевачке културе,
2. Хоризонт насеља са материјалом Брзи Брод—Медијана I групе позног доба (бронза С—D по периодизацији P. Rajneke-a),
3. Хоризонт са „S“ керамиком, фацетираним и тордираним зделама, који одговара босутској групи југословенског Подунавља, халштат С.

Хоризонт старчевачке културе

У већини сонди које су отворене на платоу Лазаревог града, у најнижим нивоима, налажена је старчевачка керамика. Нарочито је бројна у квадратима J и Њ, где је у једној јами она откривена у оквиру затворене стратиграфске целине. Ово је у исто време један од објеката који би могли да протумачимо као земуницу и који показује да је на овом терену сигурно постојало старчевачко насеље.

Од осталих објеката насеобинске архитектуре могле би да се наведу и јаме, чија намена није увек довољно јасна. Остаје отворено питање да ли се ради о некој врсти силоса, склони-

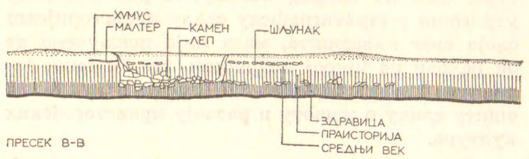

Сл. 1. Крушевац- средњовековни град. Праисторијски слој у сонди са источне стране апсиде. Квадрат 42—47. Цртеж М. Ковачевић и Б. Миленковић. — Fig. 1. Kruševac, forteresse mediévale. La couche préhistorique dans le sondage près du côte est de l'apside. Carré 42—47. Dessin M. Kovačević et B. Milenković.

шта хране, каква су честа у старчевачкој култури Поморавља и Подунавља, или су то обична позајмишта земље у која је касније одбациван непотребан материјал. У сваком случају ови објекти као и поменута земуница показују да, што се тиче врсте и облика налазишта, оно припада познатом типу старчевачких насеља у нашим крајевима, која обично називамо „земунички тип насеља“. Таква су насеља код Црнокалачке Баре, Гривца, Дивостина, Течића или познатих налазишта старчевачке културе на Косову: Гладнице, Житковац и др.

Знатно више података о старчевачком насељу пружа керамика и други облици материјалне културе. Типолошки керамика припада једној фази у развоју старчевачке културе, коју карактерише недостатак сликане, а појава других познатих техника украшавања, као што је барботинирање. У основи разликују се две врсте керамике: једна коју чине посуде углачане површине, али не полиране, а друга керамика са и без орнамената. У развоју старчевачке културе ово би могла да буде фаза која непосредно претходи најмлађем периоду културе, који се одликује са праволинијским и криволинијским сликаним мотивима (мрко на светло окер основи).

У области орнаментике најбројније је украшавање утиснутим орнаментом штипања, или огрубљивањем површине, односно наношењем размућене глине на глатку површину суда-барботин. Прва техника јавља се у различитим варијантама: утиснуте јамице у низу, мотив житнога класа или слободно формиран орнаменат. Посебно треба истаћи један готово потпуно очуван суд, лоптастог облика, чија је површина украшена густо постављеним брадавицама. Он је изузетан и по својој фактури и по техници којом је орнаменат изведен (Т. I, 1).

Фрагментованост керамичког инвентара не дозвољава да се у потпуности или парцијално реконструишу сви облици који су били у употреби на овом насељу. Већина фрагмената припада посудама лоптастог облика (Т. I, 2).

Посебну групу, врло честу у старчевачком хоризонту, чине жртвеници. Они су по облику и по фактури врло слични жртвеницима са других познатих старчевачких налазишта. Издвајају се две основне групе и неколико варијаната у оквиру њих. Једну групу чине жртвеници са три, а другу жртвеници са четири ноге. (Т. I, 3, 4, 5). И код једне и код друге групе реципијент је у облику плитког кружног додатка, који је најчешће оштећен од употребе. Украшавање ногу врши се урезивањем, пластичним моделовањем или лоптастим апликацијама у пределу где се нога спаја са реципијентом. Аналогије за жртвенике из Крушевца налазимо у материјалу са већ цитираних налазишта код Црнокалачке Баре,[3] Гривца у долини Мораве или на Косову.

[3] N. Tasić—E. Tomić, Crnokalačka Bara, naselje starčevačke i vinčanske kulture, Beograd 1969.

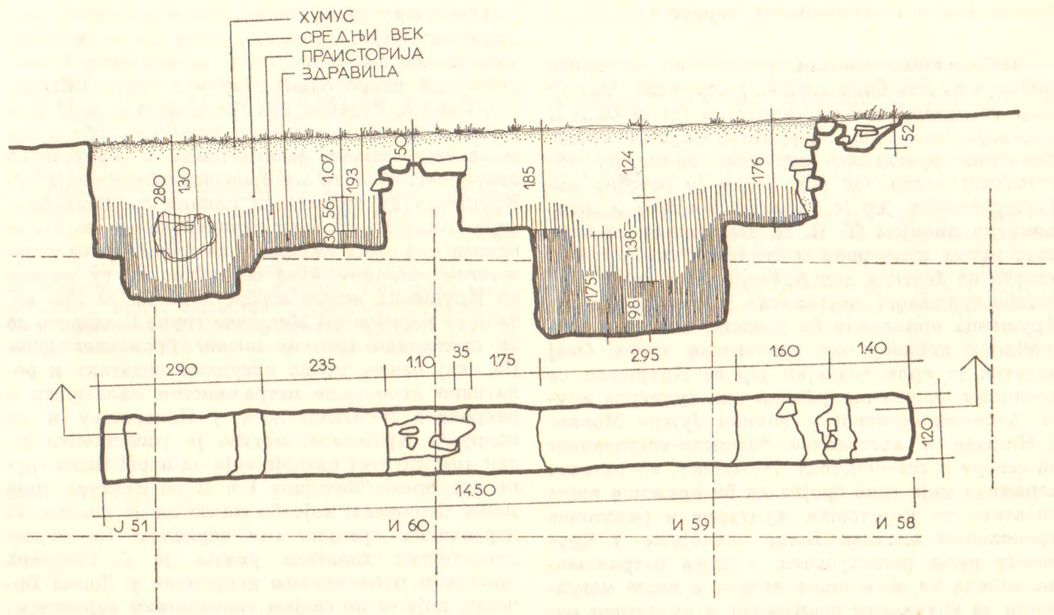

Сл. 2. Крушевац, средњовековни град. Праисторијски слој у сонди 1. Квадрат J 51. И 58—60. Основа и пресек. Цртеж арх. М. Несторовић и И. Стојиљковић. — Fig. 2. Kruševac, forteresse mediévale. La couche préhistorique dans le sondage 1. Carré J 51. I 58—60. Plan et section. Dessin M. Nestorović et I. Stojiljković.

У старчевачком хоризонту са доста фрагмената керамике и силекса (кв. Њ, кота 0,80 м) нађена је једна стубаста статуета са моделованим патрљцима руку, аплицираним грудима и извученим носем из основне масе лица. (Т. I, 6). Према типолошкој подели Д. Срејовића,[4] ова старчевачка статуета припадала би другој групи у развоју старчевачке пластике. Ближе аналогије за ову статуету можемо наћи на једном примерку статуете из Црнокалачке Баре, Павловца и Гладница.

Стратиграфска ситуација на налазишту показује да најнижи стамбени хоризонт, припада једном старчевачком насељу земуничког типа. То је у исто време, на подручју Крушевца и његовој околини најстарији траг боравка људи, а временски би могло да се одреди у VI миленијум пре н.е. Материјална култура овог насеља, као и други елементи (положај насеља, насеобински објекти), представљају интегрални део широког подручја старчевачке културе, коме припадају налазишта у Поморављу: Буковичка Чесма и Велика Река (околина Светозарева), Црнокалачка Бара, Течић[5] и Гривац, Вртиште и Бубањ (околина Ниша), Гладнице и Житковац (на Косову) и у Подунављу: Старчево, Винча, Обреж, Грабовац и др.

У односу на развој старчевачке културе у целини, налазиште у Крушевцу припадало би једној фази у развоју ове групе, коју карактерише недостатак украшавања у техници сликања, а појава са друге стране посуда са недовољно углачаном површином која се љуспа. Д. Срејовић је у својој класификацији старчевачке културе уочио овај хоризонт и обележио га као рано Старчево. На овај начин у релативно хронолошком смислу насеље у Крушевцу било би старије од Црнокалачке Баре (Црнокалачка Бара I), које у стилском развоју старчевачке културе означава барокну фазу, сувремену са најстаријим насељем Винчанске групе. Старчевачка керамика типа Црнокалачка Бара генетски се везује са овом фазом старчевачке културе коју карактеришу налази у Крушевцу.

[4] Д. Срејовић, Неолитска пластика централно-балканског подручја, Неолит централног Балкана, Београд 1969, 180—183.

[5] R. Galović, Tečić — Eine neolitischen Siedlung bei Kragujevac, BRGK 43—44, 1964.

Енеолитски и бронзанодобни период

Појединачни налази енеолитске и нешто бројнији налази бронзанодобне керамике указују да је са различитим интензитетом током III и II миленија насељено подручје Лазаревог града. Неколико фрагмената керамике припадају костолачкој групи. Од њих један је посебно карактеристичан, јер је украшен убодима и фурхенштих линијом (Т. II, 1). Типолошки он припада истом културном и стилском кругу као и налази из Јеленца код Алексинца.[6] У односу на распрострањеност костолачке групе, налази из Крушевца припадали би јужном, ако не и најјужнијем продору ове енеолитске групе. Овај податак је врло значајан јер се Крушевац са околином налази на граници два културна круга: бубањско-хумског у долини Јужне Мораве и Нишаве и костолачко, баденско-костолачког на северу и североистоку. Нажалост, костолачка керамика није тако бројна да би пружила више података за типолошке, културне и релативне хронолошке анализе. Њено постојање у Крушевцу ваља регистровати, а даља истраживања можда ће дати више налаза и више могућности за изучавање временског и културног односа бубањско-хумске (Бубањ—Хум II) и костолачке групе.

Керамика из бронзанодобног хоризонта је бројнија, мада према својим типолошким карактеристикама доста атипична. То су фрагменти грубих посуда украшених са пластичном траком са утиснутим прстима и кратким зарезима. Међу облицима доминирају дубоке зделе, пехари са једном или две дршке које надвисују обод суда (Т. II, 2, 3, 4, 5, 6). Њихова карактеристика је да се на дршци која полази од обода, надвисује га или се ломи на доле, налазе рожаста или дугметаста испупчења. Пехаре ове групе (Медијане) М. Гарашанин опредељује у позно бронзано доба, односно у Медијана групу.[7]

На подручју Крушевца као и у његовој околини материјал бронзаног доба доста је оскудан. Нешто више података налази се у Поморављу на некрополама Параћин групе (Мајија код Ражња, Рутевац код Алексинца и др.).[8] Ова група се одређује у средње бронзано доба и она је за сада позната једино преко материјала из некропола. Налази из бронзанодобног слоја из Крушевца су типолошки слични са пехарима-прилозима из гробова параћинске групе. То се односи пре свега на дршке са дугметастим и рожастим додатком. Има се утисак да су налази из Крушевца нешто млађи и да би се пре везали са хоризонтом Медијана групе I, односно да би припадали времену позног бронзаног доба. На овај начин, преко оскудних података и релативно недовољне истражености налазишта и некропола бронзаног доба у Поморављу и на подручју Крушевца, могуће је успоставити један континуитет развоја који од параћинске групе иде преко Медијане I и II до култура типа Доња Стражава, које би могле да се повежу са дарданским предримским периодом. На појаву дугметастих додатака указао је Д. Срејовић приликом публиковања некрополе у Доњој Брњици, која се по својим типолошким карактеристикама везује за налазе у долини Топлице и Поморављу.

Праисторијски део културног слоја у Лазаревом граду завршава се појединачним налазима керамике старијег гвозденог доба. Керамика старијег гвозденог доба заступљена је фрагментима здела са тордираним ободом, посудама украшеним урезаним линијама и утиснутим „S“ орнаментом. Овај културни хоризонт у Подунављу, Посавини и у ужој Србији доста је познат захваљујући најновијим истраживањима северно од Крушевца и новим истраживањима у Румунији. У последње време овај хоризонт се повезује са појавом нових етничких јединица, са продором Басараби културе са истока и тракокимерским налазима у Подунављу.

Емилија ТОМИЋ

[6] Р. Галовић, Праисторијско насеље „Јеленац“ код Алексинца, Зборник радова Народног музеја II, 330—336.

[7] М. Гарашанин, Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Народни музеј — Ниш, 1971, 15.

[8] Н. Тасић, Остаци некрополе параћинске групе код Мајије, Старинар, XIII—XIV, 1962—1963, 1962—1963, 187—191.

LES RESULTATS DES FOUILLES PRÉHISTORIQUES À KRUŠEVAC

Les recherches archéologiques effectuées dans la cité médiévale de Lazar à Kruševac ont révélé des donneés intéressantes sur l'archéologie préhistorique. Tout d'abord on a constaté que le première agglomération fut établie dans cette localité dès le début du néolithique et que ses habitants, tenants de la culture de Starčevo, qui vivaient dans des habitations troglodytiques ont laissé d'abondants témoignages de leur culture matérielle. L'absence de céramique du groupe de Vinča indique que le plateau fut abandonné pendant une certaine période. Les premières découvertes suivantes, isolées proviennent de l'époque enéolithique — de la période du groupe de Kostolac. Ces objets isolés indiquent, plutôt qu'ils ne le prouvent, l'existence d'une agglomération à cette époque. Après la période enéolithique à l'âge du bronze avancé, la vie se rétablie dans cette localité. Les restes de cette période, sensiblement plus nombreux indiquent l'intensification de la vie et l'existence d'habitations sédentaires qui semblent appartenir au groupe de Médiana, récemment déterminé. Les couches préhistoriques les plus récentes, stratigraphiquement les plus menacées par les fondations des bâtiments médiévaux sont les plus dégradées. Le matériel est mélangé aux décombres médiévaux de sorte que, souvent, on ne peut discerner la céramique du premier et du second âge du fer qu'en ayant recours à la typologie. Quelques fragments de céramique de la Tène pourraient peut-être témoigner que la percée celtique vers le sud engloba aussi les régions situées à l'ouest de la rivière Morava.

Emilija TOMIĆ

Т. I. 1—6. Праисторијска керамика из Крушевца. — Pl. I. 1—6. Poterie préhistorique de Kruševac.

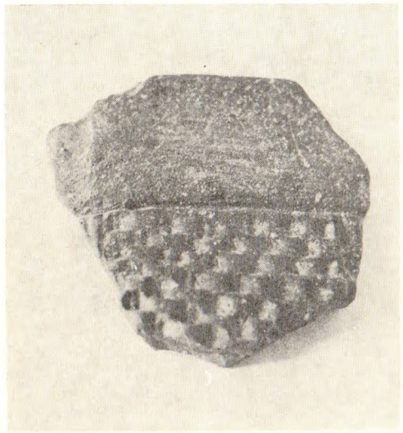

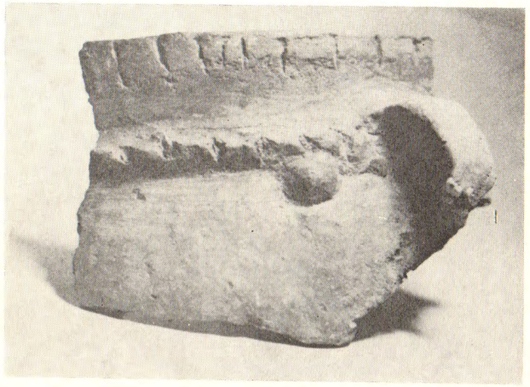

Т. II. 1—6. Праисторијска керамика из Крушевца. — Pl. II. 1—6. Poterie préhistorique de Kruševac.

Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије

Сарадници Археолошког института и Народног музеја у Крушевцу изашли су данас пред овај скуп са првим заједничким, иако сажетим ипак и систематизованим обавештењима о научним истраживањима вршеним на територији старог крушевачког града, од 1963. па, уз извесно постепено смањивање интензитета, све до данас.

Институт се тада, 1963,[1] прихватио овога задатка из више разлога:

— Требало је пре свега методолошки са више система, а научно уз највећу одговорност, археолошки истражити један од наших најзначајнијих утврђених урбаних средњовековних центара; — отуда је посебан акценат стављен на свеколике остатке средњовековне културе, који се на овом терену још могу идентификовати;

— Археолошку, архитектонску и фото-документацију требало је систематизовано средити;

— Указати помоћ при обради и систематизованом излагању покретних објеката у археолошкој збирци Музеја;[2]

— Откопане и истражене објекте требало је санирати, а делимично, тамо где је то било неопходно, на њима извршити дискретне реставраторске интервенције;

— После завршене прве фазе теренских истраживања ваљало је обрадити предлоге и активно учествовати у реализацији презентације археолошког парка; при томе постављало се, као основни задатак, с једне стране научно, просторно и визуелно валоризовати све откопане објекте или њихове делове,[3] а с друге целокупан комплекс старог крушевачког града органски повезати са живим организмом савременог урбаног ткива Крушевца.

---

[1] Прва археолошка истраживања на овом терену вршила је 1961. и 1962. екипа Републичког завода за заштиту споменика културе под руководством археолога Александрине Јуришић и њених сарадника, — види: *Археолошки преглед* IV, 1962, 248; — *Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу, Саопштења Републичког завода* IX, 1970, 290. — Археолошки институт је, међутим, још од 1961. био, на иницијативу Скупштине општине Крушевац, заинтересован за истраживања на овом терену. Тако је већ те године једна екипа Института у саставу Ђ. Бошковић, П. Мијовић и Б. Вуловић обишла терен, упознала се са радовима и водила разговоре како са руководиоцем археолошке екипе тако и са представницима Општине. Следеће, 1962. год. одређен сам, од стране Републичког завода за консултанта, тако да је преко мене са овим радовима већ тада био повезан и Археолошки институт. Радове сам обишао у неколико наврата и са руководиоцем екипе продискутовао неке од проблема који се односе како на откривену општу урбанистичку структуру града тако и на поједина питања посебно архитектонског карактера. Ова сарадња са екипом Републичког завода, довела је и до разбистравања извесних раније недовољно јасно сагледаних проблема. У извештају из 1970. год. коришћени су такође и резултати истраживања екипе Археолошког института и Народног музеја у Крушевцу до којих се дошло после 1962.

Велика заслуга за отпочињање и континуално извођење истраживачких и заштитних радова на овом терену припада упорном залагању тадањег директора Народног музеја у Крушевцу Добрија Димитријевића, а од 1969, уз њега, и његова наследника у Музеју Адама Стошића. — Сами истраживачки радови извођени су под руководством П. Мијовића (археолошка ископавања и покретни материјал), М. Ковачевића (профана архитектура) и Б. Вуловића (Лазарица).

[2] Огромна већина експоната у витринама археолошког одељења Народног музеја у Крушевцу потиче са обављених ископавања у самом старом граду.

[3] Презентација археолошког парка није, на жалост, извршена у целини ни према интенцијама ни уз учешће Археолошког института. Тако је, 1971. год., унутар града постављен споменик кнезу Лазару на месту које му ни у ком погледу не одговара. Види по овом питању *Старинар* XXII, 1971, 183.

Иако је до сада већ врло много урађено, постављени циљ није могао још да буде до краја реализован. Пре свега зато што су јужни део самог утврђеног града, као и велики део његове непосредне околине, нарочито са северозападне, западне и јужне стране, покривени настањеним зградама данашњег крушевачког насеља. Како уклањање ових зграда, заједно са расељавањем њихових становника, захтева огромне материјалне издатке, то ће терен који оне покривају моћи да буде истражен сукцесивно, — свакако у дужем временском периоду. Самим тим тек ће на крају овог истраживања археолошки парк моћи дефинитивно да се повеже са живим организмом Крушевца, иако је, и у том погледу, и до сада нешто учињено.

Но и већ постигнути резултати истраживања, како на самом терену старога Крушевца тако и у његовој широј околини, пружају могућност за продубљеније разматрање неколиких основних проблема који се намећу када се ради о проучавању његове прошлости. Нека ми буде дозвољено да се овде осврнем на три међу њима, који ми се чине међу најзначајнијим:

— Зашто је Крушевац подигнут баш на месту на коме се налази?

— Када се на овом месту формирало прво средњовековно насеље?

— Какав је однос постојао у структуралном и друштвено-културном погледу између Крушевца и других њему сувремених градова средњовековне Србије.

На прво питање дати су већ донекле задовољавајући, иако још увек не коначни одговори.

Може се одмах запазити да је Крушевац, насупрот ранијим градовима који су сви, готово без изузетка, — осим приморских, приобалних, — на тешко приступачним, доминантним положајима, — сишао готово у потпуности у питому, равничарску жупну моравску долину. Једва приметан, нешто уздигнути плато на коме се налази, далеко је приступачнији чак и од оближње Багдале, да и не говоримо о окомитим узвишицама недалеког Јастрепца.

У близини није било никаквог рудног блага.

С друге стране околина је била већ тада богата житарицама, виновом лозом, а свакако и шумама. Експлоатација овога богатства могла се међутим, што није био случај, вршити и из каквог феудалног утврђења које би се налазило на неком од околних уздигнутијих, мање приступачних положаја.

Подизање Крушевца, на месту на коме се налази није отуда било диктовано конфигурацијом и одбрамбеном погодношћу терена, — сем у незнатном виду, — већ другим, у овом случају свакако одлучујућим условима.

Којим?

Запажено је већ до сада да се Крушевац налази на једном од значајних саобраћајних чворова средњовековне мреже путева, посебно у централним и северним крајевима Србије.[4]

Погледајмо, међутим, његов положај у односу на саобраћајну мрежу мало непосредније (сл. 1).

Са југа, Расином, према њему води пут којим је повезан са једним од најстаријих центара немањићке државе, — са Белом Црквом, — односно Куршумлијом, а преко ове, даље, са Новим Брдом, односно Призреном и Поморјем.[5] Ова важна саобраћајница, баш код Крушевца, укршта се са не мање значајном трансверзалом која спаја старе још Савине црквене центре Бању, Ариље, Жичу, текући добрим делом дуж Западне Мораве, са још античким путем Via Militaris, који је, преко Београда, спајао Константинопољ са централном Европом.

Даље, према северу, читавом мрежом саобраћајница, Крушевац је повезан са Браничевом, односно Београдом. Ти правци су обележени градовима, трговима и манастирима који су постојали још у XIII—XIV веку, — као што су Равно, Петрус, Витовница, Трг код Тршке цркве, Голубац, Кулич, и, од посебног значаја, Београд. До овог последњег могло се допрети и другим саобраћајним варијантама, као што је она преко Главеје, Честина, Борача, Рудника и Островице, односно преко каснијег Некудима, Павловца, Кастељана и Жрнова. Сва је вероватноћа да на појединим од ових саобраћајних праваца постоје и други споменици, који би припадали времену пре кнеза Лазара, само још недовољно хронолошки проучени, као што је то изгледа случај са такозваном „Митрополијом“ из групе горњачких цркава, или Јошаницом,[6] —

[4] Литература која се односи на ово питање, почев од Јиречека, прилично је обимна. Навешћу отуда, овде, само оне радове који су изашли у најновије време, а у којима ће се наћи подаци и о раније публикованим освртима на овај проблем. Види: Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта* II, 1956, 107; карта на стр. 110; Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина до 1371. године, Крушевац кроз векове*, 1972, 3; — М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, ibid. 9. — Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 1974, passim, карта према стр. 96.

[5] Мрежу путева на територији Рашке и Зете види и у мојој студији *Осврт на неке карактеристике просторног и регионалног планирања споменика на територији средњевековне Рашке, — Рашка баштина*, I, 1975, 7.

[6] После конзерваторских радова, заједно са чишћењем фресака, које је извршио Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу, — Мирјана и Радивоје Љубинковић и ја обишли смо, 1974. год. овај манастир и заједнички дошли до закључка да би могао да потиче још из средине XIV века. — О градовима, насељима и црквама из времена пре кнеза Лазара види и М. Динић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, 51.

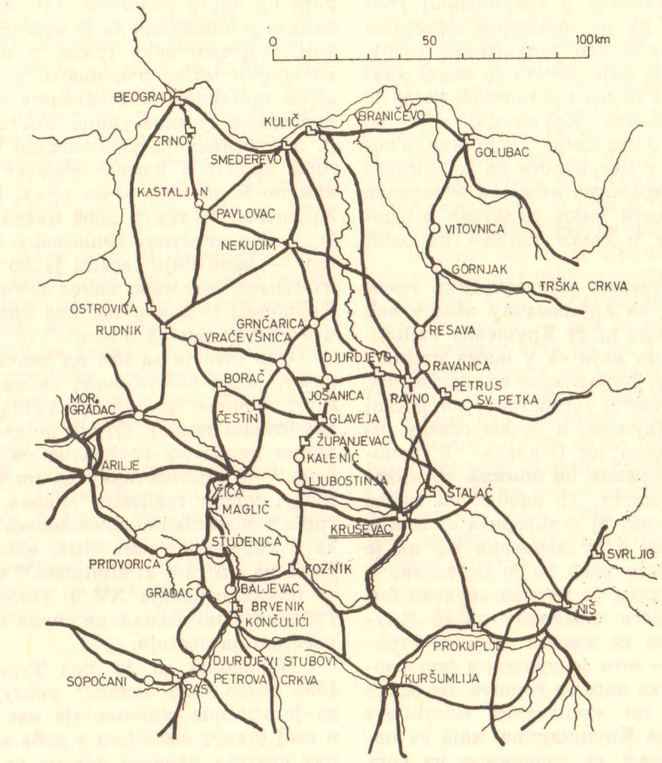

Сл. 1. Средњовековни градови и манастири у околини Крушевца. — Fig. 1. Les villes fortifiées mediévales les citadelles et les monastères dans la région de Kruševac.

а можда, можда чак и са Ресавом, па и Равницом. Касније, у последњој четвртини XIV и првој половини XV века, ова саобраћајна мрежа учвршћена је читавим низом нових праваца и новоподигнутих феудалних тврђава и манастира (сл. 1).[7]

Овакво место какво, видимо, Крушевац заузима у општој мрежи путева средњовековне Србије, помаже нам да назремо одговор и на друго постављено питање.

Да ли је уопште могуће да се на овако значајној раскрсници насеље, односно феудално утврђење, заснује тек у доба кнеза Лазара?

Пре свега по самој логици друштвеног и економског развитка одређене средине, на оваквом раскршћу морало је да се појави, заједно, или убрзо после активирања његовог функционисања, — а видели смо да се оно налази на путевима који су спајали центре који се помињу још крајем XII и у току XIII, а поготову у XIV веку, — морало је да се појави или трговиште, или феудално утврђење, или и једно и друго, — у почетку можда опасано само земљаним бедемом, са утврдом од дрвета.

Да је на овоме месту постојало бар насеље и пре Лазарева времена имамо још неке, ако не сасвим чврсте доказе, а оно свакако веома сугестивне индиције.

Познато је, тако, да је у унутарњој конструкцији горњег дела куле-звоника Лазарице, пронађена, узидана, једна надгробна плоча из 1293. или, вероватније 1300. г.[8] С обзиром да се

[7] Сравни сл. 1 са картом на стр. 110 у Археолошким споменицима и налазиштима II, — односно са картом на стр. 98 у наведеној књизи Г. Шкриванића.

[8] М. Ковачевић, *Политика* од 13. II 1971. Види реферат М. Ковачевића, *Резултати досадашњих истраживања профане средњовековне архитектуре у Крушевцу*, — у овом истом зборнику.

у зиду Лазарице налазила у секундарној употреби, очигледно је да је, приликом подизања цркве, нађена на неком већ запуштеном гробу. Сва је вероватноћа да није донета са неког удаљеног места. Мора се отуда претпоставити да је средњовековна некропола Крушевца, која до сада није пронађена, била негде у околини. Уколико и када будемо у могућности да је лоцирамо и археолошки истражимо може се очекивати да ће свакако пружити више података о хронолошком настајању и самог насеља на овом месту.

На основу проучавања манастирских повеља које се односе и на крушевачку област већ је указано на чињеницу да се Крушевцу најближа места и споменици који се у њима помињу налазе, према западу, југозападно од Трстеника, — према истоку, односно југоистоку, на десној обали Расине, око Наупаре, и према северу, источно и северозападно од Сталаћа.[9] У непосредној околини Крушевца не помиње се никакав одређенији локалитет. То наводи на мисао да насеља која су се на тој територији налазила никоме нису могла да буду дарована јер их је у својим рукама држао неко ко је поседовао и сам Крушевац. А таквих је насеља свакако било. Довољно је навести чињеницу да се Крушевцу најближе село са његове западне стране назива Дедина, — што је прастари још словенски назив за сеоско насеље уопште. Не може се искључити чак ни евентуална могућност идентификације жупе Крушилница, која се помиње у жичкој повељи, са топонимом из кога би потицало и име Крушевца,[10] уз напомену да су оба назива, и Крушилница и Крушевац старословенског порекла и да би се могла повезати са именом старопољског града Крушвица (Kruszwica), код Иновроцлава. Но то би једновремено била индиција да је, у доба писања жичке повеље двадесетих година XIII века, могло у овој жупи да буде само жупно насеље, али не још и феудално утврђење.

Када се све ово узме у обзир, аргументовано доказивање Мирка Ковачевића да је крушевачки град зидан у два наврата, и његова претпоставка да је мањи али и снажније озидан источни део могао евентуално бити и старији од Лазарева времена, а да је овај подигао само већи, западни, заједно са Лазарицом, — чине се, уз све потребне резерве, донекле и прихватљивим.

Може се, истина, поставити питање зашто у Крушевцу не постоји неки археолошки слој са средњовековним материјалом који би био старији од друге половине XIV в.[11] — Одговор се налази у чињеници да је културни слој у источном, старијем делу града, у коме би се такав материјал могао очекивати, у потпуности уништен приликом денивелације терена у време пробијања суседне улице. Уосталом и прецизнија детерминација хронолошке типологије керамике зрелог и касног средњег века још увек нам по мало измиче из руку. Било како било, Крушевац је тек у доба кнеза Лазара, који га је, по Константину Филозофу као град и подигао, — иако није сасвим јасно да ли у целини, из основа, или само његов већи, западни део, — Крушевац је дакле тек под кнезом Лазаром почео интензивно да живи.

Оно што је за нас од значаја то је да се у њему, једва нешто мало касније него у Новом Брду, почиње да развија активан урбанизовани друштвени живот. Отуда појава остатака неколиких цивилних грађевина унутар његових бедема,[12] уз претпоставку да их је било и у подграђу, изван градских зидова, што разуме се треба тек накнадно археолошки истражити. Отуда и директан назив *città*, односно диференцирање на *castrum et civitatem*,[13] који иако потичу из првих деценија XV в. указују на то да је урбанизовано насеље на овоме месту морало већ увелико да постоји.

Чињеница да је под Турцима Крушевац, 1536, имао свој закон,[14] указује на могућност да је извесне привилегије као град, па можда и свој статут имао још у доба кнеза Лазара, попут статута односно закона за који већ знамо да је постојао у Новом Брду.[15]

Постаје нам, после свега што је речено, много јасније, откуд да Крушевац, први међу нашим средњовековним градовима, „сиђе“ са те-

[9] М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја, Крушевац кроз векове*, 1972, 25, са картом.

[10] Гаврило Шкриванић, *Жичко властелинство*, Историски часопис 4, 1952—1953, 164.

[11] А. Јуришић, *Археолошки преглед* 4, 1962, 251, — говори истина о једном танком археолошком слоју са материјалом из раног средњег века, — али у коначном извештају о ископавању Крушевца Ч. Јордовић, — *Саопштења* IX, 289, — овај податак не понавља. — Приликом каснијих истраживања, почев од 1963, трагови оваквога слоја нису могли да буду идентификовани.

[12] Мора се претпоставити да је кнез, сигурности ради, живео вероватније у такозваном малом граду, слично ономе што се може сасвим јасно констатовати у нешто каснијем Смедереву, у чијем су мањем, старијем делу града сачувани остаци велике репрезентативне сале и других просторија двора. Мање је отуда вероватно да је живео у „палати“ у југозападном делу великога града, која је, по свој прилици, могла да има неку другу намену.

[13] М. Спремић, op. cit., 14, 16 прим. 45.

[14] Ibid. 22, прим. 78, — ту и литература по овом питању.

[15] Н. Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962; — Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Велика археолошка налазишта у Србији, Београд 1974, 111.

шко приступачних стена на којима су наше феудалне тврђаве раније биле грађене, у питому жупну долину. Развитак његове урбанизоване структуре и место на коме се налази јављају се самим тим у узајамној каузалној повезаности. Све то, разуме се, у најнепосреднијој вези са општим економским и друштвеним развитком који је, баш у то доба, почео да се отвореније манифестује и у унутарњим областима средњовековне Србије, а не више само на Приморју.

Природно је отуда што се, нарочито после пада Крушевца под Турке, овај процес морао даље развијати, прво под деспотом Стефаном, у Београду, а затим, под Ђурђем, у Смедереву. И у једном и у другом случају поред војне тврђаве јавља се и утврђено, урбанизовано подграђе. У Смедереву чак архитектонски обликовано, у општем структуралном погледу, на сличан начин као у Крушевцу.

На жалост, у свим овим случајевима, — у Расу, Призрену, Новом Брду, Старом Тргу (Трепчи), Крушецу, Руднику, урбанизованом Београду и Смедереву, — да наведемо само неколико најкарактеристичнијих, — овај процес је сувише кратко трајао да би могао да добије свој пуни размах. Самим тим са његовим гашењем, односно са онаквим економским и друштвеним преображајима које су, после њиховог освајања, овим градовима наметнули материјални и историјски услови који су под Турцима добили другојачије, квалитативно сасвим различите облике од оних које су дотле имали, — долази до пресецања овог прогресивног тока друштвених преображаја који су већ били почели да се манифестују и другде, у трговима — трговиштима, — и ембрионалним зачецима урбанизованих насеља у подграђима других феудалних градова.

Колико год да је Крушевац у таквоме развитку нове друштвене структуре, па самим тим и зачетку нове, урбанизоване културе, одиграо значајну улогу, — она је, на жалост, била и сувише кратког века да би, у својој даљој развојној фази, довела до онаквих свеукупних преображаја већ одавна запажених у земљама које су остале ван домашаја османлијских освајања.

На нама је отуда да откривене и валоризоване реликте старога Крушевца у целини не само проучимо већ и уклопимо у живи организам новога града, који је, за неколико последњих деценија, успео да премости понор од неколико столећа.

Ђурђе БОШКОВИЋ

LA VILLE DE KRUŠEVAC DANS LE SYSTEME DES VILLES FORTIFIÉES DE LA SERBIE MEDIEVALE

Après les fouilles exécutées dans la ville fortifiée de Kruševac[1] trois questions principales se posent d'elles -mêmes devant la science:

— Pourquoi la ville est-elle fondée juste à l'emplacement qu'elle occupe?

— Quand est-ce que la première agglomération humaine s'est formée au moyen-âge sur ce même emplacement?

— Quel rapport au point de vue structural et socio-cuturel a-t-il existé entre Kruševac et les autres agglomérations urbaines de la Serbie médiévale?

Il est tout d'abord nécessaire de constater que, contrairement aux fortifications féodales, celle de Kruševac, avec son suburbium fortifié, ne se trouve plus sur une colline difficile à atteindre, mais aux rebords de la vallée fertile de la Morava Occidentale. Le choix de son emplacement n'a donc pas dépendu du relief du terrain, mais a été détermié par d'autres facteurs. Economiques en premier lieu. En effet, Kruševac se trouve sur un carrefour naturel des voies de communications qui relient le littoral adriatique avec le nord des Balkans autant qu'avec plusieurs centres économiques, politiques et religieux de la Serbie médiévale (voir la carte).

Ce fait même conduit à la conclusion qu'une agglomération humaine, — fortifiée ou non, — existait sur cet emplacement aussi avant 1371 quand on présume que le prince Lazar entreprit la construction de la ville. Pour le moment nous ne possedons pourtant que quelques indices archéologiques qui auraient pu servir à soutenir cette supposition.

Quand il est question de Kruševac il est évident qu'il ne s'agit plus seulement d'un château-fort féodal, mais de la combinaison d'une forteresse féodale et de son suburbium fortifié, déjà urbanisé. Laissant de côté les villes du littoral adriatique, Kruševac en tant que ville, — *citta, castrum et civitas*, — forme, après Ras, Prizren, Trepča et Novo Brdo, et avant la réurbanisation de Beograd et la fondation de Smederevo, — pour ne mentionner que ces quelques centres principaux du territoire central des Balkans, une agglomération urbaine dans laquelle la vie urbanisée et la culture urbanisée se trouvent en pleine formation, coupée par l'invasion otomane au milieu du XVe s.

Đurđe BOŠKOVIĆ

[1] En 1961 et 1962 par l'Institut pour la conservation des monuments historiques de la R. S. de Serbie, et depuis 1963 par l'Institut Archéologique, sous la conduite de P. Mijović, M. Kovačević et B. Vulović.

Профана архитектура средњовековног Крушевца — Резултати досадашњих истраживања —

Крушевац се помиње први пут у раваничкој повељи кнеза Лазара „И еште приложихь кодь Кроушевца оу Спизлехь Огнѩна . . .“[1] Обично се узима овај помен као прво јављање Крушевца у изворима. Иако се ту не каже одређено да је Крушевац град, може се прихватити закључак да је он већ тада био значајно, вероватно утврђено место, јер се према њему, што се из повеље види, одређивао положај других насеља.[2]

Средњовековни Крушевац као град помиње се први пут, по до сада познатим документима, 1387. године. Кнез Лазар Хребељановић је те године, јануара месеца, издао дубровчанима потврду ранијих привилегија „оу славном градоу господства ми Кроушевцоу“.[3]

Књегиња Милица је 1395. године потврдила повластице манастиру св. Пантелејмона на Светој Гори и том приликом му придала: „оу градоу Кроушевцоу коукѩ и чловѣкь Радослав Боугаринь“.[4] Нешто касније, између тридесете и четрдесете године XV века Константин Филозоф у „Животу деспота Стефана“ изричито каже да је Крушевац сазидао кнез Лазар: „У своме животу сазда тврде градове, сазда и звани Крушевац, у коме подиже најкраснију цркву . . .“.[5] У ово исто време, 1433. године, кроз Крушевац је прошао француз Бертрандон де ла Брокијер који је између осталог записао и неколико интересантних и вредних детаља у вези са градом: „И стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац). Та речена варош је на једну миљу од реке Мораве . . . а та варош је мала и врло добро утврђена двоструким зидом који је порушен при врху где су стрељачнице, а био је и један мали градић који је сада порушен.“[6] Поред наведених података из овог истог периода има још неколико помена града Крушевца у старим текстовима и то би било све што непосредно из извора знамо о овом, за оно време врло значајном српском политичком, економском и културном центру.

Материјални остаци средњовековног града Крушевца — делови утврђења, црква и други објекти — леже на платоу који је десетак метара уздигнут изнад простране плодне равнице поред Западне Мораве и Расине. Данас је Морава удаљена од града око 3,5 км према северу, а до недавно, до прокопавања канала код села Јасике најкраће удаљење износило је нешто преко 2 км према северозападу. Ни у време зидања града река највероватније није била ближа (ма да за овакву претпоставку постоје теренски услови) јер већ наведен текст из 1433. године каже да је Крушевац удаљен једну миљу од Мораве. Много ближе граду од Мораве текла је и тече Расина — око 1,5 км источно — тако да је он донекле имао на прилазима и са истока и са севера водене препреке. Плато је иначе приступачан са свих страна осим делимично са истока где непосредно уз њега протиче Кожетински поток. Сав околни терен насупрот равнице — према југу — благо је заталасан. Овакав положај утврђеног града — не на неком високом, теже приступачном брду — већ уз један мањи водени ток а скоро у нивоу са два друга већа (Западна Морава и Расина), код нас је новина у време његовог настанка.

---

[1] Б. Вуловић, Раваница, Београд 1966, 30, 37.

[2] М. Спремић, Крушевац у XIV и XV веку.

[3] С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд, 1912, 202.

[4] С. Новаковић, н.д., 518.

[5] Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 60.

[6] Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора, Београд 1950, 127.

Пре археолошких ископавања која су започета 1961. године[7] било је познато од средњовековних објеката једино: црква, рушевине куле са делом бедема према северу и неколико трагова зидова на површини терена поред куле и зграде старе гимназије. Прву скицу основе куле објавио је А. Дероко[8] а први покушај реконструкције комплекса, односно диспозицију терена са кога је град нестао, штампао је Б. Вуловић, но због оскудности података тада није могао да се одреди ни приближан облик основе некадашњег града.[9]

Већ у току ископавања, иако је систематски истраживана само половина површине терена на коме је некада стајао град, он се сагледао у читавој својој величини односно облику основе. Истражен је коначно његов северни и западни део. Све што је овде од некадашњих зидова, кула и других објеката остало, откривено је, проучено и конзервирано. Јужни и делимично источни део терена покривен је још увек мањим стамбеним објектима и баштама поред Југовићеве улице али и овде су остаци града констатовани. Правац пружања бедема установљен је сондама на југу и југоистоку а на истоку се може са сигурношћу да претпостави с обзиром на положај корита потока чијом је ивицом најдаље могао да пролази.

План остатака средњовековног Крушевца показује да је утврђење имало мало издужен облик у правцу југозапад — североисток. Комплекс који више или мање тачно обухватају данашње улице: Цара Лазара, Страхињићева, Југовићева и Миличичина у правцу север—југ дуг је близу 300 м а у правцу исток—запад око 200 м. Облик основе диктирао је терен највећим делом, јер зидовима града обухваћен је природни плато. Највиша тачка овог платоа данас је, а вероватно је и одувек била, у југозападном делу тврђаве. То је кота 161,33 м. У подножју платоа, по изохипси 150,00 м, уз сам комплекс, делимично и у њему у североисточном крају а нешто даље од њега идући ка западу, било је (а има и данас) више извора питке воде што је свакако био један од разлога за лоцирање већег средњовековног града баш овде.

Током археолошких радова показало се да је потребно ради вођења документације све архитектонске објекте који, припадају средњем веку, како познате пре ископавања тако и оне новоископане, нумерисати. Овим редом размотрани они приближно показују и редослед свога откривања.

Објекат бр. 1. Црква св. Стефана — познатија под именом Лазарица.[10]

Објекат бр. 2. По својој величини у односу на друге, то је главна градска кула. Тачније, оно што је остало до данас, то је њена надземна источна половина и комплетни темељи читаве грађевине. Уз овај објекат припадају и два зида бедема који од њега полазе, један на север а други на исток. Док је први сачуван у већој мери други је остао само у темељима. Кула је углавном озидана облутком. Понегде је употребљен и ломљен камен, чешће ломљени облутак — ређе друга врста, док су углови — тесаници на угловима — од пешчара. Једино у зиду бедема према северу има нешто више ломљеног камена. Основа куле непосредно изнад темеља, који су од зидова одвојени малим соклом, има приближно правоугаони облик. Страна према северу дуга је 10,90 м, према истоку 14,35 м, према југу 12,15 м а према западу 13,90 м. Дебљина зидова куле је различита, креће се између 2,00 и 3,00 м. Техника зидања је као и на већини оваквих средњовековних објеката, два лица са трпанцем између њих и на одређеним висинским размацима хоризонтално постављене јаке дрвене греде од којих данас постоје само шупљине у зидовима. Изнад темеља, који су дубоки око 3,00 м а непосредно испод пода приземља, начињен је био приликом зидања врло јак роштиљ од дрвених греда чији су отисци такође остали. Према резултатима сондирања из 1961—1962. године оваквих роштиља има у темељима куле на сваки метар висине почев од дна.[11] Кула је очувана у висину око 18 м од средњовековног нивоа који је констатован испред улаза на источној страни. Према траговима дрвених међуспратних конструкција на сачуваном источном зиду изнутра може да се утврди постојање приземља и четири спрата. Из приземља, поред улаза у кулу са десне стране, полази кроз масу северног зида степениште за спрат. Од овог степеништа остао је само почетак са четири степеника. Из стања у коме се данас налази не види се да ли је овај простор у зидној маси био пресведен. Б. Вуловић, који је вршио конзерваторске радове на овом објекту 1955. године, мисли да јесте али да је свод временом отпао.[12] Није сасвим искључена ни могућност да је степенишни простор накнадно исклесан у зидној маси па да свод и није био потребан. На овакву мисао наводи и начин зидања зида који одваја степенишни простор од унутрашњости куле, а који се нешто разликује од начина зидања осталих зидова. Конструкција која је

[7] Ископавања је започела и водила Александра Јуришић, 1961—1962. године а од 1. I 1963. године екипа Археолошког института из Београда, сви у сарадњи са Народним музејом у Крушевцу. Види: A. Jurišić, Č. Jordović, Lazarev grad — Kruševac, Arh. pregled 4, 1962, 248, М. Ковачевић, Средњовековна тврђава Крушевац, Старинар XVII, Београд 1966, 137, А. Јуришић, Ч. Јордовић, Резултати археолошких истраживачких радова у Крушевцу, Саопштења IX, Београд 1970, 289.

[8] А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 122.

[9] Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета, Београд 1958, свеска 3, 15.

[10] О овом објекту види посебан прилог Б. Вуловића у овој књизи.

[11] А. Јуришић, Ч. Јордовић, Резултати..., 295.

[12] Б. Вуловић, Конзерваторске белешке ..., 16. Данас после изведених зазиђивања и фуговања читавих ових површина цементним малтером анализа је немогућа.

дравици па су
зидовима. Ово
има су потпор-
Приликом зи-
је рачуна само
кули је нешто
у (ескарпа) од
(контраескар-
75 м. Ширина
ко 6,00 м, а на
ина рова била
зне куле.. Дно
ма индиција да
рен и са источ-
еверне онда је
баруштина од
река.

амбена зграда.
ине према за-
емељи су при-
гурани од не-
повезаних хо-
а од којих су
тисци. Темељи
ко 1 м дубине.
естима очувани
итав објекат је
ијагонале имају
ољне димензи-
м.

је просторија
а просторија је
плиће фунди-
ња од ширине
озидано истим
и остали дело-
к греда — сан-
ана и лежишта
у висини сокла
ављених греда
зиду. Положај
вине, плићи и
лних греда на-
дном вероватно
а је у крајњем
потребљено не-
трему и ту се
зиду — беде-
висини почетка
ојницама обра-
кви. На унутра-
е нађена је ка-
малтеру спој-
ако само у слу-

Објекат бр. 3. Рампа. То је простор између зидова куле и зидова бедема према северу и истоку с једне стране и потпорног зида рова са друге. Она није свуда једнаке ширине и висине. На јужном делу висина је највећа док је према северу у паду. Овај простор је према рову (објекат бр. 4) имао парапет и највероватније зупце, што се може закључити на основу сачуване висине потпорног зида рова у односу на висину платформе рампе у време њене употребе и то код северозападног угла куле. На северном крају овај простор је био затворен зидом. Пролаз у њега вероватно је постојао кроз бедем према истоку.

Објекат бр. 4. Ров. Облик рова прати у основи приближно спољни облик линије главне куле и зидова који од ње полазе на север и исток. Начињен

чају ако су опеке бојене црвеном бојом. Како ова појава постоји и на цркви у много већој мери логично је претпоставити да је и ова грађевина била бар делимично споља обрађена као црква — са хоризонталним редовима обојених опека и спојница између зона зиданих каменом. За овакво решење постоје аналогије на главним кулама Сталаћа и Равенице, које су такође настале средином друге половине XIV века.

У централну просторију грађевине улазило се из трема. Њене су димензије 3,00 м × 7,50 м. У шуту који је извађен из ове просторије налажене су клинасте малтерске спојнице које указују на могућност да је овај простор био пресведен. На зиду према југозападу били су сачувани мањи делови малтера од финог материјала којим је била малтерисана просторија изнутра. По централном положају ове

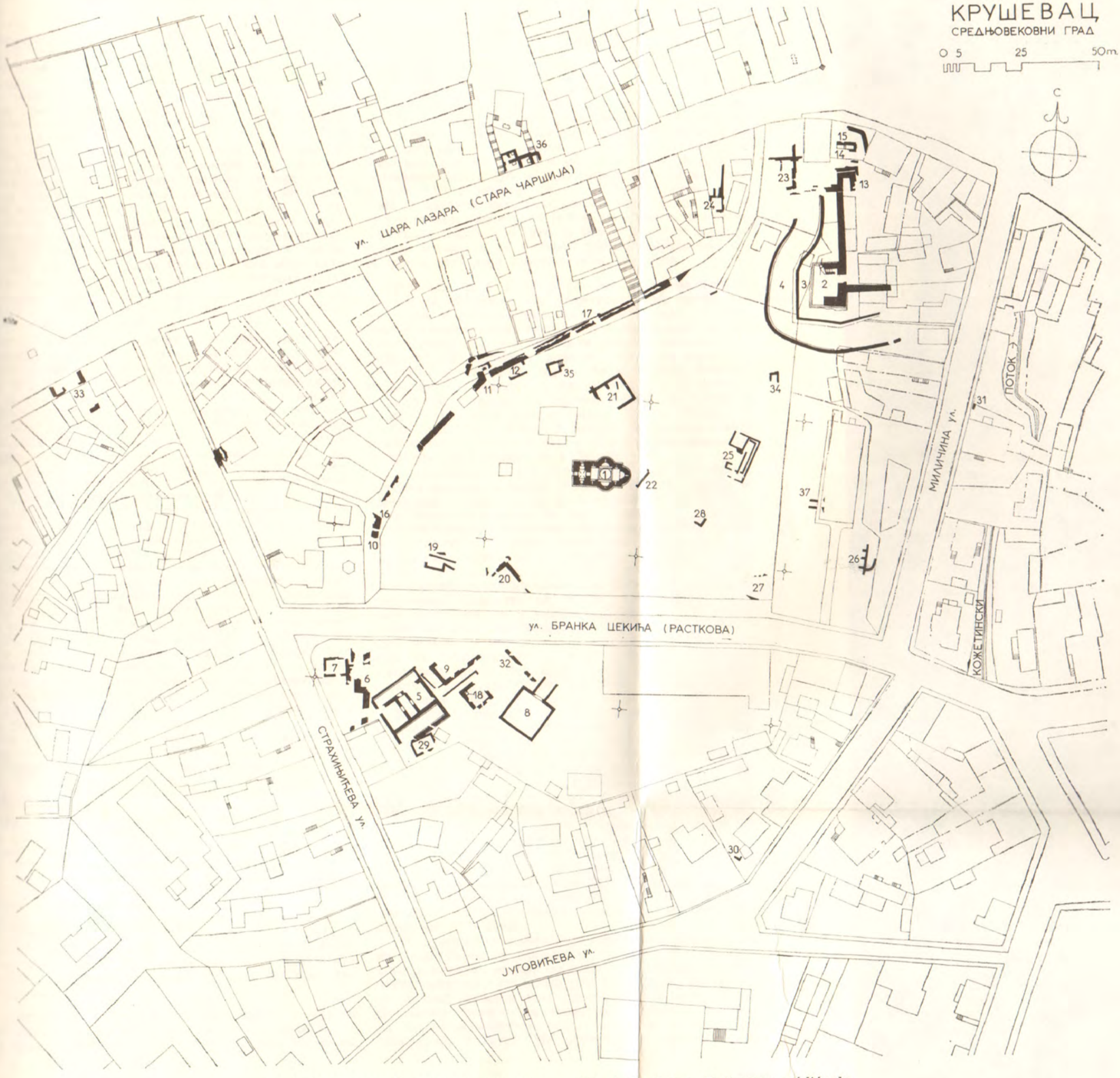

Сл. 1. Крушевац. Средњовековни град. — Fig. 1. Kruševac. Forteresse médiévale.

Пре археол
чета 1961. годи
вековних објека
са делом бедем
гова зидова на
зграде старе гип
објавио је А. Ј
струкције комп
на са кога је г
вић, но због ос
гао да се одреди
кадашњег града

Већ у току
ски истражива
рена на коме је
дао у читавој
основе. Истраж
западни део. С
зидова, кула и
но је, проучено
мично источни
мањим стамбен
Југовићеве улиц
констатовани. П
љен је сондама
се може са сигу
ром на положај
најдаље могао д

План остат
показује да је
облик у правцу
плекс који више
нашње улице: Ц
говићева и Мил
је близу 300 м
200 м. Облик о
ћим делом, јер
природни плато.
нас је, а верова
падном делу тврђ
ножју платоа, пс
плекс, делимичн
крају а нешто д
било је (а има и

[7] Ископавања је започела и водила Александра Јуришић, 1961—1962. године а од 1. I 1963. године екипа Археолошког института из Београда, сви у сарадњи са Народним музејом у Крушевцу. Види: A. Jurišić, Č. Jordović, Lazarev grad — Kruševac, Arh. pregled 4, 1962, 248, М. Ковачевић, Средњовековна тврђава Крушевац, Старинар XVII, Београд 1966, 137, А. Јуришић, Ч. Јордовић, Резултати археолошких истраживачких радова у Крушевцу, Саопштења IX, Београд 1970, 289.

[8] А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 122.

[9] Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета, Београд 1958, свеска 3, 15.

носила зидну масу изнад улаза у кулу (кроз источно зидно платно) била је дрвена што се јасно види по отисцима греда у малтеру, односно њиховим лежиштима на бочним зидовима. У северном углу улаза горе постоји остатак кружног лежишта за осовину врата. Исти овакав остатак у горњем источном углу почетка степеништа говори да су и овде постојала врата.

Приликом рушења западног дела, куле она је пукла по осовини северног и јужног зида, вертикално кроз прозорске отворе чији се остаци уочавају на сачуваним источним деловима јужног и северног зида и то три на првом и један на другом. Приближно до висине међуспратне таванице између приземља и првог спрата кула има спољa ескарпе и то са свих страна. На источној страни, где је улаз, ова ескарпа је доста блажа — зид није тако кос као на друге три. Ово зидно платно има и јасно видљив траг висине порушеног зида који је од куле полазио на исток јер је приликом зидања био везан за њу.

Већ је поменуто да се од куле, тачније од њеног североисточног угла и према северу протеже остатак зидног платна — бедем. И ово зидно платно је везано са кулом а на линији превеза сачувало је своју првобитну висину и облик. У висини темеља и непосредно изнад њих лице источног зида куле и лице зида бедема у истој су равни. Међутим, како је зид куле нешто нагнут — има малу ескарпу — а зид бедема се вертикално пружа на горе, у горњем делу јавља се један скок између равни лица зидног платна куле и бедема. На самом овом споју, на линији превеза у горњем делу, како је већ речено, сачувао се остатак парапета — грудобрана — према западу и тачно оцртана висина шетне стазе за борце према истоку. Овај остатак јасно показује да је источно зидно платно куле са улазом у приземљу између северног и источног зида бедема заједно са њима било оријентисано према јужном унутрашњем (затвореном, брањеном) простору. Дебљина зида према северу као и зида који од куле иде на исток је 2,00 м. Дубина темеља оба зида нешто је мања од 3,00 м, приближно као и дубина темеља куле. Зид према истоку дуг је 13,00 м и преломљен на крају. Даље у том правцу више нема никаквих остатака. Зид према северу дуг је 23,00 м и на крају је равно завршен, односно прислоњен уз зид мање куле — објекат бр. 13 те је тако начињена дилатациона спојница.

На свим зидним платнима споља видљиви су отвори — шупљине од иструлелих дрвених облица у хоризонталним редовима. Ове узидане облице служиле су свакако у време грађења за учвршћивање, а вероватно и за делимично ношење скеле.

Објекат бр. 3. Рампа. То је простор између зидова куле и зидова бедема према северу и истоку с једне стране и потпорног зида рова са друге. Она није свуда једнаке ширине и висине. На јужном делу висина је највећа док је према северу у паду. Овај простор је према рову (објекат бр. 4) имао парапет и највероватније зупце, што се може закључити на основу сачуване висине потпорног зида рова у односу на висину платформе рампе у време њене употребе и то код северозападног угла куле. На северном крају овај простор је био затворен зидом. Пролаз у њега вероватно је постојао кроз бедем према истоку.

Објекат бр. 4. Ров. Облик рова прати у основи приближно спољни облик линије главне куле и зидова који од ње полазе на север и исток. Начињен је на тај начин што је ископан у здравици па су стране ископа подзидане потпорним зидовима. Ово је јасно уочљиво на местима на којима су потпорни зидови по вертикали зарушени. Приликом зидања ових потпорних зидова вођено је рачуна само о спољном лицу објекта. Зид према кули је нешто солиднije зидан и има већу косину (ескарпа) од супротног — спољног потпорног зида (контраескарпа). Дебљина ових зидова је око 0,75 м. Ширина рова при дну на најужем месту је око 6,00 м, а на најширем близу 9,00 м Просечна дубина рова била је око 4,50 м мерено од сокла главне куле.. Дно рова је изгледа било необрађено. Нема индиција да је био пуњен водом. Ако је био затворен и са источне стране зидом као што је био са северне онда је једино могла да се у њему створи баруштина од кишнице што није занемарујућа препрека.

Објекат бр. 5. Већа, вероватно стамбена зграда. Зидана је облутком. На углу грађевине према западу има и нешто опеке. Зидови и темељи су приликом зидања били врло добро осигурани од неравномерног слегања системом добро повезаних хоризонталних масивних дрвених греда од којих су до данас остале само шупљине и отисци. Темељи грађевине су солидни и достижу око 1 м дубине. Зидови приземља су на појединим местима очувани и до 60 см изнад прагова врата. Читав објекат је скоро квадратног облика а његове дијагонале имају правце исток—запад и север—југ. Спољне димензије грађевине у основи су 17,70×19,50 м.

Северозападни део овог објекта је просторија дугачка колико и читав објекат. Ова просторија је призидана уз остали део грађевине и плиће фундирана. Ширина темеља је нешто мања од ширине осталих темеља грађевине али је све озидано истим материјалом и на исти начин као и остали делови. Поред отисака од хоризонталних греда — сантрача — у темељима, остала су сачувана и лежишта вертикалних греда на спољњем зиду у висини сокла грађевине. Лежишта од овако постављених греда нису постојала ни у једном другом зиду. Положај према осталим просторијама грађевине, плићи и ужи темељи и лежишта од вертикалних греда наводе на закључак да се ради о једном вероватно отвореном трему. Већ је наведено да је у крајњем западном делу грађевине, на углу употребљено нешто опеке. Тај угао припада овом трему и ту се грађевина јако приближава обимном зиду — бедему града. Опеке су употребљене у висини почетка сокла грађевине у редовима и са спојницама обрађеним у истој техници као и на цркви. На унутрашњој страни овог дела зида од опеке нађена је капљица црвене боје на оригиналном малтеру спојнице која је могла да капне ту и тако само у случају ако су опеке бојене црвеном бојом. Како ова појава постоји и на цркви у много већој мери логично је претпоставити да је и ова грађевина била бар делимично спољa обрађена као црква — са хоризонталним редовима обојених опека и спојница између зона зиданих каменом. За овакво решење постоје аналогије на главним кулама Сталаћа и Раванице, које су такође настале средином друге половине XIV века.

У централну просторију грађевине улазило се из трема. Њене су димензије 3,00 м × 7,50 м. У шуту који је извађен из ове просторије налажене су клинасте малтерске спојнице које указују на могућност да је овај простор био пресведен. На зиду према југозападу били су сачувани мањи делови малтера од финог материјала којим је била малтерисана просторија изнутра. По централном положају ове

ске радове на овом објекту 1955. године, мисли да јесте али да је свод временом отпао.[12] Није сасвим искључена ни могућност да је степенишни простор накнадно исклесан у зидној маси па да свод и није био потребан. На овакву мисао наводи и начин зидања зида који одваја степенишни простор од унутрашњости куле, а који се нешто разликује од начина зидања осталих зидова. Конструкција која је

[10] О овом објекту види посебан прилог Б. Вуловића у овој књизи.

[11] А. Јуришић, Ч. Јордовић, Резултати..., 295.

[12] Б. Вуловић, Конзерваторске белешке ..., 16. Данас после изведених зазиђивања и фуговања читавих ових површина цементним малтером анализа је немогућа.

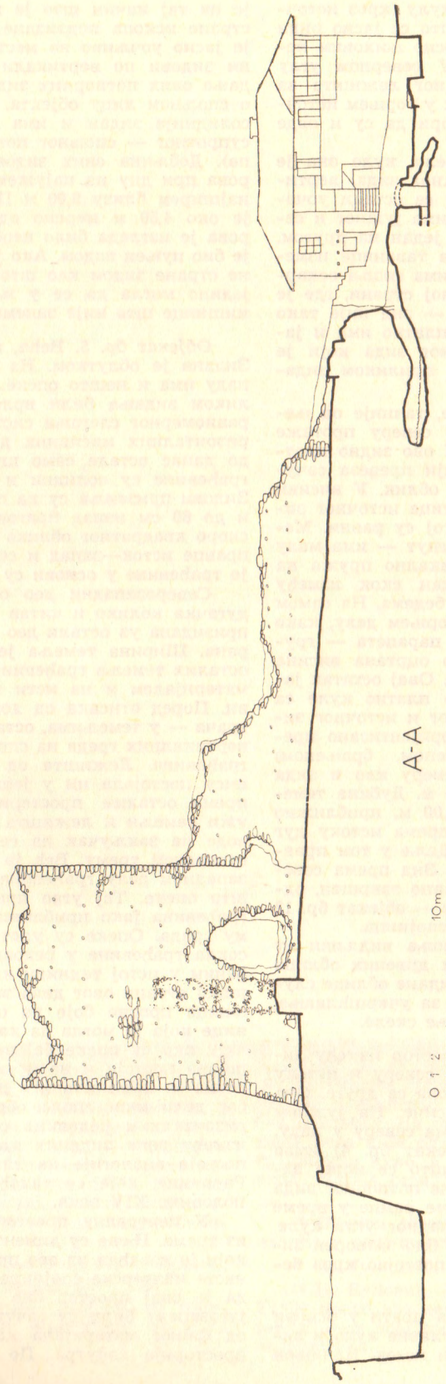

Сл. 2. Пресек објеката 3, 13, 14 и 15 и источни изглед објекта 2. — Fig. 2. Section des bâtiments 3, 13, 14 et 15 et vue de l'est du bâtiment 2.

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

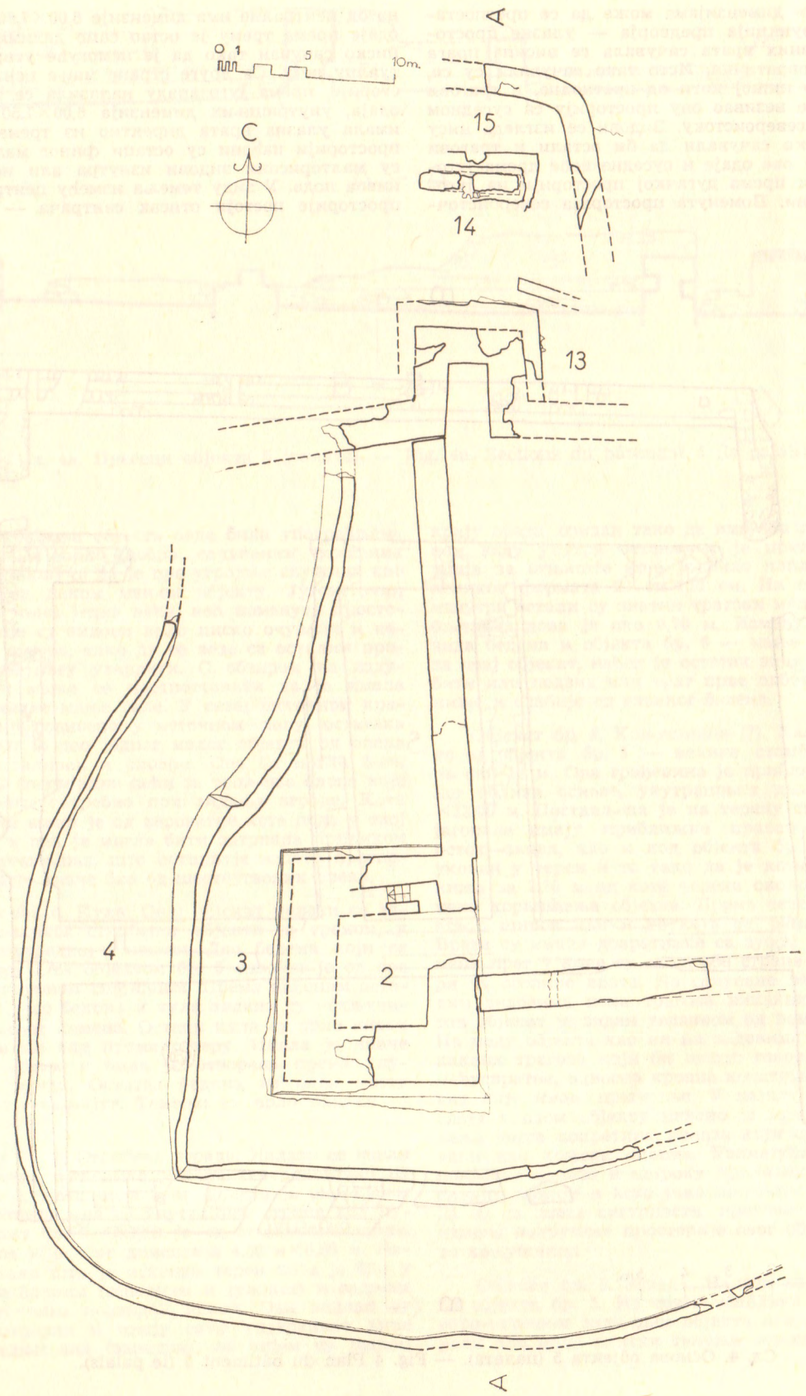

Сл. 3. Основа објеката 2, 3, 4, 13, 14, 15. — Fig. 3. Plan des bâtiments 2, 3, 4, 13, 14 et 15.

одаје и њеним димензијама може да се претпостави и њена функција предворја — улазне просторије. Од улазних врата сачувала се висина прага и део зуба довратника. Исто тако сачували су се, али на нешто нижој коти од претходне, и трагови отвора који је везивао ову просторију са суседном већом према североистоку. Зидови се изгледа нису довољно високо сачували да би остали и трагови отвора између ове одаје и суседне веће према југозападу као ни према дугачкој просторији на југоисточној страни. Поменута просторија североисточно од централне има димензије 6,00×7,60 м. Зид ове одаје према трему је остао само делимично и врло ниско сачуван тако да је немогуће утврдити евентуалну везу. Са друге стране мање централне просторије, према југозападу налазила се такође већа одаја, унутрашњих димензија 6,00×7,50 м, која је имала улазна врата директно из трема. И у овој просторији нађени су остаци финог малтера којим су малтерисани зидови изнутра али нешто испод нивоа пода. У зиду темеља између централне и ове просторије постоји отисак сантрача — греде која

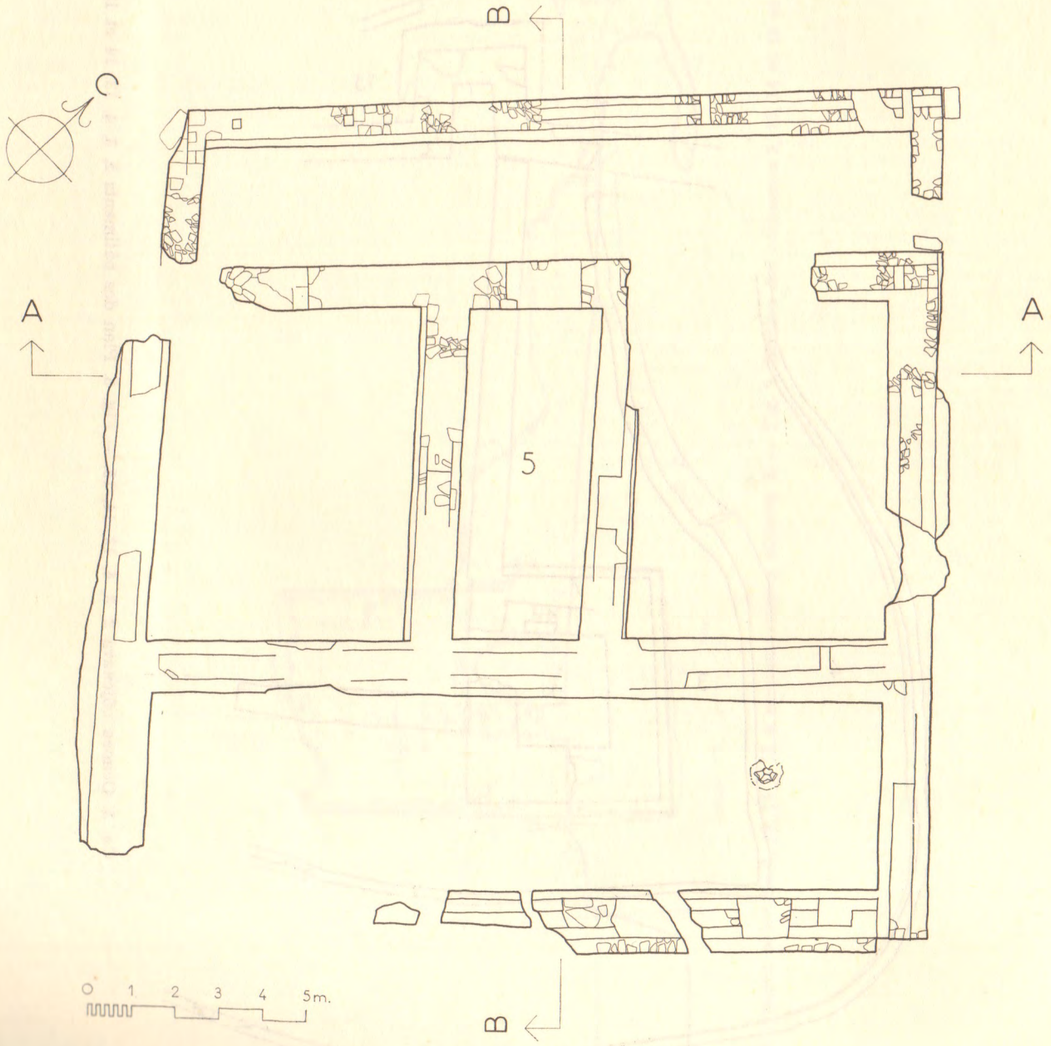

Сл. 4. Основа објекта 5 (палата). — Fig. 4 Plan du bâtiment 5 (le palais).

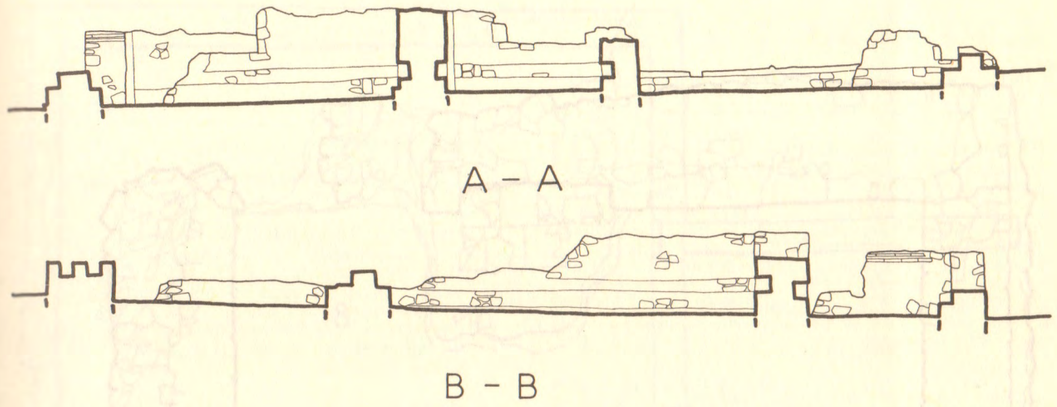

Сл. 4а. Пресеци објекта 5 (палата). — Fig. 4a. Sections du bâtiment 5 (le palais).

је у време грађења објекта овде била употребљена секундарно. По врло добро сачуваним отисцима може да се закључи да је пре уградње служила као слемењача на неком мањем објекту. Југоисточни део објекта чини једна већа, већ поменута просторија код које су зидови врло ниско очувани и нема трагова отвора, тако да се везе са осталим просторијама не могу утврдити. С обзиром на издужени облик може се претпоставити да је имала функцију какве мање сале. У североисточном крају просторије, односно у источном делу остатака зграде нађен је део једног малог објекта од опека и малтера, заливен и оловом. Ово би могли бити остаци неке специјалне пећи за топљење олова које је могло бити потребно при зидању зграде. Кота дна ове пећи нижа је од вероватне коте пода у овој просторији и пећ је могла бити затрпана приликом његовог постављања, што потврђује изнету претпоставку. Под је иначе био од шестоугаоних опека.

Објекат бр. 6. Кула. Овај објекат налази се западно од великог стамбеног објекта са тремом, у његовој непосредној близини. Део бедема који се скоро додирује са објектом бр. 5 одвојен је од ове куле дилатационом спојницом. Према нађеним остацима и овај део бедема и кула зидани су искључиво од ломљеног камена. Остаци куле су врло ниски и недостаје им зид према северу. Имала је иначе квадратни облик и била је отворена према унутрашњости града. Остатак бедема на овом месту има правац север—југ. Темељи су врло плитки — испод 0,50 м.

Објекат бр. 7. Стамбена зграда. Налази се изван оквира бедема, неколико метара североисточно од објекта бр. 6. Кота пода овог објекта је око 2,50 м нижа од коте терена са унутрашње стране код куле — објекат бр. 6. Зидан је од ломљеног камена. Правоугаоне је основе димензија 4,50 м×6,00 м. Начињен је тако што је ископан терен који је био у паду, па је бочним (северним и јужним) и задњим зидом (источним) подзидан ископ. Ови зидови су уствари потпорни и имају само унутрашње лице док је предњи зид (западни), на чијем су једном крају врата, озидан тако да има оба лица. У северном зиду унутра остављена је приликом зидања ниша за огњиште које је било поплочано опеком великог формата 29 см×30 см. На свим зидовима изнутра остали су знатни трагови малтерисања. Дебљина зидова је око 0,70 м. Између овог објекта, зида бедема и објекта бр. 6 — мање куле, а везан за овај објекат, нађен је остатак зида који би могао бити или подзид или траг прве одбрамбене линије, ниже и слабије од главног бедема.

Објекат бр. 8. Коњушница (?). Налази се источно од објекта бр. 5 — велике стамбене зграде — на око 15 м. Ова грађевина је приближно квадратног облика основе, унутрашњих димензија 12,00××13,00 м. Постављена је на терену тако да јој дијагонале имају приближно правац север—југ и исток—запад, као и код објекта бр. 5. Објекат је укопан у терен и то тако да је кота његовога дна нижа за 2,20 м од коте терена около и то из времена коришћења објекта. Према северо-истоку има отвор широк 3,00 м до кога се рампом силазило. Врата су имала довратнике са зубом и масиван камени праг у коме су се са обе стране очували отвори за осовине врата. До сачуване висине на осталим зидовима нема трагова никаквих отвора. Читав објекат је зидан углавном од ломљеног камена. На поду објекта као ни на зидовима није било никаквих трагова који би нешто говорили о решењу међуспратне, односно кровне конструкције ако објекат није имао приземље. У најнижем културном слоју у овом објекту нађено је приликом ископавања доста покретних налаза који су идентификовани као коњска опрема. Узимајући у обзир ове покретне налазе и широку прилазну рампу са масивним прагом и исто тако широким вратима може да се са доста сигурности претпостави првобитна намена подрумске просторије овог објекта. Била би то коњушница.

Објекат бр. 9. Зграда. Налази се североисточно од објекта бр. 5. На свега неколико метара од северо-источног зида овог објекта леже масивни, широки али врло плитки темељи објекта бр. 9. Изме-

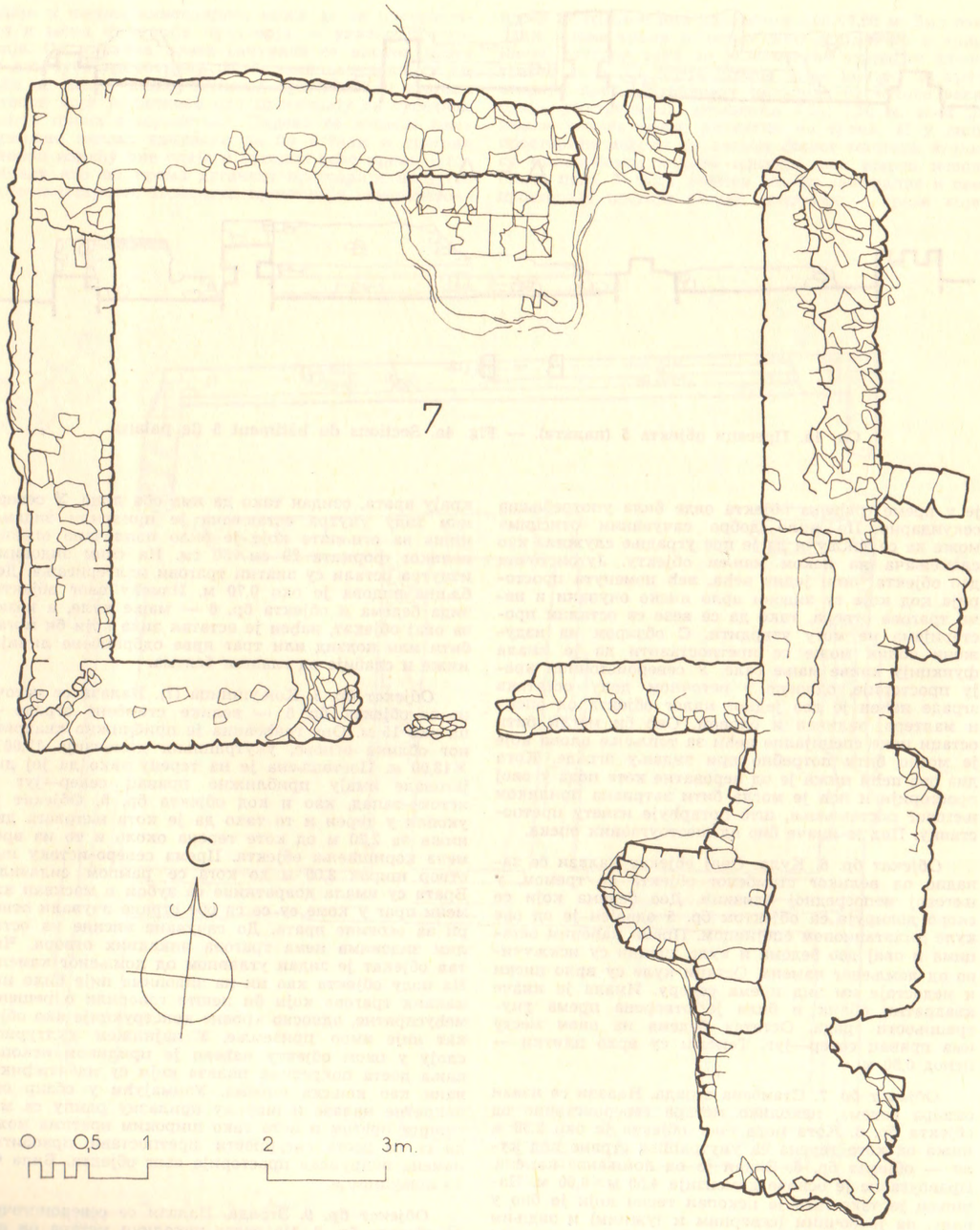

Сл. 5. Основа објекта 7. — Fig. 5. Plan du bâtiment 7.

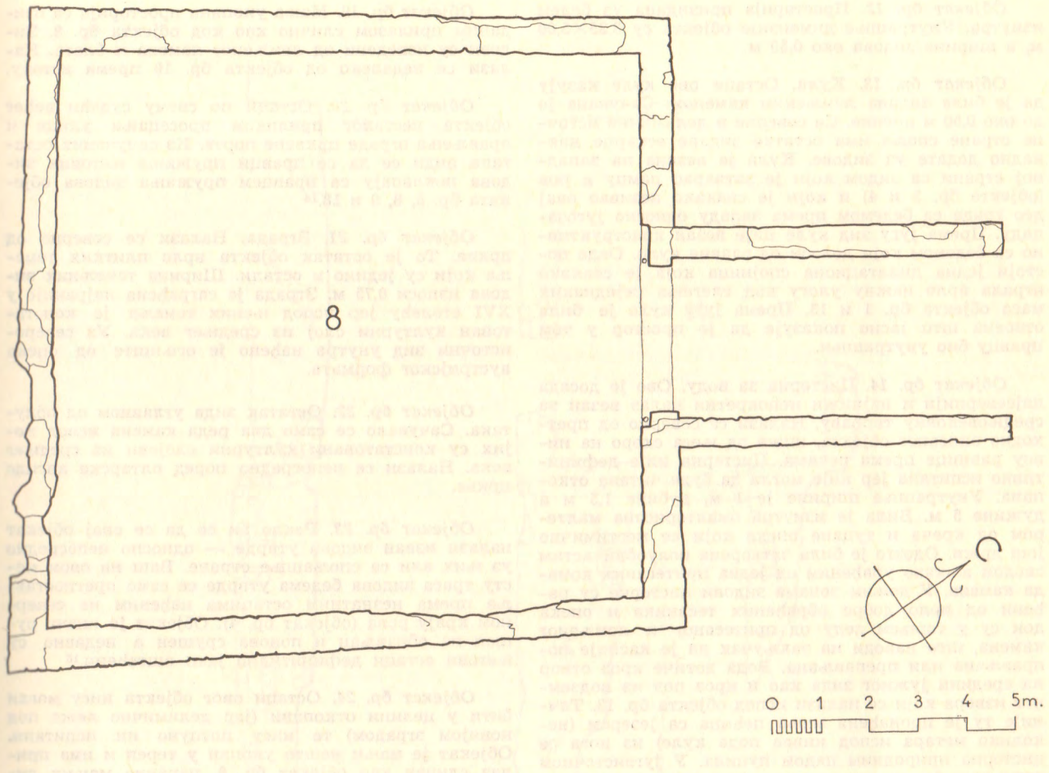

Сл. 6. Основа објекта 8. — Fig. 6. Plan du bâtiment 8.

ћу објекта бр. 5 и бр. 9, као саставни део овог другог, откривени су остаци једног мањег објекта — можда само трема. Објекат бр. 9 је прилично дугачак а релативно узак. Зидан је од облутка. Правац пружања његових зидова исти је као и код објекта бр. 5 а приближан правцу зидова на објекту бр. 8.

Објекат бр. 10. Мала капија. Налази се у западном делу бедема непосредно поред куле — објекат бр. 16. Овде се сачувао врло ниско остатак бедема (два реда камена). Ипак су добро очувани довратници и то један са зубом. Камени под је такође сачуван. Врло уска, поред куле, ова капија је могла да буде само помоћни излаз односно улаз. Интересантно је да се још до пре пар година сачувао мали уски сокак који је поред приватних имања водио из садашње Јакшићеве улице до поменуте куле објекта бр. 16 и ове мале капије иако се ни кула ни капија до ископавања 1961. године нису познавале на површини терена.

Објекат бр. 11. Кула. Сачувани остаци овог објекта достижу висину од 1,00 м. Темељи су врло плитки око 0,25 м. Зидан је од ломљеног камена, квадратне основе и отворен према унутрашњости града. Испред куле споља нађен је остатак једног зида који би можда могао да се идентификује као други бедем што га помиње француз Бертрандон де ла Брокијер. Сличан овом остатку нађен је такође још један испред куле објекта бр. 6 — како је већ раније речено.[13]

[13] Јесу ли ово остаци двоструког зида који помиње Бертрандон де ла Брокијер (double muraille) или је његов двоструки зид нешто друго, питање је које није потпуно јасно. У тексту Бертрандона де ла Брокијера каже се: „А та варош је мала и врло добро утврђена двоструким зидом који је порушен при врху где су стрељачнице (зупци)". Још на два места у књизи Бертрандон де ла Брокијер помиње двоструки зид и то на Београдској тврђави исто као и овде у једнини и када говори о Димотику у множини — двоструки зидови. У летопису Будве од дон Крста Ивановића из 1650. године који је писан на италијанском језику (Историјски записи XXII, Титоград 1965, 623) каже се на једноме месту: „Бедеми немају свуда пролаз за пјешаке јер свуда нијесу двоструки (doppie le Mura). Ситуација на бедемима Будве није се мењала од времена дон Крста Ивановића. Зидови бедема Будве нису нигде тако двоструки да постоји коридор између два зи-

Објекат бр. 12. Просторија призидана уз бедем изнутра. Унутрашње димензије објекта су 3,35×5,00 м, а ширина зидова око 0,50 м.

Објекат бр. 13. Кула. Остаци ове куле казују да је била зидана ломљеним каменом. Сачувана је до око 0,50 м висине. Са северне и делимично источне стране споља има остатке зидане ескарпе накнадно додате уз зидове. Кула је везана на западној страни са зидом који је затварао рампу и ров (објекте бр. 3 и 4) и који је свакако везивао овај део града са бедемом према западу односно југозападу. Према југу зид куле није везан конструктивно са бедемом који долази од главне куле. Овде постоји једна дилатациона спојница која је свакако играла врло важну улогу код слегања неједнаких маса објекта бр. 1 и 13. Према југу кула је била отвоена што јасно показује да је простор у том правцу био унутрашњи.

Објекат бр. 14. Цистерна за воду. Ово је досада најсевернији и најнижи непокретни налаз везан за средњовековну тврђаву. Налази се северно од претходно описаног објекта, ниже од њега скоро на нивоу равнице према рекама. Цистерна није дефинитивно испитана јер није могла да буде читава откопана. Унутрашње ширине је 1 м, дубине 1,5 м а дужине 5 м. Била је изнутра омалтерисана малтером од креча и туцане опеке који се местимично још држи. Одозго је била затворена полуобличастим сводом аљкаво урађеним од једва притесаних комада камена. У доњим зонама зидови цистерне су рађени од врло добро обрађених тесаника и опека док су у горњем делу од притесаног и ломљеног камена, што наводи на закључак да је касније поправљана или препављана. Вода дотиче кроз отвор на средини јужног зида као и кроз под из подземног извора који се налази испод објекта бр. 13. Тачније ту је пронађена мања пећина са језером (неколико метара испод нивоа пода куле) из кога се цистерна природним падом пунила. У југоисточном углу постоји преливна цев а у дну северног зида, наспрам доводног отвора вероватно је постојао и одводни али је овде зид оштећен те тај детаљ данас не постоји.

Објекат бр. 15. Зид који је очигледно обухватао односно штитио цистерну заједно са мањим простором око ње. Озидан је од ломљеног камена и плиће фундиран од саме цистерне. Ширина овог зида је 1,60 м.

Објекат бр. 16 и Објекат бр. 17. Куле у бедемима утврђења. И од једне и од друге сачувало се по врло мало, плитки трагови по једног унутрашњег лица.

Објекат бр. 18. Вероватно помоћна зграда у скупини код објекта бр. 5. Налази се између овог објекта и објекта бр. 8 — коњушнице. Зидана је од ломљеног камена блатом. Мањих је димензија. Ширина зидова је 1,30 м.

Објекат бр. 19. Мања укопана просторија са озиданим прилазом слично као код објекта бр. 8. Зидови су изведени од ломљеног камена и блата. Налази се недалеко од објекта бр. 10 према истоку.

Објекат бр. 20. Остаци по свему судећи већег објекта несталог приликом просецања улице и прављења ограде црквене порте. Из сачуваних остатака види се да се правци пружања његових зидова поклапају са правцем пружања зидова објеката бр. 5, 8, 9 и 18.[14]

Објекат бр. 21. Зграда. Налази се северно од цркве. То је остатак објекта врло плитких темеља који су једино и остали. Ширина темељних зидова износи 0,75 м. Зграда је саграђена најраније у XVI столећу јер испод њених темеља је констатован културни слој из средњег века. Уз североисточни зид унутра нађено је огњиште од опека аустријског формата.

Објекат бр. 22. Остатак зида углавном од облутака. Сачувало се само два реда камена испод којих су констатовани културни слојеви из средњег века. Налази се непосредно поред олтарске апсиде цркве.

Објекат бр. 23. Рекло би се да се овај објекат налази изван зидова утврде — односно непосредно уз њих али са спољашње стране. Баш на овом месту траса зидова бедема утврде се само претпоставља према незнатним остацима нађеним на северном крају рова (објекат бр. 4). Објекат је иначе рушен па обнављан и понова срушен а недавно су његови остаци дефинитивно јако оштећени.[15]

Објекат бр. 24. Остаци овог објекта нису могли бити у целини откопани (јер делимично леже под новијом зградом) те нису потпуно ни испитани. Објекат је мањи нешто укопан у терен и има прилаз сличан као објекат бр. 8, наравно мањих димензија. На северном зиду има отвор за улаз са добро сачуваним каменим прагом и довратницима. Нешто испред врата у зидовима којима су подзидане бочне стране укопане прилазне рампе налази се по једна мања ниша. Источни потпорни зид ове прилазне рампе дугачак је преко 11 м. Зидови су иначе зидани ломљеним каменом, доста правилно и у просторији малтерисани. Док не буде читав ископан неће бити јасно да ли има и какве има везе овај објекат са улазом у град.

Објекат бр. 25. Остатак касније зграде источно од цркве. Темељни зидови овог објекта леже на културним слојевима из средњег века. Северни део је мања подрумска просторија.

да. Мора се дакле зато ово „двоструки" протумачити једино као зид који по круни има шетницу — стазу за борце према унутрашњој и грудобране са зупцима према спољашњој страни тврђаве. Није искључено да се термин двоструки зид и код Бертрандона де ла Брокијера такође односи уствари на зид који горе има шетну стазу са једне а грудобране и зупце са друге стране.

[14] Штета је што су просецањем Расткове улице (касније улица Бранка Цекића) крајем прошлог века уништени делови ове скупине који су били најближи цркви. Један текст из Старинара са краја прошлог века каже да се приликом постављања нове калдрме код цркве Лазарице наишло на темење старих грађевина. Даље у тексту се каже да ће остаци грађевина бити проучени и резултати објављени у Старинару. Старинар касније такав извештај није објавио (Старинар 1887, 1, 30).

[15] Терен је булдожером заравњен 1959. године како би се начинила депонија за канализационе цеви.

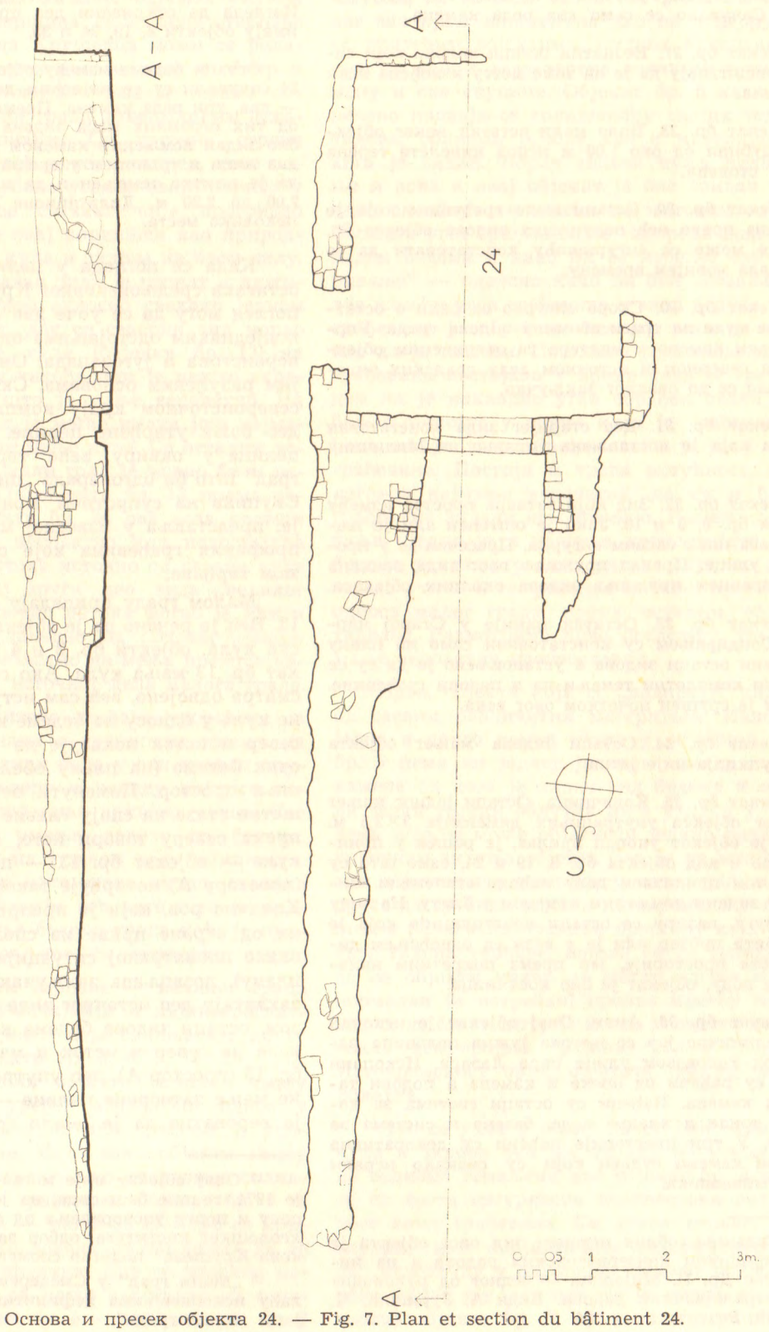

Сл. 7. Основа и пресек објекта 24. — Fig. 7. Plan et section du bâtiment 24.

Објекат бр. 26 је можда остатак једне црквене грађевине, јер источни зид је ископан као полукружни.[16] Сачувало се само два реда камена.

Објекат бр. 27. Незнатни остаци зидова који само наговештавају да је на томе месту извођена нека грађевина.

Објекат бр. 28. Врло мали остатак неког објекта на дубини од око 1,00 м испод нивелете терена из XIV столећа.

Објекат бр. 29. Остаци мале грађевине која је начињена преко већ порушених зидова објекта бр. 5, те се може са сигурношћу констатовати да је припадала новијем времену.

Објекат бр. 30. Скоро сигурно се ради о остатку једне куле на траси обимних зидова града. Упоређивањем камена и малтера са откривеним објектима на северном и источном делу градских зидова дошло се до оваквог закључка.

Објекат бр. 31. Део старијег зида констатован у сонди која је постављена управно на Миличину улицу.

Објекат бр. 32. Зид који затвара простор између објеката бр. 8, 9 и 18. Јако је оштећен али је његова траса ипак сасвим сигурна. Пресечен је у просецању улице. Правац пружања овог зида поклапа се са правцем пружањ зидова околних објеката.

Објекат бр. 33. Остатак џамије у Старој чаршији. Сондирањем су констатовани само на плану приказани остаци зидова а установљено је да су се сачували комплетни темељи па и подови грађевине. Објекат је срушен почетком овог века.

Објекат бр. 34. Остаци зидова мањег објекта чија функција није јасна.

Објекат бр. 35. Ковачница. Остаци једног мањег укопаног објекта унутрашњих димензија 3×3,5 м. Пошто је објекат укопан прилаз, је решен у принципу као и код објекта бр. 8, 19 и 24, само што су овде у том прилазном делу нађени степеници. Зидови су зидани ломљеним каменом у блату. На зиду према југу, назиру се остаци конструкције која је могла бити прозор или је у вези са одвођењем дима из ове просторије, јер према покретним налазима на поду, објекат је био ковачница.

Објекат бр. 36. Амам. Овај објекат је ископан само делимично јер се његова јужна половина налази под коловозом улице цара Лазара. Ископани зидови су рађени од опеке и камена а подови такође од камена. Нађени су остаци система за довођење топле и хладне воде, базена и система за грејање. У три просторије нађени су декоративно обрађени камени судови који су свакако играли улогу умиваоника.

[16] Садашњи облик источни зид овог објекта је добио приликом конзерваторских радова а на инсистирање Др. П. Мијовића — једног од руководилаца истраживачких радова. Види А. Јуришић, Ч. Јордовић, Резултати . . ., 304.

Објекат бр. 37. Остаци по свему судећи укопаног објекта који није могао да буде истражен.[17] Изгледа да откривени део припада прилазу какав имају објекти 8, 19, 24 и 35.

Остаци бедема између објекта бр. 6, 11, 16, 17 и 24 сачували су се највећим делом само врло ниско — два, три реда камена. Према ономе што је остало од тих огромних маса зидова види се да је бедем био зидан ломљеним каменом у кречном малтеру са два лица и трпанцем у средини. Исто тако види се да је плитко темељен и да му је ширина била од 2,00 до 2,20 м. Дилатационе спојнице имао је на неколико места.

Када се погледа у целини план ископаних остатака средњовековног Крушевца, већ на први поглед могу да се уоче две скупине остатака на подједнаким одстојањима од цркве у правцу североистока и југозапада. Они падају у очи својим разуђеним основама. Скупина која лежи на североисточном крају комплекса очигледно је део боље утврђене целине. Код нас се оваква целина у оквиру веће тврђаве назива „мали град“ што би одговарало „цитадели“ на западу.[18] Скупина на супротном крају комплекса, јасно је, представља у извесној мери уређену целину профаних грађевина које су обухваћене бедемом тврђаве.

Малом граду припадају објекти бр. 2, 3, 4 и 13. Већ је речено да је објекат бр. 2 главна градска кула, објекти бр. 3 и 4 рампа и ров а објекат бр. 13 мања кула. Ако се овај део града посматра одвојено, већ сам истурени положај главне куле у односу на бедеме који од ње полазе на север и исток показује да је простор између ових бедема (на плану обележен са А) унутрашњи простор. Поменути остатак грудобрана и шетне стазе на споју главне куле и зида бедема према северу говори исто, а отвореност мање куле — објекат бр. 13 — према овом простору (простору А) потврђује такође ову констатацију. Коначно ров, који је препрека приступу скупини од стране цркве из спољашњег простора у овако посматраној ситуацији (из простора Б на плану), дозвољава закључак да је простор који захватају део источног зида главне куле са улазом, остаци зидова бедема који од ове куле полазе на север и исток и мања кула — објекат бр. 13 (простор А), део унутрашњег простора једне мање затворене целине — малог града. Врло је вероватно да је „мали градић“ који је Бертрандон де ла Брокијер видео порушен 1433. године, наш мали град. Тачније одређен укупан простор односно површина овог дела тврђаве средњовековног града Крушевца може се релативно добро ограничити ако се узму у обзир и подаци које пружа конфигурација терена пошто источни део малог града археолошким ископавањима није пронађен. Са источне стране комплекса, како је већ речено напред, тече поток који је доста дубоко усекао своје корито у терен. Мали град се свакако није простирао преко потока већ је овај коришћен као природна препрека испред кула и зидова на овом делу. Са јужне стране правац зида је познат а дужина ограничена потоком односно свакако једном кулом према потоку, док се северни зид морао протезати од мале куле (објекат бр. 13) на исток, према потоку такође или је нешто скретао ка југоистоку, што је мање вероватно. На овом делу мали град је могао имати још најмање две а највише три мање куле. Са осталим већим делом тврђаве, мали град је морао бити везан на два места. Од објекта бр. 13 према западу — према објекту бр. 24 ова веза постоји док је друга била вероватно код недостајуће мање куле поред потока источно од главне куле па према југу. Овај други део зида „великог града“ према југу поред потока могао је ићи и двадесетак метара западно од потока, ивицом платоа, што може незнатно да мења претпостављени положај кула источног дела малога града.

[17] Овај објекат није могао да буде ископан јер је 1971. године баш овде, на још неистраженом терену и поред упозоравања од стране сарадника Археолошког института, одбор за прославу „Шест векова Крушева“ подигао споменик кнезу Лазару.

[18] „Мали град“ у Смедереву. Недавно је у Сталаћу ископавањима дефинитивно потврђено постојање „малог града“.

Из ситуације читаве тврђаве упоређене са данашњим грађевинама и границама имања на терену комплекса одмах пада у очи правац пружања бедема ка северу и западу који се поклапа са правцем пружања црквене улице. Све границе приватних имања долазе до бедема. Сличан случај је и на јужном делу комплекса. Југовићева улица је изломљена лучно, свакако не намерно у регулацији већ зато што је пратила линију пружања бедема града која је приближно овде установљена са неколико сонди.

У унутрашњости тврђаве — великог града — поред цркве најзначајнији и најинтересантнији су свакако објекти који сачињавају другу скупину. То су објекти бр. 5, 8, 9, 18, 20 и 32. Посматрани у целини објекти скупине имају исту оријентацију, уређен међусобни однос у простору а различите начине грађења и употребљене материјале. Исто тако објекти имају и врло различите намене. Ако упоредимо солидност грађења ових грађевина, објекат бр. 5 је далеко најсолиднији — може да се мери са црквом св. Стефана што доводи до закључка да се ради о значајној грађевини. Ако се упореди намена објеката која се може сагледати из основа: бр. 5 — стамбени, бр. 8 — коњушница, бр. 9 и 18 свакако помоћне зграде, долази се до закључка, да се овде вероватно ради о стану неког значајног властелина ако не и двору кнеза са пратећим објектима. Будућа ископавања на неистраженом делу терена показаће тачније намену и ове скупине. Објекат бр. 5 како је већ речено издваја се солидношћу својих темеља и зидова, обликом основе као и материјалом од кога је зидан. Поред главне куле, зидова око ње и рова и овај објекат је био озидан искључиво од облутака судећи по његовим остацима. Западни угао грађевине се такорећи додирује са зидом бедема и како би се избегло ово „додиривање“ — односно како би био остављен пролаз између угла грађевине и зида бедема — угао грађевине је обрађен опекама тако да изгледа као да је засечен. Поставља се питање да ли је грађевина постојала у време када је грађен бедем па је накнадно угао обрађен овако или је бедем постојао у време када је грађевина грађена па је угао обрађен тако у току зидања грађевине. Постоји и трећа могућност, која је изгледа најмање вероватна, да су и бедем и грађевина зидани истовремено. Решење овог питања уједно је и решење хронолошког односа бедема великог града и читаве скупине а делимично утиче и на решење питања хронолошког односа малог града према осталим објектима тврђаве. Размотримо прво последњу, трећу најмање вероватну претпоставку.

Прво, објекти који се „додирују“ зидани су од сасвим различитих материјала. Иако је и једно и друго камен нигде у остацима објекта бр. 5 нема ни једног јединог комада ломљеног камена од кога је зидан зид бедема и обрнуто, ни један једини облутак није узидан у зид бедема што се може објаснити једино различитим временом зидања објекта (јер је на многим другим објектима у комплексу материјал мешан) и друго да су били зидани истовремено у тако великом релативно празном простору који обухватају зидови тврђаве, нашло би се толико места да се објекти макар за метар одвоје и остави нормалан (и потребан) пролаз између њих, односно, не би се сигурно могло догодити да се они овако неприродно, једним углом „додирују“. Истовременост ових објеката, дакле, није вероватна.

Ако се узме у обзир да су још само главна кула и зидови око ње зидани облутком и овако солидно темељени као објекат бр. 5 може да се са доста сигурности претпостави истовременост ових грађевина. Са друге стране, читава скупина има оријентацију неуобичајену, односно нелогичну у односу на правац пружања бедема поред ње што наводи на мисао да је прво настао објекат бр. 5, тј. читава скупина па је

озидан обиман градски бедем. До овако нелогичног узајамног положаја не би дошло да је бедем постојао у време грађења објекта бр. 5, односно скупине јер би свакако градитељ прилагодио оријентацију и положај овог новог објекта, према правцу пружања бедема. Много је теже прилагодити правац пружања бедема једној већој постојећој оваквој скупини. У овом случају бедем није могао да се прилагоди већ је у циљу обухватања што корисније — што мање — површине терена прошао поред самог угла грађевине. Овом приликом у време грађења бедема, читав угао објекта бр. 5 са делом југозападног зида је президан. Ово презиђивање изведено је облутком добрим делом, нарочито споља као и опеком. На основу ових разматрања може да се закључи следеће: мали град и објекат бр. 5 (сам или са пратећим бојектима) настали су вероватно у исто време, могуће и од истих мајстора у малом временском размаку али свакако пре осталих објеката односно пре зидова великог града који су зидани од друге врсте каменог материјала а такође и плиће темељени.

Да ли је прва камена градња на овом терену из времена кнеза Лазара или ранија, питање је које ће за сада остати без сигурног одговора. С обзиром на речене разлике, временски размак између зидања појединих објеката свакако постоји. Колики је овај размак, — тешко ће се на основу материјалних остатака закључити. Можда се ради о две а можда више деценија. Да је неког живота па могуће и градње на овом тлу било и пре седамдесетих година XIV века донекле се може да наслути по једној надгробној плочи нађеној приликом конзерваторских радова у првобитном зиду звоника Лазарице. На плочи се помињу извесни Вукота и Медош (?). — Део плоче на коме је урезана година оштећен је обрадом за уграђивање у зид звоника цркве али се на основу онога што је остало (ϛω и као крајње највероватније Н = = 6808 — 5.508 = 1300) може сасвим сигурно узети њен настанак крајем XIII или почетком XIV века. Ако плоча потиче са лица места, за шта има индиција,[19] није неосновано помишљати на постојање Крушевца као места са зиданим грађевинама па и мањом утврдом и пре великих градњи у време кнеза Лазара. Крушевац је географски на месту где су се путеви из више праваца — долина река — морали да укрштају, те је и са те стране вероватно његово постојање од раније.[20]

Занимљива је чињеница да се у Крушевцу главна кула налази североисточно од цркве као што је то случај и у другом великом комплексу који је изградио кнез Лазар, Раваници па затим и Хиландару. Наравно удаљења и пропорције су различите но приближно исти положај јесте. Јасно је ако овакав положај главне куле у односу на цркву није случајно скоро исти у сва три комплекса, да је Хиландар био узор. Додајмо томе и још један заједнички елеменат који имају главне куле у Крушевцу и Раваници — степеништа кроз зидну масу. Оваква решења степеништа у Србији су врло ретка а имају их још само главне куле у Голубачком граду и Манасији (делимично). Интересантно је напоменути да степениште кроз зидну масу, истина нешто другачије од ових на тлу Србије, има и пирг краља Милутина код Хиландара. Већ утврђен утицај Хиландара на сакралну архитектуру Моравске Србије[21] може се изгледа и овде назрети.

Још једна група објеката из Крушевца може да се по свом општем решењу донекле веже за сличне грађевине у Расу старијем центру српске државе. Већ је речено да објекти бр. 8, 19, 24, 35 и 37 који су укопавани у терен односно чији су зидови уствари потпора ископа, имају у принципу исто решен прилазни односно улазни део у овај најнижи а можда и једини користан простор. Ископ од рампе или степеништа за прилаз улазу са страна је подзидан каменим зидовима као што је то решавано и на објектима Трговишта у Расу.[22] Истина објекти у Расу укопавани су у падину док су у Крушевцу, осим једног, сви укопани у релативно раван терен. Но баш тај један (објекат бр. 24) који је и по своме положају у односу на падину исти као и објекти у Расу има још један елеменат који га нешто мало више приближује овим другим: у зидовима прилазног дела има нише на истом месту као један објекат Трговишта (објекат бр. 2). Ово упоређивање односно установљена сличност општих решења објекта, и у Расу и у Крушевцу наравно не значи да се и њихово време настанка мора подударати. Објекти у

[19] А. Јуришић је 1961—1962. године ископала један објекат на источној страни града који је могао бити старија црква од Лазарице на овоме месту (види објекат бр. 26 у овом тексту) па према томе могло је ту бити и гробова са надгробним плочама. Ова старија црква могла је бити већ срушена у време грађења Лазарице и материјал заједно са околним надгробним плочама коришћен за нову цркву.

[20] Ђ. Бошковић, Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке. Рашка баштина 1, Краљево 1975, 7; Г. Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији, Београд 1974, 108, 130, 131.

[21] Б. Вуловић, Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 174.

[22] J. Kovačević i drugi, Srednjovekovni Ras, Arh. pregled 14, 1972, 149.

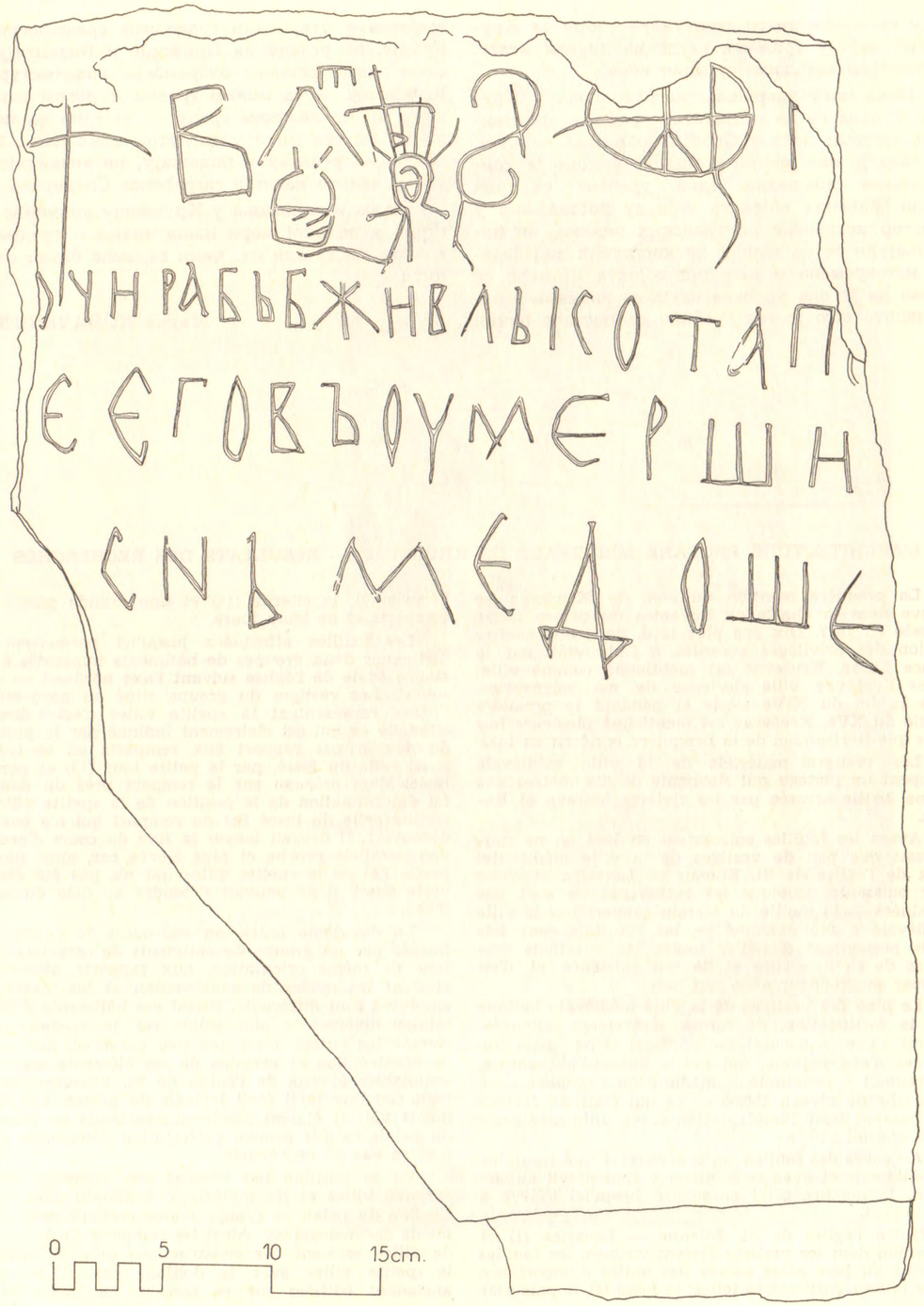

Сл. 8. Надгробна плоча нађена у звонику цркве Лазарице. — Fig. 8. Dalle funéraire trouvée dans le clocher de l'eglise Lazarica.

Расу су млађи те се евентуално узори за Крушевац морају тражити негде на другом месту, у старијим насељима средњег века.

Иако нису завршена, истраживања у Крушевцу дала су за познавање профане архитектуре средњег века у Србији драгоцене податке. За сада је ово једини комплекс у коме је констатована очигледно једна уређена скупина тврдо грађених објеката који су постављени у простор независно од градских зидина, не наслањајући се на њих и не користећи зид бедема истовремено и као зид објекта. Намеће се мисао да је ова уређена скупина зиданих зграда нешто што је тек требало да постане начин грађења у утврђеним градовима средњовековне Србије, по угледу на Приморје и Византију. И само опште решење одбрамбене архитектуре у Крушевцу — са малим градом и ровом испред њега према великом граду — заједно са положајем на тек мало уздигнутом земљишту, прелаз је ка решењу и положају, по византијском узору, нешто касније сагрђеног Смедерева.

Даља ископавања у Крушевцу допуниће сигурно у великој мери наша знања о средњовековном граду али их, чини се, неће битно изменити.

Мирко КОВАЧЕВИЋ

L'ARCHITECTURE PROFANE MEDIEVALE DE KRUŠEVAC — RESULTATS DES RECHERCHES

La première mention du nom de Kruševac se trouve dans la charte de Ravanica du prince Lazar dressée en 1377. Dix ans plus tard, dans une confirmation des privilèges accordés à Dubrovnik par le prince Lazar, Kruševac est mentionné comme ville: »dans Kruševac, ville glorieuse de ma seigneurie«. Vers la fin du XIVe siècle et pendant la première moitié du XVe, Kruševac est mentionné plusieurs fois alors que Bertrandon de la Broquière le décrit en 1433.

Les vestiges matériels de la ville médiévale occupent un plateau qui surmonte de dix mètres une plaine fertile arrosée par les rivières Morava et Rasina.

Avant les fouilles entreprises en 1961 on ne connaissait que peu de vestiges de la ville médiévale: ceux de l'église de St. Etienne — Lazarica et d'une tour puissante. Quoique les recherches ne sont pas terminées — la moitié du terrain couvert par la ville médiévale a été examiné — les résultats sont tels qu'ils permettent d'étudier toutes les questions majeures de sa naissance et de son existence et d'en évaluer sa grandeur avec certitude.

Le plan des vestiges de la ville médiévale indique que la fortification, de forme légèrement allongée, suivait l'axe sud-ouest — nord-est. Une série de sources d'eau potable, qui existe aujourd'hui encore, se trouvait à proximité immédiate du complexe — à la courbe de niveau 150,00 — ce qui était un facteur déterminant pour l'implantation d'une ville médiévale à cet endroit précis.

Au cours des fouilles on a découvert une trentaine de bâtiments et avec ceux qu'on y connaissait auparavant, le nombre total enregistré jusqu'ici s'élève à trente sept.

Outre l'église de St. Etienne — Lazarica (1) et le donjon dont les vestiges étaient visibles, les fouilles ont mis au jour entre autres des unités d'importance et de taille significatives telles: le fossé (4), le palais (5), l'écurie (8), la citerne (14) et une grande partie des remparts et de leurs tours.

Les fouilles effectuées jusqu'ici permettent de distinguer deux groupes de bâtiments implantés à distance égale de l'église suivant l'axe nord-est — sud-ouest. Les vestiges du groupe situé au nord-est de l'église représentent la »petite ville« c'est-à-dire la citadelle ce qui est clairement indiqué par la position du donjon par rapport aux remparts où se trouve aussi celle du fossé, par la petite tour (13) et par les restes d'un créneau sur le rempart près du donjon. La détermination de la position de la »petite ville« a facilité celle du tracé Est du rempart qui n'a pas été découvert. Il devrait longer la rive du cours d'eau ou une parallèle proche et plus élevée car, ainsi que la partie Est de la »petite ville« qui n'a pas été découverte aussi, il ne pouvait s'étendre au delà du cours d'eau.

La deuxième unité, au sud-ouest de l'église est formée par un groupe de bâtiments de caractère profane de même orientation, aux rapports déterminés et dont les modes de construction et les matériaux employés sont différents. Parmi ces bâtiments d'affectations diverses le plus solide est le »palais« qui, comme les autres, n'est que peu conservé. Son mode de construction et certains de ses éléments sont très semblables à ceux de l'église de St. Etienne d'où on peut conclure qu'il était le logis du prince. Les bâtiments voisins étaient sûrement construits en fonction du palais ce que prouve l'affectation déterminée d'un d'entre eux — de l'écurie.

Vu sa position par rapport aux remparts de la »grande ville« et les matériaux employés dans l'édification du palais ce groupe donne certains renseignements chronologiques. Ainsi les remparts de la »grande ville« seraient des constructions plus récentes et la »petite ville« avec le donjon seraient les plus anciennes édifiées sur ce terrain. Le palais et le

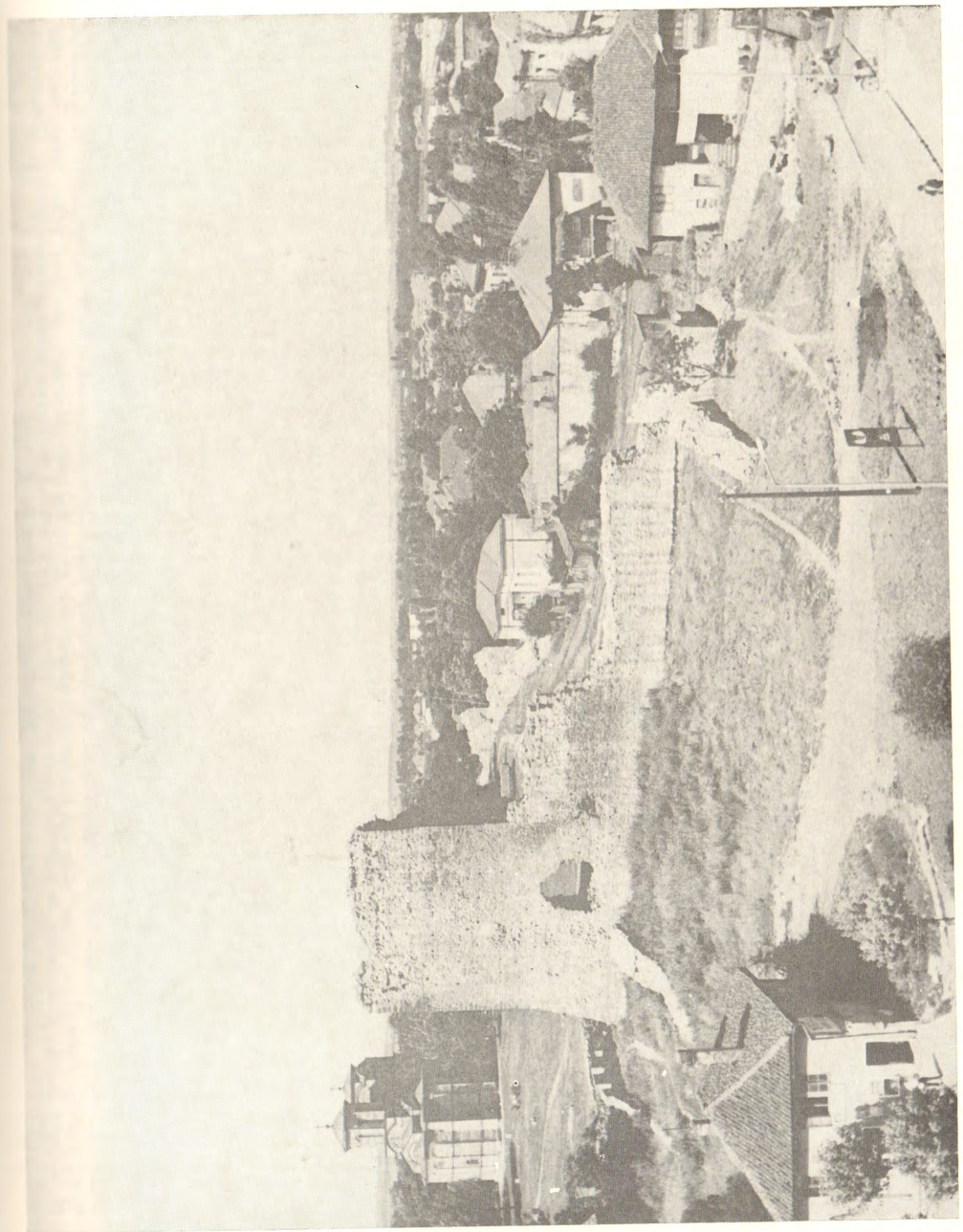

Т. I. Изглед остатака малог града са североистока. — Pl. I. Vue du nord-est des vestiges de la »petite forteresse«.

Т. II. Изглед остатака скупине профаних грађевина југозападно од цркве пре делимичне реконструкције бедема и куле бр. 6. — Pl. II. Vue d'un groupe de bâtiments de caractère profane au sud-ouest de l'église avant la reconstruction partielle des remparts et de la petite tour No. 6.

М. КОВАЧЕВИЋ

Т. III. 1. Изглед остатака главне куле са запада. — 2. Спој главне куле и бедема према северу. Стрелица показује остатак грудобрана.
Pl. III. 1. Vue occidentale des vestiges du donjon. — 2. Jonction du donjon et des remparts sur le coté nord. La fléchette montre les vestiges du parapet.

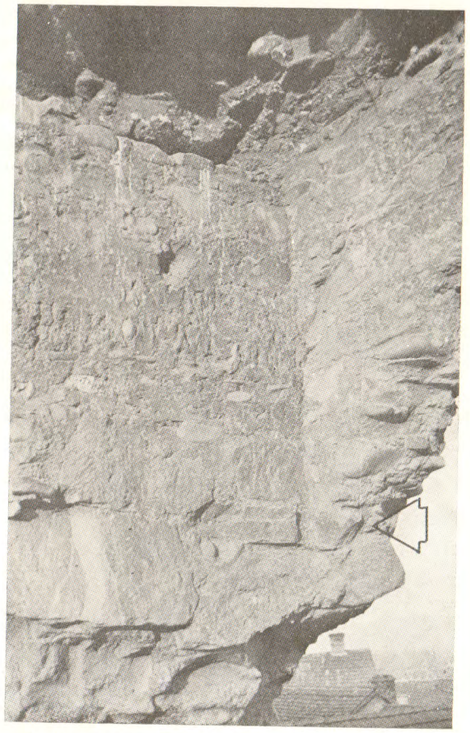

Т. IV. Објекат бр. 2. Главна кула. 1. Остаци греда-роштиља испод пода приземља. — 2. Остатак степеника у северном зиду. — 3. Унутрашњост главне куле, северно од улаза. Стрелица показује камен са трагом рупе за осовину врата. — 4. Степенишни простор у северном зиду.

Pl. IV. Bâtiment 2. Donjon. 1. Empreintes des poutres-grils sous le plancher. — 2. Vestiges de l'escalier dans le mur septentrional. — 3. Intérieur du donjon au nord de l'entrée. La fléchette montre la trace du trou pour l'axe de la porte. — 4. Espace de l'escalier dans le mur septentrional.

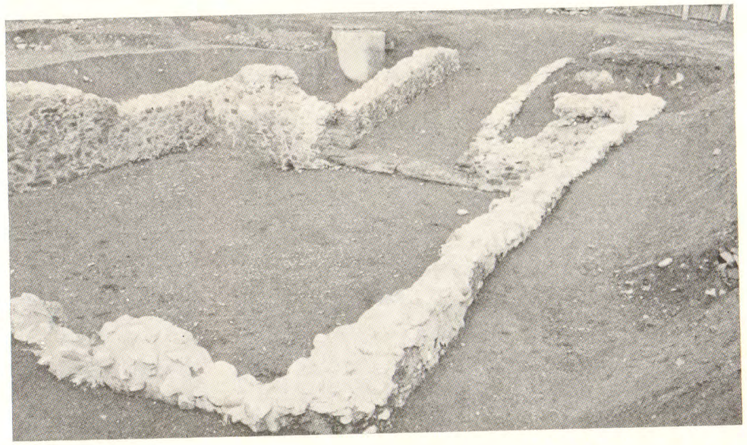

Т. V. 1. Део остатака скупине профаних грађевина у југозападном крају града. — 2. Објекат бр. 8. „Коњушница“ — Објекат бр. 35. „Ковачница“.

Pl. V. 1. Vestiges d'un groupe de bâtiments profanes dans la partie sud-ouest de la ville. — 2. Bâtiment 8. »Ecurie«. — 3. Bâtiment 35. »La forge«.

Т. VI. Објекат бр. 5. Палата. 1. Опеке у зиду трема. — 2. Трагови иструлелих греда у зидовима. — 3. Остаци пећи (?). — 4. Угао према бедему.

Pl. VI Bâtiment 5. Palais. 1. Briques dans le mur du portique. — 2. Traces dans les murs provenant des poutres décomposées. — 3. Vestiges d'un four (?). — 4. Angle le plus proche des remparts.

Т. VII. 1. Објекат бр. 7. — 2. Објекат бр. 13 са северозапада. Стрелица означава улаз за подземни извор. — 3. Објекат бр. 24. Улазни део са остацима нише у зиду. — 4. Објекат бр. 25.

Pl. VII. 1. Bâtiment 7. — 2. Bâtiment 13 vue du nord-ouest. La fléchette montre l'accès d'une source souterraine. — 3. Bâtiment 24. Porte avec les vestiges d'une niche dans le mur. — 4. Bâtiment 25.

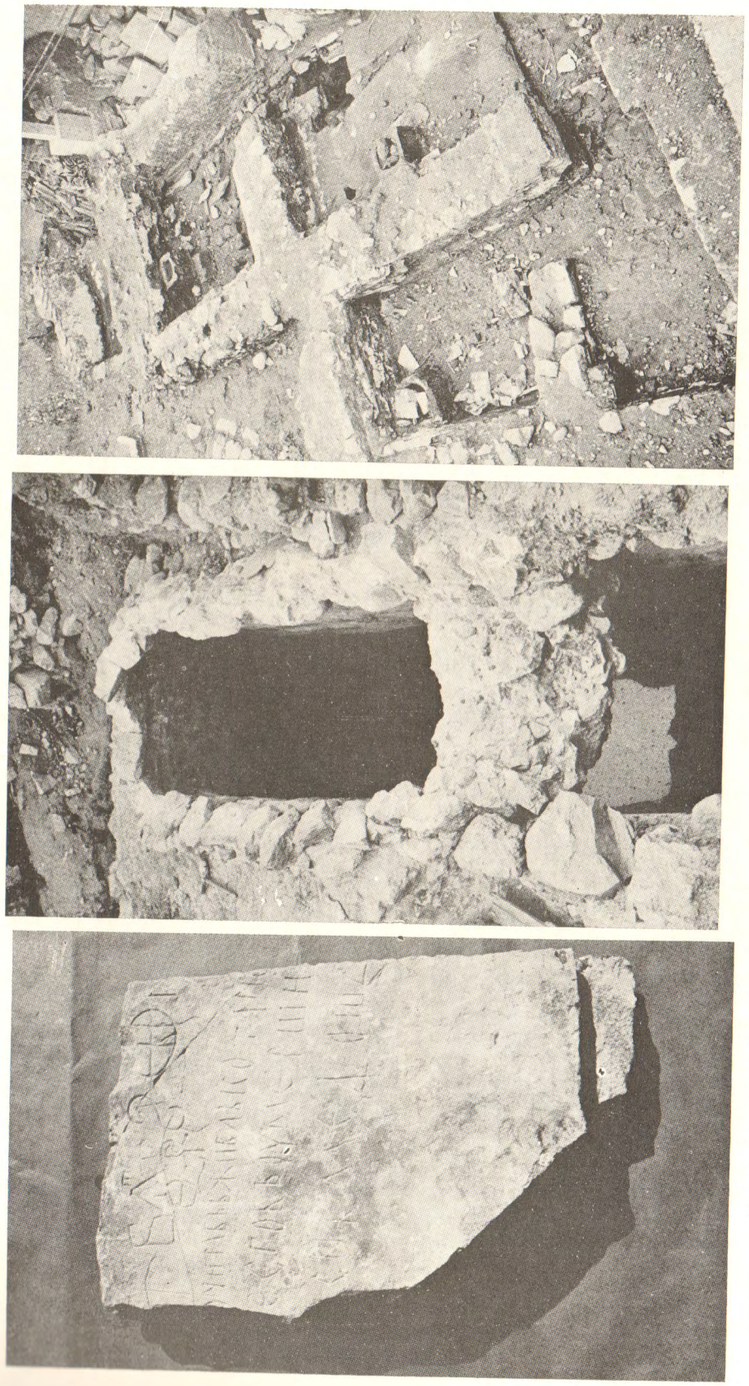

Т. VIII. 1. Надгробна плоча нађена у звонику цркве. — 2. Објекат бр. 14. Цистерна. — 3. Остаци амама.

Pl. VIII. 1. Dalle funéraire trouvée dans le clocher de l'eglise Lazarica. — 2. Bâtiment 14. Citerne. — 3. Vestiges de l'amam.

donjon étant construits avec le même matériau — le galet — ceci permet de les relier chronologiquement.

A l'heure actuelle on ne peut dater avec assurance la première construction en pierre et dire si elle est antérieure ou postérieure à l'époque du prince Lazar. Une pierre tombale trouvée dans le clocher de l'église est un des indices à l'appui de la preuve de l'existence d'une agglomération dès le début du XIVe siècle.

Quoique n'étant pas terminées, les fouilles de Kruševac ont fourni des données précieuses pour la connaissance de l'architecture profane médiévale en Serbie. A l'heure actuelle, ce complexe est le seul où a constaté avec évidence l'existence ordonnée d'un groupe de bâtiments construits en dur dans un emplacement indépendant des remparts de la ville. Ceci nous fait penser que ce groupe ordonné de bâtiments construits en dur représentent l'embryon d'un mode de construction qui se serait développé dans les villes fortifiées de la Serbie médiévale, à l'instar du littoral et de Byzance. Avec la petitet ville et le fossé devant vis à vis de la grande ville et sa position sur une faible élévation de terrain la solution globale de l'architecture de défense de Kruševac est une transition vers celle de Smederevo, implanté et construit plus tard selon le modèle byzantin.

Mirko KOVAČEVIĆ

Лазарица
Црква св. Стефана у Крушевцу

У Моравској Србији кнеза Лазара и његових следбеника позната је веома жива градитељска активност снажнијег замаха него икада раније. Подизано је готово истовремено или у кратким временским растојањима много споменика и на све стране Кнежевине. Када су то биле владарске задужбине, велике лавре, обдариване су многим селима или сеоским поседима, панађурима, воденицама, скелама, па и разним годишњим прилозима у новцу. Стога разлога такви манастири су представљали прави феудални посед. Међутим, овај начин живота имале су каткада и мање придворне цркве подизане на разним феудалним поседима само у распонима економске моћи ктитора оснивача.

У данима највеће заузетости око сређивања прилика у земљи, Лазар је морао паралелно да решава и питање цркве и њенога односа са цариградском патријаршијом. Било је неопходно скинути анатему са српске цркве и на тај начин заштитити од бојкота многобројне, још за време Душанове експанзије, насељене српске монахе на Атонској гори. Тим поводом у име кнеза Лазара, а посредством светогорских монашких делегација обављен је свечани чин измирења 1375. године.

Овај догађај од врло великог политичког значаја по црквену политику убрзо се одразио и на другим пољима. У овој и те како важној мисији главни терет посла су обавили светогорци. Њима је била поверена мисија какву добијају пре свега јаке и утицајне личности које су у Лазаревој средини морале имати, поред политичког и велики друштвени утицај. Сасвим природно овим догађајима је био утрвен пут за продор веома снажних утицаја светогорске традиције у архитектонско уметничко стваралаштво, а посебно на концепцију, конструктивни склоп и функцију грађевина. Насупрот општим архитектонским облицима диспозиције тролисног плана који је настао усвајањем нових форми богослужбеног ритуала, ликовна обрада спољашњости дугује, углавном, минулој српској традицији коју су у новим приликама интерпретирали градитељи из разних крајева Балкана.

Заиста је необично зачета архитектура Поморавља! Прва грађевина, велика владарска задужбина и гробни маузолеј, на лествици краткотрајног али веома живог и брзог развоја новог стваралаштва, послужила је за узор и постала канон многим другим остварењима овога времена.

Смирена, монашки скромна и суздржана архитектура првог споменика Моравске школе, коју је градитељ приказао као модел петкуполне грађевине, веома импонује својом достојанственошћу уз звучно пригушене маузолејске акорде другостепене пластике и пластичне декорације. Високе интелектуалне снаге, неимар овог величанственог моравског споменика, са пуно вештине и укуса изврсно је компоновао вечну кућу трагичног Кнеза. Рекло би се као да је предосећао судбину великог ктитора и према њој адекватно остварио намену грађевине!

Насупрот овој, друга кнежева грађевина, престона црква у Крушевцу, пројектована је по мери профанијег, декоративнијег и ведријег стваралачког укуса. Намењена кнежевом првенцу наследнику, као и престоној господи, одважних витезова племића окупљених око владарске столице, градитељ инсистира на стилизованију сажетих, али раскошно одевених облика, који оваплоћени богаством материјализоване маште шармирају на исти начин као и луксузна кнежева околина. То је она елита ненадмашно представљана у фронтално постројеним портретима наоружаних бораца ратника живописаних

у бочним певницама цркава Раванице, Сисојевца или Ресаве.

Архитектуру цркве протомајстор компонује складним пропорцијама, циља на максимални декоративни израз са суптилно цизелираним детаљима каменог пластичног украса. Сажети облици грађевине били су прецизно срачунати и изврсно укомпоновани у волумен утврђене владарске престонице. Мало светилиште рекло би се као да је димензионисано тек да подсети на молитве и бога ратоборно племство дворске околине.

Душанове пропале идеје о наслеђу Великог византијског царства поспешиле су убрзаније раслојавање српског друштва. Нагло и себично богаћење амбициозних и бескомпромисних племића, који су се затварали у уситњене феудалне регионе, убрзавало је процес сазревајућег феудализма, а са друге стране слабило јединствену отпорну моћ према турским освајачима. Чудна историјска коинциденција! Поновио се, у оквирима историје Срба, сличан процес збивања одигран у византијској историји пре стопедесет година, када је упад Крсташа убрзао процес феудализације моћне Византије.

Лаганим и немоћним предавањем судбини захуктале ратне стихије потањало је у ропство једно по једно подручје бившег Душановог царства. Егзистирала су још само два важна чиниоца која су продужавала живот на неким српским регионима. С једне стране, територијална удаљеност земаља према северу, док са друге, размирице око наслеђа турског престола и отворена турска ратишта са Монголима у Малој Азији, омогућили су привремено и на неодређено време продужетак слободног високог културноуметничког стваралаштва последње моравске Србије.

На другој страни католичка Европа није била у стању да схвати озбиљност ситуације! Хришћански свет на Балкану, физички немоћан и истрошен унутрашњим сукобима, био је препуштен некрстима.

Лазарица и њена епоха

Епоха моравског стваралаштва како у архитектури тако и у сликарству пружа у целини најоригиналније културноуметничко достигнуће у српском средњем веку. Та њена оригиналност постигнута је пре свега усвајањем новог плана грађевине од чијег концепта се није одступало. Међутим, просторни израз архитектонских маса које су се дизале из таквог плана, затим полихромни ефекти и специфичан плитко резани камени украс су доста хетерогене компоненте овог новог стила. Оне су варирале врло често спречавајући уједначену и монотону ликовну архитектонску представу споменика, а уносећи при том шароликост, разноврсност и маштовитост.

На хронолошком разврставању моравске групе споменика нису још постигнути дефинитивни резултати због врло густог и синхроног грађења на свим странама Кнежевине и Деспотовине.

Типолошка подела је далеко јаснија и своди се кроз све време трајања овог стила грађења на примере развијених или сажетих форми триконхоса. Такав план био је канон за сваког протомајстора и од њега се готово није одступало. Пред крај епохе ређе се наилази на грађевине без бочних певница,[1] а већ после турских освајања појављују се типови цркава изведених у комбинацији развијеног источног и сажетог западног дела планова зреле епохе.[2]

Споменици Поморавља се могу разврставати и на основу феудално друштвеног хијерархијског степена ктитора. Тако, у иначе врло богатом споменичком фонду јасно се диференцирају владарске задужбине, као што су Раваница, Лазарица, Љубостиња или Ресава, од задужбина придворних слугу, односно властелина из владарске околине, чије су цркве Нова Павлица, Каленић, Милентија, Лепенац и друге. Каткада и црквене личности везане за дворску службу граде своје задужбине уз помоћ владара, на који је начин саграђен Сисојев манастир.

Разноврсност употребљених техника зидања, с једне стране у интерпретацији византијске полихромије, или с друге стране у једноставном изразу уједначених камених површина фасада по узору западне архитектуре, откривају у Лазаревој средини мајсторе градитеље из разних крајева Балкана. Очигледно ту су били присутни и мајстори школовани под утицајем византијских схватања, као што је било и таквих који су неговали стару рашку, односно западњачку романоготску традицију. Но, чест је случај да се на једном истом споменику укрштају и једна и друга, као што је случај на цркви Лазарици.

*

Мало је сачувано изворног материјала о кнезу Лазару. Далеко више о његовој личности налази се у епској поезији и народном предању. Започео је своју каријеру као властелин младог краља Душана, који је у то време резидовао на Дримцу у Зети, близу Скадра. Најпре је постао високи чиновник, логофет, док је временом уз Душана стицао огромно искуство у ратним вештинама и постао врло уважени војсковођа.

[1] На пример Враћевшница, Копорин.

[2] Петруша, Лапушња, Лозица и друге.

Касније је од цара Душана почаствован титулом кнеза,[3] тако да је ово последње звање носио до краја живота остајући одан и привржен двору на коме је одрастао све до смрти Душановог сина и наследника Уроша. Ретка верност и самоодрицање какво се није могло запазити ни код једног другог Душановог властелина!

Тек по Урошевој смрти личност кнеза Лазара испољила је своје пуне вредности које су резултирале из нагомиланог искуства поприманог од великог државника и војсковође. Његове одважне и смеле организаторске способности дошле су до изражаја консолидујући политички и културни живот у Моравској Србији. Његови највећи потези су били обрачун са Николом Алтомановићем у граду Ужицу,[4] као и постизање споразума око измирења са цариградским патријархом иза чега је уследио у Пећи избор Јефрема за српског патријарха 1375. године.

Од изузетних карактеристика личности кнеза Лазара су његова настојања на културном пољу.

У земљи подиже најпре манастир Раваницу и за њом Лазарицу, а уз то помаже подизање других манастира и изобилно их дарује богатим прилозима у облику покретне и непокретне имовине. Помаже болницу „раслабљених" монаха у Хиландару, а њиховој лаври дограђује спољну припрату. Том приликом дарује Хиландару многа села, а доживотно му одређује помоћ од 100 литри сребра, што је чинило годишњи доходак са Новог Брда.[5]

После првог успеха у борби са Турцима, нису прошле ни три године затишја, настала је највећа трагедија средњовековних Срба која се одиграла на Косову.

Лазареви посмртни остаци пренети су са Косова и сахрањени у цркви Вазнесења у Приштини.[6] Међутим, из необјашњених разлога његово тело је сачекало транслацију до његовог маузолеја у Раваници читаву годину дана. За то време је извршена и последња канонизација српских средњовековних владара.[7] Из Приштине, коначно 1390. године кнежеве мошти су пренете и сахрањене у његовој првој задужбини, гробној цркви саграђеној још за живота, манастиру раваничког Вазнесења.

Име ктитора Лазарице, друге цркве по реду на лествици развоја тзв. моравског стила у архитектури, записано је крупним словима на страницама српске средњовековне историје. У његовој личности се огледају две необичне компоненте, које карактеришу његов живи лик одличног политичара и државника, с једне стране, и његову посмртну визију трагичног јунака осликаног у народном епосу са друге стране. После косовске драме његова личност је постала легендарна, а његова судбина синоним судбине српског народа.

Време и место настанка грађевине. Намена

У клими опште неизвесности, после указивања последње почасти и оданости Душановој кући и његовоме легитимном наследнику Урошу, Лазар је прибрао снаге и основао последње упориште на саставу двеју Морава, тврду престоницу Крушевац и у њој цркву посвећену св. Стефану, патрону династије, а у славу и част свога новорођеног сина и наследника престола.

И није много времена прошло, по свој прилици, још док су протомајстори довршавали дозиђивање раваничког нартекса, а сликари спремали палете за украшавање храма, кнез Лазар приступа зидању дворске цркве у субурбиуму своје проширене престонице. Надахнути новом стваралачком идејом, у клими расположеног двора, насупрот озбиљној и монашки скромној архитектури раваничког маузолеја, протомајстори Лазарице зидају за свога Кнеза и његове раскошне дворјане, храм ведрих, веселих и профанијих облика.

У знак превелике љубави родитеља, каже сувремени писац Константин Филозоф, кнез Лазар ... сьзда жен Вроушевьць глаголемыи, вь немь же сьзда красьнѣишоуіѹ цьрковь великомоѹ прьвомоѹченикоѹ архидіаконѹ Стефаноѹ вь молвоѹ о присьнопомьнимѣмь сынѣ своемь ....[8] Овај Константинов текст касније настављају српски родослови, али сви заједно не пружају ништа опширније нити одређеније од онога што је регистровано у Стефановој биографији.[9] Она је за сада једини важан и несумњиви писани извор који сведочи да је кнез Лазар сазидао Крушевац у којем подиже цркву великоме првомуче-

[3] Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Бгд. 1933, 274.

[4] Гласник СНД, XII, 1933, М. Динић, Један нови податак о Николи Алтомановићу, 257; Г. Шкриванић, Оружје ... САН, 1957, 161.

[5] Monumenta Serbica, 332.

[6] В. Петковић, Раваница, Бгд. 1922.

[7] В. Марковић, Православно монаштво ..., 129.

[8] Гласник СУД, XLII, 1875, 262; К. Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, Старе српске биографије XV и XVII века, превод Др Л. Мирковића, СКЗ, 1936, 60, гл. 21.

[9] Споменик III, 104.

нику архиђакону Стефану ради молитве за увек спомињанога сина свога.[10] То управо значи да је зидање црквеног објекта било непосредно везано за подизање престонице, односно за рођење Лазаревог наследника. Међутим, овај податак само шире хронолошки одређује намену и положај цркве у односу на време настанка престонице.

За одређивање датовања црквене грађевине већ стоје на располагању и други подаци. То су, пре свега, најновији резултати вишегодишњих археолошких истраживања средњовековног Крушевца, затим сагледавање оријентације и положаја цркве у комплексу престонице, и коначно, утврђивање године Стефановог рођења. Уза све ово неопходно је узети у обзир и стилске односе Лазаричине архитектуре и пластичне декорације према сувременим владарским ктиторијама и обрнуто.

Проблем најстаријег помена Крушевца је доста пута третиран у историографској литератури,[11] али време настанка проширеног дела престонице и цркве у њему није никада до сада узимано у обзир. Ранији писци су најчешће користили као писани извор Стефанову биографију и а приори заузимали став да је Лазар саградио грађевину истовремено са градом Крушевцем, чије је зидање детерминисано рођењем његовог сина наследника.[12] Међутим, Стефаново рођење, односно зидање цркве св. Стефана већ је датирано као „terminus ante quem" најраније 1377/78. године,[13] док су темељи ужег дела престонице свакако постављени 1370/71. године. Сигурност овакве хронологије почива, углавном, на трима важним догађајима, а то су зидање града, подизање цркве и време Стефановог рођења. Сва ова три догађаја потребно је ставити у логичну међусобну везу из које ће проистећи поуздана датација грађења дворске цркве св. Стефана.

Као што је већ познато Стефанов портрет у раваничкој ктиторској композицији припада узрасту од 10 до 11 година.[14] Међутим, како је живопис Раванице, посебно доње зоне којима припада ктиторска скупина, завршен око 1387/88. године, то произилази да је Стефан био рођен 1377/78, године, до којег времена је морало бити завршено дограђивање подграђа престонице, када је основана црква св. Стефана.

Константинова биографија о Деспоту написана је најраније 1433. године,[15] и представља непоуздан извор удаљен од догађаја пуних шездесет година. Међутим, француски изасланик и путописац Б. де а Брокијер, који је као гост деспота Ђурђа пролазећи Србију, записао, да је у ширем комплексу крушевачке престонице видео мали утврђени део града назван „малим градићем".[16] Свакако је овај ужи део цитаделе са снажним донжоном чинио засебну стратешку целину једне логичне средњовековне урбане шеме утврђених градова, а истовремено и прву етапу изграђивања престонице.

Ове релативно оскудне податке допуњавају и поменути резултати археолошкоистраживачких радова. Подвојеност „малог градића", односно цитаделе од подграђа у коме је сграђена црква, очигледно потврђују и остаци фортификационих елемената. Тако, добро очувани северни зид цитаделе имао је стрелнице (кренелуре) оријентисане према унутрашњем делу проширене престонице у којој се налази црква, на исти начин, као што је диспонирана и ниска одбрамбена рампа са дубоким заштитним ровом.

Сви ови подаци потврђују да је Лазар оснивајући престоницу најпре седамдесетих година изградио мали градић, који је, после завршених радова на њему, проширио најкасније до 1377/78. године и у проширеном делу подигао цркву, дворске просторије и низ других монументалних грађевина.

Оваква поступност у великим и нужним градитељским подухватима на средњовековним утврђеним градовима одраз је несигурних времена и хитних захтева. У решавању просторне концепције најпре се ишло од најважнијег пункта, цитаделе, којој су каткада са мање журбе додавани остали делови фортификације. Такав пример илуструје раваничко утврђење у коме је поред сакралних грађевина најпре изграђен пирг са ниском одбрамбеном рампом, а тек нешто касније су дозидани зидови са кулама. Насупрот оваквом примеру Лазарев наследник своју Ресаву зида плански и једновремено о чему сведочи релативно правилна диспозиција њене основе. Једва нешто касније смедеревски

[10] Л. Мирковић, op. cit., 60.

[11] Ст. Новаковић, Земљиште радње Немањине, Годишњица I, 176; М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд. 1928, 112; Б. Вуловић, Конзерваторске белешке... Зборник Арх. фак., IV, 1957, 13, од истог писца Раваница... Саопштења VII, 1966, 37; Радомир Илић, Крушевац, Дело 1907, XLV, 228; М. Ковачевић, Славни град господства, Политика од 13. фебр. 1971. итд.

[12] М. Васић, op. cit., 112.

[13] Ђ. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар VII—VIII, 1956/7, 126; В. Ђурић, Моравско сликарство, Бгд. 1968, 12.

[14] Ђ. Стричевић, op. cit.; В. Ђурић, op. cit.

[15] Ђ. Сп. Радојичић, Књижевна збивања... Мат. срп. 1967, 169.

[16] Б. де ла Брокијер, Путовање преко мора, 1950, 127; Б. Вуловић, Конзерваторске белешке... Зборник Арх. фак., IV, 1957, 14 и Раваница, 38.

град, такође, илуструје и оправдава две етапе настанка утврђеног Крушевца.

Архитектура

Црква св. Стефана је после Раванице други модел грађевине по узору сажетог триконхоса. И један и други заједно су послужили на почетку развоја моравског стила грађења као прототипови свих осталих споменика.

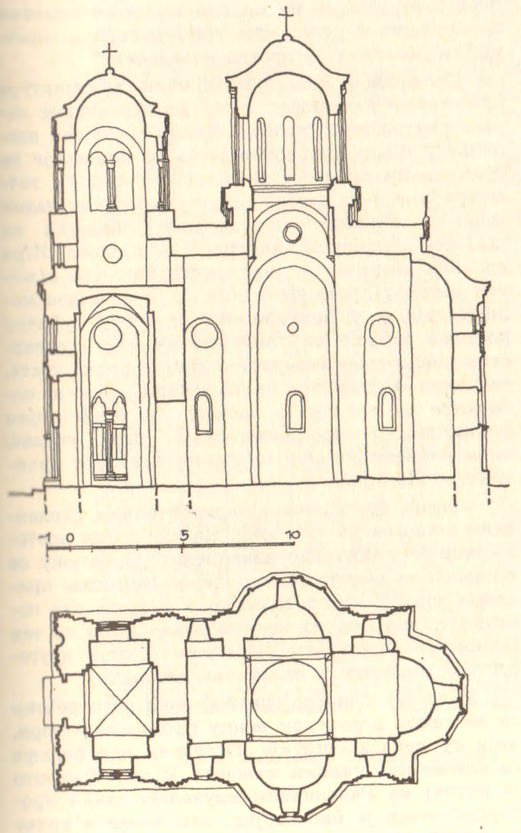

Сл. 1. Лазарица. Основа и пресек. — Fig. 1. Lazarica. Plan et coupe.

Прошло је већ доста времена, када је један од пионира византијске архитектуре G. Millet писао да је архитекта за модел лазаричиног сажетог триконхоса узео план у најстаријој епоси рашких грађевина.[17] Слично њему и Ђ. Бошковић наводи да је овај облик настао из једнобродног рашког решења сажетог крста укрштеног са светогорским триконхосом.[18] Нешто пре њега М. Васић, износећи своју тезу о најстаријем пореклу лазаричиног типа триконхоса, писао је да је до сажимања и упрошћавања већих и сложенијих основа дошло под утицајем ограничености и оскудице простора у утврђеним насељима као што то конкретно илуструје пример Лазарице.[19] И коначно Др. Ђ. Стричевић објашњава да овакав сажети тип триконхалних цркава налази примену као специјални облик погодан за придворне, односно баштинске цркве владара или властеле.[20] Наравно, сва ова размишљања упућена су на решавање порекла лазаричиног типа и дефинисана на разне начине.

Престона црква св. Стефана представља рад групе градитеља опробаних на раваничком нартексу, а врло је могуће и на хиландарском ексонарксу. Свакако, још за време радова на раваничкој припрати Лазар је почео подизање нове грађевине у Крушевцу. Да је тај редослед могућ сведоче елементи архитектуре са убрзо дограђеног раваничког нартекса на којем се већ у односу на цркву запажа одређени напредак у ликовном обликовању, а који ће се још јаче изразити на стварању лазаричних форми. Другим речима, очигледно је да раванички нартекс чини прелазну форму архитектонских изражавања од раваничког храма Вазнесења до архитектуре цркве св. Стефана.

Грађевина припада групи придворних односно престоних цркава подигнутих усред живог насеља престонице. Да је то тачно уверила су нас археолошка истраживања терена око цркве. Она су показала да је грађевина стајала на релативно истакнутом и слободном рељефу подграђа проширене престонице, око које сасвим природно нису затечени никакви трагови њој сувремени пратећих објеката намењених монашкој средини, што сигурно потврђује њену функцију дворске престоне цркве. Њена архитектура сведочи и моћ и раскош која се огледа у богатству византијске полихромије, светогорске функционалности, наслеђене српске традиције и посве новог, оригиналног финалног декоративног каменог украса. У симбиози свих ових компонената поникла је архитектура Лазарице, као пример даљим остварењима Моравске епохе.

Протомајстор цркве св. Стефана формира план грађевине користећи познато језгро саже-

[17] G. Millet, L'Ancien art serbe, Paris, 1919, 153.

[18] Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, Бгд. 1957, 292/3.

[19] М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд. 1928, 110—119.

[20] Ђ. Стричевић, Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе, Византолошки зборник САН, XLIV, 3, 1955, 213—220.

тог крста основе рашке цркве којој додаје са северне и јужне стране по једну певничку апсиду, што значи новитет последње епохе српског средњег века. У то време оваква полукружна проширења у попречној осовини трансепта била су свакако нужни простори, утилитарног карактера, везани за савремена схватања богослужбеног ритуала пренетог са Свете Горе. Таквим укрштањем је створен у лазаричином плану други прототип сажетих триконхоса у Поморављу.

Црква је једнобродна грађевина са наосом олтарским простором и двоспратном припратом, која је снажним и дебелим зидом одвојена од наоса. Источни олтарски травеј је нешто дужи од западног травеја. Распоред источног травеја састоји се од широко отворене олтарске апсиде која безмало обухвата целу његову ширину, док су у северном и јужном делу по ширини подужних прислоњених лукова смештени полукружни апсидални дискретније наглашени делови протезиса и ђаконикона. Нажалост трагови иконостасне преграде нису сачувани те њен положај и облици су вероватно жртвовани приликом рестаурације коју је извршио арх. П. Поповић.

Централни подкуполни простор је оформљен над правилним квадратом изнад којег се опет једним паром плитких прислоњених лукова купола издиже на већу висину. На попречној осовини подкуполног простора сажетом облику уписаног крста додате су по једна певничка апсида са сваке стране, које су служиле за смештај хорова.

Зидана конструкција црквене грађевине изведена је на снажним зидовима који су ојачани како изнутра тако и споља пиластрима. Купола је ношена сводовима западног и источног травеја и бочним луцима разапетим између пиластера, а преко прислоњених плитких лукова, и између њих пандантифа, подигнута је на већу висину са релативно издуженим тамбуром. Тамбур куполе је изнутра кружног док је споља октогоналног облика на чијим се пресецима страна октогона дижу прислоњене колонете. Остали делови наоса засвођени су са два полуобличаста свода који се пружају по аксијалној оси, са полукалотама изнад апсида и подужним прислоњеним луцима у правцу лонгитудиналних зидова. Сви ови конструктивни сводни елементи су чистог полукружног облика насупрот романоготских тенденција на спољној декоративној пластици прозора, што несумњиво сведочи о двама различитим схватањима. Једних, који су по одређеној конструктивној логици ваjали модел цркве, и других који су кроз камени резани украс око врата, прозора и архиволти испољавали посебан укус пренет из западних крајева.

Припрата, једновремено сграђена са наосом, у своме приземљу је завршена крстастим сводом са нешто издигнутим теменом, док је њен спрат завршен кулом звоником који је са све четири стране украшен бифоралним отворима. Не зна се на који се начин долазило на спрат звоника, а занимљиво да је он повезан са наосом преко једног мањег отвора. Овај мотив са спратним решењем изнад припрате од Лазарице биће усвојен на многим каснијим сажетим триконхалним решењима само покаткад спретно,[21] а покаткад неспретно изведеним.[22]

Спољашњи изглед лазаричне архитектуре представља адекватну слику конструктивне логике унутрашњег решења. Сваки постојећи елемент у плану грађевине јасно се појављује на спољашњим просторним облицима. Они су тачно срачунати да створе силуету и монументални израз степенастог моделовања циљајући ка главном завршном акценту — куполи. Игра кровних површина у потпуности одговара сажетом решењу крста из основе, који се видно манифестује, а у поткуполном простору кубично постоље заједно са тамбуром куполе, степенастим повлачењем северног и јужног крака крста, те изнад њих уским прислоњеним луцима, одскочили су релативно високо са тенденцијом пирамидалног стремљења маса, што, управо, чини споменички монументални карактер архитектуре Лазарице.

Фасаде су подељене хоризонталним кордонским венцима на три зоне. На тај начин протомајстор је успоставио изванредну равнотежу са елементима вертикалне поделе. Најнижа приземна зона је мирна и масивно озидана као постоље које треба да носи и изнад којег се тек почињу расцветавати шаролики облици другостепене пластике и пластичне декорације.

У другој, односно средњој зони распоређени су на самом кодонском венцу прозорски отвори, који су некада богатије изгледали као бифоре са елегантним танким меноима. И овде као што је случај на Раваничком маузолеју сваки прозорски отвор је био двојни, али танке и крхке колонете су временом страдале и очигледно касније руком неког мајстора отвори су притесавани свођењем на једноделне форме.

Последња, горња зона је најбогатије решена. У полукружним пољима архиволти смештене су камене розете или су та поља покривена ситним квадратним црвеним и беличастим елементима сложеним у шах поља. Па чак и колонете на апсидалним деловима су тордиране у камену подухватајући богато украшене архиволте. Коначно ову зону завршава комбиновани камени и тестерасти византијски венац од опеке.

Вертикалну поделу фасада сачињавају колонете које полазе са каменог сокла грађевине и пролазе кроз све три зоне, углавном на полигоналним апсидама. Напротив, разуђени угаони пиластри са усеченим колонетама завршавају се испод хоризонталног венца горње последње зоне. Сви ови елементи запажени су и раније на архитектури цркава на македонском тлу одакле су нашли пут у Поморавље.

Композиција лазаричних фасада и сви детаљи укључени у структуру композиције виђени су неку годину пре на првој Лазаревој грађевини — цркви манастира Раванице. Разуме се, на великој манастирској лаври, развијене триконхалне концепције са петокуполним решењем, композиција фасада одговара унутрашњем склопу и сразмерама грађевине. На Лазарици, на исти начин, код сажимања облика развије-

[21] Као на пр. Нова Павлица или Калеић.

[22] Неупара, Сисојевац, Лепенац.

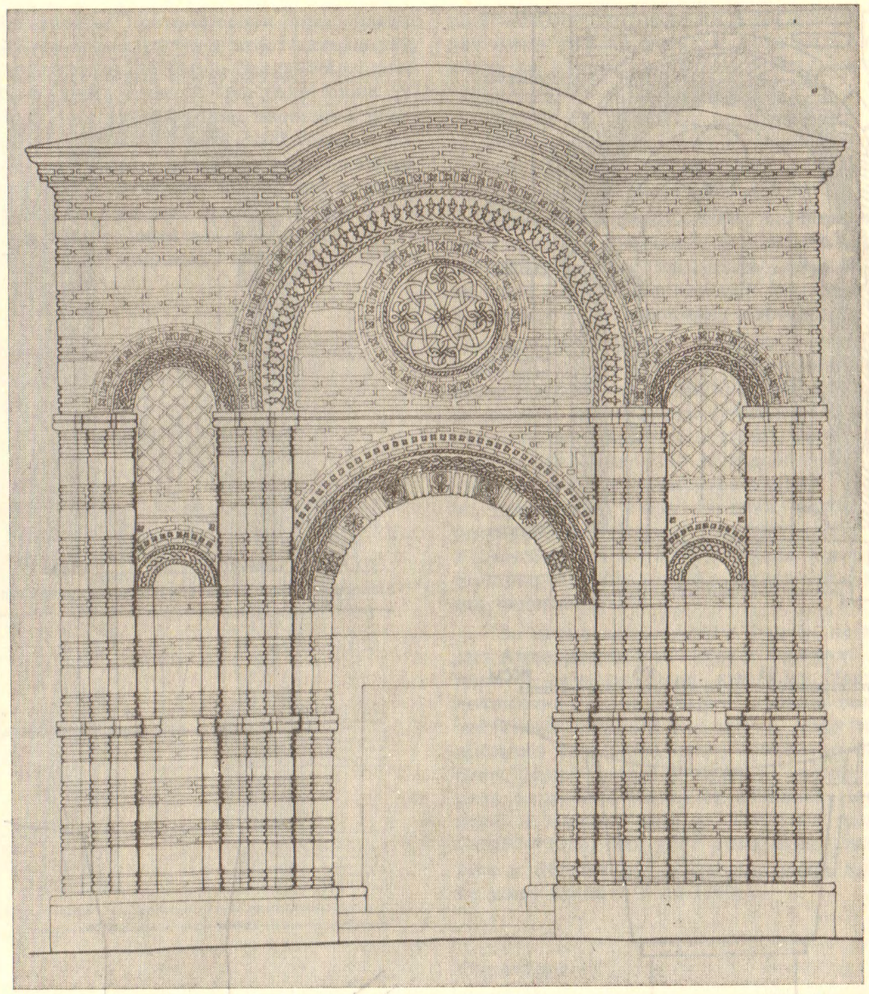

Сл. 2. Лазарица. Западна фасада. — Fig. 2. Lazarica. Façade occidentale.

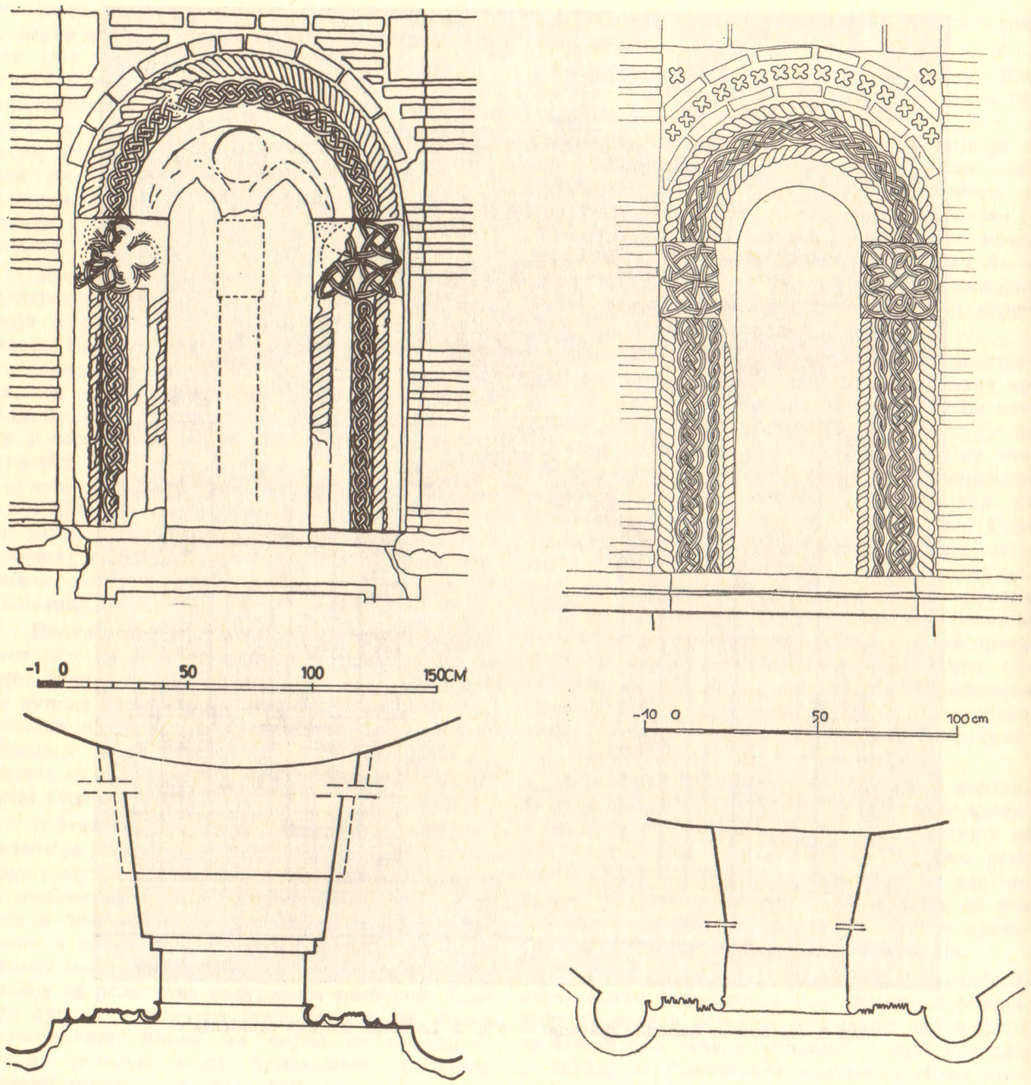

Сл. 3. — Равanички прозор на северној певници и Лазаричин прозор на јужној певници. — Fig. 3. Fenêtre de l'abside septentrionale de Ravanica et fenêtre de l'abside méridionale de Lazarica.

нога тролиста дошло се и до сажете композиције фасада. Међутим, основна замисао композиције, форме које чине садржину такве композиције и појединачни њени елементи су заједнички и очигледно изведени по узору прототипа прве Лазареве грађевине.

Техника зидања Лазарице на први поглед подсећа на византијски начин обраде фасада. Она је преко споменика подизаних у време Милутина, Дечанског и Душана, а нарочито на споменицима по Душановој смрти примећена на разним феудалним поседима. И поред ових ана-

логија Лазаричини протомајстори ипак налазе посебан начин полихромије у којој алтернирају по један ред окерно меденог белеводског пешчара који се смењује са по три реда опеке. Да би се добила мекота водоравно сложених редова катkада између тесаника се поставља и насатична опека. Но, није редак случај да мајстор, било преко малтерне спојнице или чак и преко каменог тесаника имитира опеку црвеном бојом. Посебно је карактеристичан и оригиналан поступак извлачења широких спојница малтера

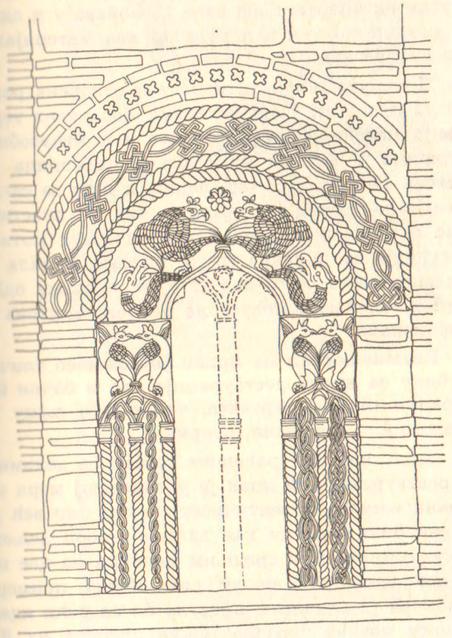

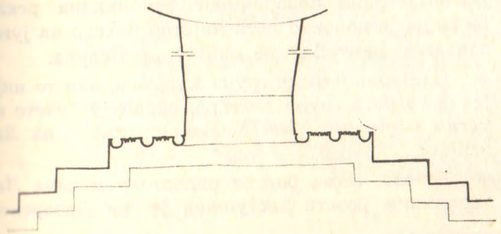

Сл. 4. Лазарица. Прозор на северној фасади. — Fig. 4. Lazarica. Fenêtre de la façade septentrionale.

које испадају из равни зида од 0,3—0,5 см. Овакав начин обраде фасада заиста није био познат нигде на иначе широком подручју византијског градитељства.

Црква св. Стефана је први пут страдала 1413. године приликом Мусиних насртаја на Србију. После пада Смедерева, у време турског ропства, изгледа да је била запустела.

Тек почетком XIX века, за Милошева времена црква је обновљена и освештена, тако да је последње промене претрпела деведесетих година, када су изведени барокни завршетци на надзиданом кубету и звонику нартекса (Т. VI).

Прве конзерваторско-реставраторске радове извео је између 1904. и 1908. године архитекта Пера Поповић са амбицијом да архитектури и скулптури цркве врати аутентични ликовни израз, али на жалост, без пуног успеха. Проблем његових захвата остао је недовољно јасан нарочито по питању завршетка главног кубета цркве, прилаза на спрат звоника, готово потпуно реставурираних бочних двојних отвора нартекса, а нарочито по питању остатака живописа који је највероватније обијен и похрањен у непосредној близини цркве.

За време археолошких радова које је изводио Археолошки Институт у Београду на грађевини је интервенисано незнатно. Извршена је делимична замена бакарног кровног покривача и постављен плочник око цркве. Међутим, истраживачки радови на самој грађевини нису извођени. Једини налаз у кули — звонику је уграђена надгробна плоча са именима Влкоте (Вукоте) и Медоша која је датирана ζωн (6808 — — 5508=1300) али због врло стилизованих бројева и делимичног оштећења њена хронологија се може кретати и до 1390. г.

Скулптура

Насупрот утицаја на архитектуру цркве Лазарице, њен конструктивни склоп, начин зидања и полихромију фасада, богато скулптовани камени декор изгледа да је најоригиналнији изум моравских градитеља.

У старијој научној литератури дуго се држало да је моравску плиткорезану камену пластику инспирисао Кавказ одакле су путеви водили преко Црнога мора уз Дунав. Нажалост, до данас још нису нађени никакви сигурни, нити поуздани подаци на тим релацијама. Упоређивањем садржине мотива ретко када се наиђе на поједине сличне облике, али техника резања, релативно тврђи цртеж или густина мотива такође не пружају сигурне аналогије.

Лазаричина камена пластика и уопште моравска камена декорација је самоникла на Лазаревом тлу. Она је настала уз призвуке буђења једва нешто ранијег интереса за романоготским каменим украсом, који је почео да се буди на македонском тлу с једне стране, док је са друге стране могао да доспе преко приморских клесара запослених на Новом Брду. Романичка камена пластика примећена је на споменицима Македоније где су је почињали невешто интерпретирати у камену македонски градитељи. Новобрдска пластика већ убедљивије открива порекло клесара са Приморја. Тако се са извесном сигурношћу може рећи да је скулптовани декор Лазаричиних фасада настао симбиозом приморских касних романоготских утицаја, који су кретали и са македонског тла а и преко Новог Брда.[23]

У садржају плиткорељефне камене пластике на Лазарици запажају се углавном три основна типа. Они су употребљавани каткад сваки за себе, а понекад су међусобно комбиновани. Ту су присутни мотиви геометријског, односно апстрактног карактера, затим вегетабилни и најзад зооморфни. Међу њима ипак преовлађују мотиви геометризираног двочланог преплета, који уопште карактеришу пластику Поморавља. Сва три употребљавана су на оквирима прозора, на архиволтама или у пољима тимпана прозора.

Други облик украса Лазаричних фасада су розете које је протомајстор распоредио у пољима уоквиреним архиволтама горње зоне фасада или на кубичним постољима куполе и звоника. Свака од њих је различитог мотива, а димензионисане су према месту и положају у растеру фасадне композиције. Занимљиво и пуно привлачи пажњу западна розета Лазарице, која у графичкој декомпозицији треба да представља врло живу, готово бароцизирану стилизацију крста формираног од укрштених осмица које леже на самим осовинама његових кракова. Није случајно што је овај мотив розете после Раванице увек налазио почасно место и на другим грађевинама, као на пример код Лазарице у западном главном тимпанону, на хиландарском ексонартексу, те на Љубостињи и другим споменицима. Заиста, овај тип розете између осталих скреће посебну пажњу баш из разлога што су градитељи водили рачуна о њеном положају на споменицима.

И трећа врста декоративног каменог украса хералдичке садржине примењен је на парапетним плочама или у тимпанонима бочних бифоралних отвора на нартексу. Нажалост, приликом рестаурације почетком овога века, ова посебно занимљива пластика изгледа да је, или замењена новим парапетним плочама на основу старих избачених узорака, или их је аутор радова клесао за ово место по угледу на хиландарске примерке. Ако би ово прво било тачно могло би се претпоставити да су баш овде Лазареви клесари израдили исте плоче и за хиландарски ексонартекс, на што упозоравају и слично резани мотиви а и пешчар као материјал у коме су резани.

Поменута жива активност и отворена радилишта готово на свим странама Лазаревих територија наводе на размишљање и о међусобним додирима појединих мајсторских радионица. Ти њихови контакти су очигледни, а дају се сагледати како по техници резања камене пластике, тако и у сличности па и идентичности мотива. Могуће је да је једна група клесара радила на два споменика, исто као што се не може одбацити и могућност међусобне размене картона — предложака.

Главни портал на цркви је доживео сличну судбину за време рестаурације као и бочни бифорални отвори нартекса, те се и о њему не може ништа поуздано говорити.

Неки прозори грађевине су такође делимично рестаурани, али ипак је у довољној мери сачувана њихова аутентичност. Рекли смо већ да су сви били решени као двојни отвори дељени елегантним танким средњим меноима на две издужене површине попут раваничких примера. Необична је сличност, а могло би се рећи идентичност мотива прозора јужне певнице на Лазарици са прозорима северних певница Раванице и Велуће (сл. 3). Сличности и готово руку мајстора клесара са Лазарице препознао је проф. Ђ. Бошковић на Велућу.[24] И по форми и по садржини па и техници резања прозор на јужној страни Лазаричиног ђаконикона рекло би се да је поновио исти мајстор клесар на југозападном делу фасаде манастира Велуће.

Ове врло блиске групе мајстора, ако то није једна те иста група клесара, обрађују розете са истим мотивима и на Хиландару као и на Лазарици.

Готово читав богати репертоар мотива Лазаричиних розета заступљен је на Лазаревом

[23] М. Васић, Приморски утицаји у српској уметности средњег века, Алманах јадранске страже, VIII уметност, 516, 518, 519; од истог писца Жича и Лазарица, 1928, 110, 111; Ј. Максимовић, Српска средњовековна скулптура, М. С. Нови Сад 1971, 127—133; Б. Вуловић, Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила, 169—180, Моравска школа и њено доба, Београд 1972.

[24] Ђ. Бошковић, Манастир Велуће, Старинар, III—IV/1952—53, 73.

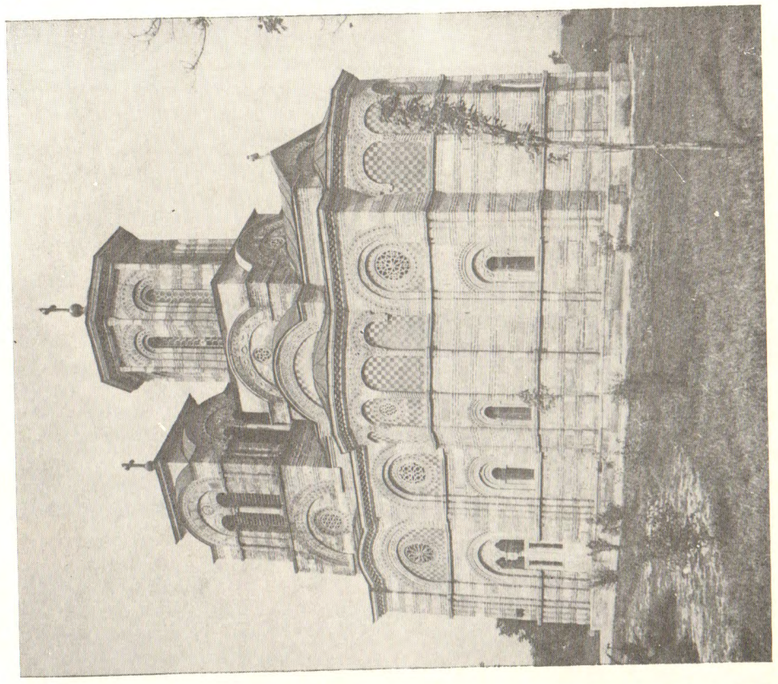

Т. I. Лазарица. Изгледи са југозапада и југоистока. — Pl. I. Lazarica. Vues du sud-ouest et du sud-est.

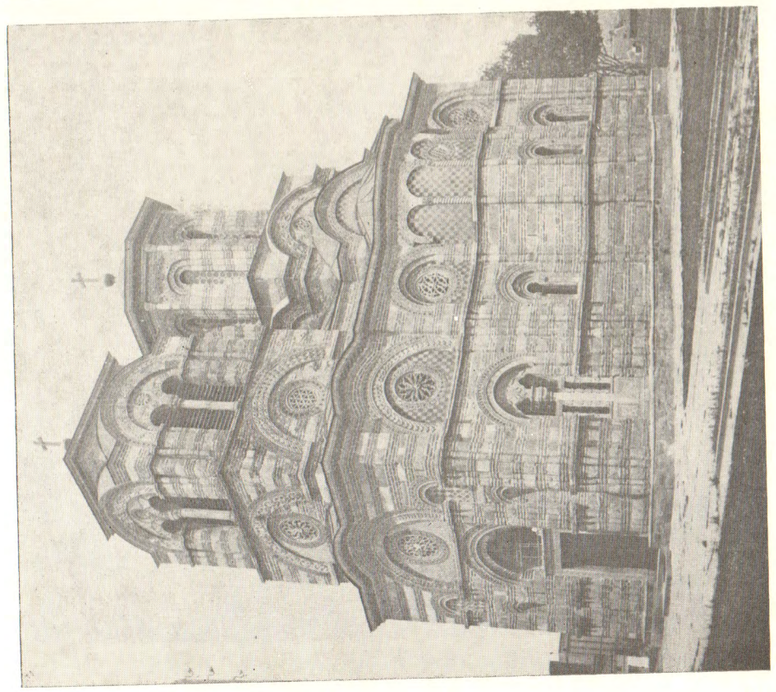

Т. II. Лазарица. Изгледи са североистока и истока. — Pl. II. Lazarica. Vues du nord-est et de l'est.

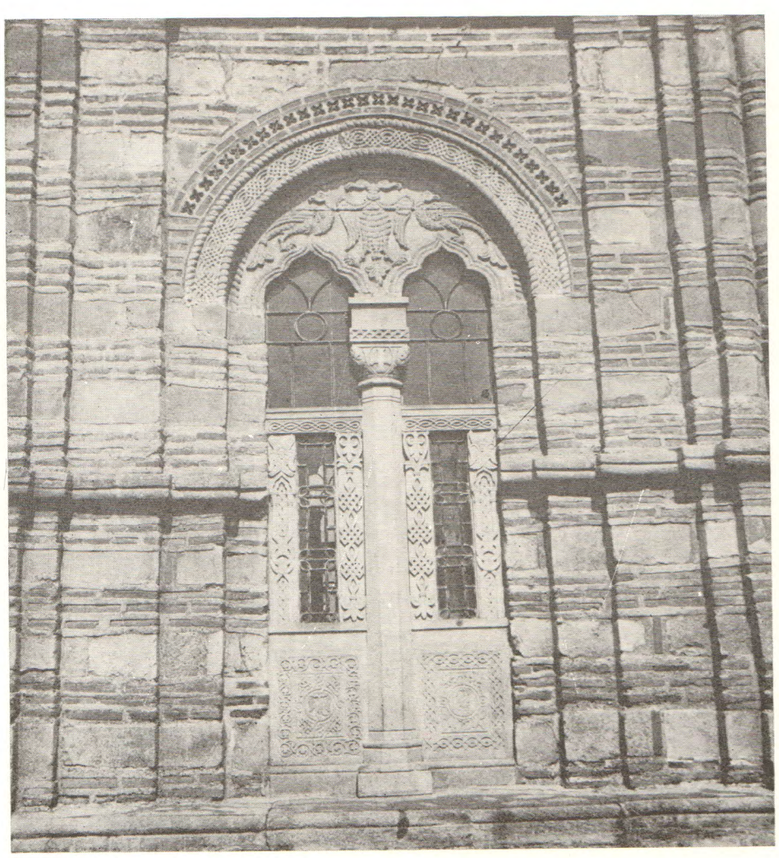

Т. III. Лазарица. Јужна бифора нартекса (реконструкција арх. П. Поповића) и олтарски прозор.
Pl. III. Lazarica. Fenêtre bilobée méridionale du narthex (reconstruction de l'architecte P. Popović) et la fenêtre absidale.

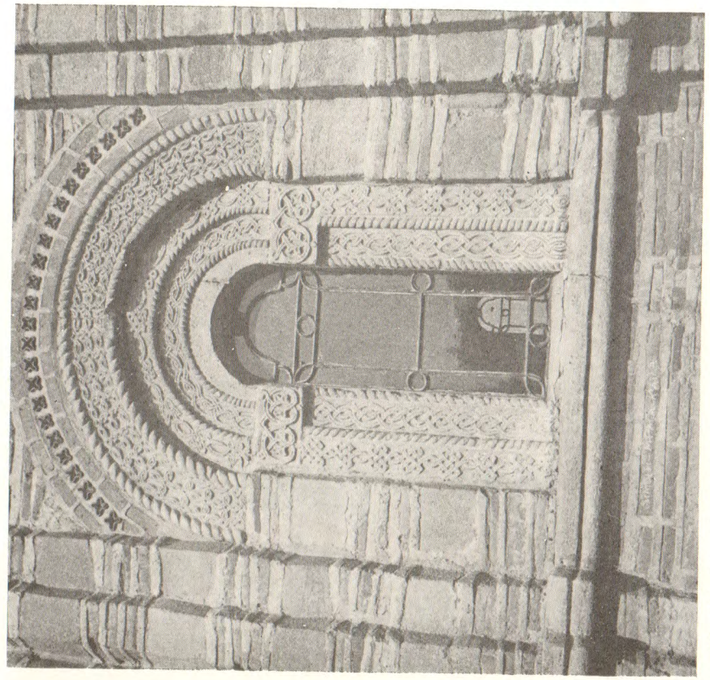

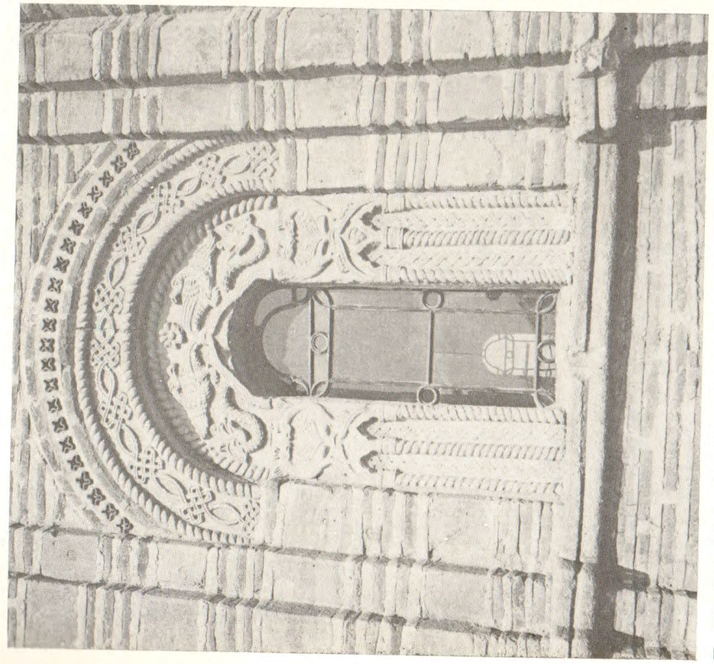

Т. IV. Лазарица. Југозападни прозор и јужни прозор ђаконикона. — Pl. IV. Lazarica. Fenêtre sud-ouest et fenêtre sud du diaconicon.

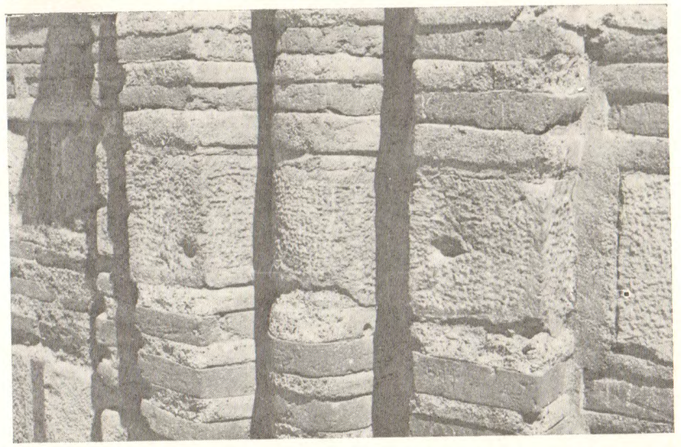

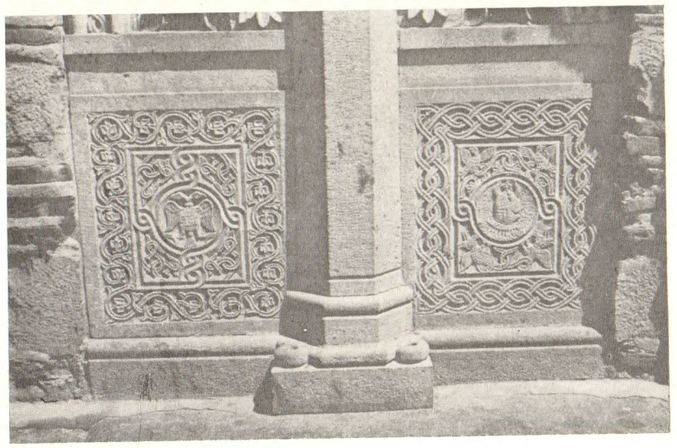

Т. V. Лазарица. Детаљи доњег кордон венца, разуђеног пиластра и реконструисаних парапетних плоча на бифори нартекса.

Pl. V. Lazarica. Détails de la corniche inférieure, du pilastre profilé et des dalles du parapet reconstruits sur la fenêtre bilobée du narthex.

Т. VI. Гравира Лазарице по Ф. Каницу. — Pl. VI. Gravure de Lazarica d'après F. Kanitz.

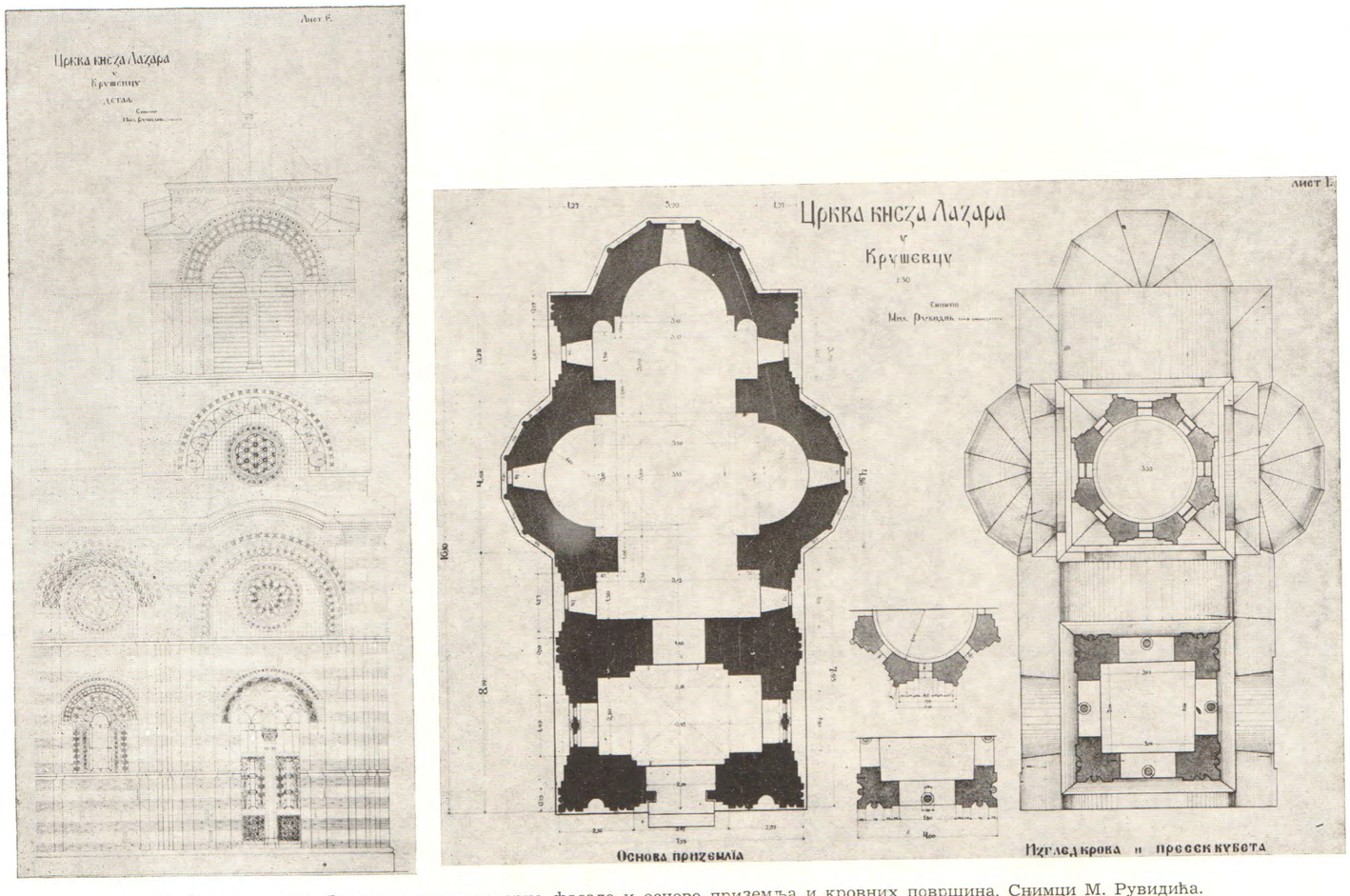

Т. VII. Лазарица. Западни изглед северне фасаде и основе приземља и кровних површина. Снимци М. Рувидића.
Pl. VII. Lazarica. Vue ouest de la façade nord, plan de l' église et vue de la toiture. Dessins de M. Ruvidić.

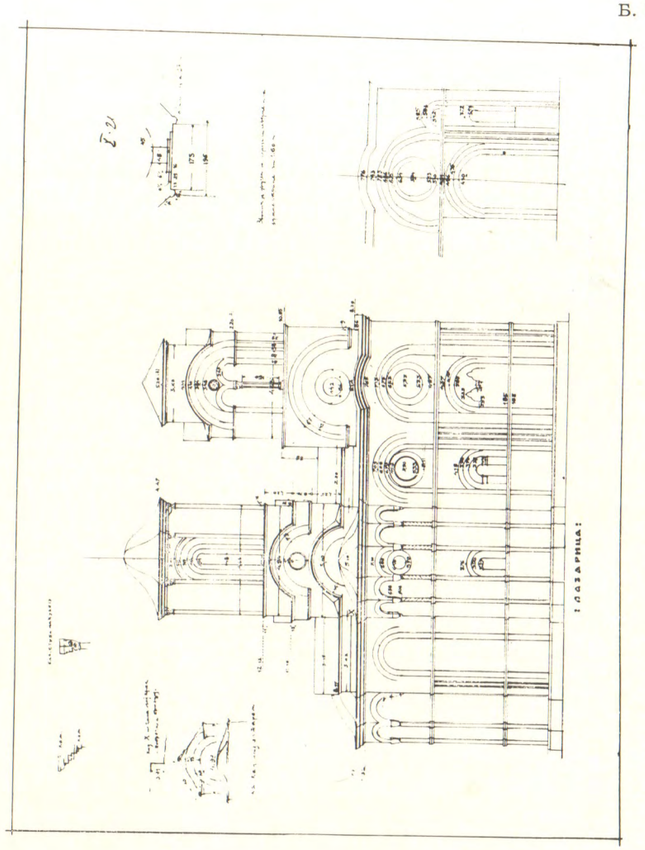

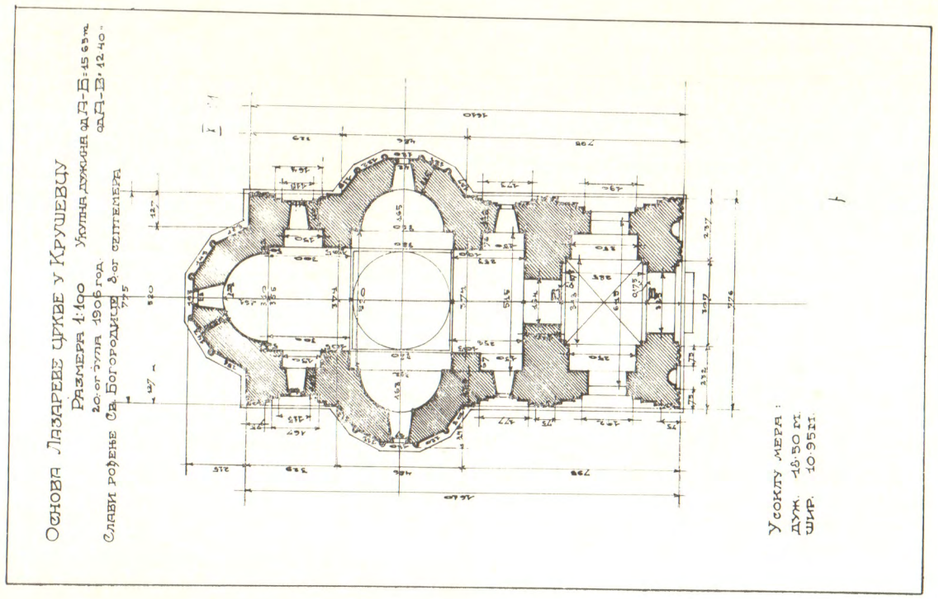

Т. VIII. Лазарица. Снимци основе и северне фасаде из збирке планова архитектонског одељења Министарства грађевина Бр. X, 21, сада у Музеју Патријаршије Инв. бр. 2503 и 2507.

Pl. VIII. Lazarica. Relevés du plan et de la façade septentrionale provenant du département d'architecture du Ministere des Travaux publics No. X, 21, maintenant dans le Musée de la Patriarchie, Inv. 2503 et 2507.

ексонартексу у Хиландару, а овај податак није игра случаја, већ очигледна подударност облика заступљених мотива, па чак и каменог материјала у коме су резане (сл. 5).

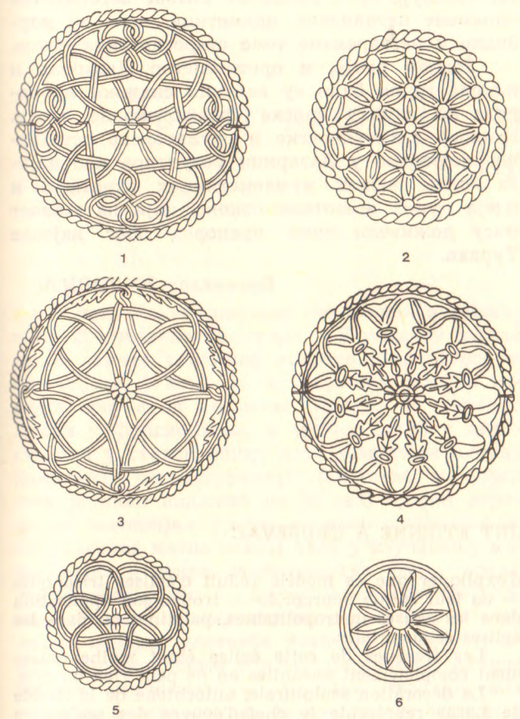

Сл. 5. Розете Лазарице. — Fig. 5. Rosaces de Lazarica.

У резању украсног декоративног мотива каменорезац је готово беспрекорно водио рачуна о усклађивању односа између предње тангентне равни и задње површине на којој се држи мотив. Ово се посебно очитује код геометризираног преплета где је однос између плитко испуштеног рељефа и празних издубљених површина постигнута пуна равнотежа. Но, то је исти случај и тамо где се комбинују сва три мотива посебно на ширим тимпанским површинама бифора (сл. 6).

Плитко рељефна камена пластика Лазарице је стилски одлично уједначена. Њени облици, и начин на који су ови облици интерпретирани, су разноврсни у мотивима, али и веома ухармонизирани у стилској обради и техници резања. Она представља међу првим моравским споменицима јединствени стилски израз и чини засебну карику у ланцу развитка српске средњовековне пластике.[25] Са раваничком она обележава истовремено и нову епоху у развоју моравске уметности носећи у себи све своје јасно изражене специфичности.

*

Као што смо већ раније рекли две прве Лазареве грађевине представљају истовремено и два прототипа на којима се оснива последња средњовековна моравска епоха градитељства и

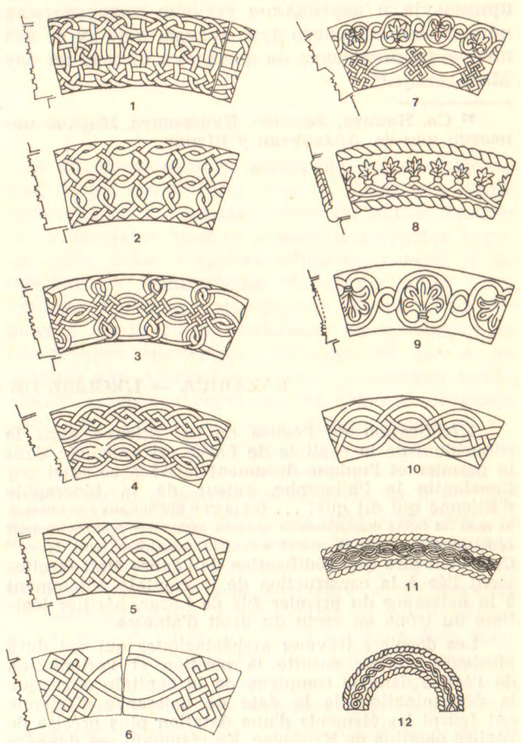

Сл. 6. Геометријски и вегетабилни орнаменти Лазаричиних архиволти. — Fig. 6. Ornementation geometrique et végétale des archivoltes de Lazarica.

уметности. Раваница, развијени тип триконхоса, погодовао је већим организованим монашким срединама, док је Лазарица, њему суперпозирани тип сажете варијанте, одговарао иначе ограниченом простору урбаног ткива градова.[26]

[25] А. Дероко, Са старим неимарима, Т. Ш. Београд 1967, 31.

[26] Поред Крушевца, Козник, Београд, Смедерево.

Градитељ Лазарице је посебно обратио пажњу на архитектонско ликовни ефекат. Његова у неку руку хуманистичка схватања о ликовној изражајности постепено се удаљавају од сакралних монашких тема строго конвенционалне уметности. Па ипак, Лазаричин протомајстор није препустио забораву стару српску традицију. Да би постигао пуни полихромни ефекат, а нарочито да би истакао камени резани украс, он користи познате елементе керамопластичних цветоликих цевчица или кубичне елементе за испуну црвенобелих шах поља. У том циљу он примењује и вертикалне усечене пиластре или прислоњене колонете дуж апсида, које су се већ почеле примењивати на фасадама цркава на тлу Македоније.[27]

[27] Св. Никита, Лесново, Кучевиште, Марков манастир или св. Арханђели у Штипу.

Скулптор Лазарице очигледно је избегао застарелу тематику апокалипсе и зоологуса и кроз своје мотиве провлачи профаније облике биљног, животињског, те посебно геометријског — апстрактног карактера. Он рађе, врло маштовито, обрађује кроз ритмичке низове вегетабилни орнамент петолисних палметица, него ли морбидне и несавремене теме старозаветних списа.

Једном речју, и протомајстор Лазарице и његова група били су весници снажног препорода на измаку српске средњовековне епохе. Њихово архитектонско и скулпторско остварење сједињено у Лазарици резултира као најава нових свежих хуманистичких схватања и идеја пуних животних сокова, који на жалост нису доживели пуни препород због најезде Турака.

Бранислав ВУЛОВИЋ

LAZARICA — L'EGLISE DE SAINT ETIENNE À KRUŠEVAC

L'édification de l'église de St. Etienne dans le suburbium de la capitale de Lazar est annoncée dans le premier et l'unique document laissé à ce sujet par Constantin le Philosophe, auteur de la biographie d'Etienne qui dit que: ... сьзда же и Кроушевьць глаголемыи, вь немь же сьзда красьнѣишоую цьрковь великомоу прьвомоученикоу архидіаконоу стефаноу вь молвоу о присьнопомьнимѣмь сынѣ своем." Cela veut dire que l'édification de l'église était étroitement liée à la construction de la capitale notamment à la naissance du premier fils de Lazar, héritier légitime du trône en vertu du droit d'aînesse.

Les derniers travaux archéologiques qui ont duré plusieurs années, ensuite la position et l'orientation de l'église dans le complexe de la capitale ainsi que la détermination de la date de naissance d'Etienne ont fourni les éléments d'une datation plus précise de l'église palatine de Kruševac. En résumant ces données c'est avec certitude qu'on peut dater comme terminus ante quem l'année 1377/78, celle où la construction d'une nouvelle partie de la capitale devait être achevée.

L'architecture du bâtiment, conçue comme un triconque réduit représente, avec le premier modèle de Ravanica, le deuxième prototype d'églises palatines édifiées dans les centres des capitales, les châteaux-forts et des fiefs plus ou moins grands.

G. Millet est le premier qui a écrit que, pour le modèle du triconque de Lazarica l'architecte a combiné le plus ancien plan des monuments de Raška et le triconque du Mont Athos. Đ. Bošković est parvenu à la même conclusion alors que Đ. Stričević a essayé d'expliquer que ce modèle réduit d'églises triconques — vu leur forme appropriée — trouve son application dans les églises métropolitaines, palatines ou dans les églises seigneuriales.

Les fresques de cette église étant malheureusement complètement anéanties on ne peut rien en dire.

La décoration sculpturale, autochtone de la Serbie de Lazar représente le chef-d'oeuvre des sculpteurs de cette époque. Des échos de l'influence romano-gothique qui d'une part a commencé à paraître sur le sol macédoine et d'autre part à Novo Brdo par l'intermédiaire de maîtres sculpteurs du littoral qui y travaillaient ont concurru à se réalisation.

Dans le contenu de cette plastique de bas-relief on remarque trois types de motifs: géométriques, donc de caractère abstrait, végétaux et zoomorphiques. Pourtant le double entrelacs géométrisée qui caractérise d'ailleurs la plastique du Pomoravlje est prédominant. Tous ces motifs figurent sur les embrasures des fenêtres, les archivoltes, les tympans ou sur les rosaces rondes de formes toujours différentes.

Autrement dit, le protomaître de Lazarica et son équipe étaient les annonciateurs d'un puissant renouveau au déclin même de la créativité médiévale serbe. Leurs réalisations architecturale et sculpturale exprimées dans Lazarica en font les prédécesseurs de nouvelles conceptions humanistes et d'idées pleines d'une vitalité exubérante qui, en raison de l'invasion turque n'ont pas eu la chance et le bonheur d'atteindre leur plein épanouissement.

Branislav VULOVIĆ

Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца

У току вишегодишњих системских истраживања средњовековног града у Крушевцу дошло се до велике количине покретног археолошког материјала, у коме се по бројности посебно издваја посуђе од керамике. Посуђе је очувано махом у фрагментима, а сасвим ретко у целости или у таквом обиму који дозвољава његову комплетну реконструкцију. Међутим, и поред тога је лако видљиво да је овај бројни керамички материјал уједно и веома разноврстан, што увећава његов значај како у изучавању материјалне културе становништва овога града, тако и средњовековне материјалне културе уопште. Облици керамичког посуђа, начин и квалитет израде, употреба глазуре, орнаментисање и др. доприносе бољем упознавању начина живота становништва, његових свакодневних потреба, могућности да се ово посуђе изради у самом граду или његовој близини и потреба да се поједини облици добављају са стране. Истовремено, керамички материјал је и један од посебно меродавних археолошких извора за проучавање економских прилика у граду, трговинских релација, привредне и друштвене структуре становништва насеља, па је његово боље познавање и у оваквим случајевима од посебне важности. Међутим, чињеница да се на простору средњовековног Крушевца живот интензивно одвијао дуго времена, готово без прекида од оснивања града па све до недавно, то је за археолошку интерпретацију керамичког материјала било неопходно да се најпре временски разграничи ова овако обимна грађа, врло широког временског дијапазона, од друге половине XIV века па све до XVIII и XIX века. Континуирани живот на платоу средњовековног града није, међутим, омогућио комплетно издвајање керамике на самом терену, у току радова. На археолошки истраженим деловима града ретко се наишло на непоремећене, затворене слојеве појединих већих временских целина. Рушење старије архитектуре и подизање нове на истом простору, укопавање темеља новије подигнутих зграда, јама, пећи и других објеката, довело је до неминовног уништавања старијих слојева и до мешања покретног материјала. Често се на терену у истом слоју наилазило на материјал из различитих временских периода, па чак и на старији археолошки материјал у нивоима изнад знатно млађег материјала. На овакву ситуацију доста су утицале и новије интервенције на терену: повремене нивелације унутрашњег простора града, уклањање средњовековног шута са једног места и његово депоновање на друго место и др. Зато су скоро незнатне површине на којима су поједини нивои остали интактни, у некадашњем хронолошком распореду. За најстарији средњовековни слој XIV и XV века то су само мањи простори јужно од цркве Лазарице; нешто сигурнију затворену целину пружа једна већа отпадна јама која је затворена касније сазиданом грађевином.[1] Све је то, међутим, недовољно за комплетно издвајање археолошког материјала XIV и XV века и за детаљнију стилску диференцијацију од истих, само млађих форми појединих облика.

Како је покретни археолошки материјал, а посебно керамика, доста подложан општој моди, тренутним правцима у производњи, као и повременим јачим и слабијим утицајима са стране, то је генерално типолошко разврставање доста непоуздан метод за датовање. Док су поједини облици керамичког посуђа већ достигли своју најфункционалнију форму и зато остали и даље скоро неизмењени, дотле се на појединим

[1] Подаци из теренске документације са археолошких истраживања у Крушевцу.

јављају локалне варијанте, најчешће у детаљима облика, боји и квалитету глазуре и орнаментике. Поједини облици престају да се производе а улазе у употребу нови, док поједине старе, занемарене форме, после извесног времена поново оживљавају. Све ово јако отежава примену и онако несигурне типологије, нарочито на широким подручјима. Мора да се нагласи да је у XIV и XV веку код нас грнчарски занат већ толико развијен, да у скоро сваком већем насељеном месту постоји грнчарска радионица, која својим производима снабдева становништво из своје средине. Сваки грнчар, заправо свака грнчарска радионица израђује основне облике керамичког посуђа на свој начин, додајући им посебне детаље, смањујући или повећавајући димензије посуда, радећи од боље или лошије прерађене глине, украшавајући судове на мањој или већој површини, различито комбинујући уобичајене орнаменталне мотиве и др. Све је то утицало на појаву да на скоро сваком средњовековном локалитету наилазимо на посебне карактеристике керамичког материјала, мање или више изражене. Оваква ситуација је допринела да са већом сигурношћу можемо да упоређујемо материјал само са оних насеља која су се налазила у међусобном суседству и која су се у одређеном временском периоду развијала у истим друштвеним, економским и политичким условима. Сви ови услови били су од великог значаја између осталог и за формирање материјалне културе становништва, у овом случају за формирање основних облика предмета употребљаваних у свакодневном животу, чије остатке налазимо на терену.

Недавни радови на конзервацији и археолошком истраживању средњовековног града Сталаћа дали су управо такве резултате који нам у многоме могу помоћи и за ближу детерминацију најстаријег средњовековног материјала са простора великог града у Крушевцу. Истраживачки радови на овом средњовековном утврђењу ограничени су на релативно малу површину, међутим, пружили су обиље необично драгоценог материјала: керамике, металног оруђа, оружја и других предмета свакодневне употребе. У току трогодишњих радова очишћена је унутрашњост донжон куле, делимично су испитани њени темељи са спољашње стране и откривена је капија на простору између малог и великог града. Укупна истражена површина не прелази 750 м², што у односу на површину коју обухватају градски зидови, представља минимални простор.[2]

Средњовековни град Сталаћ по први пут се у изворима помиње у повељи кнеза Лазара манастиру Раваници, којом се властелинству овога манастира дарује и „панагюрь Петровь оу Сталакоу з брьодомь“[3]. Овај податак сведочи да је у време издавања Раваничке повеље град у Сталаћу не само постојао, већ да је у њему био и врло развијен градски живот, са устаљеним обичајима, као што је на пример био и панађур који се повремено одржавао у њему или његовом подграђу. Упоређујући археолошки материјал са најновијих истраживања унутрашњег простора утврђења манастира Раванице са материјалом из Сталаћа, дошли смо до резултата да је велики део предмета врло сличан и истовремен, на основу чега претпостављамо да и средњовековни град у Сталаћу не би требало да буде много старији од утврђења у Раваници, заправо не много старији од повеље манастиру.[4] Услед недостатка поузданих историјских података, подизање града у Сталаћу оквирно би могло да се одреди у време померања центра српске државе пред опасношћу од Турака, у време подизања читавог низа утврђених градова и манастира на овоме подручју, односно у време подизања и града у Крушевцу седамдесетих година XIV века.

Следећи извор у коме се помиње Сталаћ, већ означава његово рушење. Константин Филозоф јавља да је султан Муса 1413. године разорио Бован и Липовац, „подобьно же и Сталань разграблєнь бысть“[5]. Када је султан Мурат II 1425. године напао Крушевац, Сталаћ се више не помиње, што може да значи да тада већ више не постоји.[6] Бертрандон де ла Брокијер 1433. године пролази поред Сталаћа и каже: „... некада је био врло јако и лепо утврђење. Још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули, другог ничег нема, јер је све порушено...“.[7] Путописац даље јавља да постоји само село са џамијом. Панађур у Сталаћу помиње се и у трговачкој књизи дубровчанина Живана Припчиновића 1473. године.[8] Значи да је у подграђу живот постојао и даље у XV веку, док утврђење 1433. го-

[2] Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, Средњовековни град Сталаћ, Рашка баштина I, Краљево 1975, 185—187, Т. I.

[3] Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 770.

[4] Д. Мадас, Археолошки радови у манастиру Раваници, Саопштења X, Београд 1974, 80, 81.

[5] В. Јагић, Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 307.

[6] М. Динић, Југозападна Србија у средњем веку, Зборник Филозофског факултета XI—1, Београд 1970, 245.

[7] Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора, Београд 1950, 129.

[8] М. Динић. н.д., 245.

дине не постоји, а можда не постоји већ и 1425. године. Сва је вероватноћа да је град 1413. године потпуно порушен и да је живот у њему већ замро, тим пре што је и данас на терену стање града готово идентично опису из 1433. године.

Утврђење у Сталаћу било је значи у употреби релативно кратко време, највише око 40 до 50 година, што нам у овом моменту представља веома драгоцен податак. Овај податак је тим драгоценији што је приликом археолошких радова утврђен један јединствен културни слој са истоветним археолошким материјалом у њему. На простору поменуте капије између великог и малог града, слој се везује за ниво на коме су подигнути сви откривени зидови малог града и зидови капије. У донжон кули слој је поремећен новијим интервенцијама, међутим, налазио се непосредно изнад пода. Нису запажени никакви трагови који би указали на евентуално постојање старијег насеља које је претходило подизању утврђења, као ни на наставак живота после рушења града. Културни слој се налазио испод шута са обрушених зидова, а шут је у погледу археолошког материјала био потпуно стерилан. Сав материјал из слоја, као и онај из донжон куле, представља, значи, једну затворену целину, временски ограничену на око 40—50 година, на последње деценије XIV и прве XV века. Собзиром да се Сталаћ налази у непосредној близини Крушевца и да је живео приближно истим животом средњовековних градова тога времена, сматрамо да археолошки материјал из утврђења у Сталаћу има за сада највише услова да буде веома поуздан приликом издвајања истовременог материјала са средњовековног града у Крушевцу. На овај начин у могућности смо да издвојимо управо онај материјал који припада времену подизања града у Крушевцу осамдесетих година XIV века до тридесетих година XV века, заправо до већих турских похода од којих Крушевац страда.

Анализирајући и упоређујући керамику из Сталаћа и ону коју смо као најстарију средњовековну издвојили из Крушевца, дошли смо до закључка да је стилски веома сродна. Поједине форме скоро су идентичне, како по начину израде, тако и у погледу облика и орнаментике, са незнатним разликама које могу да се припишу локалним одликама радионица. И на једном и на другом локалитету основни облик тзв. кухињске керамике је лонац, обично без дршке, а ређе са по једном тракастом дршком која спаја обод или врат са раменом суда. Лонци имају релативно витку форму, висок, косо разгрнут обод и равно дно на коме се повремено налази рељефна ивица од горње даске ручног грнчарског кола (Т. I, сл. 1—5). Ивица обода је каткада украшена ситним зарезима, исто као и хоризонтална профилација која се налази на врату, испод обода.[9] Судови су украшени углавном на рамену, а знатно ређе и на трбуху, и то урезаним хоризонталним и таласастим линијама, појединачним или у сноповима. На дну лонца повремено се налази рељефни печат у облику круга, крста или крста у кругу. Поред лонаца јавља се и дубока конична здела која испод обода има хоризонтално аплицирану траку украшену косим зарезима, или урезану развучену таласасту линију. Мале плитке зделе у облику таве на оба локалитета су релативно ретке, исто као што су ретке и плитке зделе са изливником на ободу, које су служиле као светиљке. Црепуље, које су на оба локалитета заступљене са доста фрагмената, рађене су увек од земље мешане са плевом, и у материјалу из Крушевца не могу да се издвоје од каснијих црепуља. Оне су врло дуго задржале исти облик, начин израде и квалитет земље од које су израђиване, све док и овај облик посуда није почео да се израђује на витлу. Лонцима и зделама одговарају поклопци двојаког облика — конични са дугмастом дршком на врху и равни, са по једном тракастом дршком.[10]

Посуђе је рађено од добро прерађене глине, углавном на ручном грнчарском витлу, а знатно ређе на брзом, ножном витлу, осим црепуља које су увек рађене руком. Већина облика кухињског посуђа није глеђосана. Изузетак представљају неки примерци лонаца са тракастом дршком, који преко орнамената изведених сликањем помоћу беле ангобе, имају маслинасто зелену глазуру.

За разлику од кухињског посуђа, које је на оба локалитета најбројније, стоно посуђе је сразмерно ређе. Занимљиво је да је проценат стоног посуђа у односу на кухињско у Сталаћу знатно већи него у Крушевцу, што може да се објасни наставком живота у Крушевцу — украшени и тада вероватно скупоцени судови и даље су употребљавани, или су били пљачкани и разношени приликом сваке најезде на град, као што су вероватно нестали и разни други драгоцени предмети. У Сталаћу је, међутим, живот нагло прекинут, па је највећи део инвентара остао под рушевинама града.

Стоно посуђе је на оба локалитета заступљено са више облика здела и тањира на прстенастој стопи, бокала и крчага са по једном дршком и изливником и цилиндричних пехара са дршком. Сви облици су фино рађени, чешће на ножном а ређе на ручном грнчарском витлу, и

[9] Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, н.д., Т. II, сл. 2.

[10] Ibid., Т. II, сл. 7.

глеђосани врло квалитетном светло жутом, светло зеленом, тамно зеленом, мрком, маслинастозеленом и безбојном глазуром. Већина примерака украшена је испод глазуре урезаним, сграфито орнаментима, често комбинованим са сликаним мотивима тамно зелене и мрке боје. Бокали са тролисно формираним ободом украшени су орнаментима изведеним сликањем помоћу беле ангобе (Т. II, сл. 6).

Најчешћи мотиви изведени у сграфито техници су стилизоване лозе, таласасте линије, траке шрафираних поља четвороугаоног и троугаоног облика, кружни медаљони састављени од различитих листоликих и спиралних мотива и др. Керамику из Сталаћа и Крушевца посебно карактерише врло смело комбиновање више оваквих украсних мотива на једном суду, уношење за сада потпуно непознатих мотива, као и варијаната појединих већ познатих орнамената. Тако се на пр. медаљони не налазе само на дну зделa, како је то уобичајено код ове врсте посуда, већ су размештени и по њиховим зидовима, затим се налазе распоређени у вертикалним или хоризонталним низовима по рамену и трбуху бокала и крчага, у кругу око врата и изливника оваквих судова и др.[11] (Т. II, сл. 1—3). Од потпуно нових мотива треба истаћи траке урезаних линија које се међусобно секу и образују квадрате и ромбове, затим низове шрафираних троугаоних поља, полукружних линија изведених шестаром и др., а од варијаната већ познатих мотива неопходно је указати на медаљоне начињене од маштовито спојених различитих украса: лозе, палмета, таласастих линија, ситних убода, розета и др. С обзиром да је један велики део ових мотива за сада познат само на керамици из Крушевца и Сталаћа, и то на доста великом броју фрагментованог посуђа, сматрамо да представљају одлику локалне продукције једне или више грнчарских радионица, које су снабдевале оба ова насеља. Са пуно оправданих разлога постојање једне радионице већ смо претпоставили у Сталаћу,[12] што не искључује могућност да је слична и истовремена могла да постоји и у Крушевцу. На основу досадашњих истраживања она, међутим, није могла да буде констатована. Наиме, радови су се одвијали искључиво у оквирима самога града, док се на простору средњовековног подграђа, тамо где је она евентуално могла да буде, нису вршила археолошка истраживања. Поред ванредног познавања целокупног технолошког процеса, изузетно квалитетне глазуре, чистих и јасних боја и богате скале орнаменталних мотива, ова локална продукција посебно се одликовала и облицима посуђа. Претежно су израђиване посуде за течност — бокали и крчази, а у знатно мањој мери зделе и тањири, што се види како у материјалу из Крушевца тако и у керамици из Сталаћа. Ова појава, међутим, нарочито долази до изражаја у поређењу са сличним луксузним посуђем са других средњовековних налазишта у Србији, Македонији, Бугарској и др. где преовлађују зделе у различитим облицима и варијантама, док су бокали, крчази и друге посуде за течност или веома ретки, или потпуно изостају.[13] На локалну продукцију глеђосаног посуђа и посуђа украшеног сграфито орнаментима указује и печат на дну једног глеђосаног и врло декоративног фрагментованог бокала из Крушевца, који је исти као и печати на обичним мрко печеним лонцима са овог локалитета (Т. III, сл. 2, 2а). Исто тако се и на фрагменту једног зелено и мрко глеђосаног суда из Сталаћа налазе украси у виду дугмастих испупчења, какви се налазе и на дршкама неглеђосаних посуда. Најзад, више фрагмената бокала и крчага није уопште глеђосано, а њихов облик, фактура и техника израде појединих детаља, потпуно одговара примерцима који су глеђосани и украшени сграфито орнаментима. Радионице глеђосаног посуђа несумњиво су радиле великим делом на традицијама израде кухињске керамике, а истовремено и под јаким утицајем византијске луксузне глеђосане керамике, примајући основне облике посуда и украсних мотива и прилагођавајући их локалним потребама.

Керамика из Сталаћа и Крушевца је дакле, не само веома слична и у извесним детаљима идентична, већ за поједине луксузне примерке постоји чак и оправдана индиција да потичу из истих радионица, што још више потврђује њену истовременост. Овакве паралеле примењене на керамички материјал из Крушевца и Сталаћа, могу са скоро истим резултатима да се примене и на друге предмете свакодневне употребе — стакло, оруђе и оружје, који су у мањој или већој количини заступљени на оба ова локалитета. Овако датован материјал, временски врло уско ограничен, може изванредно да послужи за датовање материјала и са многих других оближњих налазишта која немају посебно изражене услове за ближу временску детерминацију. То се првенствено односи на већа градска насеља и манастирске комплексе средњовековне Моравске Србије, који су у одређеном обиму постојали и пре половине XIV века, а наставили да живе и после пада под турску власт. На појединим од ових налазишта такође постоје мање затворене целине које могу да послуже у исте сврхе као и археолошки материјал из Сталаћа. Као пример наводимо фрагментовани зелено глеђосани суд који је као звучник био узидан у пандатиф цркве у Раваници, чију горњу границу датовања одређује подизање цркве[14] (Т. III, сл. 4). Исту вредност имају и керамичке посуде у којима су се налазиле оставе средњовековног новца.[15]

Примењујући овакве методе одређивања археолошког материјала помоћу затворених целина, могла би временски да се одреди и остала, каснија средњовековна керамика из Крушевца. Тек на основу тако датованог целокупног материјала може да се приступи његовој детаљнијој обради (анализи развоја појединих облика, усавршавања технике израде, глеђосања, орнаментисања и др.) што треба да представља посебну студију с обзиром да је материјал врло обиман и веома драгоцен. На мало наших средњовековних градова се радило у тако великом обиму и са тако великим резултатима.

Душица МИНИЋ

[11] Ibid., 188, T. III.

[12] Ibid., 191.

[13] М. Бирташевић, Средњовековна керамика, Београд 1970, 19; B. Babić, Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko Kalée, Archaeologia Iugoslavica XII, Beograd 1971, 47 и даље, fig. 2, T. I—VIII; Й. Чангова, Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в., Археология IV—2, София 1962, 25 и даље, сл. 1—5; I. Barnea, Ceramica de import, Dinogetia I, Bucureşti 1967, 244 и даље, fig. 150—152; С. Георгиева, Керамиката от двореца на царевец, Царевград Трнов 2, София 1974, 59 и даље, сл. 96, 97.

[14] Моравска Србија, људи и дела, Крушевац 1971, 54, кат. бр. 75.

[15] D. Popović-Gaj, Ceramic vessels in which were found medieval coins, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 49 и даље.

CONTRIBUTION À LA DATATION DE LA CERAMIQUE MEDIEVALE DE KRUŠEVAC

Les fouilles systématiques effectuées pendant plusieurs années dans la ville médiévale de Kruševac ont fourni une grande quantité de matériel archéologique mobilier parmi lequel la vaisselle de céramique est la plus nombreuse. En vue d'interpréter ce matériel archéologique il fallait d'abord procéder à la délimitation chronologique de cet abondant matériel qui englobe un grand diapason — de la moitié du XIVe jusqu'aux XVIII et XIX siècles — tout en tenant bien compte du fait qu'une vie intense et presque ininterrompue se développa sur le plateau de la ville médiévale, depuis sa création jusqu'aux temps récents. Car dans les parties de la ville traitées archéologiquement, la majorité des couches étaient entremêlées, surtout aux niveaux médiévaux, de sorte qu'on n'y trouvait pas d'unités distinctes. La destruction d'anciennes unités architecturales par l'édification de nouvelles sur le même emplacement, les nouvelles fondations, fosses et constructions de tout genre ont inévitablement provoqué la destruction des couches anciennes et le mélange du matériel mobilier. Les surfaces de grandeur négligeable où les couches distinctes médiévales sont restées intactes et dans l'ordre chronologique se sont avérées insuffisantes aussi bien pour une délimitation chronologique et complète du matériel céramique que pour l'analyse stylistique détaillée.

Les récentes fouilles archéologiques de la ville médiévale de Stalać ont donné des résultats qui nous permettent, avec le maximum de sécurité, d'attester la plus ancienne céramique médiévale de Kruševac. Les recherches ont confirmé les données historiques suivant lesquelles le développement de Stalać fut presque synchrone à celui de toute une suite de villes et monastères fortifiés de la Serbie de la Morava, parmi lesquels se trouvait aussi Kruševac. Stalać fut détruit en 1513 par l'invasion turque et jamais plus restauré. Tout le matériel provenant de la couche culturelle de Stalać est donc daté de 40—50 ans environs soit, la fin du XIVe et le début du XVe siècle. En analysant le matériel céramique de Stalać et celui qui, appartenant à la même époque a été attesté à Kruševac il en ressort que la majorité des formes de la vaisselle en céramique est très semblable aussi bien dans ses formes élémentaires que par le mode de réalisation et l'ornementation. La céramique de table glaçurée (représentée surtout par des pots et des cruches et beaucoup moins par des écuelles et des plats) est particulièrement intéressante. Ces formes et surtout certains motifs en sgraffite particulièrement caractéristiques de ces deux localités attestent d'une production locale de luxe. Dans les ateilers locaux dont l'existence est indiquée surtout par la vaisselle de Stalać on travaillait en majeure partie dans la tradition de la production de vaisselle quotidienne tout en assimilant une forte influence de la céramique byzantine.

En appliquant de telles méthodes pour la détermination de matériel archéologique au moyen d'unités distinctes il serait possible de dater aussi la céramique médiévale plus récente. Ce n'est que sur la base de la datation de tout le matériel céramique qu'on peut aborder l'examen et l'analyse détaillés du développement de certaines formes, du perfectionnement de la technique de production, de l'ornementation et d'autres.

Dušica MINIĆ

1

2

3

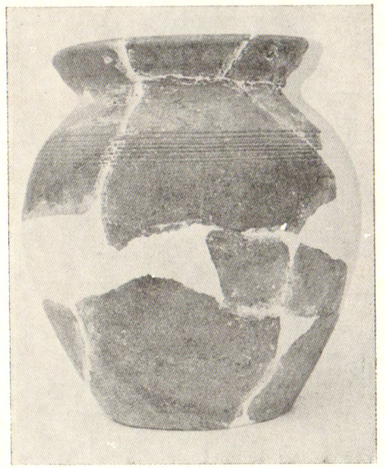

4

5

Т. I. 1. Сталаћ. Фрагментовани неглеђосани лонац. — 2—5. Крушевац. Карактеристични облици неглеђосаних лонаца.

Pl. I. 1. Stalać. Pot fragmenté non émaillé. — 2—5. Kruševac. Formes charactéristiques des pots non emaillés.

1

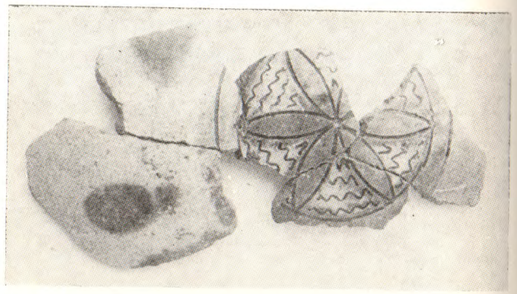

2

3

4

5

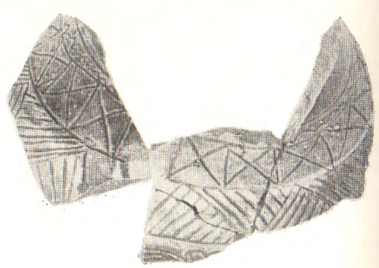

6

Т. II. 1—2. Крушевац. Фрагменти глеђосаног суда са зграфито орнаментима. — 3—6. Сталаћ. Фрагменти глеђосаних судова са зграфито орнаментима.

Pl. II. 1—2. Kruševac. Fragments d'une vase émaillé à décor en sgraffite. — 3—6. Stalać. Fragments de vases émaillés à decor en sgraffite.

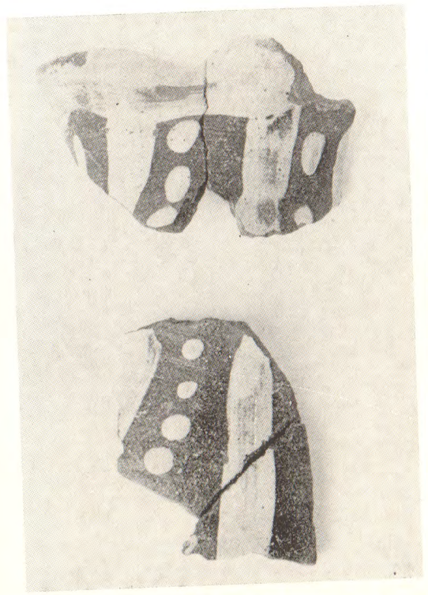

1

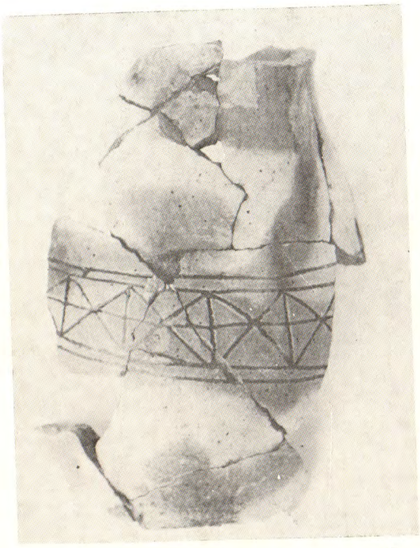

2

3

4

Т. III. 1—3. Сталаћ. Фрагменти глеђосаних судова са зграфито орнаментима. — 4. Раваница. Зеленоглеђосани суд.

Pl. III. 1—3. Stalać. Fragments de céramique émaillée à decor en sgraffite. — 4. Ravanica. Vase à émail vert,

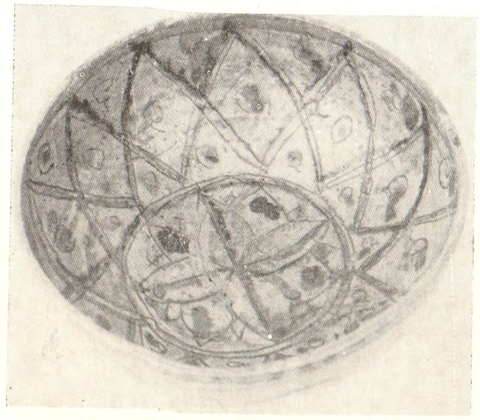

1

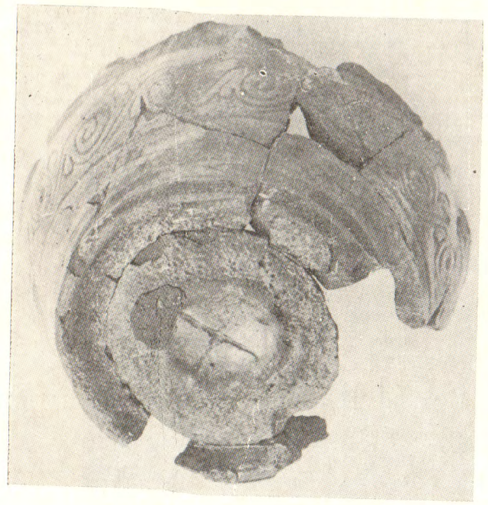

2

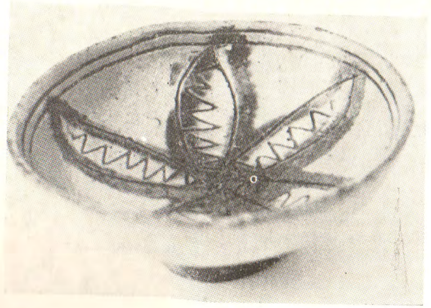

3

Т. IV. 1—3. Глеђосани судови са зграфито орнаментима.

Pl. IV. 1—3. Céramique émaillée à decor en sgraffite.

Декорисана керамика Моравске Србије

Главну основу за проучавање декорисане керамике касног средњег века пружила су археолошка истраживања локалитета на територији некадашње Моравске Србије, која су систематски предузета тек после Другог светског рата. Поједини утврђени градови, као што су Ново брдо, Крушевац, Сталаћ, Соко град, Београд и Смедерево, као и манастирски комплекси Раваница, Љубостиње и Милентије, пружили су, поред осталих предмета, и обилан керамички материјал, који је омогућио сагледавање дотада непознатих видова грнчарских производа, стварајући на тај начин основу за доношење закључака о развојном путу локалне керамике, па и декорисане керамике трпезног типа, као једне од грана примењених уметности код Срба.[1]

Посматрани у својој укупности, ови производи говоре о континуитету извесних наслеђа и специфичним обележјима која се огледају у задржавању одређених аутохтоних облика и орнамената, као и у прихватању оних који су били израз културних струјања са стране. Множина археолошких налаза функционалне недекорисане и декорисане керамике на наведеним локалитетима, као и чињеница да је број локалних производа неупоредиво већи од броја до сада нађених увезених посуда из суседних земаља, указују да је локална производња била разграната и да је вероватно задовољавала свакодневне потребе становништва.

Данас још не располажемо довољним подацима о изгледу локалних радионица и о коришћеним средствима производње да бисмо могли да реконструишемо све процесе обраде декорисане керамике код нас, која је била компликованија од израде неукрашене кухињске керамике, јер је изискивала и већу техничку обученост и искуство, као и извесну креативност мајстора — грнчара. О постојању и активности некадашњих грнчарских радионица недвосмислено сведоче извесни ситни детаљи нађени на терену, као што су триподи, недовршене или одбачене посуде деформисане приликом печења, камење преливено обојеним глазурама и јаме са остацима пречишћене глине припремљене за производњу. На основу ових налаза, уз помоћ типолошке и орнаменталне анализе посуда са појединих локалитета, издвојена су три већа центра грнчарске производње.

Међу њима значајно место заузима Ново брдо. Као један од најјачих рударских центара, Ново брдо је обиловало рудама мангана, сребра помешаног са златом, бакром, оловом и гвожђем, тј. свим оним сировинама које су биле неопходне за израду бојених глазура на керамици. Топионице ових метала налазиле су се у непосредној близини насеља, а сам град, велик и богат, неоспорно је и тражио већу производњу декорисаних посуда. Део ових производа карактеристичног изгледа продаван је, према резултатима археолошких истраживања, и на трговима других српских и босанских градова, као што су били Београд, Смедерево и Бобовац. Од свих новобрдских грнчара познато нам је име само једног од њих — извесног Радула из села Меоне код Новог брда — и то као дужника новобрдског трговца Лукаревића.[2] Ово је, уједно, и веома редак спомен имена неког грнчара у историјским изворима. Заслугу за откривање овог великог центра локалне грнчарске производње има др М.

[1] Од наведених локалитета објављена је керамика са Новог брда и делимично она из Крушевца, Београда и Милентије. Необјављени материјал са осталих локалитета био ми је доступан захваљујући помоћи стручњака — руководиоца археолошких радова: Емилије Томић (Крушевац), Обреније Вукадин (Сталаћ), Љубице Поповић и арх. Ранка Финдрика (Соко град), др. Душана Прибаковића (Смедерево), Гордане Томић (Милентија), др. Бранислава Вуловића (Раваница). Захваљујем им и овом приликом на предусретљивости.

Љубинковић, аутор једне од наших малобројних керамографских монографија.[3]

Почасно место у производњи декорисане керамике припада радионицама које су се налазиле у области споја река Морава. Оне су снабдевале Крушевац, Сталаћ и околна насеља посебно квалитетном трпезном керамиком, а њихови производи стизали су и у удаљене крајеве, као што је то био, нпр., Београд.[4] У овим радионицама, које још нису тачно лоциране али за које се може претпоставити да су се налазиле и у самом насељу Крушевцу, радили су веома искусни мајстори. На основу до сада објављених налаза луксузне керамике, може се са сигурношћу говорити да су били посебно вични сликању и компоновању мотива, као и да су поседовали велика знања у справљању глазура. Користећи у великој мери два мотива — розету и лозицу, они су створили безброј варијанти у комбиновању ова два орнамента. Вишелисне, спиралне, крстасте и розете других врста коришћене су као медаљони на боковима бокала или су биле украс дна здела, допуњене још шрафираним пругама, волутама и лозицама, у складним и високо естетским решењима (Т. I, 1).

По маштовитом комбиновању ових мотива и по одличном квалитету глазура на трпезној керамици — посебно се истиче керамика Сталаћког града. Са доста вероватноће може се размишљати о посебној радионици у овом крају која је радила само за феудалце, тим пре што се и кухињска керамика Сталаћког града одликује изузетном финоћом израде, која се ретко среће на керамици ове врсте у другим нашим градовима оног времена. Налази из Сталаћа још су драгоценији и због сигурне датације.[5]

Београд, престоница Србије у првим деценијама XV века, имао је исто тако своју грнчарску производњу. Први докази о њој потичу из раног средњег века, налазом пећи за израду керамике у Доњем граду. Вреди забележити да је на основу хемијско-минералошких анализа фрагмената керамике из Београдског града констатовано да је у касном средњем веку иста израђена од педолошког слоја из околине Београда. Ово је уједно и први покушај код нас да се путем анализе ове врсте утврди постојање локалне производње.[6] У средњовековној керамици Београда најзначајније место заузима група трпезних декорисаних здела. Својим облицима и разноврсношћу мотива украшавања, ова група производа отвара нову страницу у познавању старе српске керамичке примењене уметности.[7]

*

Украшавајући посуде од керамике, домаћи мајстори грнчари прихватили су композиције византијског порекла у којима су доминирали геометријски и флорални орнаменти. Они су их инвентивно сједињавали у оригиналним решењима, дајући им печат индивидуалности. На тај начин стварана је трпезна керамика специфичног изгледа, као што су били, нпр., производи грнчара из наведених области, при чему је свака од тих области дала посебну стилску целину у оквиру српске декорисане керамике.[8]

Поред тога што је омогућио да се утврде центри локалне производње, фонд до сада откривене керамике пружио је драгоцене податке о типовима трпезних посуда, омиљених у тадашњој Србији. Најбројније су биле зделе, а затим долазе бокали, крчази и пехари. Ређи су налази култне керамике, док акваманила представља сасвим изузетну појаву.

У овом кратком прегледу типова посуда изнеће се само они примерци локалне производње који се истичу посебним начином украшавања, те представљају репрезентативне примерке грнчарског занатства.

Бројност налаза фрагментованих здела на свима до сада испитаним локалитетима говори о великом коришћењу истих у свакодневном животу човека средњег века, настањеног у утврђеном граду, подграђу, селу или на манастирском имању. По својој величини, зделе су се кретале од минијатурних судића намењених зачинима, са танким и конкавно извијеним зидовима, до великих дубоких чинија у којима се служило јело. Веће плитке чиније служиле су за изношење на трпезу рибе или печења (Т. I, 2).

У XIV и XV веку биле су у употреби зделе претежно високих и мало закошених зидова, на вишој и шупљој нози. Примерци оваквих здела нађени су у Крушевцу, Милентији, Београду, Соко граду и Смедереву.

[2] М. Динић, Из дубровачког архива, I, 76.

[3] М. Љубинковић-Ћоровић, Српска средњовековна глеђосана керамика, Зборник радова Народног музеја, III, Београд, 1962, 165 и д.

[4] Фрагменти посуда, декорисаних на начин уобичајен у крушевачким и сталаћким радионицама, нађени су приликом археолошких радова у Београдском Горњем граду.

[5] Подигнут од стране српских феудалаца у XIV веку град је живео само до 1413. г., када су га Турци разорили. Резултати најновијих археолошких радова потврђују значај Сталаћа као локалитета сигурно датираног у другу половину XIV и прву деценију XV века.

[6] М. Бирташевић, Средњовековна керамика, Београд, 1970, 32.

[7] Ibid., 18.

[8] Производи сваке ове области детаљно су обрађени у дисертацији аутора овог чланка: Керамика у средњовековној Србији, (у штампи).

Код украшавања здела примењивана су два система компоновања мотива на њиховим унутрашњим зидовима. По првом, од центра зделе, означеног тачком, спиралом или вишелисном розетом, полазиле су радијално распоређене орнаменталне траке, састављене од паралелних линија, шрафираних поља или појаса врежа. Овај начин украшавања, типичан за глеђосану керамику Блиског истока, коришћен је у Србији у XIV и XV веку. Постоји, међутим, разлика у врстама мотива, примењиваних у разним регионима. Код производа из Крушевца, Сталаћа и Соко града преовлађују траке палмета, врежа и шрафираних поља, са розетама у међупростору, док на зделама београдских грнчара доминирају зракасте линије које се састају у центру, а међупростори су испуњени таласним линијама и стилизованим листовима. (Т. II, 1). — По другом систему примењивања мотива на зделама, типичном за византијску керамику Цариграда, Коринта и Солуна, дуж зидова, око централног медаљона, кружно се групишу мотиви розета или геометријских и флоралних трака.

Посебан начин украшавања констатован је на малој купи из XIV века, откопаној на Новом брду и за сада уникатној. Цео њен трбух је украшен наглашеним купастим испупчењима, која подсећају на византијске чаше XII века, од стакла, из Коринта.

Крчази, као посебан тип трпезне керамике, били су разних димензија, а и облика. Међу њима се налазе и облици који воде порекло од византијских узорака, нађених археолошким путем у Солуну и на Коринту. Такав један примерак откривен је у Крушевцу. Ивица његовог обода је у виду тролиста, са наглашеним изливником. Крчази са наглашеним изливником, али без великог сужавања грлића, налажени су и на Новом брду. Један од њих је познати примерак са троуглим орнаментима на трбуху[9] (Т. II, 2). Крчаг из Раванице од посебног је интереса због места налаза. Узидан у пандантифу ове цркве, а откривен приликом конзерваторских радова, он може да послужи као сигуран ослонац за датовање у XIV век посуда ове врсте, нађених на другим локалитетима где су слојеви поремећени[10] (Т. II, 3).

Групи крчага који су били омиљени у Моравској Србији припадају и они код којих је проширени грлић са једне стране био спојен са широком тракастом дршком, а са друге високо постављеним сиском. Изванредни примерак овог типа крчага представља публиковани примерак из Крушевца, који је вероватно био део инвентара двора кнеза Лазара. Код њега су сва три дела била идеално повезана орнаментом који тече преко сва три дела у виду континуиране траке од волута, комбинованих са полупалметама.[11]

Трпезни крчази и бокали били су украшавани на више начина, било вертикалним пругама, било урезивањем низа розета у водоравној линији или мотива живота у троугаоним оквирима. Овакав начин украшавања деловао је веома ефектно, претварајући те посуде у украс средњовековних трпеза на Новом брду, у Крушевцу, Сталаћу, Београду и Смедереву. Најзад, у жељи да их направе што допадљивијим, грнчари су украшавали и дршке бокала и крчага орнаментима розета, кругова или сликаних пруга. За керамичаре-креативце биле су за украшавање посебно занимљиве хоризонталне пуне дршке култних здела. Најлепши пример овакве украсне дршке представља фрагмент култне зделе из Раванице, са низовима концентричних кругова, изведених шестаром и обојених вишебојним глазурама.

У репертоару керамике Моравске Србије изузетну појаву представља фрагмент посуде зооморфног облика, нађен у комплексу цркве Милентије, али у згради за коју се претпоставља да би могла бити профаног карактера. Објављиван у досадашњој литератури као посуда у облику грифона,[12] овај фрагмент је, уствари, део луксузне посуде за воду, акваманиле, у виду коњске главе са гривом и стилизованим ђемом. Акваманила је била омиљена на дворовима високих феудалаца на западу, нарочито од XIV века. Поред профане функције, она је служила и у култном обреду прања руку, али је тада била урађена од племенитих метала. Ретке аналогије са нашим изузетним примерком налазе се у земљама са којима је Србија контактирала у средњем веку — у Румунији, Угарској и Моравској.

Наводећи облике и врсте мотива којима је украшавана трпезна керамика, не би се смео пренебрегнути значај боја и глазура за целовити изглед посуда. Боје су пратиле урезани сграфито цртеж, издвајајући га од светлије основе, понекад се сливале независно од њега или је цела композиција била попрскана тамнијим мрљама. Основни тонови топлог окера, жуте и зелене боје наглашавани су тамнијим нијансама исте боје или оне контрасне. Тако је поред

[9] Средњовековна уметност у Србији, каталог изложбе, Народни музеј у Београду, Београд, 1969, кат. бр. 169.

[10] За податке о овој посуди дугујем захвалност арх. М. Ковачевићу, који је исту и открио.

[11] Моравска Србија — људи и дела, Крушевац, 1971, кат. бр. 81.

[12] Средњовековна уметност у Србији, кат. бр. 170.

жуте долазила зелена, а поред зелене мрка боја. Користећи ове колористичке ефекте у двојној техници сликања и сграфита стварана је слика у којој је цртеж био донекле пригушен разноврсношћу боја, али је зато цела композиција деловала топлије и ведрије.

Као што је већ речено, значајна претежност налаза декорисане керамике локалне производње над налазима увезене, потврђује непрестано постојање домаће производње такве керамике у свим етапама живота средњовековне Србије. Потражња за трпезним посудама декоративног изгледа била је нарочито интензивна током XIV и XV века, у периоду развоја и успона српских градова. Упоредо са економским развојем разгранавају се и трговачки односи са суседним земљама. Размена добара, поспешена извозом сировина, доводи и до увоза луксузних предмета у Србију, који својим изгледом подстичу рад и стваралачке напоре домаћих мајстора.[13] Тако се истовремено са појавом драгоцених предмета од метала и стакла јављају и нове тенденције у домаћој производњи трпезне керамике које се добрим делом ослањају на старије византијске узоре. Узроке ових појава треба тражити у општој ситуацији у културном животу Србије тога доба.

Прелаз из XIII у XIV век сматра се пресудном границом продирања византијских утицаја у Србију, условљених и политичким становима српских владара према овој старој култури. Прве деценије XV века, међутим, доносе важне промене у византијско-српским односима. Напуштајући традиционалну опредељеност према југу, Србија се окреће ка Угарској, а државне границе, веома смањене турским освајањем, померају се далеко на север. Међутим, и у овим новим политичким ситуацијама, још увек се осећа снага византијских узора у разним гранама уметности. Као што уметност Цариграда није делила судбину са економским и политичким животом и у својој најкаснијој фази даје упечатљиву слику интензитета, тако исто утицај Византије и на пољу уметничких заната траје далеко после престанка њене превласти на Балкану. Као што је то констатовао проф. Светозар Радојчић, „одјеци овог немирног унутрашњег живота истичу се у биографијама образованих византијских књижевника, преписивача, уметника, угледних прелата и монаха који су се вечито селили, али свуда остављали трагове своје делатности". Ови образовани емигранти, који су заузимали високе положаје у новим срединама, на двору кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, лутајући преко Бугарске, Свете горе, Македоније до српског Подунавља, повлачили су са собом разне библиотеке и уметничке драгоцености, али и писце, преводиоце и занатлије разних струка, оживљавајући својим доласком у нове средине старе облике византијске уметности.[14] Одраз те оживљене уметности огледа се и на предметима из свакодневног живота, међу којима доминира керамика по бројности производа. Иако код ње, у већини случајева, функционалност односи превагу над декоративношћу, ипак се до наших дана сачувало и нешто луксузних предмета ове врсте у поменутим српским утврђеним градовима и манастирским комплексима. Ти предмети нам дочаравају стил једног времена у коме су византијски облици и мотиви украшавања, преузети са разних извора, поново и последњи пут заблистали. Појасеви врежа са полупалметама, разноврсне розете, спирале, концентрични и преплетени кругови, композиције мотива који кружно теку око централног медаљона — све је то, као протоузор већ једном виђено у цариградским и солунским радионицама ранијег периода (Т. II, 4). Трасу продирања овог утицаја из Цариграда, преко Коринта и Солуна, обележавају налази увежених византијских посуда, констатованих до сада у Скопљу, Прилепу, Нишу, Крушевцу и Београду.[15]

Узори примљени из византијске културе у XII и XIII веку задржали су се до краја постојања српске деспотовине у XV веку, уз примесу уметности Блиског истока при крају овог периода. Утицај запада на локалну производњу забележен је само спорадично.

Услед коришћења мотива истог порекла, декорисана керамика у Србији оног времена показује извесне сличности са керамиком осталог дела Балканског полуострва — Бугарске, Грчке, као и суседне Румуније. Међутим, српски грнчари, прихватајући исте узоре, репродуковали су их на посебан начин, тако да керамичка производња на територији српске деспотовине представља специфичну групу у оквиру средњовековне керамике Балкана.

Марија БАЈАЛОВИЋ—ХАЏИ-ПЕШИЋ

[13] Б. Радојковић, Примењена уметност Моравске Србије, Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 191 и д. (са обилном литературом о увозу луксузне робе).

[14] С. Радојчић, Византијско сликарство од 1400. до 1453, Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 5.

[15] М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Керамика у средњовековној Србији (у штампи).

LA CERAMIQUE DECOREE DE LA SERBIE MORAVIENNE

L'étude de la céramique décorée du Bas Moyen Age se base essentiellement sur les résultats des recherches archéologiques effectuées dans les localités du territoire de l'ancienne Serbie moravienne. Les villes fortifiées telles Novo Brdo, Kruševac, Stalać, Soko Grad, Beograd et Smederevo ainsi que les monastères Ravanica, Ljubostinja et Milentija ont fourni entre autres un abondant matériel céramique qui nous a permis de connaître des formes de production jusqu'ici inconnues qui nous servent de base pour déduire les conclusions relatives à la voie du développement local de la céramique — une des branches des arts appliqués chez les Serbes.

Globalement observés, ces produits traduisent d'une part la continuité de certains héritages et marques spécifiques qui se reflètent dans le maintien de certaines formes et ornements autochtones et d'autre part, l'assimilation de ceux qui étaient l'expression des courants culturels étrangers.

Les analyses typologiques et ornementales des objets provenants de certaines localités nous font discerner trois centres de poterie assez importants en Serbie moravienne. Parmi ceux-ci Novo Brdo occupe une place importante. En tant qu'important centre minier du Bas Moyen Age, Novo Brdo où les minerais de manganèse, d'argent mélangé à l'or, au cuivre, au plomb et au fer abondaient, de sorte qu'il disposait de toutes les matières indispensables pour la production de glaçures colorées employées en céramique.

Dans la production de la céramique décorée la place d'honneur revient aux ateliers situés au confluent des deux Morava. Ils approvisionnaient Kruševac, Stalać et les agglomérations environnantes en vaisselle de table de haute qualité et leurs produits parvenaient aussi dans les régions éloignés de la Serbie de ce temps. Des artisans expérimentés travaillaient dans ces ateliers dont l'emplacement exact n'a pas été encore déterminé. Compte tenu des pièces retirées jusqu'à présent on peut librement affirmer qu'ils excellaient dans la peinture et la composition des motifs et qu'ils disposaient d'une grande expérience dans la préparation des glaçures. En employant largement deux motifs — la rosace et le sarment — ils ont créé un nombre infini de variantes en les combinants. Les rosaces de femilles, spirales, croix et d'autres genres qui figuraient comme médaillons sur les flances des vases ou au fond des écuelles étaient complétés par des traits, des volutes et des sarments, le tout hachuré en compositions harmonieuses.

Beograd, capitale de la Serbie dans les premières décennies du XVe siècle possédait aussi sa propre production de poterie, confirmée par les analyses chimique et minéralogique du matériel provenant de ce territoire.

Le fond de céramique découverte jusqu'à présent nous informe sur les types de vaisselle de table appréciés aux XIVe et XVe siècles. Parmi les plus nombreux figurent les écuelles, suivis des vases, des cruches et des coupes. La céramique sacrale est plutôt rare et en forme d'écuelles, alors que l'aquamanile est exceptionnellement rare.

Dans la décoration de la vaisselle de céramique, les artisans locaux avaient adopté des compositions d'origine byzantine dans laquelle dominaient les ornements géométriques et floraux. Ces modèles, reçus aux XIIe et XIIIe siècles se sont maintenus jusqu'à la fin de l'existence du despotat au XVe siècle pour y joindre, vers la fin de cette période, des éléments de l'art proche-orientale. L'influence de l'Occident sur la production locale ne s'est manifestée que sporadiquement.

Marija BAJALOVIĆ—HADŽI-PEŠIĆ

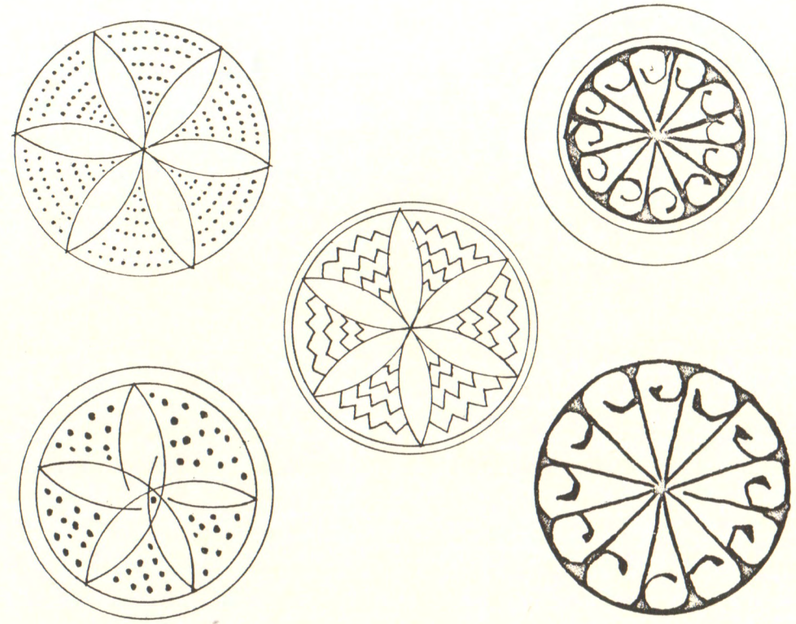

Т. I. 1. Најчешћи типови розета на трпезној керамици Моравске Србије у XIV и XV веку. — 2. Здела из Београда, XIV век.

Pl. I. 1. Les plus fréquents types de rosaces sur la céramique de table en Serbie moravienne aux XIVe et XVe siécles. — 2. Écuelle provenant de Belgrade, XIVe siécle.

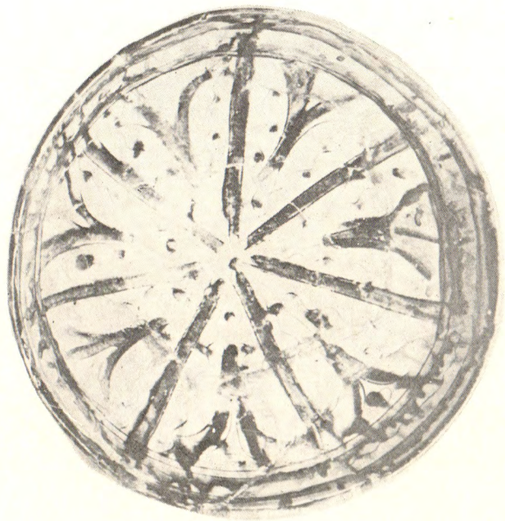

1

2

3

Т. II. 1. Здела из Београда, Горњи град, XV век. — 2. Бокал из Новог брда, крај XIV века. — 3. Византијска фрагментована здела из Нишке тврђаве, крај XII — почетак XIII века.

Pl. II. 1. Écuelle provenant de Belgrade, Gornji grad, XVe siécle. — 2. Cruche provenant de Novo brdo, fin du XIVe siécle. — 3. Écuelle byzantine fragmentée trouvée dans la forteresse de Niš, fin du XIIe — commencement du XIIIe siécle.

Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије

Археолошки и конзерваторски радови, који се са више или мање интензитета одвијају у последње време на многим споменицима Моравске Србије, на известан начин су обогатили наша знања о кругу тих споменика и у многим поставкама изменили већ укорењена и на неки начин утврђена мишљења о моравској уметничкој школи.[1] Један допринос бољем расветљавању овог проблема пружило је и систематско испитивање цркве у селу Милентији.[2]

Као комплекс, овај локалитет још није у потпуности ни откопан ни проучен и зато је врло тешко донети дефинитивне или уопштеније судове о појединим особеностима овог споменика. На овом локалитету су се појавила многа питања, несумњиво значајна, која чекају своја разјашњења. Овај рад је на неки начин преурањен и свакако се још не би појавио, да нисам замољена да на овом скупу, када се прослављa 20 година постојања и рада Народног музеја у Крушевцу, у оквиру рада на испитивању споменика централне области Моравске Србије изнесем резултате на основу почетних испитивања профане архитектуре на овом локалитету.

Рушевине утврђеног манастира светог Стевана, како народ овог краја назива ову цркву, налазе се у области Расине у атару села Осредака на самој Башиња реци, која је запљускивала и однела јужно платно одбрамбених зидова. Манастир је био подигнут на једном доста узаном и стешњеном терену између реке и окомитог брда, чије су вододерине биле стална опасност за манастирско здање.

Црква светог Стевана у Милентији је грађевина са распоредом сажетог триконхоса. Кубе, које се ослањало на масивне пиластре доминирало је над простором наоса. Око цркве постоје остаци зидова и одбрамбене куле, делови утврђења, које је уоквиравало црквени ансамбл, као и остаци неколико зграда унутар зидова (Т. I, 1). Ово би поред Сисојевца био други пример мањих црквених утврђења, који се по плану и распореду, као и броју одбрамбених упоришта, доста разликује од компликоване структуре одбрамбених утврђења великих манастира тога времена: Раванице или Манасије.[3]

Историјат овог споменика сасвим је таман. Ниједан историјски извор не даје никакве податке ни о цркви ни о ктитору. Ова се средњовековна задужбина ни у једној повељи не помиње, о њој нема помена ни у једном делу наше средњовековне литературе, она није поменута

---

[1] Ова школа је у послење време са много успеха проучавана. Резултати ископавања и посебне студије бацили су нову светлост на многе проблеме у вези споменика Моравске школе.

В. Ђурић, Настанак градитељског стила Моравске школе — Фасаде, систем, декорација, пластика, Зборник за ликовне уметности I, Нови Сад 1965, passim, cf. Ђ. Бошковић, О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије, Старинар, XVIII, 1967, passim; cf. Б. Вуловић, Раваница — њено место и улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења VII, Београд 1966, passim, „Моравска школа и њено доба“ — издање Одељења за историју уметности Филозофског факултета, Београд, 1968, (на овом научном скупу сви реферати били су посвећени разним проблемима Моравске Србије.)

[2] G. Tomić, Crkva sv. Stevana u selu Milentiji, Arh. Pregled 2, 1960, 165—168, T. XXXII, сл. 1.

G. Tomić, Crkva, Milentija, Arh. pregled 3, 1961, 144—147, T. XXI, sl. 1—3, G. Tomić, Sv. Stevan, Milentija — Crkva, Arh. pregled 4, 1962, 273—276, T. XXVI, G. Tomić, Milentija — manastirski kompleks, Arh. pregled 6, 1964, 136—138.

[3] Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета IV, 1957/58. Београд, 1958, 10.

ни у једном запису, ниједан се стари летописац није позабавио овим здањем.[4]

Милан Миличевић у својој Кнежевини Србији први ће поменути „стару порушену цркву у Речици у селу Башићима“ недалеко од Будиловине.[5] Скоро један век после Миличевића, на овај споменик ће поново обратити пажњу професор А. Дероко и архитекта И. Здравковић, претпостављајући да је „по среди значајан споменик“.[6] ... Архитекта Б. Вуловић неколико година касније на исти начин ће подвући значај овог локалитета у рушевинама.[7]

Ископавања ове цркве започела су 1960. године. То је било прелиминарно и кратко испитивање терена. Касније ископавања изводила су се са прекидима у три кампање. У току последње године радова на овом локалитету рађено је и на откривању групе профаних зграда смештених у северо-западном делу манастирског комплекса. Тако је откопана велика правоугаона грађевина на западу од цркве, док су само делимично започели радови на откривању читавог система других грађевина, која на жалост, нису настављена. Правоугаона зграда потпуно је откривена у својој унутрашњости, док су спољне фасаде остале неоткривене. Због недостатка времена, а ни материјалних средстава, зграда није конзервирана, већ је после свих потребних снимања, поново затрпана (Т. I, 1).

Зграда је лоцирана на западу од цркве, на удаљењу од исте 19 и 20 метара. (У свом северном делу, зграда је лако окренута ка западу, и из тог разлога долази до ове разлике у удаљењу). Димензије те грађевине износе 14×8 метара, док висина откривених зидова достиже висину и до једног и по метра. Зидови целом својом дужином имају исту дебљину, која износи око 1 метар. Зидови показују доста уједначено зидање. Рађени су од камена, већином од речних облутака (Т. I, 2). У југо-западном делу зграде налази се веће проширење, начињено од већих камених блокова, правилно исклесаних, које једним малим делом, лако се подвлачи под сам зид. Овај проширени део зидне конструкције делује као база неке старије куле, или евентуално звоника. На јужном зиду налази се отвор за врата, пажљиво профилисан (ширина отвора износи 2,5 мет.) На источном зиду откривен је прозор (Т. II, 1).

Слој кречне подлоге дебљине око 10 см покривао је скоро целу површину откопане зграде и означавао је базу пода. У доњем делу западног зида, приликом откривања и рашчишћавања пронађена је мала, врло пажљиво ограђена ниша у којој се налазио костур малог детета (Т. II, 2). (Костур је лежао на леђима, као при нормалном сахрањивању). Ово је од необичне важности откриће, јер се први пут сусреће прави вид људске жртве, која је до овог случаја била позната само из литерарних извора, предања или легенди.

Ова зграда је имала свој живопис, — то доказују многобројни фрагменти фресака пронађени у току ископавања у њеној унутрашњости. Колорит ових фресака разликује се од колорита фресака из цркве. На жалост сви откривени фрагменти су релативно малих димензија и не дозвољавају неку већу и прецизнију реконструкцију овог сликарског ансамбла. На откривеним фрагментима се највише виде делови флоралног орнамента, рађеног у већини случајева црвеном бојом на сасвим светлој основи. У северном делу зграде, приликом рашчишћавања наишло се и на више фрагмената фресака украшених златним листићима. То су фрагменти зидног живописа где је на тамно љубичастој основи дат флорални орнамент-лозица изведен златом.

Треба посебно подвући чињеницу, да је у згради и око ње пронађено много фрагмената декоративне пластике, што говори у прилог тези да је зграда била украшена и скулптуралном декорацијом. Откопано је више фрагментованих архиволти и надпрозорника (Т. III, 1—2). Више

[4] Први помен села Милентије и Будиловине, која се налазе у непосредној близини наше цркве налазимо у захтеву челника Радића Поступовића, господара града Козника, упућеном деспоту Ђурђу Бранковићу 1430. у коме тражи од деспота да му посебном повељом потврди право на све оне поседе, које је имао пре 1427. године, т.ј. пре пада Крушевца под Турке. Он је те поседе добио од деспота Стефана Лазаревића и држао их је као баштиник. На тој територији налазила се црква посвећена Благовештењу Богородице, коју је подигао челник Радич на реци Грабовничица, а затим села Будиловина, Мелентија, Врбница, Себечевац и Кожетино Долње. Деспот Ђурађ је изашао у сусрет тој жељи свог челника, али уз трагичну напомену, да ће права баштиника моћи да користи тек пошто Турци буду протерани са окупиране територије. М. Благојевић, Манастирски поседи крушевачког краја, Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4 до 9 октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац, 1972, 46. Споменик САН, 3, 4, Стојан Новаковић, Законски споменици, 336. Челник Радич је остварио своја права тек после 1444. године, када су ови крајеви заједно са Крушевцем, после склапања угарско-турског примирја 1444. године враћени деспоту Ђурђу. М. Спремић, Крушевац у XIV и XV веку, Крушевац кроз векове, 17.

[5] М. Миличевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 720. Миличевић помиње манастириште у селу Башићима. То село данас не постоји али највећи број породица из села Осредака, у чијем се атару налази ова црква, носи ово презиме.

[6] А. Дероко, И. Здравковић, Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа. Старинар, н.с. I, 1950, 223—225, сл. 1—4.

[7] Б. Вуловић, op. cit., 9—10, сл. 13—16.

фрагмената исте розете откопани на овом сектору допуњују скулптуралну декорацију ове грађевине. Поред јужног зида, споља, пронађени су и остаци старе калдрме.

У југозападном делу зграде, приликом откопавања, наишло се на трагове горења и на многе нагореле животињске кости, — у том се делу зграде свакако налазило огњиште, међутим на конструкцију, или бар неке елементе, који би говорили у прилог огњишта, није се наишло. У унутрашњости зграде откривена је велика количина глеђосане и неглеђосане керамике, међу којима има неколико изузетно интересантних и врло карактеристичних примерака луксузне средњовековне керамике (Т. III, 3, 4). Керамика је пронађена и у северо-источном делу зграде. Из ове групе луксузне керамике, пронађене у згради, посебну пажњу привлачи фрагментована посуда за држање течности, познате под именом аквамениле.[8] Ово је одливак посуде у облику коњске главе, украшена плитким рељефом и превучена полихромном глеђи (Т. III, 5). У згради је приликом откопавања пронађено и неколико фрагмената стакла, међу којима се посебно истиче један минијатурни фрагмент, врло танке структуре са минуциозно рађеном главом анђела, минијатурних димензија у техници сличној емаљу.[9]

[8] На овај изузетно значајан фрагмент луксузне керамике, т.ј. на његову особеност обратила ми је пажњу М. Хаџи-Пешић. Овај фрагмент је припадао врсти посуде за држање течности, познате под именом аквамениле. Наш фрагмент је једини примерак нађен на територији Србије, а исто тако представља једини примерак посуде зооморфног типа пронађене код нас. Овај редак фрагмент нађен у комплексу Милентије припада најлуксузнијој средњовековној керамици. На жалост од аквамениле је сачуван само одливак у виду коњске главе са наглашеним ђемом. Ђем и овална испупчења су дата у плитком рељефу. Фрагмент је превучен зеленом глеђи, која није уједначена (од најсветлије зелене до јако зелене боје). На зеленој основи мрком глеђи су наглашени извесни делови на одливку. Овај облик луксузне средњовековне керамике има врло ретке аналогије. Један акваманил је нађен у граду Auersperku у Бистрици над Pernštynem у Моравској. Овај локалитет је припадао моћном моравском племству и забележен је као пуст већ 1404. године, што се временски потпуно поклапа са нашом акваманилом. K. Černohorsky, Stredoveka hlinena akvamanilia z moravskych nalazu, PA, LII/2, 1961, 580—589. G. Tomić, Milentija — manastirski kompleks, Arh. pregled, 6, 1964, 138. Средњовековна уметност у Србији, кат. бр. 170. Antica arte serba, Roma, 1970, kat. 159. Моравска Србија, кат. бр. 91. Аналогија овој посуди нађена је и у Румунији, на локалитету Pacuiullui — Soare и потиче из XIV—XV века. P. Diaconu, Santierul archeologic Pacuiul lui Soare, Materiale şi cercetari arheologice, vol. VII 1960, 606, fig. 11.

[9] Фрагмент је врло малих димензија и цртеж је тако минуциозан, да је немогуће добити добру фотографију.

На ову зграду, на њен северни зид, наставља се читав сплет зидова једне друге зграде са многобројним вертикално постављеним преградним зидовима, оријентације север—југ, свакако део конака са калуђерским ћелијама (Т. I, 1).

На ову нову конструкцију на њен западни зид, наставља се такође још једна друга зграда. Зидови ове грађевине, на основу врло мало откривених делова, су на један мање пажљив начин зидани али од већих камених блокова, који су заливани кречним малтером. У северном делу откопане зграде 1 откривен је велики фрагмент гранита, лучно засеченог, врло пажљиво обрађеног, што би указивало на постојање лучне конструкције.

У згради је пронађена и мања камена призма са четворолисним стилизованим рељефним цветом, црвено обојеним, које су употребљаване за декоративне корнише уместо керамопластичних лончића, или крстастих цевчица, како се они називају у извесној стручној литератури (Т. III, 6).

Посебну пажњу привлачи мала глава стилизоване животиње, местимично црвено обојене, ширине 19 см. Глава је рађена у пуном рељефу и неодољиво подсећа на романску пластику и на конзолице са црквама рашке школе (Т. IV, 1). Овако конципирана и изведена у пуној пластици, ова скулптура је један доказ више особених квалитета овог споменика и необичних стилских схватања у њеној декорацији.

Досадашња ископавања показала су концентрацију профаних зграда у северозападном делу манастирског комплекса. Чудна је појава, да се зграде појављују у северном делу, где је цела површина угрожена окомитим брегом и сталним сливањем наноса. Оваква локација зграда могла би се објаснити претпоставком, да у време подизања манастира, брдо није било тако близу, већ да су вековна спирања са планина доносила огромне наносе земље и распаднутих стена, које су цео локалитет затрпале.

Ова откопана зграда је морала имати спратну конструкцију, ако не и још два спрата изнад приземља.

Откопани зидови показују пажљиво зидање, али и доста једноставно. Зидови нису рашчлањени ни лезенама ни пиластрима. Техника грађења ових зграда (за које претпостављамо да су припадале профаној архитектури), битно се разликује од технике грађења саме цркве. Зграда је грађена само од камена, без икакве употребе опеке, (бар у овим до сада откривеним зидовима).

Ова архитектура откривена на комплексу Милентије, не може још увек да пружи права објашњења на многа питања, већ само да начне

неке проблеме, који се не само постављају, већ због своје важности захтевају и даља испитивања.

Наглашавајући на почетку да је ово прелиминарни рад и да ископавања и испитивања овог локалитета нису у целости завршена, посебно би било потребно истаћи неке проблеме, за које верујемо да се по својој важности намећу у први план.

Као прво, поставља се као неминовно питање, којој врсти грађевина припада ова зграда и каква је била њена функција у овом комплексу?

Чини се, да је у систему манастирских зграда, једно од изузетних места заузимала манастирска трпезарија, која је по правилу била истакнута грађевина, солидно и пажљиво зидана. Мали број очуваних средњовековних трпезарија ипак пружају идеју, како је та грађевина изгледала. Данас имамо остатке мање или више реставрираних трпезарија у Студеници, Ђурђевим Стубовима, Хиландару, Бањској, Високим Дечанима, Арханђелима код Призрена, Марковом Манастиру, Раваници, Манасији, као и скоро реставрирану и конзервирану трпезарију у манастиру Поганову. Све ове очуване манастирске трпезарије поред доброг зидања, често показују и изузетно велике димензије. Значај ових зграда инспирисао је и средњовековне писце, тако у „Помену краљу Милутину“ од Данила III у опису Бањске каже се да су „трпезарија и ћелије какве се нигде на другом месту не могу наћи“ . . .[10] Најближа по димензији згради из Милентије, била би трпезарија из Марковог манастира, чије су димензије 16 м × 6,6 м.[11] Све основе ових сачуваних манастирских трпезарија показују правоугаони облик са абсидом, — изузетак у овом већ утврђеном плану представља трпезарија манастира Студенице, која нема абсиде. Недостатак абсиде на откопаној правоугаоној згради из Милентије не би представљао неки већи проблем, јер је откопано само ниско приземље, а у случају да је реч о трпезарији општег типа са абсидом, она би се могла налазити у великој просторији на спрату, као што је то случај са монументалном трпезаријом у манастиру Манасији.[12]

Проблем се поставља са појавом великог броја декоративне скулптуре, која је пронађена у самој згради и око ње и несумњив су доказ, да је ова грађевина била украшена декоративном пластиком. Оваква врста декорације се до сада није појављивала на манастирским трпезаријама.

Да ли смемо да претпоставимо да је трпезарија манастира Милентије била украшена и скулптуралним украсом? Нека се дозволи да то буде једна од хипотеза.

Постављена хипотеза звучи доста смело и повлачи за собом не мали број нових питања. Ово би био први такав случај у нашој средњовековној архитектури и једино детаљно испитивање целог утврђеног комплекса може потврдити прве резултате и дати праве одговоре на постављене хипотезе.

Анализа декоративне скулптуре, која је нађена у самој згради, као и на северном одсеку, где се настављају друге зграде, показује један мање богат репертоар орнаментике у смислу чисте декоративности, али се сада појављују нови зооморфни мотиви, до сада неоткривени на архиволтама моравске школе. Архиволта са стилизованом воловском главом, из чијег центра полази двојни преплет, (T. IV, 3), потпуно мења ранија схватања, да се на архиволтама моравске школе појављују као једина декорација бильни и геометријски орнаменат.

Појава воловске главе на архиволти, пронађеној на северу зграде, није важна само као нов декоративни мотив, већ поставља и питање, да ли се у овој представи не крије неки хералдички симбол.[13] Челенка са роговима је била хералдички знак куће Лазаревића. На спољној фасади хиландарске припрате налази се плоча са представом челенке са роговима,[14] (новија копија овог хералдичког знака кнеза Лазара, налази се на јужном бочном отвору припрате цркве Лазарице).[15] Овај симбол кнежеве куће појавиће се и на новцу кнеза Лазара,[16] и на новцу његовог сина деспота Стефана у емисијама кованим на Новом Брду.[17]

Овај знак кнежеве моћи преузеће румунски феудалци, без сваке сумње посредством српских избеглица, који су у великом броју прешли у Влашку и Молдавију после пада српске државе под турску власт. У XV веку воловска глава са роговима ће постати грб и симбол власти најславнијег молдавског војводе Стефана Великог (Ştefan çel Mare).[18]

Аналогију за ову архиволту из Милентије тешко је наћи у временски ограниченом кругу сличних споменика. Можда би најближа аналогија могла да се види у декорацији живописане орнаменталне траке на југозападним колонетама ступца поткуполног простора манастира Раванице. Ту је представљена стилизована животињска глава из чијих чељусти полази разбежала лозица слична преплету.[19]

Ова архиволта са укомпонованим плетером и воловском главом има свој пуни смисао да буде декорација једне профане грађевине.

Скулптуралној целини ове грађевине морамо додати и фрагментовану стилизовану главу лава, рађену у пуном рељефу, чија су коса, уста и орнамент на челу у виду плетенице назначени црвеном бојом. Глава није велика, њена дужина износи само 19 см. Ова скулптура стилизоване животињске главе изазива не само посебну пажњу својом архаичношћу, већ поставља и проблем њеног места у склопу остале скулптуралне декорације. Може се претпоставити, да је била необично истакнута глава на меноу, или конзола (што би било необјашњиво за скулптурални ансамбл цркве типа моравске школе. Конзоле су карактеристични део романске пластике). И у једном и у другом случају овако обрађена и изведена у пуном рељефу, ова скулптурица представља на исти начин једну особеност ове зграде и доказ је више необичног стила овог споменика.

На основу свега изложеног предложили би као другу варијанту, могућност да у згради, која је лоцирана западно од цркве препознамо палату феудалца, тј. ктитора ове цркве. Ово би била такође једна хипотеза, која се мора узети у обзир у каснијем испитивању целог локалитета.

Српска профана средњовековна архитектура, сачувана у не тако великом броју у немогућности је да пружи све оне податке, који би на један комплексан начин осветлили сву делатност средњовековних неимара. Једно се ипак намеће, као непобитна чињеница, а то је: средњовековног мајстора много је више заокупљи-

Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије 59

вала религиозна грађевина и он је на таквом споменику доживљавао своје најбоље тренутке надахнуте инспирацијом, док би профану архитектуру посматрао кроз призму функционалности.

Кроз сву нашу научну и стручну литературу, која се са мање или више појединости бавила целокупном средњовековном архитектуром, провлачило се мишљење, да у Србији никада није постојао „какав профан, или цивилан архитектонски стил, који би био истоветан са стилом цркава“ . . .[20] Чак се изражавала сумња да су по градовима постојале палате солидно зидане и монументалне, а на исти начин се сумњало у постојање декоративних украса на њима.[21]

Оваквом мишљењу су допринели и извесни писани подаци, који говоре о профаним грађевинама, које су већином подизане од лаког материјала, врло често само од дрвета. Сматрамо да ће и ово мишљење морати да претрпи извесне корекције, у толико пре што је средњовековна урбана архитектура у целини врло мало испитана.

Наши највећи и најзначајнији средњовековни градови или су започети, или тек чекају своје откривање, — ниједан се још није представио у откривеном и конзервираном руху. Ново Брдо, некада најзначајнији и највећи град не само Србије, већ и Европе, само је делимично испитан,[22] престоница кнеза Лазара, још није у целости откривена,[23] Београд деспота Стефана чека своје праве тренутке откривања.[24] Је-

---

[10] М. Кашанин, Српска књижевност у средњем веку, Београд, 1975, 314.

[11] Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков Манастир, Београд, 1925, 26—28, сл. 28. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд, 1958, 317, сл. 488.

[12] С. Ненадовић, Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве, II део, Трпезарија и зграде за становање, Зборник заштите споменика културе, Београтд, 1962, 37—50.

[13] Г. Томић, Једна варијанта у оквиру Моравске школе, — Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 259.

[14] А. Дероко, op. cit., 257.

[15] Ibid., 257.

[16] С. Димитријевић, Српски средњовековни новци из Новог Брда, Зборник Народног музеја, V, 271—308. Исти, Нова серија нових врста српског средњовековног новца — III, Старинар, н.с. XVIII, 1967, 129—138.

[17] С. Димитријевић, op. cit., 280, таб. I, V.

[18] Cultura Moldoveneasca in timpul lui Ştefan çel Mare, editura Academiei Republicii Populare Romîne, Bucureşti, 1964, 228—230, sl. 8—15. M. Berza, Stema Moldovei in veacul al XVI-lea, in Studii şi cercetari de istoria artei, 1956, 99—128, sl. 1—36.

[19] Б. Вуловић, Раваница — њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења VII, Београд, 1966. Таб. LII, LVIII, LIX.

[20] А. Дероко, op. cit., 313, 315.

[21] Ibid., 315.

[22] R. i M. Ljubinković, Novo Brdo — Katedrala, Arh. pregled 1, 1959, 170—176; R. i M. Ljubinković, Novo Brdo — Gnjilane — naselje, Arh. pregled 2, 1960, 160—162. M. Ćorović-Ljubinković i R.Ljubinković, Katedrala i saška crkva — Novo Brdo — crkve, Arh. pregled 4, 1962, 264—269. M. Ljubinković, Novo Brdo, Srednjovekovni grad, Arh. pregled 11, 1969, 228—229. М. Ђоровић-Љубинковић, Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића, 123—137, сл. 1—14, Моравска школа и њено доба.

[23] Први испитивачки археолошки радови на платоу око куле и цркве кнеза Лазара почели су 1961. године. У току 1962. године радови су настављени и тада су откривени врло значајни остаци архитектуре из времена кнеза Лазара, који су и конзервирани. А. Јурišић—Ć. Jordović, Lazarev grad—Kruševac, Srednjovekovni grad, Arh. pregled 4, 1962, 248—253.

[24] Д. Јовановић, Извештај са ископавања у Београдској тврђави 1947. — Старинар I, 1950. G. Marjanović, Beograd — Utvrđivanje i naselje, Arh. pregled, 1961, 156—159. G. Marjanović-Vujović, Beogradska tvrđava — srednjovekovna arhitektura, Arh. pregled 6, 1964, 115—118. M. Birtašević, Gornji grad — Beogradska tvrđava, Srednjovekovno utvrđenje, Arh. pregled 6, 1964, 118—120. Isti, Donji grad, Beogradska tvrđava — ostaci srednjovekovnog fortifikacionog sistema, Arh. pregled 6, 1964, 120—121. M. Birtašević,

дини град који је боље проучен је Смедерево.[25] Настао у најтрагичнијем времену српске историје и сазидан у једном грчу, када се слобода бројала не годинама већ данима, он ипак показује посебне стилске и естетске вредности, једне одређене старе традиције. Многи декоративни украси на зидовима и зградама изведени у већини опеком, као и остаци монументалне деспотске палате са великим бифорама готизираног облика, јасни су доказ, да је профана средњовековна архитектура имала своје одређене каноне.[26]

Неприхватљива је чињеница, да средњовековни ктитор, који са тако много укуса и суптилности зна да изабере најбоље неимаре и сликаре, који зидају величанствене задужбине, може да се задовољи слабом дрвеном палатом без икаквих украса. У оквиру српске средњовековне државе, били су укључени и далматински градови са изразитом профаном архитектуром. Сачуване грађевине дају довољно података о тој врсти делатности. У уговорима приморских градитеља и каменорезаца о зидању палата у Дубровнику и Котору половином XIV века помињу се и жеље наручилаца, као нпр. „сарацески прозори', а шездесетих година XIV века траже се и „француски прозори"[27] (свакако да се мисли на готски стил).

Недавно завршена археолошка испитивања на великим локалитетима у Бобовцу у Краљевој Сутјесци, показала су да је монументална профана архитектура у средњовековној Босни, била украшена декоративном пластиком, као што то показује декоративна пластика на краљевом двору у Бобовцу.[28] Међу тим украсима, посебну пажњу привлачи једна стилизована птица, за коју је З. Кајмаковић већ претпоставио да се стилски везује за круг Моравске школе.[29] Средњовековна Србија са далматинским градовима, где се неугље профана архитектура, са Босном у најближем суседству, где се краљевске палате украшавају рељефима, није могла да остане потпуно незаинтересована за све што се везивало за ову врсту уметничке делатности.

Ако узмемо као историјски податак, да са српским избеглицама прелази у Влашку и Молдавију и многи нови уметнички елементи, који ће дати посебан печат уметности у тим крајевима, онда морамо веровати, да су ти избегли емисари пренели не само триконхосни план и богату скулптуралну декорацију цркава, већ и остале елементе на свим пољима уметничке делатности. Немамо разлога да не верујемо, да се истим путем пренела и профана архитектура из Србије у Румунију.[30]

Beogradska tvrđava — Gornji grad, — srednjovekovna arhitektura. Arh. pregled 9, 1967, 154—155. Isti, Beogradska tvrđava, Gornji grad — srednji vek, Arh. pregled 10, 1968, 194—198. M. Birtašević, Beogradska tvrđava, unutrašnje utvrđenje gornjeg grada, Arh. pregled 11, 1969, 238—240. G. Marjanović-Vujović, Ostaci gradskog naselja u donjem gradu, Arh. pregled 11, 1969, 240—242. M. Birtašević, Unutrašnje srednjovekovno utvrđenje gornjeg grada, Arh. pregled 12, 1970, 164—167. G. Marjanović-Vujović, Beogradski grad — Naselje u utvrđenim podgrađima, Arh. pregled 12, 1970, 160—163. Ista, Arh. pregled 13, 1971, 91—103. M. Popović, Beogradska tvrđava — utvrđenje beogradskog grada, Arh. pregled 15, 1973, 89—91. M. Bajalović-Hadži-Pešić, Unutrašnje utvrđenje beogradskog grada, Arh. pregled 15, 1973, 96—97. G. Marjanović-Vujović, Zapadno podgrađe i donji grad, Arh. pregled 15, 1973, 91—96. У Историји Београда, која се 1974. године појавила у 3 тома систематски је обрађен и период деспота Стефана Лазаревића. J. Kalić-Mijušković, Србија и Београд, Историја Београда I, Београд, 1974, 147—174. Такође су обухваћени и сви резултати археолошких истраживања. Г. Марјановић-Вујовић, Словенски Београд, Старије насеље, Млађе насеље, 292—295. М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Средњовековни Београд у светлости археолошких открића, Горњи град, 296—301. Г. Марјановић-Вујовић, Западно подграђе, 302—306. М. Поповић, Развој фортификације Београдског града у XV веку, 307—312. Г. Марјановић-Вујовић, Доњи град, 313—315.

[25] П. Поповић, Споменица 500-те годишњице Смедерева, Београд, 1931. А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950, 147 и даље. А. Дероко, Смедеревски град, Старинар, н.с. II, 1951, 59—98. С. Ненадовић, Конзервација натписа на деспотовој кули у Смедереву, Музеји 6, Београд 1951, 155—160. Исти, Уређење смедеревског града, Саопштења I, Београд 1956, 75—84. А. Дероко и С. Ненадовић, Смедеревски град, Испитивања 1956. Старинар н.с. IX—X, 1958/59, 181—194. I. Zdravković, Smederevska tvrđava, Vesnik vojnog muzeja V, Beograd 1958, 227—234. А. Дероко и И. Здравковић, Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду, Зборник заштите споменика културе, IX, 1958, 49—76; исти, Конзерваторско-истраживачки радови у Маломе граду смедеревске тврђаве, Зборник заштите споменика културе IX, 1958, 137—147. D. Pribaković, Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrđave, Vesnik vojnog muzeja 6—7, Beograd 1962, 55—94.

[26] А. Дероко и И. Здравковић, Зборник заштите споменика културе, IX, 1958, сл. 3, 6, 7.

[27] J. Максимовић, Моравска скулптура, — Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 187.

[28] P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo, 1973, 48—49, 51—58.

[29] Здравко Кајмаковић, Одсјаји моравске уметности у Босни, — Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 295, црт. I.

[30] Многа ископавања у Румунији у последње две декаде, а нарочито систематско археолошко истраживање Сучаве, престонице молдавског кнеза Стефана Великог (Stefan cel Mare), донело је доста података о профаној архитектури суседне средњовековне Румуније. J. Nestor, Epoca lui Ştefan cel Mare în lumina săpăturilor Archeologice de la Suceava. — Cultura Moldoveneasca în timpul lui Ştefan cel Mare, edituea Academiei Romîna, Bucureşti 1964, 235—257, ту видети и сву осталу литературу за Сучаву.

У прилог овој тврдњи, да је профана архитектура у Милентији била украшена и декоративном пластиком, изгледа да јаке потврде тој претпоставци дају и две декоративне камене плоче са рељефним представама лава и лавице. Ова два изузетно значајна рељефа откривена су на источном откопу поред одбранбене куле и спадају у једну од необичне важности особеност овог споменика. На једном рељефу је представљен лав у профилу са издигнутим репом, који се завршава палметом (T. IV, 2). Цела представа окружена је „шнур пантљиком", а иста рељефна пантљика окружује и осмострану розету, која је дата на доњој бази рељефа, што је знак, да је плоча врло много излазила из лежишта зида. На другом рељефу је дата представа лавице у тренутку када се спрема да ухвати плен. База за плоче је оштећена и недостаје розета, која је свакако постојала. На овом рељефу је „сачуван и везивни материјал, који захвата само половину ширине рељефне плоче, што је такође довољна индиција, да је и ова камена плоча са рељефом доста излазила из свог лежишта. Рељефи нису велики, димензије једног су 45×26 см, а другог 47×28 см.

Чему су служила ова два рељефа? Данас смо склони да верујемо, да су оба рељефа била узидана или у одбранбену кулу, капију утврђења или неку профану грађевину. Из сачуваних података знамо, да су византијске капије биле украшене рељефним плочама; у Србији на капијама Студенице, Маглича и Смедерева има остатака живописа.[31] Да ли смемо да претпоставимо, да су на овом архитектонском комплексу ове две рељефне камене плоче биле декоративни украс профане архитектуре?

*

Фреско декорација откривена у овој правоугаоној згради, није у таквом обиму, да би могла да пружи довољно података о сликаном репертоару и распореду. Оно мало фрагмената сачуваног живописа, јасно указују на различиту технику и на чисто декоративну тематику (T. IV, 4).

Појава живописа није необична и непозната појава у украшавању манастирских трпезарија, а ни средњовековних палата. Најновија истраживања у комплексу Бањске показала су квалитетну фреско декорацију у трпезарији,[32] била је живописана и трпезарија Душанових Арханђела код Призрена,[33] као и трпезарија Марковог манастира.

Остаци живописа у откопаној грађевини нису довољни да би на основу њихове стилске анализе, могло да се одреди, да ли декорација припада манастирској трпезарији или палати ктитора. Најважнија је чињеница да је ова зграда била украшена и декоративном пластиком и фреско декорацијом.

Утврђени манастирски комплекси до данас сачувани, не показују у својим плановима и распореду зграда, нека строга правила. У већини случајева распоред зграда диктирао је сам терен на коме се споменик подизао.[34] Комплекс Милентије не би могао са много сигурности да се уврсти у неки одређени тип утврђеног манастирског комплекса. Свакако да су моменталне политичке прилике у многоме одређивале, да ли ће задужбина бити утврђена, али исто тако и амбиција самог ктитора морала је имати велику улогу у самом зидању. Кнез Лазар је утврдио Раваницу, не само ради њене одбране, него и ради престижа новог владара и нове владарске куће.[35] Душан је утврдио своје Арханђеле у време највеће моћи свога царства,[36] свакако да је и непознати ктитор ове цркве, желео да његова задужбина има и атрибут утврђеног манастира.

Као распоред профаних зграда и ћелија, овом комплексу у Милентији би могао да се приближи распоред манастирских зграда из манастира Рђавца,[37] а као старији узор у погледу расподела ћелија, градитељ Милентије, као да се угледао на монументалну задужбину Арханђеле код Призрена.[38]

*

Једна појава изазива посебну пажњу на овом споменику, а то је ниша са узиданим дечијим костуром (види сл. 4). Нема сумње да се овде по први пут појављује мотив жртвовања ради успешног зидања грађевине. Овај веома стари мотив, добио је своју трагично-поетску глорификацију у народној песми „Зидање Ска-

---

[31] В. Ђурић, Портрети на капији Студенице, — Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 110, 111.

[32] На жалост откопане остатке трпезарије у Бањској нисам видела. Ове податке су ми саопштиле колеге, које су биле на терену.

[33] С. Ненадовић, Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена, Споменик САН CXVI, Београд 1967, 106.

[34] А. Дероко, op. cit., 310—311.

[35] М. Кашанин, Ресава деспота Стефана, Зограф 3, Београд 1969, 3.

[36] С. Ненадовић, op. cit., 12—14.

[37] А. Дероко, op. cit., 315.

[38] С. Ненадовић, op. cit., 15.

дра на Бојани“,[39] као и у роману „На Дрини ћуприја“. Наша народна веровања често говоре о овој жртви. По предању, један од косовских јунака, млади Југовић узидао је своју невесту у темеље моста на Ситници код Вучитрна на Косову.[40] Вук Караџић наводи „у народу се нашему и сад приповједа, да се никаква велика грађевина не може начинити, док се у њу какво чељаде не узида“...[41] Сима Тројановић пише о истом обичају „У свим српским земљама свет отвара очи, кад поред зидања темеља пролази, да му сенка у темељ не падне, па да је зазидају, јер ће онда извесно умрети. Мати нарочито неће пустити да дете иде близу зидања нове куће“.[42]

Старе цивилизације предње Азије познавале су људске жртве узидане у грађевине. Ископавања у Палестини потврдила су овај пластари обичај. Тако је археолог Мак Алистер почетком овог века из зида једне старе зграде откопао жену са дететом.[43] Америчка археолошка екипа је 1925. године открила у старом граду Мегидону у темељима једне грађевине костур петнаестогодишње девојчице.[44] Постоје подаци о људским жртвама и код Словена и код Германа. Једна стара руска легенда о зидању Новгорода објашњава име тврђаве Ћетињец.[45]

И поред свих литерарних података, као и народног предања, стварних доказа оваквог жртвовања до сада није било у нашој земљи.

Откривени дечији леш у посебно начињеној ниши у зиду зграде у Милентији, био би први доказ код нас, о стварној примени овог суровог обичаја.

*

Недостатак историјских података о овом споменику представља чудан проблем. Човек средњег века, а нарочито савременик Моравске Србије био је врло осетљив на уметничка остварења свога времена и није се уступчавао да то изрази узбудљивим и надахнутим речима. Земља кнеза Лазара није била само политички центар, већ и културни центар у коме су нашли уточишта многи учени људи из јужних крајева, који су већ били под турском влашћу.[46] Од свих држава на које се разбило српско царство ни у једној се није толико и тако добро писало, као што се није ни оригиналније градило и лепше сликало, него у држави на Морави.[47] Кнез Лазар је после помирења са Цариградом и скидања анатеме са српске цркве 1375. године, започео велику активност на подизању многих цркава у својој земљи.[48] У свом животу, пише Константин Филозоф, сазда тврде градове, сазда и звани Крушевац у коме подиже најкрасницју цркву великоме првомученику архиђакону Стефану.[49]

Око 1380. године преноси се и седиште Патријаршије из Пећи у Жичу,[50] где је већ 1382. године писана повеља за манастир Дренчу.[51]

О великој градитељској активности Лазара Хребељановића говори и спис настао убрзо после његове смрти. У „Помену светом блаженом кнезу Лазару се наводи „Градове и цркве зидаше.[52]

У таквој клими интензивног културног живота на свим пољима, настао је и овај чудно особен споменик, који се назива црква светог Стефана у Милентији.

За сада би био доста тежак и преурањен сваки покушај коначног приказа скулптуралне декорације на профаној архитектури и Милентији. Није лако без довољно прецизних података протумачити све карактеристике једне изузетно богате декорације, која је као историјску основу свог пуног цветања имала тешка времена сталне опасности од турског освајања. Период у коме је настала и развијала се уметност Моравске школе показује један посебан феномен у којем су спољашње и унутрашње драме подстицале на нову концентрацију интелектуалног живота и на грозничаву уметничку активност, која је донела и нове форме. Одјеци тог немирног унутрашњег живота, као да се рељефно истичу и на декоративној пластици Милентије, која је украшавала не само цркву, већ и профану архитектуру. Скулптурални ансамбл из милентијског комплекса показује изузетне уметничке квалитете, једну варијанту у оквиру

[39] С. Зечевић, Таласони — Митска бића заштитници грађевина и закопаног блага — Гласник Етнографског музеја 28—29, 1965—1966, 289—290. Ова лепа и дирљива песма, тако добро позната и често цитирана, свакако да нема историјске подлоге, „пошто је Скадар настао много раније од доба Мрњавчевића, за које песма каже да су његови градитељи“, али она показује обичаје и схватања везане за наш народ и самим тим ова легенда добија и историјски значај.

[40] С. Зечевић, op. cit.

[41] Ibid., 291.

[42] Ibid., 291.

[43] Ibid. 290.

[44] Ibid., 290.

[45] Ibid., 290.

[46] Д. Кашић, Црква у крушевачком крају до Првог српског устанка, Крушевац кроз векове, 99.

[47] М. Кашанин, op. cit., 276.

[48] Д. Кашић, op. cit., 97—98.

[49] Ibid., 98.

[50] Ibid., 99.

[51] Ibid., 99.

[52] М. Кашанин, Српска књижевност... 317 „Слово о кнезу Лазару“ од Данила III. Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, Београд 1936, 71.

саме Моравске школе[53] и на очигледан начин показује у којој мери је и декоративна пластика могла да иде у корак са префињеним и сензибилним сликарством свога времена. По савршености архитектуре и префињености своје декорације, споменик у Милентији даје утисак споменика из времена не пропадања једне земље, него њеног пуног сјаја. И на крају желели би да сви ови проблеми постављени у вези милентијске архитектуре у још већој мери прошире круг питања, који се односи на постанак и стилски развитак наше профане архитектуре са посебним осврtом на изузетно плодно и стилски уједначено стварање у периоду Моравске Србије.

Гордана ТОМИЋ

[53] Г. Томић, Једна варијанта у оквиру Моравске школе, Моравска школа и њено доба, passim.

DE QUELQUES PROBLEMES CONCERNANT L'ARCHITECTURE PROFANE DANS LE COMPLEXE DE MILENTIJA

Cet ouvrage traite les problèmes concernant l'architecture dans le complexe d'un monastère fortifié de dimensions plutôt modestes.

L'église de St. Etienne (Stéphane) dans le village Milentija a été mise au jour et conservée. Les travaux n'étant pas terminés les autres unités architecturales de cette localité ne sont que partiellement découvertes.

Au cours de la dernières année de fouilles systématiques un groupe de bâtiments profanes, situé au nord-ouest du complexe monastique (Pl. I, 1) a été découvert dont, en totalité, un grand bâtiment rectangulaire à l'ouest de l'église alors que les autres ne sont qu'indiqués en raison des fouilles partielles qui n'ont pas eu de suite.

Les dimensions du bâtiment mis au jour sont de 14×8 m. Les murs sont uniformément bâtis en pierre, sans briques (Pl. I, 2). Le mur Sud du bâtiment porte une embrasure de porte, profilée avec soin et le mur Est celle d'une fenêtre (Pl. II, 1). Dans la partie inférieure du mur Ouest on a découvert une niche de petites dimensions, exécutée avec soin, dans laquelle se trouvait le squelette d'un petit enfant (Pl. II, 2). Cette découverte est particulièrement importante vu qu'elle représente le premier témoignage matériel — sur notre territoire — de l'immolation qui, jusqu'à présent, n'était connue que de source littéraire et par tradition orale. Les nombreux fragments de fresques trouvés à l'intérieur de ce bâtiment indiquent qu'il en été décoré. Le coloris de ces fresques est différent de celui des fresques de l'église.

Il faut particulièrement souligner que dans le bâtiment et sur son pourtour on a trouvé un grand nombre de fragments de plastique décorative ce qui indique que le bâtiment était orné d'une décoration sculpturale (Pl. III, 1, 2). Dans la partie sud-ouest du bâtiment on a découvert une grande quantité de céramique avec et sans glaçure parmi laquelle se trouvent plusieurs exemplaire de céramique médiévale de luxe, exceptionnellement intéressants. Parmi cette dernière, un récipient fragmenté appelé aquamanile mérite une attention particulière (Pl. III, 5). C'est un moulage en forme de tête de cheval orné d'un bas-relief et recouvert d'une glaçure polychromme. Au cours des fouilles, plusieurs fragments de verre ont été découverts aussi dans ce bâtiment.

Sur le mur Nord de ce bâtiment s'appuie tout un réseau de murs debouts appartenant à un autre bâtiment avec un grand nombre de murs de cloisonnement qui appartenaient certainement à une partie du bâtiment résidentiel comprenant les cellules des moines.

Le problème qui se pose est de savoir quelle était l'affectation de ce bâtiment? D'une part il se peut qu'il représentait le réfectoire du monastère quoiqu'il n'a pas d'abside (présente dans la majorité des réfectoire conservés). Le grand nombre de fragments de plastique décorative trouvés dans le bâtiment même et sur son pourtour sont une preuve indubitable de sa décoration sculpturale. Ce genre de décoration n'apparaissait pas jusqu'ici dans les réfectoires.

D'autre part on peut considérer que ce bâtiment faisait partie du palais du feudataire notamment du fondateur de cette église. A l'appui de l'assertion que l'architecture profane était ornée de plastique décorative nous disposons de deux attestations, notamment de deux plaques de pierre décoratives avec des reliefs représentant un lion et une lionne. Ces deux reliefs — exceptionnellement importants, — ont été découverts dans la fouille Est près de la tour de défense et ils font partie des singularités de ce monument (Pl. IV, 2). A quoi servaient ces deux reliefs? Aujourd'hui nous sommes portés à croire que les deux reliefs étaient encastrés soit sur la tour de défense soit sur le portail de la fortification ou alors sur un bâtiment profane de ce complexe.

Les fresques découvertes sur les murs de ce bâtiment confirment qu'il est question d'un bâtiment richement décoré. Malheureusement peu de fragment ont été conservés mais ils indiquent tout de même et d'une manière évidente que leur technique était différente et la tématique purement décorative. Les vestiges des fresques n'étant pas suffisants on ne peut se fier à l'analyse stylistique pour en déduire si elles ornaient le réfectoire ou le palais du fondateur.

Ce qui attire une attention particulière dans ce monument c'est la niche contenant le squelette d'enfant emmuré. C'est certainement un sacrifice offert en vue d'assurer le succès de l'édification. Jusqu'ici, ce motif très ancien, connu dans notre pays que par la littérature et la tradition orale n'avait pas fourni de preuves matérielles. La découverte de ce squelette d'enfant, dans une niche construite à cet effet dans le mur du bâtiment à Milentija serait la première preuve sur notre sol de la vérité sur cette atroce coutume.

Gordana TOMIĆ

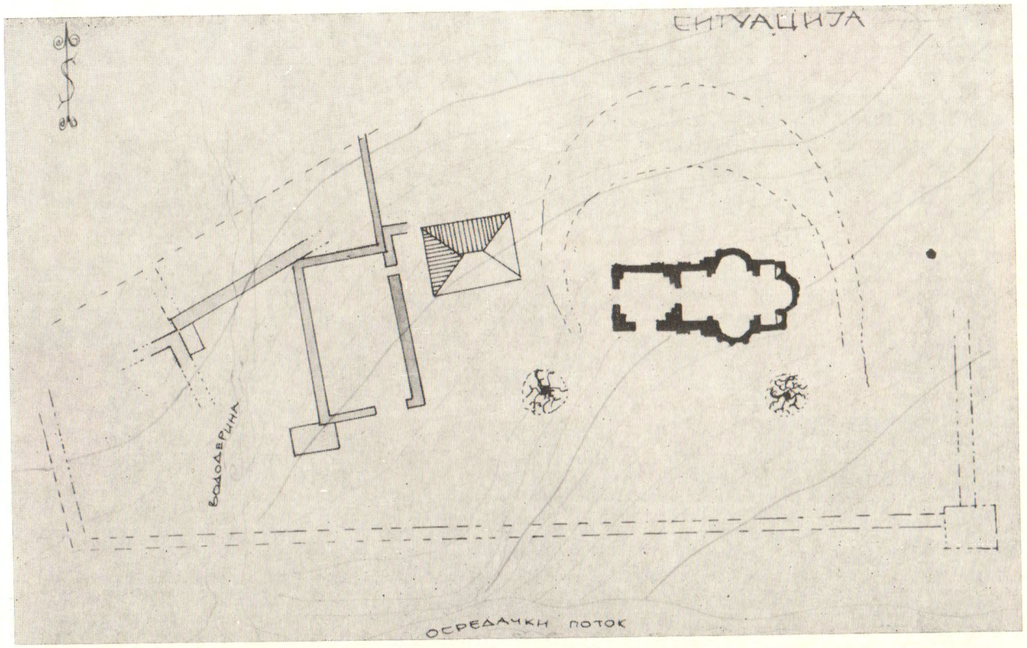

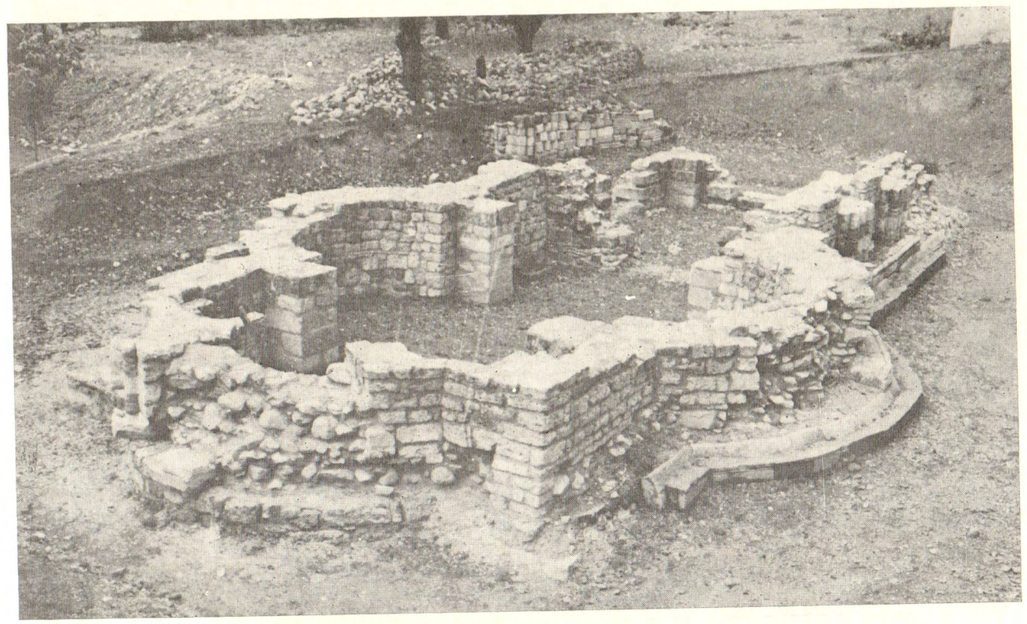

Т. I. 1. Ситуација терена. — 2. Изглед конзервиране цркве. — Pl. 1. Plan d'ensemble. — 2. Vue de l'église conservée.

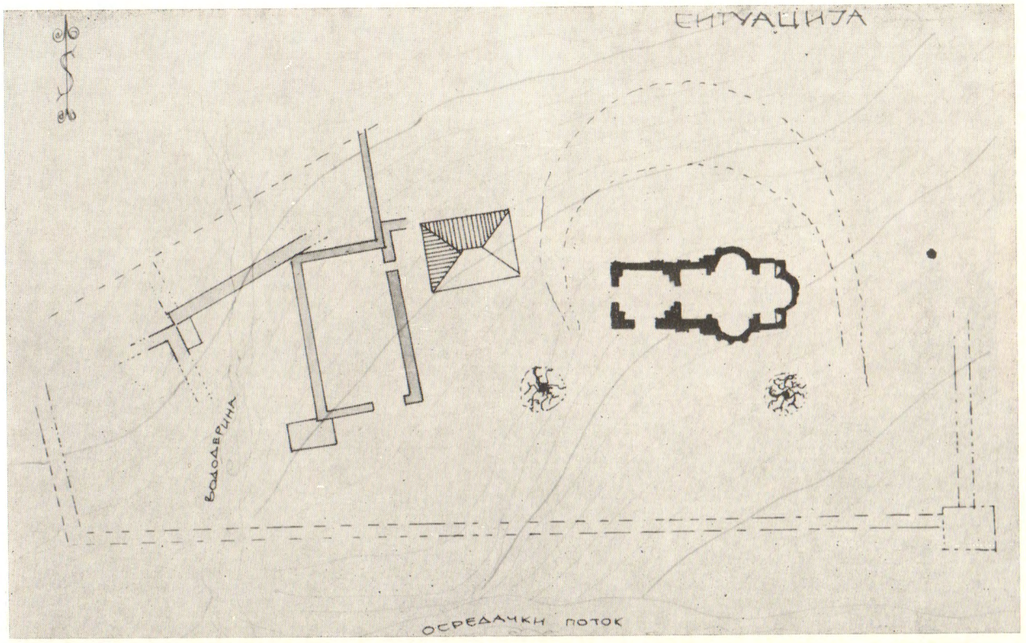

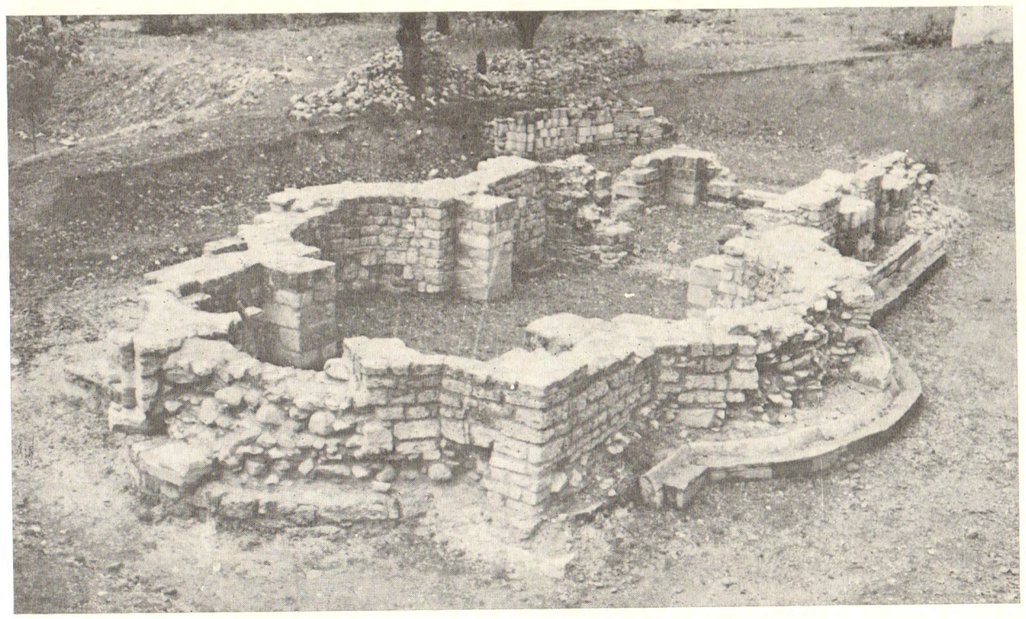

Т. I. 1. Ситуација терена. — 2. Изглед конзервиране цркве. — Pl. 1. Plan d'ensemble. — 2. Vue de l'église conservée.

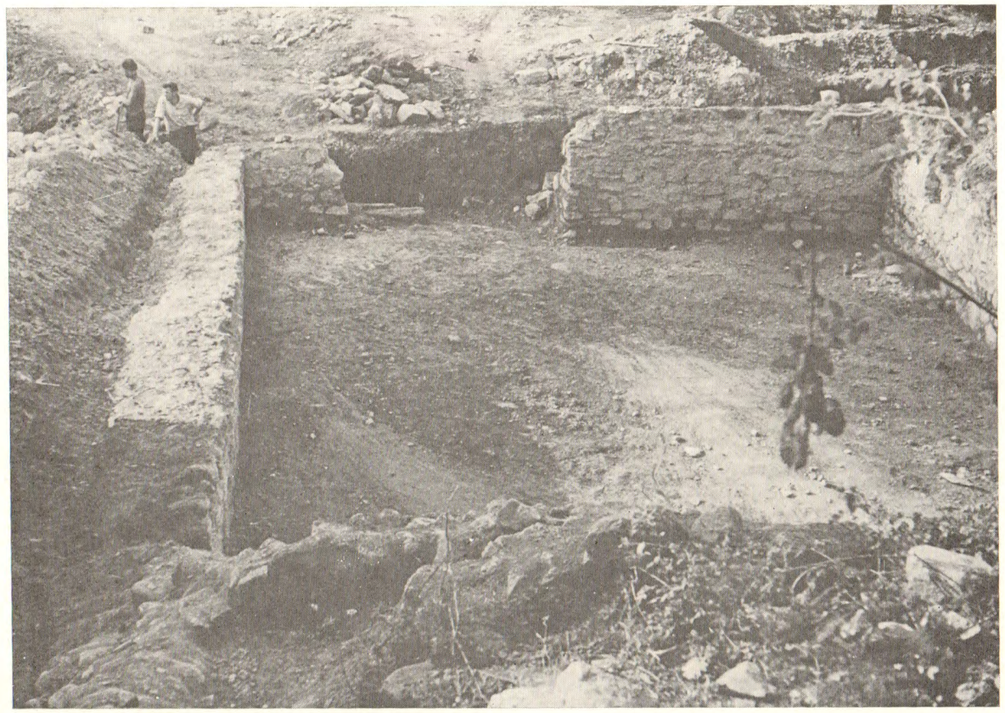

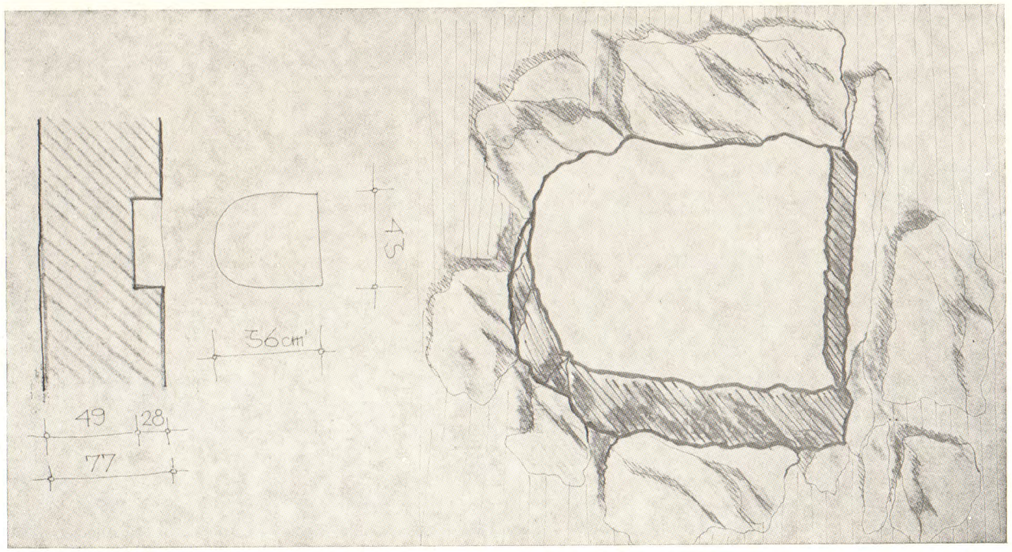

Т. II. 1. Зграда у току ископавања. — 2. Зид са нишом у којој се налазио костур детета. — Pl. II. 1. Bâtiment vu au cours des fouilles. — 2. Mur avec la niche où on a trouvé le squellete d'enfant.

1

2

3

4

5

6

Т. III. 1—2. Фрагменти декоративне пластике нађени у згради. 3—4. Зделе од глеђосане керамике. — 5. Акваманил. — 6. Камена призма са четворолисним рељефним цветом.

Pl. III. 1—2. Fragments de plastique decorative trouvés dans le bâtiment. — 3—4. Écuelles emaillées. — 5. Aquamanile. — 6. Prisme en pierre avec une fleur quadrifoliée en relief.

1

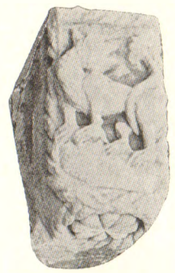

2

3

4

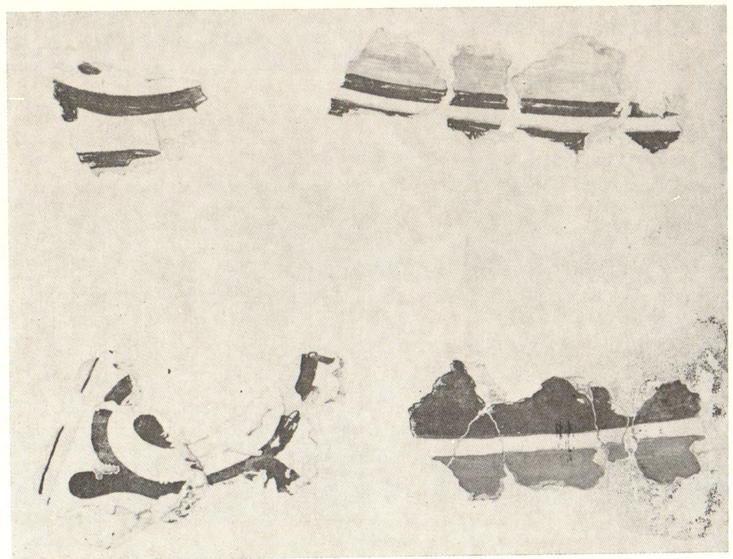

Т. IV. 1. Стилизована глава животиње. — 2. Рељеф лава. — 3. Архиволта са стилизованом воловском главом. — 4. Фрагменти живописа из зграде.

Pl. IV. 1. Tête d'animal, stylisée. — 2. Relief de lion. — 3. Archivolte avec tête de boeuf stylisée. — 4. Fragments de fresques provenant du bâtiment.

Средњовековне цркве у Сталаћу и околини

Као што је познато, последње године текле су у знаку појачаних научних интересовања и истраживања сложеног и слојевитог организма уметности Моравске Србије.[1] Раније успешно започета испитивања генезе стила на плану сакралног стваралаштва, при чему су ухваћени најважнији развојни токови како у области градитељства,[2] тако и у сфери сликарске уметности,[3] настављена су и обогаћена новим и значајним открићима и закључцима која већ сада омогућавају стицање доста поуздане представе о овој последњој етапи наше средњовековне уметности.[4]

Стратегија досадашњих истраживања била је претежно усмерена ка потрази одговора на многобројна питања која се односе на монументалне споменике црквене архитектуре, мада је у последње време упадљиво настојање да се археолошким истраживањима и другим облицима научног рада осветли живот и судбина наших старих градова и насеља.[5] Лепи и значајни резултати, само су сведочанство о томе да су

1 Моравској Србији и Деспотовини, њеним културним и уметничким творевинама, посвећена су три симпозијума и научна скупа: један посвећен Моравској школи, други 600-годишњици Крушевца, а трећи под именом „Крушевац и централне области моравске Србије у светлу нових археолошких истраживања“ на коме је прочитан овај реферат. Реферати првог симпозијума, одржаног 1968. године, штампани су у зборнику *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, а другог, одржаног 1971. године у Крушевцу, у књизи *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972. Други део реферата који се односи на културну историју још увек се налази у штампи.

2 М. Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Глас СКА XVII, Београд 1889, 30—33; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1926, 99—161; Ђ. Бошковић, *Средњовековна уметност у Србији и Македонији*, Београд 1948, 15—17; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 214—297; Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана цркава Моравске школе*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 213—220; В. Ј. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад 1965, 35—64.

3 В. Петковић, *Српско сликарство средњег века*, Браство XXV, Београд 1933, 64—69; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 64—73; исти, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 35—46; исти, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 39—46

4 С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 175—203; В. Ј. Ђурић, *Моравско сликарство* (каталог), Београд 1968, 7—29; Д. Милошевић, *Моравска Србија, људи и дела* (каталог), Крушевац 1971, 11—31; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 91—105; Д. Павловић, *Прилог проучавању сликаних декорација фасада српских средњовековних цркава са подручја Западне Мораве*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 199—202.

5 Опсежни археолошки радови у Лазаревом граду у Крушевцу нису били усамљени. Већ неколико година обављају се археолошка истраживања у средњовековном граду Сталаћу у оквиру конзерваторских радова, које изводи Завод за заштиту споменика културе из Краљева у сарадњи са Археолошким институтом из Београда и Народним музејом из Крушевца. Мања сондажна ископавања у градском комплексу Козника код Александровца указала су на потребу систематских истраживања. Поред радова на истраживању београдске тврђаве са запаженим исходима, треба истаћи обимна археолошка истраживања у манастирском комплексу Раванице, везане за конзерваторске и рестаураторске интервенције. Уп. М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар XVII (1966), Београд 1967, 137—141; Ч. Јордовић и А. Јуришић, *Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу*, САОПШТЕЊА Републичког завода за заштиту споменика културе IX, Београд 1970, 290—306; Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 185—198; Д. Јовановић и М. Гарашанин, *Откопавања у Београдској тврђави*, Старинар Београд 1951, 255—266; М. Вуловић-Вујичић, *Београдска тврђава — конзерваторски и испитивачки радови у 1966.*, САОПШТЕЊА IV, Београд 1961, 201—209; Б. Вујовић, *Натпис деспота Стефана Лазаревића*, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад 1969, 175—189; Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници*, САОПШТЕЊА X, Београд 1974, 77—85.

путеви до објективне научне истине мукотрпни, али ипак сигурни у својим основним смеровима и релацијама.

Светлост нових открића великих споменика понекад нас је засењавала и доводила до превида и привида кад су били у питању мали објекти — споменици који излазе из круга репрезентативног културног наслеђа. Вођени идејом и тежњом што потпунијег сазнања о врховима стваралачких достигнућа кнежевог и деспотовог времена, бивали смо каткад склони, свесно и несвесно, да занемаримо или гурнемо на периферију свог стручног и научног интересовања онај део те баштине који не фасцинира својим естетским вредностима нити одушевљава облицима и волуменима. Не може се, наравно, бити категоричан у уверењу да су споменици који су настајали у сенци великих задужбина моћних ктитора од пресудне важности за кључна научна открића, али се може веровати у могућност да њихово испитивање олакшава напоре да се на посредан начин дође до поузданијих и критичнијих констатација о тим тзв. великим споменицима, уметности и стилу којима они припадају.

Велики споменици макар колико били стожери у опредељеним стилским стремљењима једне епохе, не могу се посматрати нити проучавати изоловано и отргнуто од свог тзв. пратећег материјала, од њиховог контекста који управо чине мањи споменици скромнијег уметничког домета. У неким од таквих објеката или целина често се могу наћи објашњења за појаве или елементе који каткад представљају камен спотицања за истраживаче. Неправедна и неоправдана равнодушност или непостојање довољно осетљивости за нијансирано и упоредно истраживање ових наизглед минорнијих вредности чак кад нам то и могућности дозвољавају, доводе нас понекад у бесмислену ситуацију. Евидентно је, на пример, да су извесне споменичке групације које се стилски и хронолошки сасвим непосредно везују за особености великих споменичких индивидуалности и одређеног стила, буквално у научно-истраживачком погледу запостављене и то у нашем времену када савремена научна мисао у свом распону досеже до неслућених граница. Док за неке тзв. капиталне споменике имамо исцрпне монографије,[6] броје не студије и расправе, што је у складу са њиховим вредностима и значајем, или пак одбрањене докторске тезе,[7] што је опет сасвим разумљиво и оправдано, дотле поједине групе споменика које су као појава са особеним обележјима не мање значајне за објашњење разуђености и сложености једног стилског схватања и израза, нисмо ни честито посетили, а камоли надахнуто и стрпљиво документовали, а да и не говоримо о истраживању и публиковању.

Као изразит пример групе споменика који су од првих помена у стручној литератури чекали скоро седам деценија да се за њих заинтересују позвани стручњаци и истраживачи, представљају цркве у Мосињској планини.[8] Од како их је Михаило Ризнић пре 85 година обишао и први пут публиковао у оквиру својих аматерско-археолошких разматрања,[9] цркве са овог подручја су још само једанпут биле предмет запаженијег стручног интересовања, оличеног кроз текст објављен у Старинару за 1907. годину, а из пера истакнутог архитекте и заљубљеника у прошлост — Косте Јовановића.[10] Од тада па до данас ови споменици, осим у једном случају,[11] остали су ван домета радозналости и трагалачке страсти наших проучавалаца средњовековне српске прошлости. Постаје сасвим необјашњива чињеница што се овом делу наслеђа на територији Моравске Србије није поклонила одговарајућа пажња у протеклим деценијама, а нарочито у годинама када је уметност кнежевине и деспотовине у оквирима прославе неколико јубилеја била у првом плану испитивачких амбиција већег броја наших па и страних медијавелиста.[12]

На не много широком и не тако пространом подручју Мојсиња и падинама Послонске планине налази се знатан број цркава који својом непроученошћу и неиспитаношћу упозоравају

[6] Да наведемо само оне које су објављене за последњих десетак година: М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963;С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963; исти, *Душанова задужбина манастир светих арханђела код Призрена*, Београд 1966; М. Кашанин, В. Корać, Д. Тасић и М. Шакота, *Студеница*, Београд 1968; С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971; С. Петковић, *Манастир света Тројица код Пљеваља*, Београд 1975; Д. Панић и Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

[7] С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963; Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966.

[8] Први је М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, Београд 1876, 720—721, обратио пажњу на њих.

[9] М. Ризнић, *Старине у планини Мојсињи и околини — Старе цркве по Мојсињи*, Старинар, Београд 1891, 71—91.

[10] К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсињу*, Старинар (1907), Београд 1908, 149—165.

[11] Р. Станић, *Споменици културе на саставу Западне и Јужне Мораве*, Багдала, децембар 1973, 11—14.

[12] О томе најбоље сведоче симпозијуми посвећени 550-годишњици Ресаве и 600-годишњици Крушевца на којима је узео учешћа већи број домаћих и страних истраживача.

стручне и научне кругове. Иако су доста давно учињени озбиљни покушаји да се изрекну први закључци о питањима хронологије и типолошким карактеристикама њихових основа,[13] остаје још увек неопходна потреба да се систематским археолошким истраживањима и њиховим резултатима расветле неки најважнији проблеми, особито они који су везани за њихов настанак. Од посебне ће важности бити да се установи хронологија грађења необично интересантне цркве св. Николе у Ђунису, за коју се, на основу аналогија концепта основе ове грађевине са неким црквама, оправдано помишља да потиче из преднеманићког периода.[14] Драгоцено би, такође, било сазнање о времену оснивања манастира св. Романа и Нестора чије цркве са низом архаичних елемената већ сада упућују на могућност да се ради о знатно старијим грађевинама него што се мисли.[15] Не мање занимљива у том погледу је, на пример, црква у Орашју код Варварина.[16]

Од око 25 цркава на овом подручју неке сасвим одређено својим обележјима указују на већу старост, него што је то у стручној литератури забележено. Уколико се, дакле, обистине неке претпоставке у овом смислу онда би се можда са већом резервом морало односити према белешкама путописаца из XII и XIII века који за крајеве око Велике Мораве кажу да су праве пустиње, без комуникација и насеља.[17]

Овог пута задржаћемо се на неколико споменика који су лоцирани у непосредној близини Сталаћа, односно крај састава Јужне и Западне Мораве. Разлог за овако наше опредељење лежи у чињеници што смо у оквиру акције Завода за заштиту споменика културе из Краљева на рекогносцирању овог дела терена и конзерваторских интервенција на једном објекту,[18] били у прилици да се непосредно и подробно упознамо са овим споменицима и да на основу прикупљене документације запазимо неке њихове најважније одлике. Сем тога, споменици, о којима ће бити речи, чине ону групу здања која представљају својеврсне примере неимарског схватања, везаног за градитељске тенденције и концепције одређеног раздобља. Најзад ови споменици поред стилског заједништва с једне, и различитог начина грађења, с друге стране, као и поред јединственог хронолошког оквира у коме су настали, чине једну целину која је и у регионалном погледу на известан начин детерминисана.

Одмах у почетку морамо нагласити да овом саопштењу нису претходила готово никаква археолошка истраживања, чиме смо доведени у ситуацију да саопштење добије сасвим прелиминарни карактер. Претпостављамо, међутим, да ће оно, обзиром на занимљивост и значај ових објеката и на нека запажања која у знатној мери одударају од поставки ранијих истраживача, побудити одговарајућу пажњу. Од значаја је нагласити да су све опаске и анализе код ових цркава на сагледавању свих присутних елемената, садржаних у степену данашње очуваности грађевина и на савесно прикупљеној и брижљиво обрађеној техничкој и другој документацији.[19] При томе су узимане у разматрање белешке и документација публикована од стране Ризнића[20] и Јовановића,[21] према којима се морало са посебном критичношћу односити.

Од великог броја цркава на територији Мојсиња и падинама Послонске планине, којих је, како бележи Милићевић имало око 50,[22] и које су у народу остале означене као „Мала Српска Света Гора“[23] данас је многима нестао сваки траг. Срећом, делимично и потпуно, са извесним произвољним преправкама у Сталаћу и његовој најближој околини очувано је пет цркава које са осталим храмовима на нешто ширем географском простору ове области чине одређено јединство.[24] Ове цркве сачињавају: св. Никола у

[13] М. Ризнић, *нав. дело*, 71—91, није улазио у проблем хронологије, али је донео цртеже основа цркава које се одликују нетачношћу. Много је поузданији К. Јовановић, *нав. дело* 149—165, који је разматрао проблем хронологије и донео доста добре, ма да не увек тачне, цртеже.

[14] К. Јовановић, *нав. дело* 158, упозорава на старост цркве, датујући је у пренемањићки период.

[15] М. В. Веселиновић, *Свети Роман*, Ниш 1939, 13.

[16] Ова црква није довољно проучена, иако је у два маха публикована. Уп. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 230; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* II — *Централна Србија*, Београд 1956, 146—147.

[17] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 126.

[18] Црква св. Спаса у Сталаћу била је предмет конзерваторских интервенција које су изведене 1973. године по елаборату архитекте Слободана Ђорђевића, сарадника Завода из Краљева.

[19] Споменике је технички снимио и обрадио арх. Слободан Ђорђевић, на чему му се љубазно захваљујем.

[20] *Нав. дело* 71—91.

[21] *Нав .дело* 149—165. Јовановићеве и Ризнићеве цртеже основа неких храмова донео је В. Петковић, *Преглед црквених споменика . . .*, сл. 344, 974 и 979.

[22] М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 720.

[23] М. Ризнић, *нав. дело*, 71.

[24] Стручна екипа Завода за заштиту споменика културе из Краљева извршила је 1973. године рекогносцирање дела овог подручја које припада територији општине Ћићевац и констатовала да известан број цркава не постоји и да су неке од њих очуване само у траговима.

Браљини, св. Марко у Јаковцу, св. Јован у Стеванцу, св. Арханђели под Царевим брегом у Сталаћу и св. Дух у граду Сталаћу.

Св. Никола у Браљини

Налази се на десној обали Јужне Мораве, у непосредној близини жељезничке пруге. Данашњи изглед цркве плод је обнове из 1820. године[25] када је придодата нешто шира припрата и при чему је западни зид наоса уклоњен. Првобитни део цркве има основу у облику једнобродног решења са доста дубоком полукружном апсидом која је засведена полукалотом. Олтарски простор је врло поједностављен: простор ђаконикона и проскомидије замењује по једна полукружно засведена ниша. Централни простор грађевине надвишен је кубетом осмостране основе.[26] Купола је преко лукова ослоњена на пиластре. Читаво конструктивно решење са осмостраним кубичним постољем и са неспретно изведеним пандантифима не одликује се неимарском чистотом и солидношћу. Западни део наоса покривен је полуобличастим сводом изнад којег је дводелни кров. У унутрашњост храма светлост продире кроз три прозора на кубету, један на олтарском простору и један на јужном зиду. Грађена је од ломљеног и притесаног камена, а купола и сводови од тесане сиге.

Браљинска црква св. Николе спомиње се у раваничкој повељи из 1377. године.[27] На основу овог извора може се закључити да је сграђена пре подизања Раванице. У прилог овој констатацији иде и чињеница што се очувао првобитни живопис, који по сачуваним ликовима светитеља носи обележја сликарства друге половине XIV столећа. Штета је што је највећи део фресака невешто и неуко ретуширан те нам онемогућава поузданију стилску и иконографску анализу.[28]

[25] О обнови цркве говори натпис на спољном западном зиду који гласи: ЦРКВА СТАЛАЋСКА ХРАМ СВ. НИКОЛЕ ОБНОВЉЕНА 1820. Г. ТРОШКОМ ПАРОХИЈАНА 1907. СВЕШТЕНИК НИКОЛА ПОПОВИЋ.

[26] У цртежу К. Јовановића кубе је означено са кружном основом, што није тачно, *нав. дело,* сл. 17. М. Ризнић је у свом иначе потпуно произвољном цртежу означио октогонални облик куполе, *нав. дело,* сл. 1.

[27] Fr. Miklosich, *Monumenta serbica,* Vienne 1858, 197. Према најновијим истраживањима раваничка даровна повеља очувана у врдничком, раваничком и болоњском препису, издата је 1377, а не 1381. г. Уп. Б. Вуловић, *нав. дело,* 26.

[28] Фреске су вероватно ретуширане приликом обнове цркве 1820. г. У поткуполном простору где су најбоље очуване, уочљиве су партије које су грубо наружене досликавањем оштећених делова фигура. Најбоље је очувана фигура једног непознатог светитеља на северном зиду уз иконостас. Дуге косе која у увојцима пада по раменима и дуге смеђе браде, светац је одевен у зеленожуту хаљину која се закопчава под грлом. Лице му је сликано црвеном бојом, а инкарнат изведен окером. Осенчења су дата маслинастозеленим тоновима. Може се очекивати да се знатан део живописа налази под малтерним слојем и кречним намазима. У цркви је сачуван иконостас из половине прошлог века, који не поседује неке веће уметничке вредности.

Св. Марко у Јаковцу

Постављена високо у Мојсињу на једној питомој заравни, црква, очувана у рушевинама, мирује у дубоким сенкама столетних храстова и брестова. По димензијама свакако је највећа грађевина у овој групи споменика. Основа храма упрошћеног триконхоналног решења, не нарочито племенитих пропорција, указује на пример богомоље која је по много чему типична за градитељска својства у овој области. Апсиде нису исте величине. Источна је широка и релативно доста плитка, за разлику од бочних које су знатно мање и дубље. Црква има једновремено зидану припрату која је скромних димензија. И припрата и наос били су, по свој прилици, засведени полуобличастим сводом чији је почетак врло добро очуван на северном и јужном зиду. Тешко се може прихватити Ризнићево мишљење да је грађевина над централним делом била надвишена кружним кубетом, јер зато не постоје одговарајући елементи.[29] Коста Јовановић, анализирајући конструкцију горњих делова објекта, изразио је сумњу у могућност постојања куполе. Он је ипак у приложеном цртежу покушао да конструише кубе кружне основе, наглашавајући да је „скроз неконструктивно и противно стилу“,[30] и истичући да би оно једино могло да лежи на подужноме полукружноме своду, иако се „изнад певничких апсида не опажају никакви трагови каквих испуштених лукова на конзолама који би му са подужним сводом образовали постоље“.[31] Апсиде су засведене полукалотама необично солидно грађеним тесаном сигом. Лучни завршеци — ободи полукалота апсида изведени су опеком. Зидови цркве зидани су ломљеним и притесаним каменом различитог порекла. У њиховој структури запажају се веома велики блокови нарочито на јужном зиду. Приликом градње храма употребљавана је опека која је служила за изравнавање хоризонталних редова од камена и обликовање делова ниша и прозора. Свод је зидан од лепо обрађених блокова сиге. На месту ђаконикона и проскомидије налази се по једна врло лепо обликована и полукружно засведена ниша. У унутрашњост цркве која је осветљена кроз три прозора на конхама, улази се кроз врата на западном зиду нартекса и на истом зиду наоса. Под храма био је поплочан квадратном опеком.[32] Спољне зидне површине биле су омалтерисане, што се може закључити на основу остатака кречног малтера.

Све унутрашње површине зидова и сводова биле су украшене фреско декорацијом. До данас су очувани само фрагменти фресака, од којих се они већих димензија и боље очуваности запажају у угаоним просторима зидова и у нишама. Минималне фреско површине не допуштају могућност сигурније анализе у циљу одређивања стилске и хронолошке припадности. Међутим, неке упадљиве карактеристике овог живописа као што је лак и сигуран цртеж, светао колорит са доминантним зеленим и окер тоновима и изразита техничка солидност при сликању, наговештавају елементе који су веома сродни са неким обележјима стилског схватања сликарске уметности Моравске Србије.

[29] М. Ризнић, *нав .дело* 83, истиче да је над храмом осмострано кубе, а у цртежу који је јако произвољан означава кубе са кружном основом (сл. 3).

[30] К. Јовановић, *нав. дело* 167.

[31] *Ibidem.*

[32] Димензије опеке су 23×23×3 см и 24×24×3 см.

Не постоје никакви очувани писани подаци на основу којих би се могли изрећи неки судови о датовању цркве. Неке историјске одреднице и опште одлике цркве у овом угледном манастирском комплексу, за који се сматра да је од свих богомоља у Мојсињу био први по рангу,[33] пружају довољно основа за претпоставку о средњовековном настанку Јаковца. По Ризнићевом навођењу у близини цркве, у једној од манастирских грађевина, ископана су „два златна новца цара Душана и један опет златан цара Лазара“[34] који не би могли бити занемарљиви при датовању цркве.

Св. Арханђели у Сталаћу

Црква се налази у врх села Сталаћа, удаљена непуних два километра од центра насеља. Постављена је на локацију поред које протиче један поток, чије набујале воде јако угрожавају објекат. Стање грађевине и степен њене оштећености упућује на помисао о њеном тешком и драматичном страдању не само од зуба времена, већ и од других фактора. То се и подудара са народним веровањем да је црква настрадала од Турака истовремено када и сталаћки град.[35]

По архитектонској концепцији црква је веома слична јаковачком св. Марку. Основа је у облику триконхоса са гломазном олтарском апсидом, нешто ужом са бочним конхама, које су нешто плиће. Припрата је једновремено грађена са наосом, што се види по конструктивном јединству зидова. По димензијама храм је нешто мањи од цркве св. Марка у Јаковцу. По начину грађења врло је слична овој цркви: зидови су изведени од мешаног ломљеног и притесаног камена, при чијем је ређању употребљавана опека ради изједначавања нивоа редова.

Питање конструкције горњих делова грађевине овде је, по свему судећи, на исти начин решено. Не постоји довољно разлога за Ризнићево тврђење да је средишни део наоса био засведен осмоугаоном куполом.[36] Уколико би се и прихватило овакво мишљење, тешко је објаснити на који начин је изведено кубе. Свако решење би сасвим одударало од познатих конструктивних варијанти. Остаје, по нашем мишљењу, као једино логично и адекватно решење полуобличасти свод, чији су, уосталом, почеци и овде сачувани и видљиви. Занимљиво је да свод није изведен блоковима сиге, већ тесаницима од пешчара. Полукалоте апсида су такође грађене од обрађеног пешчара, с тим што су чела лукова на полукалотама, нише и прозори, изидани правоугаоном опеком. Да би се црква конструктивно ојачала нарочито због тежине употребљеног материјала и релативно танких зидова (70 до 80 см), употребљен је систем сантрача који је постављен у два нивоа: један у висини око 70 см, а други у висини надвратника. Простор проскомидије решен је двема неједнаким, лепо обликованим и лучно засведеним нишама, док је ђаконикон третиран на сличан начин, мада се због обрушености овог дела цркве не може у потпуности сагледати. У рушевинама цркве пронађени су делови кровног покривача. Покривач се састојао од опека равних и правилних површина, са рубом са страна и жљебовима на ужем крају. Оне су веома сличне опекама које су пронађене на цркви манастира Копорина код Велике Плане, сграђеног за време владе деспота Стефана Лазаревића.[37] Под у читавој грађевини поплочан је шестоугаоном опеком која као целина има декоративни изглед саћа. Грађевина је споља била омалтерисана, а све унутрашње зидне површине биле су прекривене фрескама. Живопис је местимично очуван у фрагментима, а највећа фреско површина очувана је на спољном западном зиду наоса, односно источном зиду нартекса. Иако избледела и испрана атмосферилијама фреска приказује две композиције од којих је једна, изгледа, празнична сцена Благовести, а друга нејасне садржине. Није тешко установити да је непознати аутор овог јако пострадалог сликарства био врло добар цртач и да се по општем стилском схватању напајао изворима моравског зидног сликарства. Падају у очи колористичке сродности ових фресака са декорацијама у Јаковцу.

Црква се не спомиње ни у једном познатом историјском извору. Међутим, толико је жива и снажна народна традиција која цркву везује за живот и страдање сталаћког града,[38] да се веома тешко отргнути од помисли о њеној средњовековној припадности.

[33] М. Ризнић, *нав. дело* 85.

[34] М. Ризнић, *нав. дело* 84.

[35] М. Ризнић, *нав. дело* 88.

[36] *Ibidem.*

Св. Јован у Стеванцу

На неких три километара од места где се спајају две Мораве, узводно уз Јужну Мораву, на њеној левој обали налазе се рушевине цркве св. Јована у Стеванцу, удаљене око 500 м од пута Сталаћ—Браљина. Црква је лоцирана на једној заравни крај Стеваначког потока. Обликом своје основе припада архитектонском решењу слободног крста, чији су попречни краци краћи него што је то уобичајено код извесних објеката који припадају рашком типу. На источној страни је полукружна апсида, а на западној припрата која је истовремено грађена са црквом. Апсида је засведена полукалотом, а певнички простори полуобличастим сводом. По свој прилици и нартекс је био покривен истом врстом свода. Што се тиче централног дела храма и његове сводне конструкције, постоје одређене дилеме о начину како је она решена. Михаило Ризнић износи претпоставку да је овај део био надвишен октогоналном куполом,[39] а Коста Јовановић у тексту свог чланка не наводи о каквом се конструктивном решењу ради, већ у цртежу основе означава могуће присуство кружне куполе.[40] Нису сачувани никакви елементи који би ишли у прилог било једног било другог решења. Међутим, иако се најпре може закључити да централни део није имао куполу, већ да је био покривен полуобличастим сводом, ипак није искључена могућност да је постојало кубе, које је изведено на начин који излази из оквира логичних конструктивних начела, познатих у нашем сакралном градитељству.

Грађевина је, за разлику од осталих цркава у овом крају, необично солидно и технички вешто изведена. Зидана је лепо тесаним жућкастосивим пешчаром. Полукалота олтарске апсиде и сводови рађени су од блокова сиге. Обрада спољних зидних

[37] Д. Павловић, *Непознати облик опека са кровова наших средњовековних цркава,* САОПШТЕЊА IX, Београд 1970, 112—115.

[38] М. Ризнић, *нав. дело* 88.

[39] М. Ризнић, *нав. дело,* сл. 20.

[40] К. Јовановић, *нав. дело,* сл. 20.

површина изведена је не без декоративних претензија. Наиме, спољна облога зидова извршена је алтернацијом редова опеке и тесаних блокова. Опеке су постављене у три, а местимично четири реда, између којих су остављене широке спојнице од финог кречног малтера. Ове спојнице су готово широке као дебљина опеке. Најпажљивије је обрађена западна фасада.[41] Унутрашња лица зидова изидана су полутесаним каменом и опеком.

Северни део олтарског простора решен је у облику две неједнаке лучно засведене нише које служе за проскомидију, а ђаконикон замењује правилно обликована ниша која се завршава готским преломљеним луком. Пространим вратима на западном зиду припрате и западном зиду наоса улази се у цркву која је осветљена прозорима на олтарској апсиди и певницама.

Као и остале цркве и ова је на својим унутрашњим зидним површинама имала фреско декорације, чији су трагови данас једва приметни.

Тешкоће око датовања цркве причињава нам чињеница што се не спомиње ни у једном писаном извору. Може се, међутим, по одликама архитектуре и по другим историјским околностима области у којој је настала, утврдити границе хронологије њеног грађења.[41a]

Св. Дух под сталаћким градом

Сасвим скромних димензија једноставног једнобродног решења основе и лепих пропорција, ова грађевина је доскорашњим изгледом доводила истраживаче пред дилему око питања времена њеног настанка. Помишљало се да је саграђена у турско време, мада се веровало у могућност да је савременик Сталаћког града.[42] Никаквих сигурних података није било на основу којих би се теза о њеном средњовековном пореклу чвршће поставила. Тек недавно изведене конзерваторске интервенције и неопходна истраживања која су том приликом извршена,[43] пружала су поуздане доказе о њеној већој старости, него што то казује натпис на гранитној плочи, уграђеној на западној фасади цркве.[44]

Подаци до којих се дошло током конзерваторских радова говоре о томе да је црква највероватније 1836. године делимично обновљена и тако добила данашњи изглед. После обијања малтера могло се уочити да је првобитна грађевина била срушена до испод свода. Обнова горњих делова цркве са полуобличастим сводом изведена је доста доследно, с тим што су били занемарени извесни детаљи, као што су делови слепих аркада које су оживљавале бочне фасаде храма. Испитивање темеља цркве омогућило је проналазак једног златника византијског порекла из X века,[45] а обијање малтерног слоја у унутрашњости објекта резултирало је откривањем фресака у олтарском простору. Прилично добро очуване фигуре архијереја из сцене Поклоњења Агнецу, који су по општем карактеру блиске живопису из краја XIV и почетка XV века, дају нам за право да верујемо у настанак цркве у овом временском раздобљу. У овом уверењу нас учвршћује и чињеница да су пронађене опеке од првобитног кровног покривача, које су по облику потпуно истоветне са опекама из светих арханђела под Царевим брегом, односно Копорина.

Говорећи о овој цркви као о грађевини незнатне вредности и као о творевини новијег времена која је настала наводно на делу темеља знатно веће градске средњовековне богомоље, Ризнић је забележио да су том приликом у једној гробници нађени „златни чанкасти новци и две минђуше од сребра особитог облика“.[46] Очуване фреске и налази које Ризнић спомиње као и друге појединости, сигурно не иду у прилог мишљењу да је ова црква из познијег времена. Њему се може поклонити пажња само када је у питању обнова храма. С обзиром на непосредну близину Сталаћком граду може се са доста сигурности тврдити да је црква припадала верницима који су живели у подграђу или посади града. Предстојећим истраживањима вероватно ће се потврдити ова претпоставка.

*

Пољуљано и разједињено Душаново царство на чијим су развалинама моћне, себичне и охоле велможе градили своје властодржне амбиције, врло брзо је постало поприште сурових обрачуна обласних господара с једне, и примамљив залогај незадрживих араганских освајача, с друге стране. Савладавши обесног и осионог Николу Алтомановића којег је по Орбинију[47] сурово казнио, Лазар Хребељановић је постао најмоћнији обласни господар. Трагичним исходом Маричке битке 1371. године и погибијом Мрњавчевића кнез Лазар и његове земље остају једино упориште за одбрану тековине својих предака и слободе. Стицајем историјских околности он ће и доживети то искушење.

Потпуним осамостаљењем и учвршћивањем власти кнез Лазар уноси дубоке и значајне промене у историјско-географској констелацији и државотворном организовању своје земље. Због турске опасности средиште српске земље померио је са југа на север.[48] Поморавље постаје

[41] Третман спољних зидних површина јако подсећа на обраду фасада неких споменика у Македонији и црквама моравске стилске групе.

[41a] М. Васић, *Жича и Лазарица*, 94—95, указује на чињеницу да је основа цркве у Стеванцу у зависности са основом Спасове цркве у Жичи.

[42] А. Дероко и И. Здравковић, *Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа*, Старинар, н. с. I, Београд 1950, 227.

[43] Последњи земљотрес 1972. године јако је оштетио цркву. Било је неопходно да се предузму спасавалачко-конзерваторске интервенције које је извео краљевачки Завод уз стручни надзор арх. С. Ђорђевића.

[44] Натпис гласи: ЦРКВА ГРАДА СТАЛАЋА ХРАМ „СОШЕСТВИЈА СВ. ДУХА“ ПОДИГНУТА ТРОШКОМ ПАРОХИЈАНА 1836. Г. — 1907.

[45] Новчић SOLIDUS потиче из времена Романа I (921—927). Истоветан је са примерком из Народног музеја у Прилепу. Уп. *Културно благо Прилепа VI—XVII век* (каталог изложбе), Крушевац 1975, 163, кат. бр. 164.

[46] М. Ризнић, *нав. дело* 87.

[47] М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 61.

[48] М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 9.

главни део Лазаревих поседа, а Крушевац као нова престоница налази се у средишту његових области. Упоредо са подизањем градског утврђења у Крушевцу, у Сталаћу, стратешки веома важном месту, гради се снажни тврђавски ансамбл.[49]

Изградњом Крушевца кнез Лазар се одваја од старих политичких и црквених седишта везаних за Косовско-Метохијско и Рашко-Зетско подручје.[50] Силом прилика а и личном Лазаревом жељом, једна територија дотад неафирмисана која је вековима бивала на периферији независних српских државних територијалних организација, постаје стециште стваралачких снага, оличених у политичком, економском и уметничком смислу те речи. Убрзо се овде развија интензивна црквена и културна активност. Лазару је била потребна снажна и утицајна црква која би допринела његовој популарности и престижу.[51] Схвативши да му сигурнију основу за политички просперитет могу обезбедити позитивне промене у односима између српске и цариградске патријаршије, Лазар је похитао да изјдествује измирење са цариградском васељеном и скидање анатеме.[52] Мудри и учени светогорац монах Исаија то постиже на опште задовољство и кнеза и народа.[53] Везано за тежњу о чвршћој државној организацији и стварање кохерентнијег јединства и других подобности, седиште патријаршије се преноси из Пећи у оближњу Жичу.[54]

На тај начин су створени сви услови за настављање снажних српских градитељских и уметничких традиција на тлу где ће се појава једне нове уметности самоникло и одвећ брзо снажно укоренити.

Чињеница да је отклоњен антагонизам између српског и грчког монаштва, да је Лазар стекао велику популарност и поштовање и ван граница Србије, а нарочито у Светој Гори према којој се односио као издашни и благонаклон дародавац и ктитор, допринела је стварању нових подобности за интензивирање активности и извесну интернационализацију монашког живота и рада на подручју Моравске Србије.

После пораза у Маричкој бици практично се обистинила објективна и огромна опасност од турских надирања. Општа несигурност и стална угроженост од неверних Турака утицали су на снажно померање монаха и њихових заједница из источних крајева Балканског полуострва према западу.[55] Тако су таласи овог монашког покрета почели да запљускују Србију која је постала најпре прибежиште а затим пребивалиште многих учених и конзервентних монаха, књижевника, научника и уметника.[56] Особито је био запажен долазак групе монаха „Синаита“ који су се одликовали јаком исихастичком побожношћу. Они су као људи „строгог живота, одани мистицизму и исихастичкој контемплативности“[57] тражили уточиште за својеврсне облике свог проповедничко-испосничког рада.

По свој прилици, припадници овог монашког реда чији је оснивач био Григорије Синаит[58] нашли су у Лазаревој држави одговарајуће услове за остваривање својих идеја. Према непотпуним истраживањима зна се да су овде и у ово време, а и касније, од Синаита живели и делали: Ромило, везан за Раваницу, Григорије Синаит млађи који је сахрањен у манастиру Ждрелу, Мартирије у Рукомији, Роман у цркви њему посвећеној код Ђуниса, Нестор — његов брат, Сисоје оснивач Сисојевца, Јоаким у Јошаници, Јов у Драчи, затим три безимена Синаита од којих је један био у манастиру св. Петке код Параћина, други у Витовници, а трећи чак у Бајашу.[59]

Једна група синаиста, према мишљењу Василија Марковића,[60] населила се на подручју Мојсиња и падинама Пословске планине. За њих се и сматра да су оснивачи бројних цркава на овој територији, па и неких цркава о којима је овде реч. Занимљиво је једно народно предање које је забележио Ризнић,[61] а које се директно везује за Синаите. Наиме, по њему манастир Јаковац је саградио неки монах Јаков, а Стеванац — његов брат, такође монах Стеван. Нису ли ова два ктитора припадници овог мистично-аскетско монашког реда?

У покушају да се реши питање хронологије грађења цркава у Сталаћу и околини не сусрећемо се са великим тешкоћама, ако прихвати-

[49] А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 150; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 36—40.

[50] М. Спремић, *нав. дело*, 11.

[51] Д. Кашић, *Црква у Крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, 97.

[52] Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (превод Л. Мирковића), Београд 1935, 290—291.

[53] Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу*, Зборник радова Византолошког института 3, Београд 1955, 230.

[54] Д. Кашић, *нав. дело*, 99.

[55] В. Марковић, *нав. дело*, 126.

[56] Д. Кашић, *нав. дело*, 100.

[57] Ibidem.

[58] К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952,[2] 218—219.

[59] Д. Кашић, *нав. дело*, 101.

[60] В. Марковић, *нав. дело*, 126.

[61] М. Ризнић, *нав. дело*, 73.

мо Марковићеву тезу о насељавању синаитских монаха у овим крајевима.[62] Познато је да је њихово организованије померање из јужних области према Поморављу и настањивање у границама Лазареве државе уследило непосредно после Маричке битке. Од тог времена несумњиво треба видети почетак подизања цркава у овој области.

Поставља се међутим питање: који је најшири временски оквир у коме су могле да настану ове цркве? Не располажући конкретним подацима, врло је тешко дати прецизан одговор. Видели смо већ да се само једна од ових пет цркава помиње у историјским изворима. То је браљински св. Никола за коју се у даровној повељи кнеза Лазара манастиру Раваници из 1377. каже: и црьква бралиньскаа светога Николаа сь всѣми меѣми и правинами црькви тое.[63] С обзиром на овај сасвим одређен помен црква у Браљини је била саграђена и са свим својим црквено-баштинским устројствима постојала пре зидања манастира Раванице. Када је, међутим, сазидана — тешко је рећи. Верујемо да се време њеног настанка може тражити у годинама између Маричке битке и почетка зидања Раванице. Можда не би погрешили ако би је датовали у године пре битке код Чрномена, али свакако не много раније. У сваком случају, Браљинска црква би могла бити најстарија од свих цркава о којима је у овом саопштењу реч. Сама чињеница да је кнез дарује Раваници упућује на помисао да њена градња стоји у некој непосредној или посредној вези са кнезом у погледу ктиторства. На основу овог произилази да је нису градили монаси Синаити, већ неко ко је био у блиским односима са господаром Србије. И хронолошки њена градња не пада у време појачаних досељавања синаитских монаха.

Остале цркве, нарочито Јаковац, Стеванац и свети Арханђели који имају много заједничких стилских елемената, настале су у периоду од маричке битке до 1413. године, када је султан Муса разорио Сталаћки град и, по казивању летописа, без числа множство рода христиѧнскаго оуби сабломь.[64] Њих су, свакако, градили монаси Синаити о чему нам говоре и очигледне светогорске градитељске традиције, транспоноване у скромнијем и рустичнијем облику. Најпогоднији услови за подизање ових грађевина падају у време од 1371—1389. године. Већ после косовске битке наступају компликованији и тежи односи који су обезбеђивали знатно мање могућности за неимарске подухвате. За несметан живот и рад монаха придошлица који су у српском народу наишли на бројне присталице, постојале су и даље релативно повољне околности све до 1413. године, када турски налети освајањем Сталаћа и разарањем града, уносе пометњу и општу несигурност, и узрокују прекид организованије делатности како у ширењу својих идеја, тако и на плану градитељске делатности. Тешко је стога претпоставити да се после ове судбоносне године када су турске провале биле тешке и погубне, могла одвијати нека активност у погледу грађења и оснивања цркава и манастира, а нарочито у овом крају, где су Турци коритом Мораве пловили својим бродовима, а у насељима подизали џамије.

Сталаћка црква св. Спаса, како смо већ нагласили, тешко да се може искључити из оквира живота и судбине овдашњег срењовековног утврђења. Њен настанак је, вероватно, у директној вези са подизањем и умирањем овог града.

Манастири и цркве у Сталаћу и околини са другим ововрсним објектима у Мојсињу и падинама Послонске планине чине особено културно наслеђе. Извесно јединство, упркос неким хетерогеним обележјима, огледа се у следећим чињеницама. Већина ових споменика настала је у приближно истом временском периоду тј. крајем XIV и почетком XV века.

Одликују се претежно моравским архитектонским решењима и елементима. У том погледу они су представници једне посебне и упрошћене варијанте код које су дошле до изражаја неке типолошке и конструктивне специфичности па и недоследности. Исто тако, њих карактерише извесна стилска недефинисаност у којој је јасна основна идеја, а реализација није спроведена до краја у духу основне замисли. Има се утисак да су грађене на брзину, у журби, каткад неуко, у сваком случају не много зналачки и прецизно. Може се помислити да су оне настале у неком чудном заносу, готово грчу. Локације на које су постављене, а и саме грађевине својим склопом, неочекиваним и необичним пропорцијама, појединим елементима и начином грађења одишу мистичношћу. Печат монашког аскетизма и контемплације на неким храмовима је доста јасан и очевидан. Ако се даље разматра утисак који ове грађевине остављају, не може се избећи осећање неке тужне затворености, суморног песимизма и безнађа. Као да им је страно свако зрачење радошћу и племенитошћу. Све су сасвим лишене пластичне декорације која се могла очекивати, с обзиром на припадност стилу и времену, које је издашно и страстно неговало овај уметнички израз. Њен недостатак лишава их радости и шарма, толико својствених црквама моравске градитељске школе. Недовољно очуване зидне декорације (Св. Арханђели, Св. Дух и Св. Марко у Јаковцу) не обезбеђују сигурну основу за дубљу процену стилских и других вредности, али са доста сигурности указују на њихово јединство са архитектонским обележјима споменика.

Другу групу споменика у овој скупини чине цркве у чијем је градитељском концепту присутан одјек сажетог рашког стилског схватања, помешан са рефлексима неодређених неимарских традиција или са техничким поступком грађења блиским споменицима моравске школе.

Па ипак, и поред особености које и обликом и волуменом и стилом могу да збуне, чини се да има довољно јасноће за прилаз решавању проблема њихове генезе у најопштијем смислу речи. Подробнија проучавања, нарочито после археолошких истраживања, можда ће моћи да пруже неке нове одреднице, али степен садашњих научних сазнања допушта могућност да се каже да су ове цркве настале у раздобљу нове градитељске ренесансе у сасвим новим условима и просторима, на којима први пут грађење постаје потреба и страст. У том заносу који је био поистовећен са смислом опстанка, са којим су сви градили слутећи или неслутећи свој крај, ницале су задужбине које су биле репрезентанти чистоте и оригиналности једног стила, и, истовремено, грађевине које то нису могле да буду. Ови споменици како то иначе бива у времену великог градитељства и уметности, настајали су обилно, у тесном временском распону, под притиском уобразиље или свести о неизбежном злослутном завршетку једне велике епохе. У тим околностима исхитрености занос и грч грађења увек су блиски импровизацији, неодређености или у најсрећнијим случајевима — оригиналности. Са одликама које указују на све ове елементе, архитектонске творевине у Сталаћу и околини, сведочанства су једног времена и схватања која својом специфичношћу и необичношћу и надасве тајанственошћу, побуђују посебну пажњу.

У нашој средњовековној културној баштини ови споменици имају одређено место. Они су њен посебни део, а у наслеђу Моравске Србије представљају недовољно испитану и веома значајну компоненту, у чијем се комплексном научном осветљењу можда скрива кључ за решење неких фундаменталних питања у развоју културних, црквених, идејних и уметничких схватања нашег средњег века. Без њих имали би оскуднију представу о сложености организма моравске уметности, последње велике епохе у нашој културној прошлости.

Радомир СТАНИЋ

[62] В. Марковић, *нав. дело*, 126—127.

[63] Fr. Miclosich, *нав. дело*, 197.

[64] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 223.

LES EGLISES MEDIEVALES A STALAĆ ET DANS SES ENVIRONS

Dispersées sur les versants de la montagne Mojsinja, les églises de Stalać et de ses environs appartiennent au groupe des monuments moins connus, effleurés seulement par les recherches archéologiques. Les publications antérieures, élaborées sur des conclusions arbitraires et des levés techniques douteux exigeaient un nouveau traitement. Placées à la lumière de nouvelles données et d'une documentation méticuleusement réunie sur le terrains, ces églises — intéressant héritage culturel sur le confluent des Morava Ouest et Sud — prouvent, d'une manière convaincante, que pour suivre la genèse d'un style et d'une conception de construction il est utile de porter attention aux petits temples édifiés sans grande prétention.

Complètement ou partiellement conservées, les églises du groupe de Stalać comprennent: St. Nicolas à Braljina, St. Marc à Jakovac, les St. Archanges à Stalać, St. Jean à Stevanac et le St. Esprit au pied de la ville de Stalać.

Suivant le type de plan on peut les diviser en deux groupes: le premier comprend les églises à Braljina, Stalać et Stevanac (avec des réminiscences du groupe stylistique de Raška) et le deuxième, les deux autres avec leur plan triconque. L'église de Braljina est mentionnée dans la charte de Ravanica de 1377 ou 1381. On peut supposer qu'elle a été édifiée dans la période entre la bataille de la Marica et l'édification du monastère de Ravanica. L'église au pied de la ville de Stalać a été probablement édifiée parallèlement à la construction de cette fortification c'est-à-dire vers la fin du XIVe siècle, ce que confirment dans une certaine mesure les peintures récemment découvertes à l'emplacement occupé par l'autel.

Si on admet la thèse de Vasilije Marković suivant laquelle les églises de la montagne Mojsinja auraient été édifiées par les moines de l'ordre hésichaste appelés »les Sinaïtes« nous disposons alors de nombreux éléments pour supposer que les temples à Jakovac, Stalać et Stevanac ont été fondés entre les batailles de la Marica et de Kossovo. Les futures recherches archéologiques éclairciront davantage le problème de la chronologie de leur édification et contribueront sans aucun doute à des conclusions plus précises quand à leur appartenance stylistique.

Radomir STANIĆ

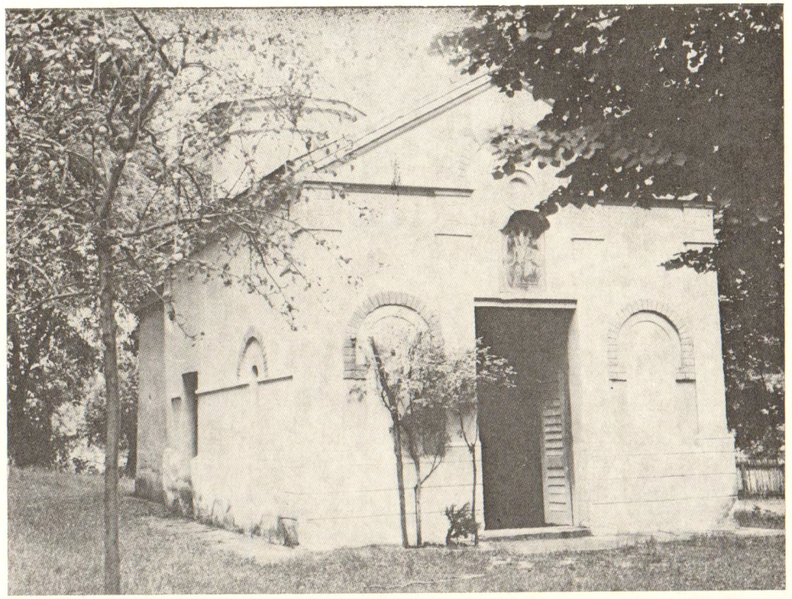

Т. I. Браљина, црква св. Николе. Северозападни и североисточни изглед. — Pl. I. Braljina. Église Saint-Nicolas. Vues du nord-ouest et du nord-est.

Т. II. Јаковац. Црква св. Марка. Југозападни и северозападни изглед. — Pl. II. Jakovac. Église Saint-Marc. Vues du sud-ouest et du nord-ouest.

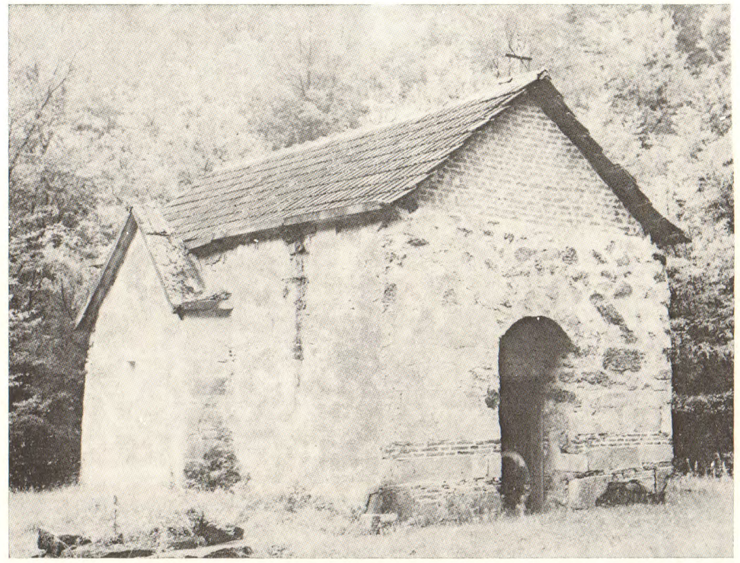

Т. III. Стеванац. Црква св. Јована. Северозападни и југозападни изглед. — Pl. III. Stevanac. Église Saint-Jean. Vues du nord-ouest et du sud-ouest.

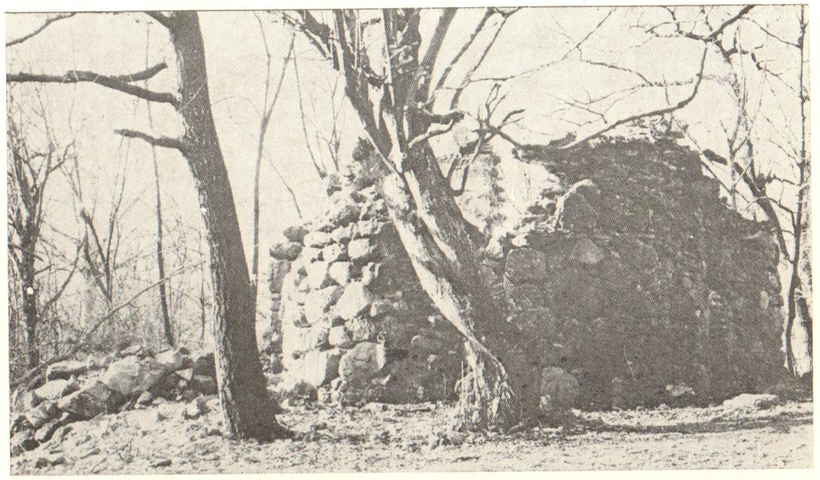

Т. IV. 1. Сталаћ. Црква св. Арханђела. Североисточни изглед. — 2. Сталаћ. Црква св. Духа. Југозападни изглед. — Pl. IV. 1. Stalać. Église Saint-Archanges. Vue du nord-est. — 2. Stalać. Église Saint Esprit. Vue du sud-ouest.

Манастир Павловац

Остаци манастира Павловца леже на јужној падини Космаја у атару данашњег села Кораћице. Манастирски комплекс изграђен је у јарузи Тихановачког потока на мањем, вештачки формираном платоу. Недалеко од локације манастира налазио се средњовековни пут који је преко падина Космаја водио даље ка Београду, а вероватно и раскрсница путева према Смедереву, Некудиму и Руднику.[1]

У историјским изворима манастир се веома ретко помиње. Први податак који би могао да се доведе у везу са манастиром налазимо у писму, које је деспот Стефан Лазаревић упутио Дубровачкој републици 21. новембра 1425. године по предмету рачуна Вукше Мишетића.[2] Писмо је упућено из Павловца (Павловцех) на основу чега би се могло закључити да је деспот тога дана боравио у манастиру. Даље током XV века манастир се више не помиње. У првој половини XVI века у турским пописима поново налазимо податке о манастиру. У попису влаха Београдске нахије из 1528. године[3] помиње се Јован Радешић дијак у селу Павловац, што посредно говори о постојању манастира. У нешто каснијем попису села Београдске нахије 1536. године[4] у атару села Тихановац, односно на синору поменутог села, помиње се манастир чији се приход садржи у приходу села. Село Тихановац, судећи по сачуваном топониму, налазило се на јужној падини Космаја изнад манастира Павловца. Нешто детаљнији и јаснији податак налазимо у попису нахије Авала 1560. године[5] где се наводи Манастир св. Николе у селу Павловцима. У истом документу помиње се и приход Манастира који се састојао од пшенице, шире, кошница и воћа. Ово је истовремено и последњи податак о манастиру. Током XVII века манастир се више нигде не помиње. У документима из времена аустријске окупације Србије 1717—1739. манастир се такође не помиње. Значајан је податак да се манастир не налази у опширном извештају о црквама Београдске митрополије из 1735. године што несумњиво говори да он у то време више не постоји. Крајем XVIII века губи се стари назив села Павловац а појављује садашњи назив Кораћица. Старији топоним остаје везан само за рушевине манастира.

Почетком друге половине XIX века почиње да се буди интерес за остатке Манастира Павловца. Милићевић остатке манастира помиње као стару црквину Павловац.[6] Према причању мештана око 1870. године су очишћени остаци манастирске цркве од високих наноса земље и муља којима је црква већим делом била затрпана. Црква је у то време још увек имала очуване сводове и повремено је у њој одржавано богослужење. Међутим, ова акција после које није уследила обнова, само је убрзала пропадање манастирске цркве и допринела каснијем развлачењу камена са локалитета.

Први детаљни опис цркве са техничким и фото снимцима дао је Коста Јовановић 1906. г.[7] У то време црква је још увек имала већим делом очуване сводове и део тамбура куполе. Нешто касније 1924. године остатке манастирске цркве је детаљно снимио и обрадио арх. Жарко Татић.[8] Захваљујући овим радовима сачувани су

[1] Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Београд 1956, 109.

[2] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, први део, 1929, 232.

[3] Х. Шабановић, Турски извори за историју Београда I, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566. г., Београд 1964, 91.

[4] Исто, 337.

[5] Исто, 557.

[6] М. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 65.

[7] К. Јовановић, Две старе цркве на Космају, Старинар (новога реда) свеска прва и друга, Београд 1908, 173.

[8] Ж. Татић, Павловац под Космајем, Старинар (трећа серија) III, Београд 1925, 3.

драгоцени подаци о архитектури цркве, који данас више не постоје.

Захваљујући иницијативи мештана Корaћице 1967. године Завод за заштиту споменика из Крагујевца, у сарадњи са Републичким заводом, извршио је рашчишћавање остатака цркве од шута и наноса земље, а касније конзервацију са делимичном реконструкцијом зидова цркве.[9]

У циљу истраживања остатака манастирског комплекса у току 1973. и 1974. године изведена су систематска археолошка ископавања на локалитету.[10] Пре почетка ископавања плато на коме се некада налазио манастирски комплекс био је затрпан великим количинама шута, земље и камена обрушеног са брда које се уздиже изнад манастира. Висина насипа је местимично износила и преко 4 м. Западни део манастирског комплекса је у знатној мери био уништен ерозивним дејством оближњег потока. Током протеклих векова поток је подлокавао и обрушавао обале, те је на тај начин некадашња површина платоа смањена за једну петину.

У току археолошких ископавања откривени су и истражени остатци три грађевине, које су сачињавале манастирски комплекс као и остаци темеља припрате цркве. На целој површини платоа, односно на просторима између објеката скинути су слојеви земље и шута до првобитног нивоа терена у XV веку који је јасно дефинисан. Том приликом је констатовано да на већем делу платоа постоји танак слој првобитног хумуса са културним слојем, чија дебљина не прелази 10 см а који лежи директно на трошној зеленој серпентинској стени. Само на западном делу платоа између стене и културног слоја, који означава ниво XV века, постоји један међуслој дебљине око 1—1,50 м формиран као наплавина пре изградње манастирског комплекса. У томе слоју откривено је 8 гробова без прилога, од којих су 4 у простору припрате. Од ових гробова два су пресечена зидовима припрате, а на једноме директно лежи северни зид припрате. Овде се несумњиво ради о остацима једне некрополе старије од манастирског комплекса, чију ближу хронолошку детерминацију није могуће извршити. На основу ових резултата може се претпоставити да је пре изградње манастира постојао само један мањи плато са благом падином поред обале потока на коме се формирала некропола. Ради изградње манастирског комплекса плато је знатно проширен засецањем брда, што јасно документује појава културног слоја XV века директно изнад стене. Приликом ових радова је вероватно уништен део старије некрополе.

Поред цркве манастирски комплекс су сачињавала још три објекта и то један северно од цркве, означен као грађевина I и два јужно од цркве, означени као грађевине II и III.

Црква манастира Павловца има основу сажетог триконхоса са полукружном олтарском апсидом и споља полигоналним бочним певничким апсидама. Зидови цркве су очувани до висине унутрашњег венца, односно почетка сводова. Такође су очувани поткуполни луци са пандантифима и делом базе куполе. Зидови припрате која је била правоугаоне основе очувани су само у темељној зони, а грађени су истовремено са осталим деловима цркве. У већем делу темељи цркве су плитко укопани у серпентинску стену, која се јавља одмах испод нивоа пода, сем западног травеја где дубина темеља варира између 0,90 и 1,20 м у зависности од нивоа стене на којој лежи. Под у цркви, који је вероватно био рађен од камених плоча, није сачуван. Само местимично су откривени на стени мањи фрагменти малтерне подлоге пода. Зидови цркве грађени су од ломљеног притесаног камена без употребе опека. Као грађевински материјал коришћене су и римске сполије, међу којима и једна цела стела са натписом. Спољни венац једноставне профилације, односно само косо засечен, чији су фрагменти нађени приликом ископавања био је рађен од меког ситнозрног пешчара. Лукови у унутрашњости цркве, унутрашњи венац, као и углови стубаца, рађени су од веома прецизно клесаних комада пешчара.

Изглед куполе цркве се може реконструисати на основу фрагмената пластике који су откривени приликом археолошких ископавања, као и на основу техничких и фото снимака из времена пре њеног потпуног рушења. Тамбур куполе је био осмоугаон са колонетама на пресеку страна. Приликом ископавања откривени су фрагменти колонета истог пречника, али различитих профилација. Углавном се могу издвојити три врсте профила и то са канелурама, са вертикалним усецима троугаоног пресека и обле. Сачуване су и четири базе колонета. Међу откривеним фрагментима пластике куполе налазе се профилисани делови уских прозора и један цео лучно профилисан надпрозорник. Сва пластика куполе је била рађена од прецизно клесаног пешчара. На појединим деловима пластике рупе или неравнине у камену попуњене су малтером са фино углачаном површином.

[9] Д. Мадас, Радови на цркви манастира Павловца, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, Београд 1969, 189.

[10] М. Поповић, Манастир Павловац у Корaћици, Арх. преглед, 15, 1973, 125; М. Поповић, Манастир Павловац у Корaћици, Арх. преглед 16, 1974, 132.

Западни портал цркве рађен је од камена тзв. пужара са профилисаним довратницима и надвратником увученим у односу на раван зида. Изнад надвратника налази се једна косо засечена греда орнаментисана са три пластичне розете, које по облику орнамента и обради имитирају рад у дрвету. Површина ове камене греде је била фино изравнана фреско малтером и бојена, позаће тамно плаво, а розете црвено.

На бочним апсидама и западном травеју налазе се четири округла прозора са каменим розетама, од којих су само две у мањој мери очуване. На олтарској апсиди се налази један мали уски прозор који је био лучно засведен.

Судећи по начину градње зидова од ломљеног притесаног камена, можемо претпоставити да су фасаде цркве биле малтерисане и бојене, сем куполе која се по материјалу и обради потпуно издваја.

Зидови у унутрашњости цркве су били дерсовани а затим покривени танким слојем фреско малтера, фине структуре без плеве, чија дебљина варира од 5—10 мм и живописани. Живопис цркве, чији су делови још увек постојали крајем XIX века, у потпуности је уништен. У олтарском простору у ниши проскомидије очуван је само један мањи фрагмент са делом бордуре. Приликом ископавања остатака припрате откривено је у шуту нешто ситнијих фрагмената фресака, међу којима се издваја један фрагмент са делом лика.

Од црквеног намештаја сачувана је часна трпеза и делови једног мермерног чирака. Стуб часне трпезе откривен је „in situ“ у току ископавања 1967. године. Истом приликом су откривени у шуту и делови камене плоче, тако да је часна трпеза после ископавања у потпуности реконструисана. Од чирака су откривени делови стубића и цео реципијент, рађен у облику плиће зделе пречника 40 см. Цео чирак је био исклесан од белог мермера. Реципијент чирака је откривен испод нивоа пода у грађевини II где је вероватно био намерно укопан и склоњен.

Северно од цркве су откривени остаци грађевине I. Грађевина је правоугаоне основе, ширине 9 метара а дужине првобитно око 13 метара. Дужина грађевине се може само хипотетично одредити, с обзиром да јој је западни зид у потпуности уништен ерозивним дејством потока. Грађевина је имала две веће и једну мању просторију. Обзиром на нагиб терена, ниво пода источне просторије, односно просторије 1, одговара нивоу пода прве етаже просторије у западном делу зграде, односно просторије 2. Ниво пода у трећој најмањој просторији се налази на половини висинске разлике пода просторије 1 и пода доње етаже просторије 2. У просторију 3 се улазило из доње етаже просторије 2, преко пет камених степеника који су ту откривени дислоцирани. Са јужне стране грађевине се налазио увучени трем ширине 1,70 м. Од овога трема откривене су две камене базе за дрвене стубове, међу којима је једна нађена „in situ“. Уз јужни зид на простору трема откривени су у шуту фрагменти два лучна портала. Једном порталу припада монолитни комад клесан од пешчара, који је чинио половину лучно профилисаног надвратника. Судећи по димензијама нађеног дела надвратника ширина портала је износила 80 см. На овоме комаду се налази накнадно урезан ћирилски запис, чије се значење не може са сигурношћу протумачити: в понеделникь начѣ се ... Истом порталу вероватно припадају и два фрагмента довратника. Од другог портала очуван је само део лука. У шуту у доњој етажи просторије 2 такође уз јужни зид откривен је надпрозорник једне бифоре као и део њеног стубића.

Грађевина је била зидана од већих блокова ломљеног и мало притесаног камена. Између тих блокова камена који су рађани у неправилним низовима убацивано је ситније камење, и што је посебно карактеристично, камене чивије. У зидовима су откривени остаци дрвених греда сантрача. Дебљина зидова варира између 70 и 80 см.

Остаци подова у објекту нису откривени. У просторији 1 ниво пода одређује ниво заравњене серпентинске стене. У просторијама 2 и 3 ниво пода је дефинисан положајем културног слоја и почетком темељних зона зидова.

На основу откривених остатака зидова и нарочито драгоцених налаза камене пластике, може се са доста сигурности извршити замишљена реконструкција првобитног изгледа овога објекта. Грађевина је услед конфигурације терена у свом западном делу имала две етаже, односно приземље и спрат, а у источном делу једну етажу. У просторију 1 и горњу етажу просторије 2 улазило се директно са трема. Положај ових улаза наговештавају налази делова портала. Између просторија 1 и 2 нису постојала врата. Улаз у доњу етажу просторије се вероватно налазио испод трема на делу где су зидови у потпуности порушени. Просторија 3 чија намена није јасна, имала је само врата према доњој етажи просторије 2. Положај прозора се може хипотетично претпоставити. Са сигурношћу, захваљујући налазу надпрозорника бифоре, може се претпоставити њено место на јужном зиду горње етаже просторије 2 према трему. Слична бифора се вероватно налазила и на јужном зиду просторије 1. Овој бифори можда припада стубић који је нађен недалеко од ло-

калитета где је био однет као грађевински материјал. Судећи по налазу два обрађена комада камена из шута уз северни зид доње етаже просторије 2, може се претпоставити постојање једног прозора у облику пушкарнице.

Кров грађевине је вероватно био од шиндре. Овај закључак је заснован на бројним налазима гвоздених клинова, а потпуном недостатку налази ћерамиде или камених кровних плоча.

Јужно од цркве откривени су остаци грађевине II која је имала основу у облику ћирилског слова „Г“ са две просторије. Просторија 1 ове грађевине је ширине 3,5 а дужине око 15 метара. Западни део просторије је као што је то случај код грађевине I, уништен ерозивним дејством потока. Својим положајем ова просторија пресеца на два дела јужни део платоа на коме је изграђен манастирски комплекс. Просторија 2 димензије је 4,50×8 метара, својим је источним зидом наслоњена на стену. Зидови грађевине су рађени од већих блокова ломљеног притесаног камена, у истој техници као и грађевина I. Ширина зидова и овде варира између 0,70 и 0,80 м. Код просторије 1 висина очуваних зидова се креће између 0,50 и 1 м док су код просторије 2 зидови нешто више очувани. Нарочито је добро очуван источни зид ове просторије, местимично до висине преко 3 метара. На зиду су откривена добро чувана лежишта за греде међуспратне конструкције која је лежала на висини од 2,5 м у односу на под просторије.

На споју са северним и јужним зидом просторије откривени су пиластри. У равни са овим пиластрима на источном зиду се налази банак чија горња, малтером заравњена површина је за 1 мет. изнад нивоа пода. У југоисточном пиластру непосредно испод нивоа међуспратне конструкције откривена је једна комора димензија 90×65×64 см која је вероватно служила као скривница. Унутрашњост скриванице је судећи по очуваним отисцима у малтеру била обложена дрветом. Приступ скривници је био могућ једино кроз под горње етаже просторије 2. У средини просторије на нивоу пода откривена је камена база стуба који је подупирао међуспратну конструкцију.

Под у просторији 2 је чинила заравњена серпентинска стена. У просторији 1 конструкција пода је знатно сложенија. Неравна површина стене је овде била покривена тањим слојем малтера изнад кога се налази изравњавајући слој истрошене стене. Тек изнад овога слоја налазио се под од набијене земље, изнад кога се формирао културни слој са траговима горења.

Просторија 1 ове грађевине је имала троја врата ширине између 0,90 и 1,05 м од којих су двоја била на северном зиду, а једна на јужном зиду просторије. Врата су једноставне обраде са дрвеним праговима и вероватно дрвеним довратницима. Имајући у виду положај грађевине II има се утисак да је само кроз ову просторију било могуће комуницирати са јужним делом платоа манастирског комплекса и грађевином III. Улаз у доњу етажу просторије 2 чинио је лучни портал ширине 1,20 м окренут према цркви. Портал је имао обрађене камене довратнике без профилације који су откривени „in situ“. Скоро сви делови лука портала су откривени у шуту тако да је могућа његова потпуна реконструкција. Лук је био рађен од лучно клесаних комада пешчара и увучен за два см у односу на довратнике и раван зида. Изнад довратника су се налазиле лучно профилисане камене плоче које су у односу на лук излазиле на раван зида.

Остаци прозора, односно камене пластике прозора код грађевине II нису откривени сем, 2 комада грубо обрађена пешчара откривена у шуту уз јужни зид припрате која би могла представљати оквире прозора.

Посебно интересантан детаљ архитектуре грађевине II представљају остаци камина. У просторији 1 откривена су у јужном зиду два полукружна удубљења (полупречник 0,35 м) са траговима гари и интензивног горења која означавају места камина. Испред једног камина у шуту су откривене две профилисане конзоле и три лучно обрађена комада пешчара који формирају плитки лук. Овај лук се ослањао на косо засенчене жљебове на конзолама. Распон лука износи 75 см што у потпуности одговара ширини удубљења у зиду. Од другог камина очуван је само део лука. Поред ових комада пластике у шуту просторије 1 откривена је још једна конзола која не припада поменутим каминима. Можда се овде ради о делу неког камина који се налазио на горњој етажи. У просторији 2 у шуту уз северни зид нађене су такође две конзоле и два лучно обрађена комада пешчара који формирају плитки лук камина, распона 0,85 м идентичног облика и обраде са описаним камином из просторије 1. Поред тога нађено је још неколико обрађених комада који припадају камину, а чије место у конструкцији камина нисмо могли да одредимо. Овај камин се несумњиво налазио у горњој етажи просторије 2. Његово место означавају неколико комада камена у конструкцији северног зида изнад нивоа међуспратне граде, на којима се запажа дејство ватре. Овај закључак потврђује и место налаза пластике камина.

На основу откривених остатака се не може извршити прецизнија замишљена реконструкција првобитног изгледа грађевине II. Са сигурношћу се може закључити да је просторија 2 имала и горњу етажу грађену од камена. Такође слична етажа се може претпоставити и изнад просторије 1. Испред северне фасаде грађевине могао би се претпоставити трем преко кога се комуницирало са горњом етажом, међутим приликом ископавања остаци трема нису откривени. Испред северне фасаде просторије 2 откривена је једна већа камена плоча која је могла да послужи као база за дрвено степениште. Кров грађевине је вероватно био од шиндре.

У крајњем јужном делу манастирског комплекса између литица стена и стрмих падина потока откривени су остаци грађевине III коју сачињавају две просторије. Већа просторија је дугачка 5,5 м док јој се ширина не може одредити. Цео западни део просторије се заједно са делом стене на којој је био изграђен обрушио у поток. У средњем делу просторије у шуту откривена су два монолитна стуба клесана од пешчара исте висине 1,40 м (висина обрађеног дела односно стабла стуба је 140 см, необрађени део је код једног стуба 18 см а код другог 30 см, пресек стуба је 40×45 код оба). Поред места где су нађени стубови, у стени која се јавља непосредно испод нивоа пода, откривена је кружна зона пречника око 70 см испуњена зидном масом. Око 1,50 м даље од ове зоне откривен је очуван мањи део сличне конструкције. Овде се несумњиво ради о темељним појачањима на којима су стајали откривени стубови. Мања просторија, односно просторија 2 је димензија 3,35×2,90 м. На севреном зиду просторије су откривени остаци полуобличастог свода рађеног од тањих камених плоча. Висина темена свода у односу на под је износила 2 м. Улаз у просторију 2 налазио се на западном зиду. Откривен је само очуван део прага са рупом за осовину врата и отиском у малтеру каменог довратника. Сем овога на осталим зидовима грађевине није било трагова врата или прозора.

Зидови грађевине III грађени су од ломљеног притесаног камена на исти начин и истом техником као и зидови грађевина I и II. У источном зиду просторије 1 који је наслоњен на стену откривена је правоугаона ниша димензија 75×70×50 см. Под у грађевини је био слој танког кречног малтера, постављен на слој истрошене стене а местимично и директно на стену. У просторији 1 на простору између стубова и источног зида откривена је зона изгореле земље покривена слојевима гари и пепела.

На основу откривених остатака није могуће извршити замишљену реконструкцију првобитног изгледа грађевине III. Као интересантан детаљ овде се јавља засведена просторија што представља изузетак у односу на остале грађевине манастирског комплекса у Павловцу. Као интересантан детаљ архитектуре је појава монолитних камених стубова, чија функција није у потпуности јасна. С обзиром на висину стубова од 1,40 м и релативно мале димензије просторије 1 тешко је претпоставити да су овде стубови у функцији носача међуспратне конструкције. У прилог томе говори и њихов асиметрични положај у односу на зидове просторија. Чини нам се вероватном претпоставка да су стубови били део конструкције једне веће оцаклије. Можда би ову претпоставку могао да потврди налаз зоне изгореле земље, пепела и гари на простору претпостављене оцаклије.

Поред цркве и описаних грађевина у оквиру манастирског комплекса налазио се и извор, односно чесма, поред северног зида грађевине I. Место извора који се данас налази око 60 м источно од манастира се може са великом сигурношћу претпоставити захваљујући налазу једног римског саркофага који је био као сполија употребљен за појило.

Прилаз манастирском комплексу према конфигурацији терена је био могућ само са северне стране. С обзиром на положај грађевине I и њен однос према падинама брега источно, улаз у манастирски комплекс се могао налазити само на простору између грађевине I и обале потока тј. на делу који су касније уништиле бујице потока.

Покретни археолошки материјал је веома оскудан. Налази керамике потичу већим делом из унутрашњости грађевина, а сачињавају их претежно фрагменти лонаца сиве до црне боје. Ретки налази керамике истога типа потичу из културног слоја са простора између грађевина. Најзначајнији керамички налаз представља један конични пећњак неглеђосан, на чијој се спољној страни налази урезан знак крста формиран од две уплетене елипсе, што веома подсећа на орнаменте из рукописа. По својој форми овај пећњак би се могао датирати у XV односно почетак XVI века. У слојевима шута и наплавине откривено је неколико фрагмената глеђосане керамике новијег порекла. Из културног слоја на простору порте као и из унутрашњости грађевина потичу бројни налази гвоздених клинова разних величина од 2,5 до 15 см. У слојевима шута и наплавине налази клинова су веома ретки. Од нумизматичког материјала откривен је поред јужног зида цркве један сребрни талир из 1636. г. непосредно испод слоја шута.

Из напред изложених резултата истраживачких радова произилазе питања везана за проблеме функције и порекла архитектуре по-

јединачних објеката у оквиру манастирског комплекса, као и питања везана за проблеме њиховог хронолошког одређивања.

Питање функције грађевине I—III у оквиру манастирског комплекса се делимично може разрешити само на основу њихове архитектуре, јер других елемената скоро да и нема. Према облику своје основе и димензијама, грађевина I представља објект у извесној мери неуобичајен за манастирски комплекс. Пре би се могло рећи да се ту ради о профаној стамбеној згради те јој је стога тешко одредити функцију у оквиру манастирског комплекса. По својој каменој пластици богатијој и квалитетније рађеној зграда се издваја од осталих грађевина манастирског комплекса, што је несумњиво у директној зависности од њене намене. Уколико прихватимо претпоставку да је писмо деспота Стефана упућено Дубровчанима 21. новембра 1425. године из Павловца писано у манастиру, онда располажемо и податком да је деспот повремено одседао у манастиру. Ова претпоставка нам се чини вероватном стога што се на подручју некадашњег села Павловца не налази ни један локалитет на коме би се претпоставило постојање резиденције у којој је деспот могао повремено боравити. Из овога произилази питање који је објект у оквиру манастирског комплекса могао служити деспоту Стефану за боравак у манастиру. Мишљења смо да је за ту сврху вероватно служила грађевина I. Да ли је она са тим циљем и грађена остаје у домену хипотезе.

Грађевина II по своме облику и распореду простора у потпуности одговара функцији манастирског конака са ћелијама за калуђере.

Питање функције грађевине III у оквиру манастирског комплекса је знатно сложеније због њене слабе очуваности. Појава велике оцаклије чијој су конструкцији вероватно припадали описани камени стубови наводи на закључак да је зграда могла служити као манастирска трпезарија. Међутим, њен положај у односу на цркву у извесној мери је у супротности са изнетом хипотезом.

Црква Манастира Павловца по својој архитектури припада моравској школи. Обликом основе веома је блиска Руденици и цркви у Смедереву. За разлику од већине споменика моравске школе фасаде цркве нису биле расшчлањене хоризонталним кордон венцима и аркадама. Недостатак пластичне декорације на фасадама је вероватно био замењен бојеним орнаметима. Купола цркве манастира Павловца, која се издваја по своме материјалу и обради, има најближу аналогију са куполом манастира Манасије. На основу ових елемената црква се датира у другу односно почетак треће деценије XV века. За остале грађевине манастирског комплекса тешко се могу наћи аналогије с обзиром на слабу истраженост средњовековних манастирских комплекса. Код грађевина I—III манастирског комплекса у Павловцу појављује се специфична техника зидања од већих блокова притесаног камена ређаног у неправилне редове уз карактеристичну употребу камених чивија. Исту технику градње налазимо на зидовима трпезарије манастира у Кастаљану,[11] зидовима мале цркве у Стојнику код Космаја, ископане 1966 године[12] и што је посебно интересантно у Београдској тврђави на једној деоници североисточног бедема Доњег града.[13] Сви поменути објекти су датирани у XV век. Овде се може претпоставити да се ради о једној локалној техници градње карактеристичној за подручје Космаја у почетку XV века. Појава исте технике зидања на деоници поменутог бедема у Доњем граду који је изграђен у трећој деценији XV века може се протумачити учешћем људи из космајских села у радовима на изградњи београдског града.

Поред исте технике градње код ове три грађевине манастирског комплекса запажа се употреба истих грађевинских материјала (врста камена, квалитет малтера и друго) као и стилски иста обрада камене пластике. Бифора са грађевине I има своје најближе аналогије са скоро идентичним бифорама манастирске трпезарије у Кастаљану. Блиска аналогија бифори из Павловца су и бифоре дворане у Смедеревском граду сигурно датиране у 1428—30. годину.[14]

Имајући у виду све изнете елементе можемо закључити да су све три грађевине манастирског комплекса у Павловцу истовремене и да хронолошки одговарају времену изградње манастирске цркве.

Према раније наведеном податку из 1560. године можемо закључити да је манастир посвећен св. Николи. Ктитор манастира је непознат. Закључивање у томе смислу је посебно отежано и чињеницом да о манастиру не постоје уопште народна предања. На основу величине и значаја манастирског комплекса као и на основу података о боравку деспота Стефана Лазаревића може се претпоставити да је ктитор можда био и сам деспот. У том случају би имали још један разлог више за хипотезу о намени грађевине I.

Живот манастира се може пратити све до почетка друге половине XVI века када се последњи пут помиње. То нам дозвољава да претпоставимо да је манастир запустео већ крајем XVI века а најкасније после велике сеобе Срба 1690. године.

Марко ПОПОВИЋ

[11] Г. Марјановић, Кастаљан, Арх. преглед 12, 1970, 181.

[12] М. Поповић, Стојник — лок. Пећине, Арх. преглед 8, 1966, 170.

[13] М. Поповић, Утврђене средњовековне капије на североисточном бедему Београдског града, Београдска тврђава IV, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1970, 18.

[14] А. Дероко, Смедеревски град, Старинар, н. с. II, 1951, 59—98.

LE MONASTERE PAVLOVAC

Les vestiges du monastère Pavlovac reposent sur le versant Sud du mont Kosmaj dans la circonscription actuelle du village Koraćica. Le complexe monastique est construit sur un petit plateau artificiel dans le ravin du cours d'eau Tihanovac.

Les sources historiques citent rarement ce monastère. La première mention qui pourrait se rapporter au monastère se trouve dans la lettre du despote Stefan Lazarević adressée le 21 novembre 1425 à la République de Dubrovnik. Plus tard, au cours du XVe siècle, aucune mention n'est faite à son sujet. Dans des inventaires turques de la première moitié du XVIe siècle on y trouve des mentions.

Vu qu'au XVIIe siècle le monastère n'est plus signalé on peut supposer qu'il fut abandonné.

En 1973 et 1974 des recherches archéologiques systématiques ont été entreprises en vue d'étudier les vestiges du complexe monastique. A cette occasion les vestiges de l'église et de trois bâtiments qui faisaient partie du complexe monastique ont été déblayés et étudiés.

Le plan de l'église du monastère Pavlovac est un triconque réduit. L'abside de l'autel est semi-circulaire et les absides extérieures latérales des chantres, polygonales. Les murs de l'église sont conservés jusqu'à la hauteur du couronnement intérieur c'est-à-dire à la naissance des voûtes. Les arcs soutenant la coupole sont aussi conservés avec les pendentifs ainsi qu'une partie de la base de la coupole.

Les vestiges du bâtiment I, de plan rectangulaire, large de 9 mètres et long, à l'origine, d'environ 13 mètres ont été découverts au nord de l'église. Le bâtiment possédiat deux pièces assez grandes et une petite. En retrait, une petit porche couvert de 1.70 m de largeur se trouvait sur le flanc Sud du bâtiment. D'après les vestiges des murs découvers et surtout des élements de plastique en pierre on peut, avec sufisamment de certitude, élaborer la reconstruction de l'aspect originel de ce bâtiment.

Les vestiges du bâtiment II dont le plan avait la forme d'un »L« renversé avec deux pièces ont été découverts au sud de l'église. Les dimensions de la pièce 1. de ce bâtiment sont 3,5 m × 15 m. Le mur Est de la pièce 2. (4,50 m × 8 m) s'appuie sur un roc. Les vestiges d'une cheminée représentent un détail particulièrement intéressant de l'architecture du bâtiment II. Les vestiges découverts ne permettent pas la reconstruction plus précise de l'aspect originel du bâtiment II. C'est avec certitude qu'on peut conclure que la pièce 2. possédait un étage dont les murs étaient exécutés en pierre. On peut se permettre la supposition d'un étage semblable audessus de la pièce 1.

A l'extrême Sud du complexe monastique, entre les parois des rochers et les pentes abruptes du cours d'eau, on a découvert les vestiges du bâtiment III, large de 5,5 m. Sa longueur n'a pu être déterminée. Toute la partie Ouest du bâtiment et une partie du rocher sur lequel il s'appuyait se sont écroulées.

La fonction des bâtiments I—III, dans le cadre du complexe monastique ne peut être déterminée que partiellement et seulement d'après leur architecture vu que d'autres éléments de reconnaissance sont presque inexistants. Par son plan et ses dimensions le type du bâtiment I n'apparait que rarement dans les complexes monastiques. On pourrait plutôt dire que c'est un bâtiment profane résidentiel ce qui ne facilite pas la détermination de sa fonction dans le cadre monastique.

La forme et la disposition des pièces du bâtiment II répondent parfaitement aux fonctions de logis avec les celulles des moines.

Quand aux fonctions du bâtiments III dans le cadre du complexe monastique, il est sensiblement plus difficile de les déterminer vu la dégradation des vestiges. L'existence d'un grand chauffoir auquel appartenaient vraisemblablement les colonnes de pierre découvertes laisse supposer que le bâtiment pouvait tenir lieu de réfectoire. Cependant sa position, par rapport à celle de l'église est, dans une certaine mesure, contraire à cette hypothèse.

Par son architecture l'église du monastère Pavlovac appartient à l'école de Morava. Par la forme de son plan elle est très proche de Rudenica et de l'église à Smederevo. Contrairement à la majorité des monuments de l'école de Morava ses façades ne sont pas divisées horizontalement par des cordons et des arcades. L'absence de décoration plastique sur ses façades était probablement compensée par des ornements coloriés. La coupole de l'église du monastère Pavlovac qui se distingue par son matériel et son exécution est la plus semblable à celle du monastère Manasija. Ces éléments permettent de dater l'église de la deuxième ou du début de la troisième décennie du XVe siècle. Les autres bâtiments du complexe monastique correspondent à la même période.

Marko POPOVIĆ

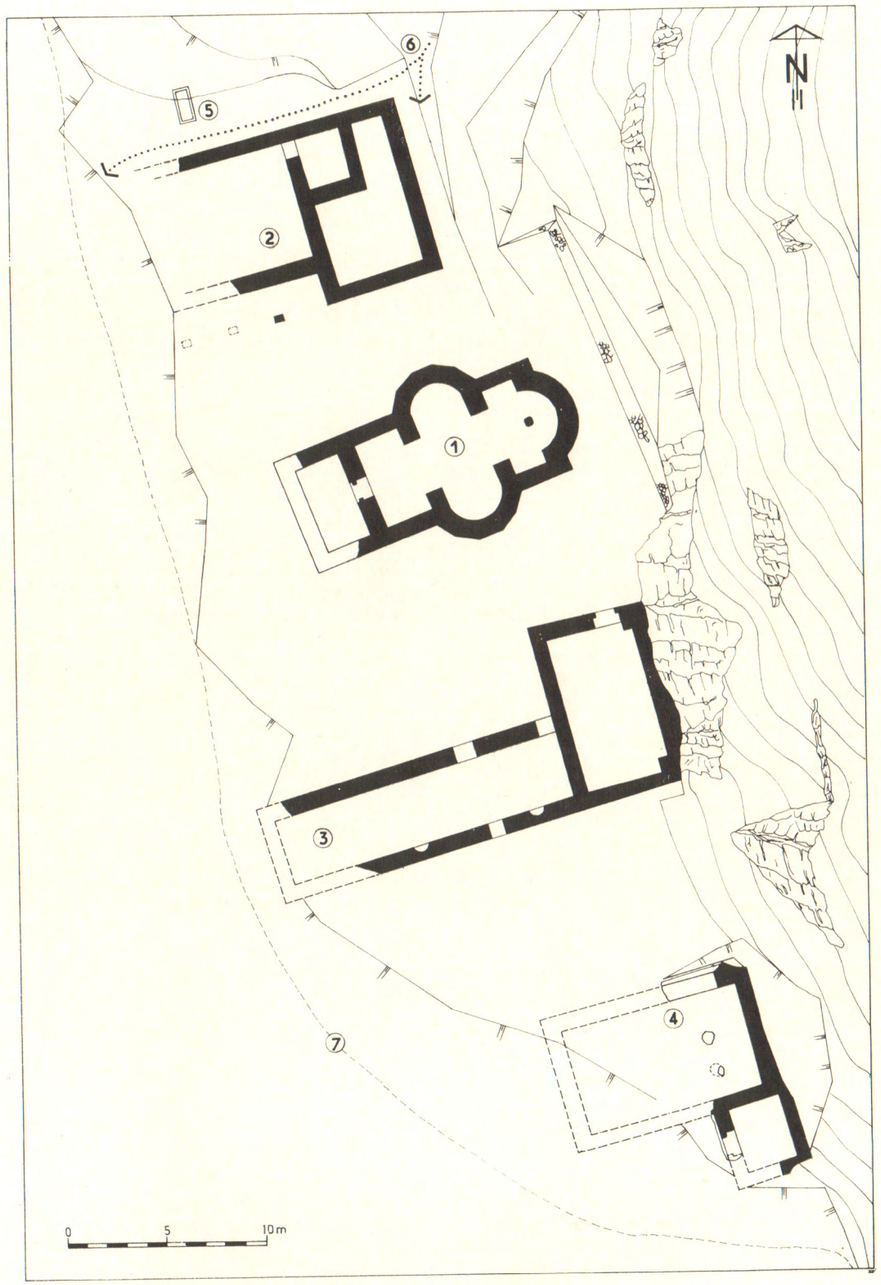

Т. I. План манастирског комплекса: 1. црква, 2. грађевина I, 3. грађевина II, 4. грађевина III, 5. место извора у средњем веку, 6. некадашњи прилаз манастиру, 7. линија обале у средњем веку. — Pl. I. Plan du complexe monastique: 1. église, 2. bâtiment I, 3. bâtiment II, 4. bâtiment III, 5. place de la source médievale, 6. ancien route d'accès, 7. bord de la rivière au Moyen Age.

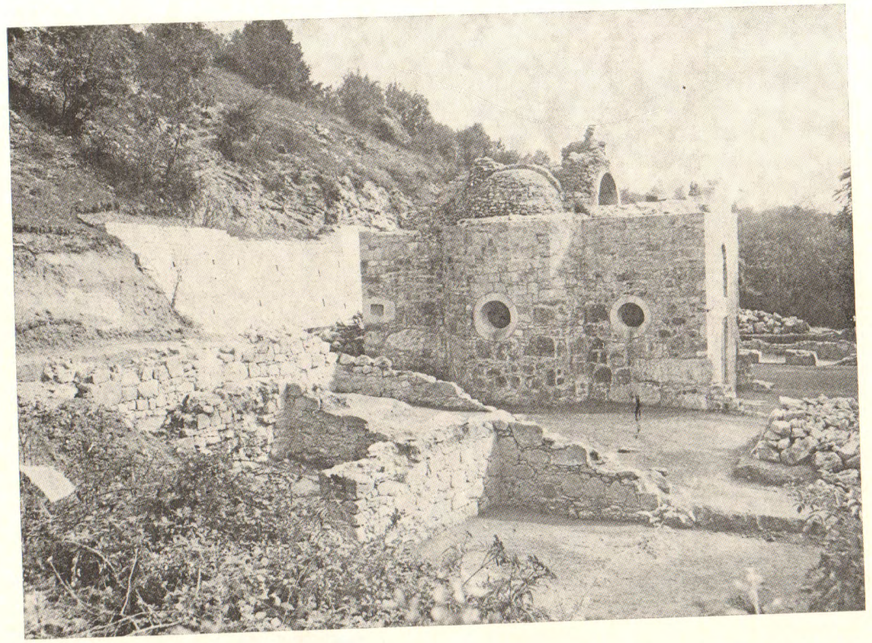

Т. II. 1. Црква са грађевином I. — 2. Грађевине II и III. — Pl. II. 1. Église et bâtiment I. — 2. Bâtiments II et III.

Манастирски комплекс Кастаљан

Бројнији и боље очувани споменици на јужном делу данашње Србије дуго су стварали утисак да је северни део ове Републике, посебно данашња територија ширег подручја града Београда, скоро пуста и без вреднијих споменика културе. Правог разлога за ово иначе нема, јер је познато да су све области на Балканском полуострву, па и ова јужно од Саве и Дунава, почетком VII века насељене словенским племенима. Овде заустављена словенска племена укључују се у историјска и културна збивања и настављају континуирано да живе. Потврду за ово имамо у помињању Београдске епархије на самом почетку XI века, међу осталим епархијама Охридске архиепископије у повељама цара Василија II. Убицирање побројаних цркава унутар Београдске епархије даје не малу територију на којој се интензивно живело и активно учествовало у свим збивањима области којој је Београдска епархија припадала.[1] Касније укључивање ове области у оквире северне краљевине Србије — Regnum Serviae — краља Драгутина крајем XIII века као и уклапање ове области почетком XV века у деспотовину Србију под деспотом Стефаном Лазаревићем — то су све подаци који се морају имати на уму код тражења потврда за неминовно постојање одређених споменика као материјалних сведочанстава о једном дугом времену и порука његових становника који су често мењали врховне господаре, али који су етнички увек остајали јединствени.

На овој територији посебно је маркантна област Космаја где археолошки материјал указује на дубоку културну прошлост. Забележени праисторијски локалитети указују на рано итересовање за ову област и погодности које је она пружала за оснивање насеља, а интензивно коришћење рударских капацитета Космаја омогућили су овом басену посебан економски и културни замах у римском периоду.[2] Културна традиција и богат економски потенцијал трају и користе се и у средњем веку. Занимљиво је да су скоро сва насеља Космаја везана за догађаје на Косову, а по народној традицији се за нека чак помиње и број људи који је послат кнезу Лазару па чак и имена њихових предводника.[3] А пут који је северне области, преко Београда, спајао са Приморјем, давао му је посебну важност и преко трговачких каравана повезивао га са севером, западом и истоком.

Област Космаја је посебно везана за личност деспота Стефана Лазаревића. Народна традиција многе од космајских споменика повезује са његовом делатношћу, а стручна проучавања последњих година многе од ових навода и потврђују. Космај је био омиљено ловиште деспота Стефана а игром случаја и његово последње пребивалиште. Диван обелиск од белог мермера у селу Марковцу и данас чува успомену на место где је деспота задесила смрт.[4]

Скоро да нема насеља на Космају у оквиру чијег атара се не налази бар по један археолошки локалитет а има их и са по неколико. Од осталих локалитета, за нас је овде од посебног значаја локалитет Кастаљан евидентиран у атару данашњег села Неменикућа општине Сопот.

Локалитет Кастаљан познат је у нашој стручној литератури од прве половине XIX века и за првим поменом[5] цитиран је затим у неколи-

[1] Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју Београда, Бгд. 1973, VII—IX.

[2] М. Величковић, Прилог проучавању рударског басена на Космају, Зборник Народног музеја II, Бгд. 1956—1957, 95—117, са наведеном литературом.

[3] Б. Дробњаковић, Насеља и порекло становништва, СЕЗ 46. Бгд. 1930, 52—96.

[4] П. Поповић—С. Смирнов, Два српска натписа на камену из прве половине XV века, Гласник СНД XI, Скопље 1933, 258—261; Г. Томовић, Морфологија ћирилских натписа на Балкану, Бгд. 1974, 104—105.

[5] М. Видаковић, Автобиографија, Гласник СУД XXX, Бгд. 1871, 119.

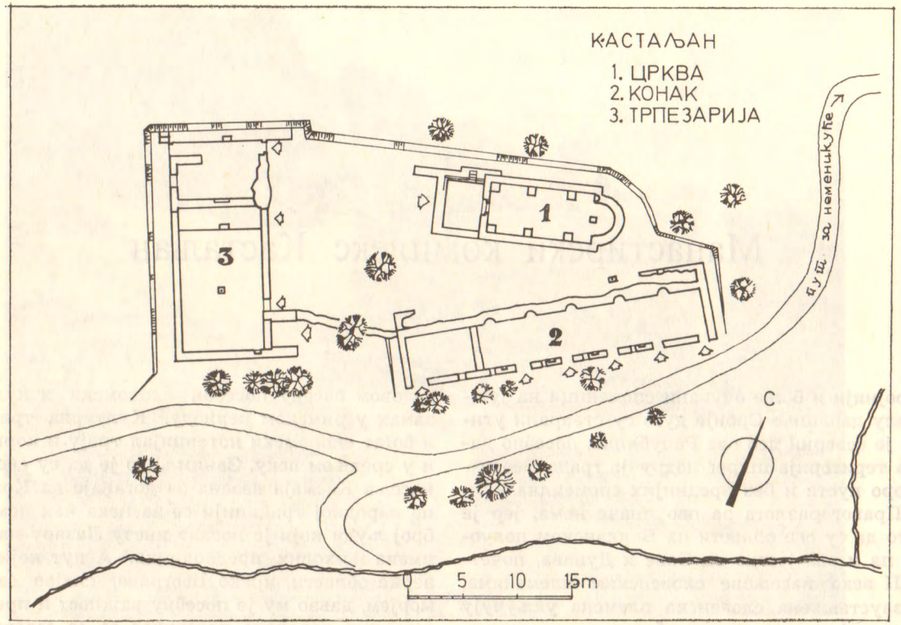

Сл. 1. Манастирски комплекс Кастаљан. — Fig. 1. Complèxe monastique Kastaljan (1 Eglise, 2 Logis, 3 Refectoire).

ко наврата углавном у вези података о остацима цркве, по народној традицији везаној за име деспота Стефана Лазаревића.[6] На самом терену, пре археолошких радова, запажали су се остаци зида грађевине која је пре указивала на профани него религиозни карактер. Због тога је код комплетне обраде података о локалитету било неопходно извршити пробна ископавања како би се одредио његов карактер и време.

Ови радови изведени су 1968. године, а већ њихови резултати указали су да се ради о изузетно значајном локалитету са остацима трију грађевина које су могле да се идентификују као црква, трпезарија и конак. Затим су у неколико кампања настављена систематска истраживања[7] а њихов резултат је постојање значајних остатака манастирског комплекса који данас имају статус споменика културе[8] (сл. 1).

Црква има основу издуженог правоугаоника са полукружном апсидом на источној страни (дим. 12,5×5,88 м.). Са унутрашње стране јужног и северног зида наоса призидана су по три масивна пиластра, грађена од сиге док су остали делови цркве зидани ломљеним каменом. Црква је имала централно кубе, ослоњено на четири масивна пиластра (Т. I, 1). Унутар олтарског простора делимично је очуван стуб часне трпезе, а сама плоча часне трпезе нађена је прислољена на лучни зид апсиде. Унутар цркве као и око њених спољних зидова нађени су делови архитектонске пластике, сви резани у сиги, почев од делова лукова кубета, довратника, оквира прозора, плоча са слепим аркадама, конзола и др. У цркву се улазило са западне стране кроз пролаз који је делимично очуван, као и степеници кроз које се ступало у наос. Припрата је накнадно призидана уз цркву и састоји се из два дела: затвореног дела који је осим пролаза на западу имао и мањи отвор на северном зиду, и отвореног трема чији је простор коришћен за сахрањивање. Плоче постављене преко гробних рака истовремено су служиле и као плочник — прилаз цркви.

[6] М. Милићевић, Кнежевина Србија, Бгд. 1870, 66; Ј. Вујић, Путешествије по Србији II, Бгд. 1902, 191; В. Марковић, Православно монаштво и манастири у Србији, Ср. Карловци, 1920, 141; Вл. Петковић, Преглед црквених споменика у Србији, Бгд. 1950, 1415.

[7] G. Marjanović-Vujović, Kastaljan—Nemenikuće, Arh. pregled 11, 1969, 234—236, ista, Manastir Kastaljan, Arh. pregled 12, 1970, 181—183.

[8] Б. Вујовић, Црквени споменици, 162—164.

Једини остаци фреско декорације нађени су у малој зони источног зида затворене припрате а доста комада нађено је у шуту, такође у овом делу цркве. У шуту којим је затворена припрата била испуњена, нађена су и два скулптурална фрагмента — две стилизоване лавље главе израђене у фином белом мермеру од кога је била израђена и плоча амвона, тордирани стубићи и неки други архитектонски детаљи.

Трпезарија је постављена западно од цркве тако, да на неки начин затвара манастирску порту са ове стране и служи као одбрана читавом простору. Грађена у два нивоа, приземље и спрат,има правоугаону основу дим. 21×8,5 м. За њену градњу врло спретно је искоришћен природни пад стене. Приземна просторија ослања се северном страном на засечену стену, обезбеђену подзидом од ломљеног камена (Т. I, 2). У ову просторију улазило се са истока кроз два пролаза. Већи пролаз био је пресведен полуобличастим сводом грађеним у опеци и резаним комадима сиге, кроз њега се силазило рампом а праг је био опшивен дрвеном гредом. Непосредно уз овај пролаз, али раздвојен зидом налази се други, мањи, кроз који се у просторију силазило директно из простора пред црквом. Спратна просторија била је у нивоу простора пред црквом. Подељена је била на три просторије. Прва је ходник на крајњем северном делу грађевине, израђен на простору где је засечена стена подзидана тесаним каменом. Ова просторија је служила као ходник кроз који се комуницирало на источној страни са црквом а на западној са економским двориштем. Из ходника се улазило у кухињу — „мутвак“ — у којој се in situ очувало ложиште огњишта, док су се свуда около налазили шут и гареж разрушене оџаклије. На западном зиду кујне очуван је прозорски отвор а са спољашне стране на зиду нађени су делови бифоре — капител и стубић. Из простора кухиње, кроз мањи ходник (ширине подзида стене за приземну просторију) улазило се у главну одају — трпезарију. Спратну просторију носила је конструкција од дрвене грађе са главним ослонцем на централни дирек, чија је база очувана in situ у приземној просторији. Осим кроз ходнике и кухињу на северној страни, у главну одају трпезарије улазило се и директно из порте, преко трема. Трем је свакако био дрвен, а његове косе греде носио је камени венац очуван на источној фасади зида.

Налази стубова и делова капитела, који својим мерама и обликом понављају делова бифоре прозора из кухиње, јасно указују да је осветљавање горњег спрата трпезарије било решено низом прозора — бифора.

Конак је постављен јужно од цркве. За њега је исто као код трпезарије искоришћен природни пад терена и његовим савлађивањем, конак је решен у два нивоа — приземље и спрат. Такође, исто као код трпезарије, положај и улога конака свакако је била и затварање прилаза и заштита цркви и манастирском простору са јужне стране. Ово изоловање од спољашнег света појачано је још и накнадно призиданим зидом који је од зида лучног пролаза трпезарије ишао до западног зида конака. Конак има основу издуженог правоугаоника дим. 28,36×5,5 м. Приземни простор је сасвим изолован од спратног дела. Док је први окренут југу, други је окренут северу и везан је за манастирску порту. Доњи, приземни простор подељен је на два дела. На западу је мања просторија са широким отвором за врата и остацима прозорског отвора, која је могла да служи као пријемница. Источни део је издужена просторија која на северном зиду има на правилном растојању у камену изидана 5 огњишта, (Т. II, 1) а на јужном зиду им одговара пет отвора за врата, пет прозорских отвора и пет ниша на унутрашњој страни зида. Данас нема трагова преградама, али пет пута поновљени исти елементи јасно говоре да су ови простори према потреби, могли и посебно да се користе.

У јужном зиду, са унутрашње стране очувани су отвори дрвених греда које су носиле међуспратну конструкцију. Испред горњег дела конака налазио се отворени трем чији су стубови постављени на потпорни зид. Неколико камених база за дрвене стубове очуване су in situ. Да ли је у одређеном моменту и приземна просторија коришћена за смештај калуђера, где је у одељеним ћелијама сваки живео о свом хлебу и соли остаје отворено питање. Строго издвајање приземних просторија и ограничавање њихове употребе само са јужне стране, изван манастирске порте указују да је у одређеном моменту конак својим приземљем коришћен као нека врста хана за трговачке караване који су овуда морали пролазити на свом путу од Приморја ка Београду и обратно.

За изградњу конака, његовог трема, као и преградног зида од трпезарије до конака поремећени су гробови који не припадају манастирској некрополи.

На основу археолошких резултата, архитектонске и стилске анализе објеката, као и архео-

лошког материјала може се закључити да су на Кастаљану постојале три вероватне фазе градње и коришћења простора.

Првој и најстаријој фази припада црква. Већ њена једноставна, издужена основа указује на несумњив утицај рашке школе и XIV век као време настајања. Њено постојање на овоме месту у XIV веку потврдио је и налаз фрагментарно очуваног надгробног споменика чији су делови били накнадно узидани као сполије у мали пролаз трпезарије. У минимално очуваном тексту помиње се као време сахране 1332. година. Значи, у то време се већ око цркве налазила и некропола, која је каснијим грађевинским фазама поремећена. Осим наведене године сахране, овај минимално очувани надгробни споменик даривао нас је још једним значајним податком. Уз годину, помиње се да је сахрањени: „био унук....".[9] Слично сложен текст на надгробном споменику унука кнеза Балдовина, нађеном у цркви св. Николе у Врању[10] дозвољава нам да сматрамо да је и у овом случају положај и значај деде сахрањеног налагао да се он помене. Нажалост, неочуван даљи текст оставља нас без података о имену деде сахрањеног унука те не можемо сазнати ни ко је у ово време имао властелинско имање на источном делу Космаја и ко је саградио на њему цркву.

У другој фази црква је претрпела извесне промене а читав простор је обогаћен једном новом грађевином. То је време почетка XV века, време тек створене деспотовине Србије и великих напора деспота Стефана Лазаревића да јој омогући мир у политичком погледу а уједно загарантује економски развој и омогући културни процват.

Његова градитељска делатност изгледа да је прво била управљена на обнављање затечених цркава,[11] судећи по подацима које нам је саопштио ктиторски натпис митрополијске цркве Успења Богородичиног у Београду[12]. Према новим потребама богослужења а сходно тлу на коме је саграђена, извесне допуне и адаптације претрпела је и кастаљанска црква. На западном делу цркви се додаје припрата која се декорише живописом а њена статичност се појачава додавањем масивних пиластера уз северни и јужни зид наоса, од којих су четири носила централно кубе. На овај начин, црква се издужује за припрату а узвисује и осветљава преко кубета. Обновљена црква у Кастаљану, једнобродна и са куполом, спада у ред оних, нетипичних црквених грађевина, али ипак једновремених и везаних за градитељску моравску школу.

[9] Г. Томовић, Морфологија 49.

[10] Ђ. Радојчић, Црква св. Николе у Врању, Старинар III, 1938, 64.

Простор испред цркве попуњава се једном нозом грађевином, напред описаном као трпезарија, смештеном западно од улаза у цркву. Грађевина се прилагођава терену али се веома водило рачуна о потребама за које се подиже. Зидана је у једном даху, са типичним, мада једноставним, елементима моравског стила, какав се запажа на свим споменицима на Космају везаним за деспотово време. Новоизграђени објекат са преправљеном црквом као капелом у једном одређеном временском периоду служи као летњи двор-летњиковац или ловачка кућа деспоту Стефану Лазаревићу, где је он, после својих уобичајених и омиљених ловачких шетњи са својом свитом могао да се заустави, одмори, па чак и да проведе извесно време. Њиме се деспот служио све до изградње Павловца, који је у непосредној близини Кастаљана, на истој страни Космаја.

Трећу фазу градње и коначно убличавање простора у манастирски комплекс Кастаљана, диктирали су посебни услови. Наиме, пропашћу јужних српских земаља и надирањем Турака све више ка северу, било је неопходно изнаћи што више погодних места за смештај монаха из угрожених манастира. По својим географским и климатским условима Космај је пружао идеалне услове. У вези са овим, Кастаљан уз цркву и летњи двор који се претвара у трпезарију, добија и конак. Други манастирски комплекс настаје у Тресијама,[13] а у селу Бабама, остаци цркве триконхозне основе на локалитету Точак дозвољавају да претпоставимо да је и овде могао да постоји манастир.[14] По народном предању манастирски остаци се налазе још и у Сибници, као и у Ропочеву на локалитету Анатема.[15] У то време осим на Космају, манастири су били у Винчи,[16] Сланцима,[17] а у Мислођини је пре неколико година откопана црква манастира св. Христифора из истог времена.[18] Читава територија деспотовине била је испуњена манастирским пунктовима који су не само стециште избеглих калуђера већ

[11] Највећа градитељска делатност деспота Стевана Лазаревића била је управљена обнављању и утврђивању нове српске престонице Београд. Међутим, нас у овом раду интересује само она градитељска активност из времена деспота која је везана за култне објекте.

[12] Б. Вујовић, Натпис деспота Стефана Лазаревића, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад 1969, 175—187.

[13] К. Јовановић. Две старе цркве у Космају, Старинар III, и. г. 1908, 173—183.

[14] Б. Дробњаковић, Насеља 54.

[15] Ibid., 88.

[16] М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд. 1928, 159—169.

[17] Б. Вујовић, Црквени споменици, 313 са наведеном литературом.

и места где се интензивно настављају културне делатности, уз јаке традиције Моравске школе.

Живот у Кастаљану одвијао се у доста скученом простору манастирске порте и економског дворишта смештеног западно од трпезарије, преко које се и повезивао са портом. Сам конак је био тако грађен, да је врло вероватно од самога почетка, како је напред речено двојако коришћен. Спратне просторије са тремом служиле су калуђерима, а приземне просторије су биле строго издвојене и користиле су се за коначишта многим караванима које је пут од Приморја водио ка Београду и обратно. У једном моменту, ова издвојеност је чак подвучена градњом зида од трпезарије до конака који је манастирску порту потпуно и сасвим затварао.

Података о манастиру Кастаљану нема у нашим средњовековним изворима. Први помен датира из 1560. године када се у турском попису, у оквиру села Горњи Тргочевић помиње манастир св. Ђорђа са десет калуђера.[19] Х. Шабановић је у обради података из турских пописа село Горњи Тргочевић идентификовао са данашњим селом Неменикуће на Космају.[20] У оквиру села Неменикућа нема ни једног другог локалитета који би овоме податку више одговарао, тако да цркву у оквиру манастира Кастаљана можемо слободно узети да је била посвећена св. Ђорђу.

Немили догађаји који су задесили Србију крајем XVII века погодили су и манастир Кастаљан. Повлачење српског живља после аустријске окупације изазвало је велика померања становништва те се ово време може сматрати као време у коме је манастир запустео. Можда се чак и година 1693. записана на једној плочи од сиге, која је нађена у шуту око трпезарије, сме сматрати као година у којој су се одиграли последњи догађаји у манастиру.

Гордана МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ

[19] Х. Шабановић, Турски извори за историју Београда, Београд 1964, 328, са напоменом 13.

[20] Исто.

COMPLEXE MONASTIQUE KASTALJAN

Plus nombreux et mieux conservés, les monuments du Sud de la Serbie d'aujourd'hui ont longtemps contribué à entretenir la conviction erronnée que le Nord de cette république — surtout sa partie qui englobe largement Beograd — est presque démuni de monuments culturels de valeur. On ne peut invoquer aucune raison valable pour justifier cet état de chose car on sait que dès le début du VIIe siècle les tribus slaves se sont définitivement installées dans toutes les régions de la péninsule balkanique.

Dans ce territoire, la région de Kosmaj — liée à la personnalité du despote Stefan Lazarević — est surtout remarquable. C'est aux activités de ce despote que la tradition populaire attribue un grand nombre de monuments de Kosmaj. Pour nous, la localité de Kastaljan, aujourd'hui dans la circonscription du village Nemenikuća, est d'une importance particulière.

Dans notre littérature scientifique, la localité de Kastaljan est connue depuis la première moitié du XIXe siècle et sera citée plus tard et à plusieurs reprises surtout dans les données concernant les vestiges de l'église.

A la suite de fouilles systématiques, entreprises plusieurs fois on a découvert d'importants vestiges d'un complexe monastique (fig. 1) auquel on a attribué aujourd'hui le statut de monument culturel. Trois bâtiments, propres à la vie monastique: l'église, le réfectoire et le logis des moines ont été découverts dans le cadre du complexe monastique. — Le plan de l'église est un rectangle étiré de 12,5 m × 5,88 m avec abside semi-circulaire sur le côté Est. A l'intérieur, sur les murs Sud et Nord du naos sont accolés trois pilastres massifs en tuf calcaire alors que les autres parties de l'église sont exécutées en pierre cassée. Sa coupole centrale surélevée par un tambour reposaient sur quatre pilastres (fig. 2). Une colonne partiellement conservée de la Sainte table a été découverte dans l'emplacement de l'autel alors que la table même était appuyée sur le mur semi-cylindrique de l'abside. Dans l'église et sur son pourtour on a trouvé un grand nombre de fragments de plastique architecturale, sculptés dans le tuf calcaire.

On entrait dans l'église du côté Ouest par un narthex construit ultérieurement et composé de deux parties: d'un porche découvert où se trouvaient les tombes des supérieurs et d'une partie close qui, outre une entrée sur le mur Ouest en disposait d'une plus petite sur le mur Nord.

Les seuls vestiges de fresques ont été trouvés in situ dans la zone inférieure du mur Est du narthex (partie close) alors qu'on nombre considérable de plaques détachées étaient éparpillées dans le narthex où, parmi les débris on a trouvé deux fragments sculpturaux — deux têtes de lions stylisées, sculptées dans un beau marbre blanc. La dalle de l'ambon, un fragment de fût torse et quelques fragments de plastique architecturale étaient exécutés dans ce même marbre.

— Le réfectoire implanté à l'ouest de l'église clôturait le préau de ce côté tout en servant à la défense du complexe monastique. Il comprenait deux niveaux, le rez-de-chaussée et un étage. Son plan

rectangulaire est de 21 m × 8,5 m. La pente naturelle du rocher fut habilement mise en valeur lors de sa construction. On accédait au rez-de-chaussée, qui était en même temps pièce sous-terraine, du côté Est par deux passages (fig. 3).

L'étage, au niveau de l'église est divisé en trois pièces: la première — le couloir assurait la communication par le côtà Est avec le préau notamment avec l'église et par le côté Ouest, avec la cour de service. Il se prolongeait dans la cuisine où le foyer du chauffoir et les vestiges d'une fenêtre géminée sur le mur Nord se sont conservés in situ. Un couloir étroit reliait la cuisine à la pièce principale — le réfectoire. Outre cet accès du côté Ouest — par le couloir et la cuisine — on pouvait aussi entrer dans le réfectoire du côté Est en passant directement par l'appentis.

— Le logis est situé au sud de l'église. Comme pour le réfectoire, ici aussi, les bâtisseurs ont profité de la pente du terrain. Le logis, tout comme le réfectoire tenait lieu de clôture au préau et par sa hauteur, de corps de défense aussi. Sa base est un rectangle étiré de 28,36 m × 5,5 m. Tout le rez-de--chaussée est complètement isolé de l'étage. Les embrasures du premier donnent sur le Sud alors que le deuxième accède directement au préau. Le rez-de--chaussée est divisé en deux surfaces inégales dont une plus petite à l'ouest qui pouvait servir d'office de réception et une plus grande et plutôt longue à l'est avec, sur son mur Nord, cinq foyers en pierre disposés à espaces réguliers. Face à ces cinq foyers on trouve sur le mur opposé Sud, cinq embrasures de porte, cinq de fenêtre et cinq niches. Quoiqu'il n'existe aucune trace de cloisonnement, la répétition de cinq parties égales permettant un usage indépendant laisse supposer qu'en certaines occasions cinq pièces séparées pouvaient être affectées à des usages divers.

Les trous d'appui de la charpente du plancher se sont conservés sur la partie intérieure du mur Sud du logis. Devant l'étage se trouvait un appentis dont les poteaux reposaient sur des socles de pierre dont certains ont été trouvés in situ. La stricte division du rez-de-chaussée et de l'étage et l'accès aux pièces du rez-de-chaussée exclusivement par le côté Sud indiquent qu'à certaines périodes cette partie du logis devait servir d'auberge aux caravanes qui dans leurs voyages entre le littoral et Beograd empruntaient la route qui passait par là.

En se basant sur les résultats des fouilles, sur les analyses stylistique et architecturale ainsi que sur le mobilier archéologique on peut conclure qu'il y a eu probablement trois étapes de construction et d'usage des lieux.

L'église appartient à la première étape. Son plan, simple et allongé indique clairement l'influence de l'école de Raška et du XIVe siècle (celui de son édification) ce que confirme le fragment d'une pierre tombale sur lequel est conservée l'année de l'enterrement, 1332. A cette époque donc, une nécropole grandissait autour de l'église, perturbée plus tard par les constructions ultérieures. On peut considérer qu'à l'origine l'église et sa nécropole faisaient partie de la propriété du feudataire.

Au cours de la deuxième étape, l'église subit des modifications et toute la localité s'enrichit d'un nouveau bâtiment. C'est le début du XVe siècle, l'époque du tout nouveau despotat de Serbie et des grands efforts déployés par son despote pour lui assurer la paix tout en lui garantissant le développement économique et l'épanouissement culturel.

Il paraît, d'après les données fournies par une partie de l'inscription (récemment découverte) du donateur de l'église métropolitaine de l'Assomption de la Vierge de Beograd, que ses vertus de bâtisseur se sont appliquées d'abord à la réfection des églises existantes. Suivant les nouvelles exigences de la liturgie et la nature du terrain sur lequel elle fut édifiée à l'origine, l'église de Kastaljana subit des modifications et des agrandissements. Sur la partie Ouest elle construit le narthex attenant, décoré de fresques et renforce sa stabilité en encastrant des pilastres dont quatre porteront le tambour et la coupole centrale. De cette manière l'église devient plus longue — par le narthex attenant — et sa hauteur augmente de celles du tambour et de la coupole ce qui en même temps améliore l'éclairage à l'intérieur.

L'espace situé devant léglise se voit doté d'un nouveau bâtiment — du réfectoire, construit d'un seul trait avec les éléments types du style simple de Morava tel qu'on le rencontre dans tous les autres monuments de Kosmaj. Le nouveau bâtiment et l'église rénovée en chapelle servaient dans une période déterminée de palais d'été ou maison de chasse au despote Stephane qui pouvait s'y arrêter, se reposer et même passer un certain temps en compagnie de sa suite après les parties de chasse habituelles et fortement appréciées.

L'espace situé devant l'église se voit doté d'un définitif du complexe monastique que nous appelons aujourd'hui Kastaljan ont été dictés par des conditions particulières. La chute des territoires Sud de la Serbie et la pénétration des Turcs vers le nord imposaient d'urgence le besoin de trouver le plus grand nombre possible de localités pour l'installation des moines en provenance des régions menacées. De par sa situation géographique et son climat Kosmaj offrait des conditions favorables à cet effet. Conformément à cette nécessité, Kastaljan avec son église et le palais d'été, transformé en réfectoire, se voit doté d'un logis. Un autre complexe monastique s'élève à Tresija dans le village Babe et les vestiges d'une église triconque dans la localité Točak laissent supposer que là aussi pouvait exister un monastère. D'après la tradition populaire des vestiges monastiques se trouvent aussi à Sibnica ainsi qu'à Ropočevo dans la localité Anatema. A cette époque, outre les monastères de Kosmaj il en existait aussi à Vinča, Slanci ainsi qu'à Mislođin où l'église du monastère de St. Christophe est mise au jour depuis quelques années. Tout le territoire du despotat était couvert d'un réseau de monastères qui étaient non seulement le refuge des moines mais celui aussi où se perpétuait intensivement l'activité culturelle qui entretenait une forte tradition de l'école de Morava.

Il n'existe aucune mention du monastère Kastaljan dans nos sources historiques médiévales. La première provient d'un inventaire turque de 1560 qui mentionne le monastère de St. Georges et ses dix moines dans le cadre du village Gornja Trnava. Le village Gornji Trgočević est identifié au village actuel Nemenikuće et dans le cadre de ce village il n'existe aucune autre localité excepté Kastaljan que les données permettent de rattacher au monastère de St. Georges.

Les événements survenus en Serbie au XVIIe siècle se sont répercutés à Kastaljan. L'exode de la population serbe devant l'occupation autrichienne a provoqué de grands déplacements et l'abandon d'un grand nombre de localités. Peut-être que l'année 1693 gravée sur une plaque de pierre trouvée dans les débris près du réfectoire pourrait être considérée comme celle qui marqua les derniers événements monastiques.

Gordana MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ

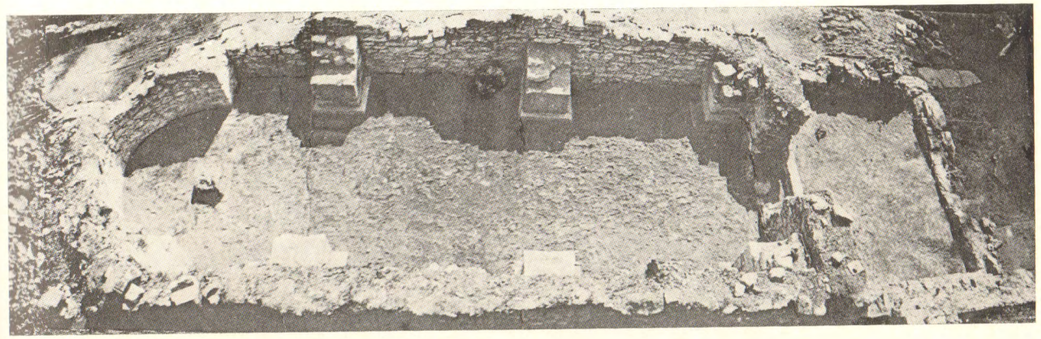

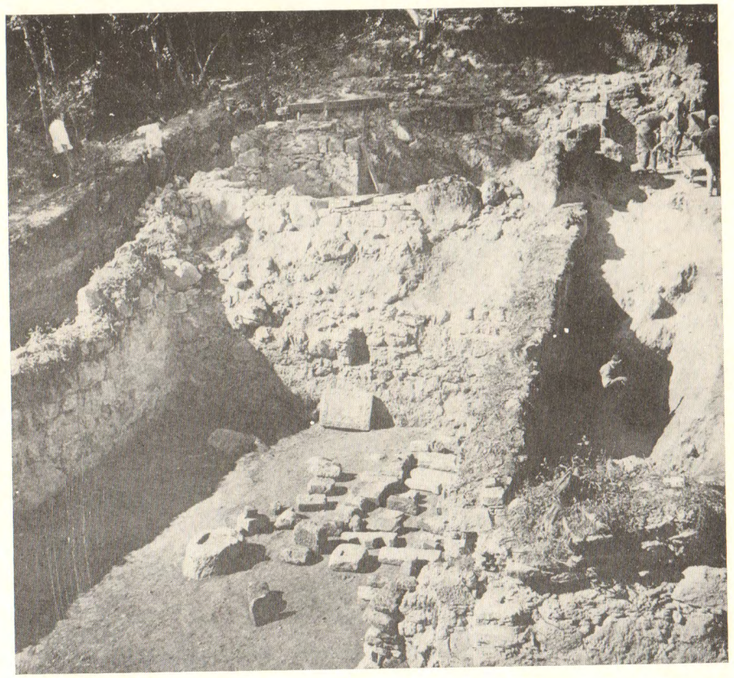

Т. I. 1. Основа цркве на Кастаљану. — 2. Трпезарија, приземна просторија и кујна. — Pl. I. 1. Vue de l'église à Castaljan. — 2. Réfectoire, rez-de-chauss_e et cuisine.

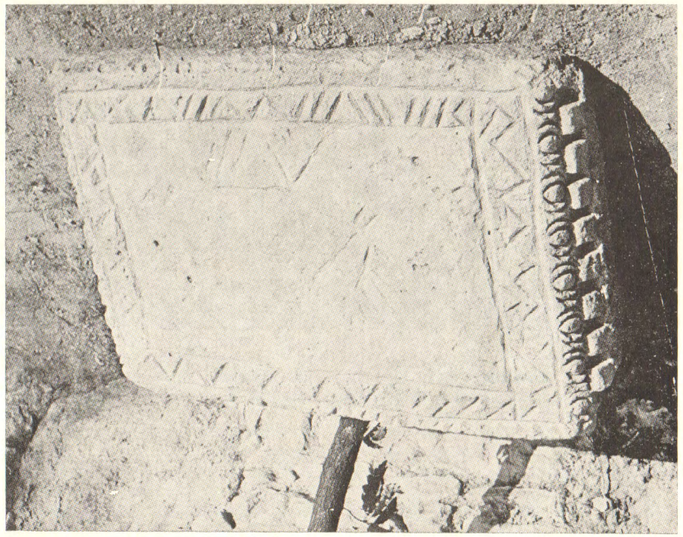

Т. I. 1. Конак, деталь огњишта. — 2. — Часна трпеза. — Pl. II. 1. Logis, detail du foyer. — 2. La Sainte table.

Симболични прикази ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација

У атару села Дрмна, на локалитету Галовац, нађена су 1977. године два фрагмента једне Митрине иконе.[1]

Фрагмент А — највећа очувана висина је 13,5 см, највећа ширина 9 см. Висина доњег оквира на аверсу износи 1,8 см, а на реверсу 3,5 см.

Фрагмент В — највећа очувана висина је 12,5 см, највећа ширина 11,5 см. Висине доњег оквира, на аверсу и на реверсу, исте као на фрагменту А. Дебљина иконе је износила 5 см.

Икона је била израђена од крупнозрног белог мермера који је полиран са обе стране плоче.

Фрагмент А — аверс (Т. I, 1). Очувано је једно цело и једно фрагментовано поље доњег фриза са остацима сцене тауроктоније изнад њих. Сцена тауроктоније је била израђена у техници пробијања. Очувано је стопало ноге левог дадофора, задња десна нога бика и остаци Митриног десног стопала на нози бика. По положају ноге бика и Митриног стопала закључује се да је бик потпуно легао на земљу са уназад испруженим задњим ногама.

У првом пољу доњег фриза, димензија 4×7,5 см, у врло високом рељефу приказана је у стојећем ставу, en face, мушка фигура обучена у кратак опасани хитон. У сумарној обради косе назире се радијални венац. Десна подигнута рука је шаком и подлактицом изведена на оквирном делу иконе и то у плићем рељефу. Лева рука је оштећена. Очуван је део лакта. У овој фигури можемо препознати младићског Митру који подигнутом десном руком поздравља свет. У следећем пољу је био приказан Митра на бику. Од Митрине фигуре је очуван само део залепршане хламиде, а од бика задња десна нога.

Фрагмент В — аверс (Т. I, 2). У високом рељефу, сумарне обраде, приказан је свети обед. Фигуре су прилично обијене. У левој фигури, обележеној фригијском капом, можемо препознати Митру. Десна фигура, обијеног лица, је Сол. Сол је обучен у драпирани хитон. У левој руци, савијеној у лакту и ослоњеној на трпезу, он држи кантарос. Леву бочну страну сцене ограничава стабло неке биљке са сумарно обрађеном кратком лиснатом крошњом. Горња половина десног граничника је обијена те је неизвесно да ли се и на овој страни налазило стабло. Од следеће сцене очуван је само потколени део са стопалом десне ноге. По положају ноге и аналогним приказима може се закључити да је у наставку следила сцена апотеозе.

Од сцене тауроктоније, на овом фрагменту је очуван само део масивног тела змије.

Фрагмент А — реверс (Т. II, 1). У сасвим плитком рељефу који подсећа на цртеж приказан је бик у десном профилу. Недостаје му задњи део. Бик је приказан у галопу, веома реалистички.

Фрагмент В — реверс (Т. II, 2). На очуваном делу је приказана масивна змија у десном профилу. Недостаје јој задњи део. Са снажно извијуганим

[1] Оба фрагмента су случајно нађена приликом обраде земље. Налазач је влсаник имања Жарко Миљковић. По подацима налазача, а према писменој забелешци Милана Пиндића, кустоса Народног музеја у Пожаревцу, на месту налаза су констатовани, на дубини од 30 см, остаци једног зида. Зид дебљине сса 60 см пружа се у правцу северозапад-југоисток. Зид је грађен од опека и камена везаних кречним малтером. Фрагменте иконе је откупио Народни музеј у Пожаревцу. Љубазношћу колеге Пиндића омогућено ми је да објавим овај налаз.

телом змија уздиже главу високо изнад тла. На средњем делу њеног тела плитким рељефом у виду цртежа приказано је крило.

И поред тога што главни део иконе недостаје очувани фрагменти, у склопу добро познате и шаблонизиране Митрине иконографије, омогућују њену реконструкцију у основним цртама. Налазиште припада градској територији колоније Виминација, где је присуство Митриног култа већ потврђено.[2] Међутим, оно што представља новину не само за територију Виминација већ и за цело подручје Горње Мезије је уметничка обрада иконе и прикази на реверсној страни плоче.

Иконе рађене у техници пробијања нису до данас познате у овој области. Територијално најближу сачувану аналогију представљала би у овој техници обрађена икона из Тракије са налазишта Куртово—Конаре.[3] Разлике се уочавају у распореду споредних сцена које прате и бочне стране иконе. Осим тога, икона из Тракије је обрађена само са једне стране.[4]

На основу незнатних остатака главне сцене можемо закључити да наша икона није имала приказе споредних сцена на бочним странама. Евидентно је да је био приказан Митра тауроктон у присуству дадофора. Од животиња, учесница у тауроктонији, очувана је фрагментарно само змија. Присуство пса се може са сигурношћу претпоставити јер је он обавезни учесник у тауроктонији на свим регистрованим иконама. Присуство скорпиона је неизвесно. Он је често изостављан на иконама из источних области југоисточне Европе. Присуство гаврана, које се сматра обавезним, може се, такође, претпоставити (сл. 1).

У овој техници рада, када су приказане фигуре рађене техником пробијања логично је претпоставити постојање горњег фриза или ширег горњег оквира на икони. Међутим, сва даља разматрања у вези решења горњег дела иконе била би произвољна. Може се једино претпоставити, у случају да је постојао горњи фриз иконе да је и он на реверсу био обогаћен иконографским приказима.

Симболични прикази на реверсу доње зоне иконе представљају новину у односу на иконографску обраду Митриних споменика који су до данас познати на територији Горње Мезије. Новина се огледа не само у реверсној обради плоче већ и у одбиру животињских симбола. Реконструкцијом приближне димензије основе иконе добија се њена ширина од сса 24 см. На тај начин реконструисан је простор за приказ још једног, највероватније опет животињског симбола.[5] Тако би на реверсу иконе, праћени с лева на десно, следили непознати симбол, крилата змија и бик. Због недостатка аналогних икона једино се анализом симболичних значења змије и бика, а у контексту опште митраистичке иконографије и теологије, може претпоставити ликовни израз симбола који недостаје.

Змија је по правилу приказивана у оквиру сцене тауроктоније где представља активног учесника или пасивног посматрача овог чина. Одвојено од групе тауроктоније змија прати приказ Митре епифиата и Митре таурофора. Приказивана је и у сценама светог обеда како пије течност из суда око кога је обмотана. Јавља се у заједници са petra genetrix, deus Aeternus, Aion и Oceanus. Поред наведених постоји и низ веома различитих приказа змије као што су претставе — змија, кратер, лав — или само змија и лав.[6] У свим тим приказима змија је означавала симбол позитивних снага. У теолошкој интерпретацији животног циклуса и у другим, митраизму савременим религијама, змија је имала сличну улогу.

У грчкој религији змија је интерпретирана као симбол креативних снага природе. Њена заштитничка улога је фиксирана у иконографији богиње Атене. Змија је као Agathos Daimon била чувар душа покојника. Пратила је иконографски приказ Хермеса, Асклепија и Хигије, а имала је значајно место и у хтонском култу Деметре. У изворном хебрејском миту о Великој мајци помиње се ветар који је у облику змије оплодио Велику мајку. Она се након тога претворила у птицу која је снела јаје света. Око јајета се обавила змија и чувала га је све док се није излегло.[7] У територијално локализованом култу који је погрешно назван кутлом Подунавских коњаника, змија је имала соларни карактер и представљала је допуну или замену лунарне богиње.[8]

У текстовима Старог завета позитивна снага змије, као ватрене и космичке силе са заштитничким карактером, помиње се чак и у време оштрих осуда идолопоклонства.[9] Мудросне књиге помињу брзу змију као персонификацију космичке рушилачке силе.[10] Могуће да се и у овом тексту мисли на ватрену космичку снагу као рушилачки елемент, јер у текстовима Старог заве-

[2] Љ. Зотовић, Митраизам на тлу Југославије, Београд 1973.

[3] M. J. Vermaseren, CIMRM II, бр. 2338, сл. 650. распореду споредних сцена које прате и бочне стране иконе. Осим тога, икона из Тракије је обрађена само са једне стране.[4]

[4] Иконе рађене у овој техници познате су и у Дакији, али су све очуване само у фрагментима.

[5] При реконструкцији доње ширине иконе руководили смо се приказима сцена на аверсу где је сцена апотеозе свакако била последња у низу. Ако на реверсној страни плоче, уз претпоставку неке симетрије, одузмемо ширину бочног оквира који је очуван десно од бика, онда на реконструисаном простору остаје место само за један симбол.

[6] M. J. Vermaseren CIMRM I, II, s. v. snake.

[7] R. Graves R. Patai, Hebrejski mitovi, Zagreb 1969, 29.

[8] Lj. Zotović, Les éléments orientaux dans le culte des cavaliers danubiens et quelques nouvaux aspects de ce culte. Homages à Marten J. Vermaseren, vol. II. Leiden 1978, 1351 и д.

[9] Библија, Стари и нови завјет. Загреб 1974. Бројеви 21, 8—9: „И Господ рече Мојсију начини змију ватрену и метни је на мотку, и кога уједе змија нека погледа у њу оздравиће".

[10] Стари завет, Књиге мудрости, 26, 13.

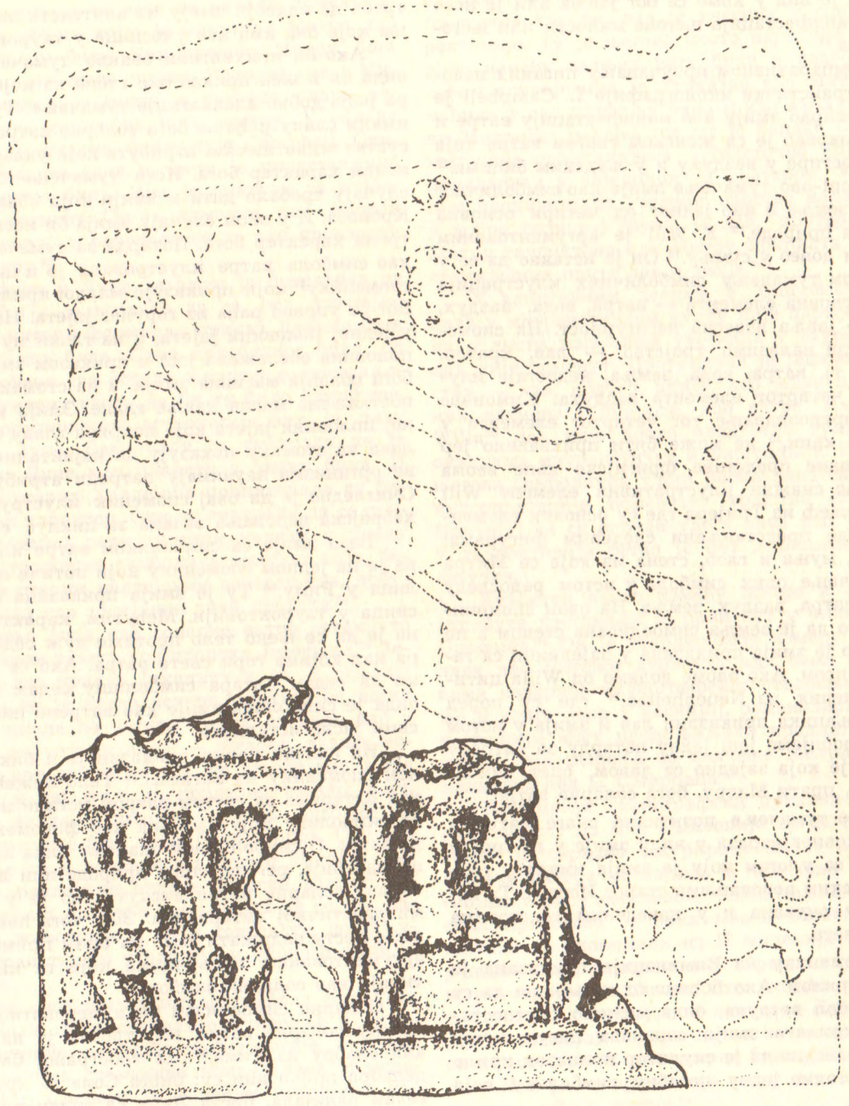

Сл.1. Реконструкција предње стране иконе. — Fig. 1. Reconstruction de la face principale de l'icone.

та ватра је вид у коме се бог јавља али је исто тако и манифестација његове милости или његовог гњева.[11]

У компаративном проучавању писаних извора и митраистичке иконографије L. Campbell је интерпретирао змију као манифестацију ватре и идентификовао је са женском снагом ватре која се распростире у ваздуху и у људским бићима.[12]

Cumont-ово тумачење змије као симболичног приказа земље и као једног од четири основна феномена природе,[13] E. Will је аргументованим примером довео у сумњу.[14] Он је истакао да се у Кимоновом тумачењу симболичних илустрација четири основна елемента — ватра, вода, ваздух, земља — јавља извесна несигурност. На споменицима где налазимо тројство — лав, кратер, змија — тј. ватра, вода, земља, недостаје илустрација четвртог елемента ваздуха. Кимоново опрезно препознавање тог четвртог елемента у Митриној капи,[15] не може бити прихваћено јер су изоловане представе фригијске капе веома ретке. Као снажан илустративни елемент Will наводи рељеф из Тријера где су основни елементи природе представљени следећим фигурама: ваза, лав, муња и глоб, стена из које се Митра рађа. Значење ових симбола у истом редоследу је: вода, ватра, ваздух, земља. На овом споменику је јасно да је земља симболисана стеном а не змијом јер је змија приказана у заједници са гавраном и псом. Ако овоме додамо од Willa цитирани споменик из Neuenheima,[16] где су поред Митре коњаника приказани лав и змија у истом покрету, добијамо још једну потврду за ватрену улогу змије која заједно са лавом, опет симболом ватре, прати Митру, бога соларне ватре.

Овакво тумачење позитивне снаге ватре и њеног ликовног израза у виду змије у потпуном је складу са улогом коју је змија имала у разним паганским веровањима старог Истока. Та веровања су очувана и у наведеним текстовима Старог завета.

На споменику из Виминација приказана је змија са крилом. Ако пођемо од чињенице да су крила симбол ваздуха, онда можемо претпоставити да крилата змија означава пнеуматичку ватру. Очигледно да је скулптор приказом крила хтео да истакне једну посебну симболику која треба да издвоји змију из контекста оног значења које она има као учесница у тауроктонији.

Ако би прихватили овакво тумачење змије онда би и њен приказ око стене из које се Митра рађа добио адекватније тумачење. Ту би онда имали слику рађања бога соларне ватре уз присуство животињског атрибута који указује на основни карактер бога. Исто тумачење би у том случају требало дати и змији која обавија тело Кроноса. И у овом случају змија би истицала ватрени карактер бога. Потврда за тумачење змије као симбола ватре илустрована је и на једном споменику[17] који приказује младог крилатог бога. Бог се управо рађа из горућег јајета. Ноге су му у једној половини јајета, а на глави му је друга половина обележена још и приказом змије. Тело бога обавија масивна змија, а на стомаку бога је постављена маска лавље главе. Змија на ватреној половини јајета која покрива главу и приказ лава на стомаку показују да најважније делове организма заузимају ватрени атрибути бога. Очигледно је да овај споменик илуструје стара хебрејска веровања везана за циклус стварања.

Веза змије са симболиком ватре илустрована је на једном споменику који потиче са Есквилина у Риму.[18] Ту је змија приказана као учесница у тауроктонији. Међутим, карактеристично је да се њено тело протеже дуж седам олтара над којима гори света ватра. Ако се потсетимо да седам олтара симболишу седам планета, онда је симболика змије као ватрене пнеуме сасвим јасно истакнута.

На сличан начин приказан је и бик на једном споменику из Sárkeszi.[19] Тело лежећег бика над олтарима са светом ватром истиче несумњиво симболику коју има бик као феномен соларне ватре. О симболичном значењу бика као творца материје, регенератора природе или ликовног израза соларне ватре дискутовано је у бројној митраистичкој литератури. Због тога ћемо се на овом месту задржати само на оним примерима и аргументованим закључцима који га интерпретирају као соларни симбол.

Соларни симболизам бика, вероватно опет у смислу соларне ватре, илустрован је на једном канделабру из Рима.[20] На тространој бази канделабра приказани су: биста Сола са круном од седам радијала, биста Луне са српом полумесеца у коси и бик у ходу на десно. Заједница бика са Солом и Луном јасно означава његов соларни аспект. Овакву везу бика са соларним звездама детаљно је разрадио Campbell. Као илустративни пример те везе он наводи фреску из Dura Europos[21] на којој је приказан Митра као јахач на белом бику. Бик преноси Митру, бога ватре, преко небеског океана. Ватрена снага Митре садржана је у сунцу а ватрена снага космичког бика садржана је у месецу. У складу са иранским идејама, закључује Campbell, Сунце има највиши ранг и често је представљано главом рогатог бика. Бик је сматран за најбожанскији елемент. Он је тумачен као „творац материје света“ и веровало се да сам производи мушку ватру.[22]

Веза бика и Луне детаљно је разрађена од Cumonta.[23] Он је истакао да се под утицајем иранских митова формирао приказ Лунине биге коју вуку два бика. Семе првобитног бика, од кога су рођене све остале животиње, постављено је у лунарну сферу да би ту било очишћено. Према теоретичарима астрологије бик је знак уздизања Луне. Вавилонци су сматрали да је боравиште Луне као планете у знаку бика. И астролози старих Халдејаца приписивали су бику соларни карактер. Они су сматрали да се сунце у пролећној равнодневици налази у знаку бика.[24] Астролошка симболика римског доба, базирана на старим халдејским веровањима, преузела је бика као зодијачки знак пролећа.[25]

Значење бика као соларне ватре истакнуто је и у Старом завету код пророка Језекиља.[26] Језекиљ је дао приказ Јахвиних кола. У огњеној светлости он је видео четири приказе од којих је свака имала по четири крила, стопала као у телета и по четири лица — људско, лавље, волујско и орловско. Очи су им гореле као жива угљевља и тај огањ је пролазио између њих.

Није случајно што је Језекиљ одабрао за своје сновиђење баш лава, бика и орла. Све три животиње су у веровањима старог Истока симболисале различите видове небеске ватре.[27] Из овог и других примера произилази да се још само једна животиња, у овом контексту, појављује у митраистичкој теологији и иконографији, а то је лав.

Улога овог животињског симбола још увек није добила своје адекватно тумачење у оквирима Митрине теологије и митологије. У групи митраистичких споменика приказ лава је релативно чест. Срећемо га у већим митрејима као самостални скулпторални приказ. На рељефним иконама, посебно оним из источних области југоисточне Европе, лав је учесник у сцени тауроктоније. Ту је његово место најчешће фиксирано између задњих ногу бика и дадофора. У ређим случајевима је приказан као Митрин помоћник у савлађивању бика и као аколит у сцени Митриног рађања где му је пандан Океан. У источним провинцијама југоисточне Европе је приказиван у заједници са кратером. У западним провинцијама Римског царства налазимо га у добро познатој групи — лав, кратер, змија. Митру тауроктона или Митру ефипиата у ређим случајевима прате лав и змија.[28]

У капиталним делима F. Cumonta[29] улога лава у митраистичком култу није одређена. Чак ни у листи животиња учесница у тауроктонији лав није поменут. Протумачен је једино у тројству — лав, кратер, змија, као један од основних елемената природе, као ватра. Ни код E. Willa[30] лав није добио адекватно тумачење у оквирима митраистичке иконографије. И овде је његова симболична улога посматрана са аспекта интерпретације поменутог тројства елемената. Покушај да се одреди улога лава као учесника у тауроктонији остао је без дефинитивног закључка.

Директан однос између Митре и лава као атрибута постављен је први пут у чланку René Dussauda.[31] Он је утврдио везу између Митре и лава као његовог атрибута али само у границама изворног иконографског стварања. Значење и улога лава у каснијој, романизираној иконографији нису представљали предмет његовог рада. Прва решења за значење Митриног лава налазимо код L. Campbella.[32]

Најстарији иконографски прикази Митре и лава потичу из II и I миленија пр. н. е. R. Dussaud[33] је обрадио ажуриране плоче апотропејског карактера на којима је приказан Митра са својим атрибутом лавом. Анализом иконографских представа са ових плоча Dussaud је закључио да споменици из II миленија потврђују учешће лава у жртвеном обреду који Митра врши над светим биком. Ово учешће лава је илустровано и на појасној плочи из Лувра на којој је приказан Митра дечак како напада бика са задње стране, док испред бика лежи одрасли лав. Лав је отворио своје чељусти, спреман да узме учешће у жртви.[34]

---

11 Стари завет, Постојање 15, 7; Излазак 3, 2; 13, 21; 15, 1—19; 19, 18; 24, 17; Псалми 104, 3—4; Језекиљ 1, 4; Макабејци II, 1, 18—23.

12 L. Campbell, Mithraic iconography and ideology.

13 F. Cumont MMM I, 101.

14 E. Will, Le relief cultuel gréco — romain. Paris 1955, 405—406.

15 F. Cumont MMM I, 116.

16 M. J. Vermaseren CIMRM II, бр. 1289, сл. 338.

17 M. J. Vermaseren CIMRM I, бр. 695, сл. 197.

18 Ibid., бр. 368, сл. 106.

19 M. J. Vermaseren, CIMRM II, бр. 1815, сл. 469.

20 M. J. Vermaseren, CIMRM I, бр. 508; F. Cumont MMM II, бр. 59, сл. 55.

21 L. Campbell, op. cit., 257, 7d, сл. 25.

22 Ibid., 248, 7a2.

23 F. Cumont MMM I, 126—128.

24 Ibid., 201.

25 F. Cumont, Les religions orientales dans le paganisme Romain. Paris, 1929, 45, н. 7.

26 Стари завет, Језекиљ, 1, 5—27.

27 Посебно за значење бика у најстаријим веровањима Оријента уп. G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale I, Paris, 1927, 281—283.

28 За наведене случајеве уп. M. J. Vermaseren CIMRM I, II, s. v. lion; E. Will, op. cit., s. v. lion.

29 F. Cumont MMM I, II; Les mysteres de Mithra; Les religions orientales dans le paganisme Romain.

30 E. Will, op. cit.

31 R. Dussaud, Anciens bronzes du Louristan et cultes Iraniens. Syria XXVI, 1949, 196 и д.

32 L. Campbell, op. cit.

33 R. Dussaud, op. cit., 219.

34 Ibid., сл. 12.

У I миленију је веома распрострањен тип бога или хероса „господара лавова“ и то у најразличитијим срединама. Код Иранаца је улога таквог бога била садржана у Митри. Dussaud истиче да је ова врста касније занемарена код историчара маздеизма римске епохе.[35]

Приближно из истог периода потичу и прикази лава у соларним теологијама старог Истока. У месопотамској уметности Шамаш — бог сунца, обележаван је соларним диском и лавом.[36] Феничанска религија, углавном аниконична, када је у ретким приликама илустровала врховног соларног бога творца, приказивала га је на лаву.[37] Вавилонци су приказивали Нергала — бога горућег сунца у облику лава са људском главом.[38] Египатски бог Ра представљан је као „leontomorfos“.[39] Хелиополитанци су поштовали Генеаса, соларног бога у облику лава. Damascius, филозоф из VI века забележио је једну чудну причу свештеника Еузебија.

Еузебије је у подножју једног брда на коме се уздизао стари храм богиње Атене угледао око поноћи пламену куглу која се спуштала са хоризонта. Поред кугле се налазио снажни лав. Лав је брзо исчезнуо, нестала је и ватра, а лопта се показала као бетил. Еузебије је узео бетил у руке и питао га је коме припада. Бетил је одговорио да припада Генеасу, богу народа Хелиополиса.[40] Анализирајући ову причу Campbell је закључио да су поменути елементи садржани и у Митриној иконографији. Митра космократор са земљиним глобом у руци, праћен од лава и змије, приказан је на икони из Neuenheima.[41] Оваквих примера у митраистичкој иконографији има доста, па ћемо се задржати само на оним најилустративнијим.

На фресци митреја у Dura Europos приказан је Митра ловац на коњу. Митру у лову прате његови помагачи лав и змија. Овде не може бити сумње о улози коју лав има у лову. Све животиње које су предмет лова прободене су стрелама. Лав и змија једини нису оштећени стрелама.[42] Идеја да лав као помагач бога у лову и жртвеном обреду добија свој део светог обеда забележена је и у Старом завету: „Лавови ричу после њиховог плена и траже од Бога њихову храну“.[43]

[35] Ibid., 223.
[36] G. Contenau, op. cit., 296.
[37] Ibid., 382—383.
[38] Ibid., 102.
[39] F. Cumont MMM I, 102, н. 3.
[40] H. Seyrig et J. Starcky, Genneas. Syria XXVI, 1949, 239 и д.
[41] L. Campbell, op. cit., 198, 6d2.
[42] M. J. Vermaseren, Der Kult des Mithras im römischen Germanien. Stuttgart 1974, 51, сл. 28.
[43] Стари завет, Псалми 104, 21.

Податак о симболичном значењу лава налазимо и на икони из Civitas Montenensium.[44] На десном бочном пољу иконе, испод бисте Луне, приказан је Митра петрогенес. Рађање бога ватре допуњено је представом пламеног олтара испред стене из које се бог рађа. Пандан овој сцени на левој страни плоче представља лав у десном профилу. Лав је постављен испод бисте Сола. Оваквим распоредом фигура истакнуто је значење лава који овде као физичко биће ватре допуњује слику рађања бога ватре.

Као доказ ватрене природе лава Cumont наводи белешку Порфира који саопштава да посвећени у степен leontica користе мед у обреду пурификације, јер мед — за разлику од воде — није непријатељ ватре.[45] У анализи овог животињског симбола Campbell је закључио да лав као физички принцип ватре представља максимум снаге или максимум оличења ватре.[46] Лав је у том својству идентификован са физичком природом бога и са виталношћу телесног постојања.[47] Самосталне статуе лежећег лава налажене у већим митрејима као што су I и II митреј Heddernheim, I и III митреј у Carnuntum, или митреји у Königshofen и Stockstadt, означавају ватрену стражу или ватрене чуваре храма бога ватре.

За приказ тројства елемената — лав, кратер, змија — Campbell предлаже ново, прихватљивије решење.[48] Он истиче да алтернативни мотиви Телус и Океан сугерирају да суд, змија и лав представљају принципе живота, а још специфичније принципе физичког живота и рођења. Међу њима змија је ватрена пнеума, еквивалент са YĀN, задњи дах душе који је означавао један од пет делова човека и извор разумевања. Сматрало се да је последњи дах душе био заинтересован за воду због телесне егзистенције. Комплетно утеловљење душе у Yān или тело приказано је лавом за кога се сматрало да је, слично змији, физички принцип ватре. Он цитира један фрагментарно очуван текст у коме се каже: „Нек си поздрављена змијо, нек си поздрављен одрасли лаве, физички принципи ватре и нек си поздрављена бистра водо...“. Лав који је у покрету наниже према суду симболисао је силазак душе у физичко тело саме душе као ватрено кретање принципа који се приказује и пнеуматичком змијом. Campbell још истиче да је у Еубулосовом пасусу где цитира Порфирија речено да су Персијанци, који су вероватно били митраисти, називали сунце биком,

[44] M. J. Vermaseren, CIMRM II, 348, бр. 2237, сл. 617.
[45] F. Cumont, MMM I, 101.
[46] L. Campbell, op. cit., 309, 9a, 14.
[47] Ibid., 68, 4g 3.1.
[48] Ibid., 287, 8d3.

лавом, драгоном и јастребом. Ова створења су, вероватно, сматрана за различите силе и манифестације ватре.[49]

У текстовима Старог завета ватра се појављује као елемент за симболично очишћење од греха, или као израз казне божије за учињена зла дела.[50] Други вид божје казне изражен је кроз приче о лавовима.[51] Вероватно да ова два адекватна вида божје казне имају заједнички корен у веровањима на старом Оријенту. Лав као симбол ватре и као животињски атрибут бога ватре, тј. Митре, прихваћен је и у текстовима Старог завета у истом значењу какво је имао и у паганству. Лав је послат од Јахве да казни неверника али и да сачува вернике. Па и сам Јахва је, слично Митри, ватрени бог јер је ватра, кроз све текстове Старог завета, била једини видљиви израз његовог присуства или јављања.[52]

Деификација земље, ватре, воде и ветра је једна од карактеристика иранског култа. Први подаци о томе забележени су још код Херодота.[53] Адорација ватре је и у изворној литератури истицана као најоригиналнији израз персијске религије.[54] Позивајући се на Диона Хрисостома Cumont је закључио да је код Маздејаца ватра имала примат над другим елементима. Митраисти су свог бога идентификовали са ватром. Халдејско пророчиште је пропагирало сличне идеје базиране на култу врховне ватре чија је суштина била божанска.[55] Следећи стара иранска учења, Митра је формиран као геније светлости и ватре, али ликовно издвојен од дневне звезде сунца.

Из напред изложених анализа и података произилази да су лав, бик и змија били присутни у најстаријим култовима старог Истока, било као самостална божанства у време анимизма, било као божански атрибути у време антропоморфних религија. У складу са историјским развојем друштва сва три животињска симбола су првобитно имала хтонско — аграрни карактер. У каснијем периоду, када су у паганству већ биле формиране изражене тенденције ка соларном монотеизму, ове животиње — атрибути добиле су шири, соларни карактер. Понеке од њих су чак и замењивале некада свога бога.[56]

Према томе постоји основа за закључак да су лав, бик и змија, као ликовни изрази ватрених симбола нашли своје стално место у иконографији Митриног култа. Самим тим може се претпоставити да је на делу реверсне стране доњег фриза, који недостаје, био приказан лав. Оваквом реконструкцијом представе која недостаје добили би један низ од три животињска симбола. Заједница ове три животиње би илустровала три ликовна израза различитих манифестација ватре. У таквом контексту лав би означавао ликовни израз физичке ватре у природи, крилата змија би била симбол пнеуматске ватре а бик би представљао симбол небеске или соларне ватре. Под појмом соларне ватре треба подразумевати ватрену светлост и Сола и Луне.

У немогућности да предложену реконструкцију документујемо аналогним иконографским приказом, јер нам такви нису познати, морамо се задовољити предложеном хипотезом која је базирана искључиво на анализи улоге и симболичног приказа ватре у митраистичком култу.

Пошто је иконографска представа на Митриним иконама била шаблонизирана, распоред и садржај очуваних сцена потврђују само наша досадашња знања о распрострањености овог иконографског обрасца у областима источнобалканских провинција. Иконе са доњим фризом су карактеристичне за наведену област али не пружају својом типологијом никакав хронолошки ослонац. Једину хронолошку индицију пружа техничка обрада главне сцене. Ажурирање иконе су релативно ретке и њихова појава се може пратити тек од средине трећег века. Ова техника рада се релативно позно појављује у нашим областима. Стилска анализа очуваних представа не пружа елементе за одређивање горње хронолошке границе.

Љубица ЗОТОВИЋ

[49] Ibid., 20, 2b 9.1.
[50] Стари завет, Постанак 19, 24—25, 28; Левитски законик 20, 14; I кн. о царевима 18, 38; кн. пророка Захарија 13.
[51] I кн. о царевима 13, 24—26; II кн. о царевима 17, 25—26; кн. Данијелова 6, 1—29; 14, 28—42.
[52] Стари завет, Постанак, 3, 2; 13, 21; 15, 17; 19, 18; Излазак 3, 1—6; Језекиљ, 1, 27; Псалми 104, 3—4; II кн. Макабејци 1, 21.
[53] Херодотова историја I, 131.
[54] F. Cumont MMM I, 103—105.
[55] Ibid.
[56] Lj. Zotović, op. cit., 1351 и д.

PRESENTATION SYMBOLIQUE DU FEU DANS DES PARTIES DE L'ICONE DE MITHRA RECEMMENT DECOUVERTE A VIMINACIUM

Deux fragments d'une icone de Mithra ont été découverts dans les environs de la municipalité de Viminacium.

Fragment A (13,5×9,5 cm; T. I. 1; T. II. 1). Les éléments conservés de la scène principale sont: le pied du dadophore gauche, le pied droit postérieur du taureau et les restes du pied droit de Mithra. La scène principale était exécutée en ronde-bosse. Le premier champ de la frise inférieure représente Mithra qui, la main levée, salue le monde. Le suivant le représente à dos de taureau. Le revers du fragment représente en bas-relief qui ressemble à un dessin, le taureau en profil droit.

Fragment B (12,5×11,5×5 cm; T. I. 2; T. II. 2). De la scène principale seul le corps massif du serpent est conservé. Parmi les scènes de la frise inférieure qui sont conservées figurent seulement la représentation de la cène divine et de la scène de l'apothéose rien que le jarret de Mithra. Sur le revers figure un serpent ailé en profil droit.

Les icones exécutées en ronde-bosse ne sont pas enregistrées jusqu'ici sur le territoire de la Mésie supérieure, ainsi que celles dont le revers est façonné. Ces exemples sont connus en Roumanie et en Bulgarie de sorte que notre icone se rattacherait aux groupes des icones de la région des Balkans de l'Est.

Dans l'interprétation de l'iconographie mithraïque la représentation des symboles sur la zone inférieure du revers de l'icone est une nouveauté. Après une analyse détaillée des symboles zoomorphologiques conservés et de leur rôle dans le culte de Mithra on en conclue que, sur la partie de l'icone qui manque figurait le troisième symbole — le lion. Cette reconstruction nous donnerait dans la zone inférieure du revers de l'icone une suite de trois symboles animaux qui, de gauche à droite, représenteraient le lion, le serpent ailé et le taureau. La communauté de ces trois animaux illustrerait trois expressions figuratives des différentes manifestations du feu. Dans ce contexte, le lion serait l'expression figurative du feu matériel dans la nature, le serpent ailé celle du symbole du feu pneumatique et le taureau représenterait le symbole du feu céleste ou solaire.

La seule indication chronologique qui permet de dater l'icone provient de l'exécution technique de la plaque. Les icones ajourées sont relativement rares et leur présence dans les territoires de l'Europe du sud-est ne peut être suivie que depuis le milieu du IIIe siècle. L'analyse du style des représentations conservées n'offrent pas les éléments indispensables pour la détermination de la limite chronologique supérieure.

Ljubica ZOTOVIĆ

Т. I. Аверси фрагмената А и В. — Pl. I. Droits des fragments A et B.

Т. II. Реверси фрагмената А и В. — Pl. II. Revers des fragments A et B.

Налазишта Басараби културе у околини Светозарева

За последњих десет година у околини Светозарева откривено је 16 налазишта Басараби културе: на периферији Светозарева (локалитети Црвена ливада и Сарина међа), у Ћуприји (локалитет Брикетница) и у селима Буковче (локалитет Буковичка чесма), Мајур (локалитет Обала Лугомира — Вецина мала), Рибаре (локалитет Селиште), Доње Штипље (локалитет Липар—Шиљак), Црнче (локалитети Раскрсница и Трањина бара), Сиоковац (локалитет Река), Ратковић (локалитет Равне ливаде), Медојевац (локалитет Батал њиве), Дреновац (локалитет Слатина), Поповац (локалитет Петрус), Превешт (локалитет Град) и Варварин (локалитет Руски споменик). Налазишта су распоређена по ободу долине Велике Мораве — на најнижим деловима околних планина. Налази из Светозарева, Мајура, Доњег Штипља, Буковча и Дреновца добијени су приликом археолошких ископавања, док остали потичу са рекогносцирања (сл. 1).

Светозарево, локалитет Црвена ливада

Локалитет Црвена ливада налази се на југозападној периферији Светозарева, на површи која се простире између Ђурђевог брда и реке Белице. Јужна граница локалитета се поклапа са подножјем Ђурђевог брда, источна са једном увалом кроз коју отиче вода оближњег извора, а северна и северозападна са обалом Белице. Ова површ се благо уздиже према Ђурђевом брду, чиме је њен већи део заштићен од бујичне Белице.

Са овог локалитета су у Музеј стизали налази, који су откривени приликом мањих земљаних радова. Тако је 1967. на дубини од око 1,30 метара, откривена раскошно обликована и украшена дршка великог земљаног суда; 1971. г. нађена је остава од преко 2.000 римских монета из трећег века нове ере, једна остава гвозденог алата и једна гвоздена секира са крилцима. С обзиром на индикације, предузета су мања археолошка ископавања. Отворено је 14 сонди, којима је обухваћена површина од око 180 м².

Културни слој је неједнаке дебљине. Најмоћнији је у средишњем делу локалитета где износи око 130 см.

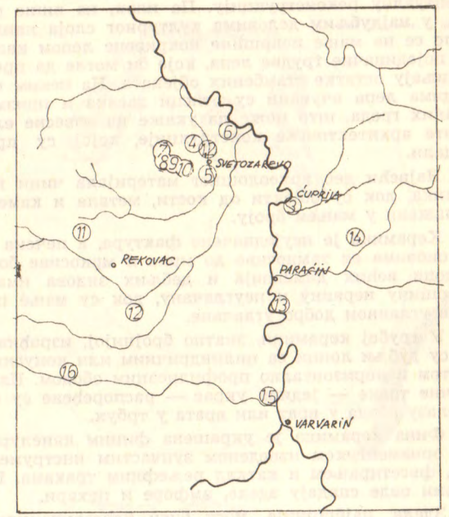

Сл. 1. Налазишта Басараби културе у околини Светозарева — 1. Светозарево, Црвена ливада. 2. Светозарево, Сарина међа. 3. Ћуприја, Брикетница. 4. Буковче, Буковичка чесма. 5. Мајур, Обала Лугомира. 6. Рибаре, Селиште. 7. Доње, Штипље, Липар-Шиљак. 8. Црнче, Раскрсница. 9. Црнче, Трањина бара. 10. Сиоковац, Река. 11. Ратковић, Равне ливаде. 12. Медојевац, Батал њиве. 13. Дреновац, Слатина. 14. Поповац, Петрус. 15. Варварин, Руски споменик. 16. Превешт, Град. — Fig. 1. Sites de la culture Bassarabi dans la region de Svetozarevo — 1. Svetozarevo, Crvena Livada. 2. Svetozarevo, Sarina međa. 3. Ćuprija, Briketnica. 4. Bukovče, Bukovička česma. 5. Majur, Obala Lugomira. 6. Ribare, Selište. 7. Donje Štiplje, Lipar—Šiljak. 8. Crnče, Raskrsnica. 9. Crnče, Tranjina bara. 10. Siokovac, Reka. 11. Ratković, Ravne livade. 12. Medojevac, Batal njive. 13. Drenovac, Slatina. 14. Popovac, Petrus. 15. Varvarin, Ruski spomenik. 16. Prevešt, Grad.

Доње делове културног слоја, до висине од једног метра, углавном испуњавају налази Басараби културе. Остатак слоја од 30 см формиран је током млађег гвозденог доба. Између хоризонта Басараби културе и хоризонта култура млађег гвозденог доба налази се танак али доста изражен хоризонт неке културе која се, по материјалу, не може довести у везу ни са старијим нити са млађим хоризонтом на овом локалитету. У керамици овог хоризонта посебно се уочавају благо профилисане посуде украшене рељефним тракама на којима су урезане цик-цак линије. Истом хоризонту припадају и велики, благо профилисани лонци на којима се налазе велика лучна ребра потковичастог облика са крајевима окренутим према дну суда. У културном хоризонту млађег гвозденог доба срећу се, с једне стране, судови рађени на витлу, од којих су неки прекривени светлом енгобом на којој се налазе орнаменти сликани црвеном бојом, а, с друге, судови грубе фактуре украшени рељефним тракама, као и карактеристичне дачке шоље.

На овом локалитету нису откривена станишта која би припадала Басараби култури, нити су приликом ископавања нађени елементи за њихову евентуалну реконструкцију. Па ипак, на више места, у најдубљим деловима културног слоја наилазило се на мање површине покривене лепом као и на појединачне грудве лепа, које би могле да представљају остатке стамбених објеката. На неким комадима лепа очувани су отисци дасака и призматичних греда, што може да укаже на извесне елементе архитектонске конструкције, којој су припадали.

Највећи део археолошког материјала чини керамика, док су објекти од кости, метала и камена налажени у мањем броју.

Керамика је неуједначене фактуре, а печена је у тоновима од тамносиве до мрке и мркосиве боје. Судови већих димензија и дебљих зидова имају површину неравну и неуглачану, док су мање посуде углавном добро углачане.

У грубој керамици, знатно бројнијој, израђивани су дубљи лонци са цилиндричним или конусним вратом и хоризонтално профилисаним ободом. Пластичне траке — једини украс — распоређене су на прелазу обода у врат или врата у трбух.

Фина керамика је украшена финим канелурама, орнаментиком изведеном зупчастим инструментом, фасетирањем и каткад рељефним тракама. По форми овде спадају зделе, амфоре и пехари.

Зделе, најбројније, могу бити благобиконичне, коничне и велике хемисферне зделе са раширеним ободом.

Благобиконичне зделе према украшавању горњег конуса могу бити украшене зупчастим инструментом, комбинацијом зупчастог инструмента и канелура, или само канелурама. Међу зделама украшеним само са зупчастим инструментом, јављају се примерци са хоризонтално заравњеним, и примерци са косо засеченим ободом. Зделе са хоризонтално заравњеним ободом су украшене правоугаоним метопама оивиченим тракама које се састоје од паралелних тремолираних линија или само вертикалним тракама (сл. 2, 1—2). Зделе са стањеним или косо засеченим ободом су украшене ромбоидним метопама или косим тракама (сл. 2, 3—4). На споју конуса налазе се брадавичасте дршке, на чијим се горњим површинама завршавају косе странице поменутих ромбоида. Највећи примерци благобиконичних зделa ове врсте на споју конуса имају веће дршке трапезастог или полукружног облика. На горњим површинама тих дршки налазе се широке вертикалне или хоризонталне траке, формиране од линија изведених зупчастим инструментом (сл. 2, 5—7). Благобиконичне зделе, украшене комбинацијом зупчастог инструмента и канелура, јављају се у три карактеристична облика. Зделе са хоризонтално заравњеним ободом украшене су вертикалним тремолираним линијама, и метопама испуњеним вертикалним канелурама (сл. 2, 8). Зделе са стањеним

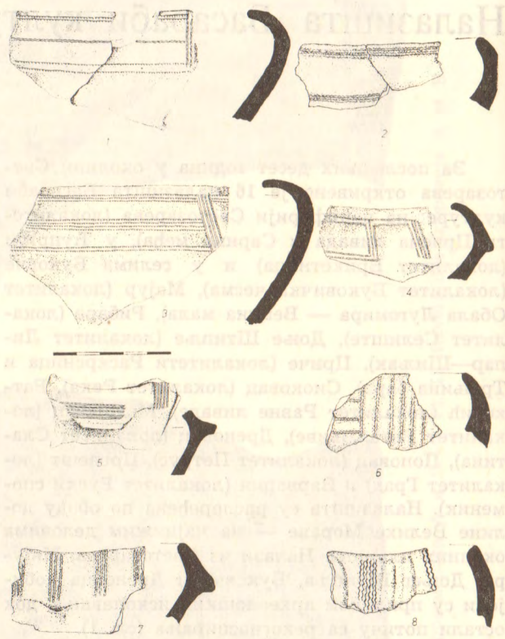

Сл. 2. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 2. Svetozarevo, Crvena Livada.

ободом су украшене косим тракама и косим канелурама. На споју конуса налазе се брадавичасте дршке (сл. 3, 1—2). У трећем случају комбиновани украс трака и канелура распоређен је по хоризонтали (сл. 3, 3). На благобиконичним зделама, украшеним само канелурама, ове су, најчешће, искошене, а ређе теку хоризонтално или вертикално (сл. 3, 4). У једном случају комбиноване су косе и хоризонталне канелуре (сл. 3, 5).

Коничне зделе се јављају у три варијанте, и то: „турбан" зделе, зделе са фасетираним ободом и зделе са рељефним украсом. Код „турбан" зделa украс је искључиво везан за посувраћени обод — кратким косим жљебовима постигнута је карактеристична профилација (сл. 3, 6). Друга група коничних зделa украшена је на ободу хоризонталним или благо искошеним фасетама. На неким примерцима среће се и допунски украс — линије или траке изведене зупчастим инструментом (сл. 3, 7). Трећа група коничних зделa украшена је паралелним ребрима уз унутрашњу ивицу обода. Ребра су назубљена или прекривена отисцима прстију (сл. 3, 8).

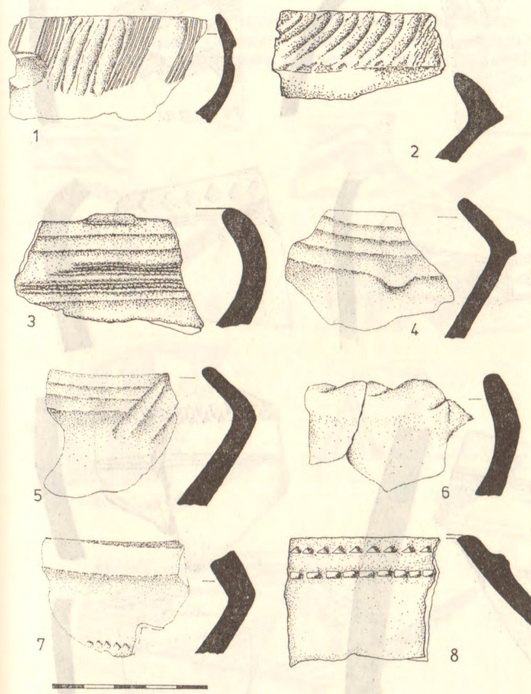

Сл. 3. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 3. Svetozarevo, Crvena Livada.

Величином, обликом а посебно богатим украсом издвајају се зделе са коничним вратом и хемисферним трбухом. Пречник ових зделa прелази 60 сантиметара а висина достиже 20 сантиметара. Украс је, углавном, везан за унутрашњу површину врата и за прелаз врата у трбух. На разгрнутом делу орнаментика је изведена тремолираним линијама, док је површина на прелазу врата у трбух украшена жигосањем или дуборезном техником. По начину украшавања карактеристични су следећи примерци:

— Уз сам обод зупчастим инструментом је изведена шрафирана трака, а остатак површине врата је украшен, у једном делу, мотивом шах поља, а у другом шрафираном тракастом спиралом. На прелазу у трбух, техником жигосања, изведени су ромбови (сл. 4, 1).

— На широкој површини разгрнутог врата, тремолираним линијама изведени су издужени шрафирани троугли, на чијим се крајевима налазе спирaлоидни продужеци (сл. 4, 2).

— На прелазу врата у трбух, између две паралелне линије које су изведене зупчастим инструментом, изрезивањем малих троугластих површина формирана је узана неорнаментисана цик-цак трака. Изнад те траке налазе се метопе правоугаоног облика, које су местимично шрафиране (сл. 4, 3).

У групу амфора сврстане су велике посуде („урне"), које карактерише разгрнут обод, конусни врат и сферни трбух. Типолошко разврставање, код ових посуда, могуће је једино на основу карактеристичних фрагмената, јер нису откривени цели примерци нити они који би могли у потпуности да се реконструишу. Ободи, код ових посуда, могу бити конично, лучно или хоризонтално профилисани. Како се чини, конични ободи су припадали здепастијим — нижим облицима, док су лучно, а нарочито хоризонтално профилисани, припадали виткијим формама. На амфорама са коничном разгрнутим ободима украшавана је само унутрашња страна, а на амфорама са лучно или хоризонтално профилисаним ободима украшена је и спољна и унутрашња

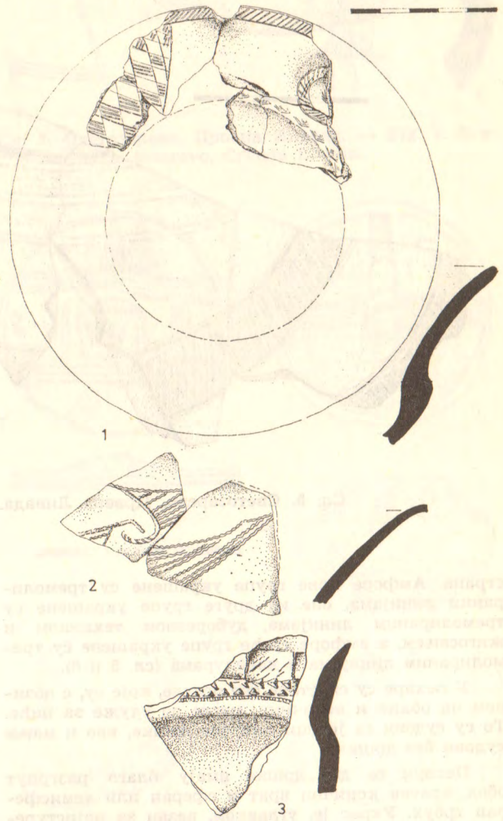

Сл. 4. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 4. Svetozarevo, Crvena Livada.

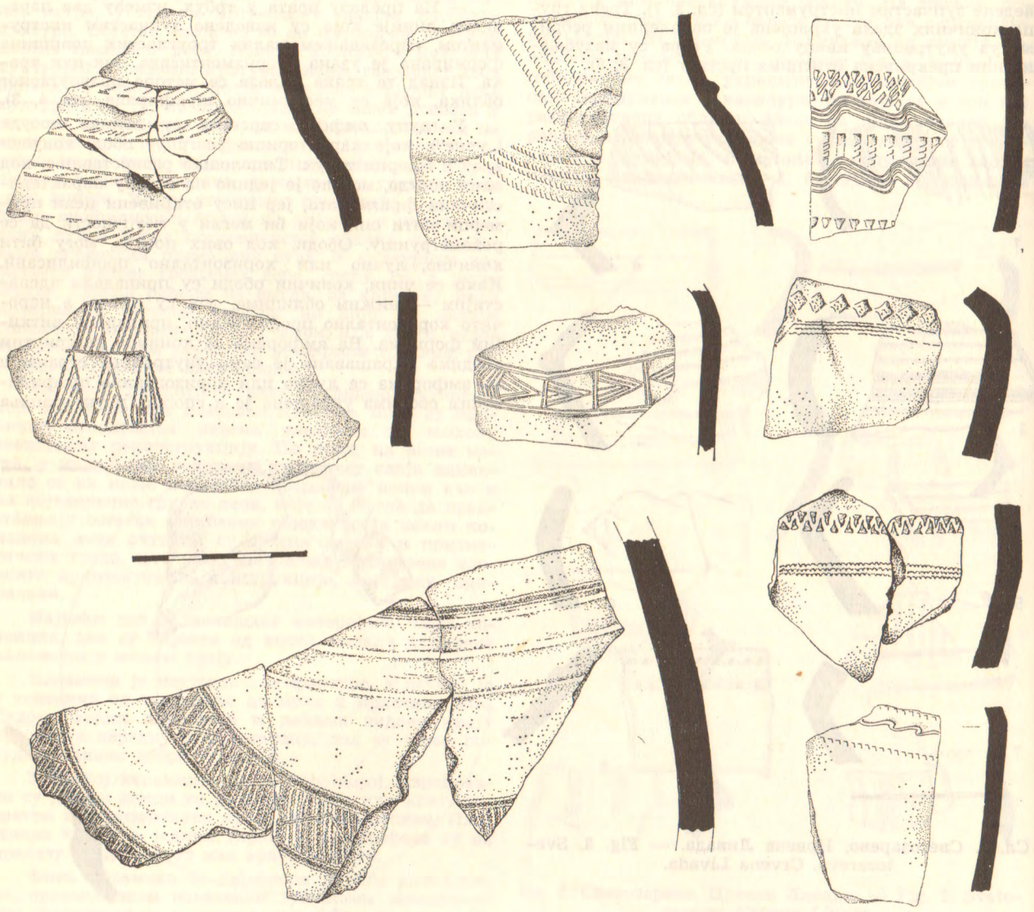

Сл. 5. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 5. Svetozarevo, Crvena Livada.

страна. Амфоре прве групе украшене су тремолираним линијама, оне из друге групе украшене су тремолираним линијама, дуборезном техником и жигосањем, а амфоре треће групе украшене су тремолираним линијама и канелурама (сл. 5 и 6).

У пехаре су сврстане све посуде, које су, с обзиром на облик и величину, могле да служе за пиће. То су судови са једном или две дршке, као и мањи судови без дршки.

Пехари са две дршке имају благо разгрнут обод, кратак конични врат и сферан или хемисферан трбух. Украс је, углавном, везан за најистуренији део трбуха и за дршке. Као и претходни керамички облици и пехари се могу реконструисати само на основу већих фрагмената (сл. 7, 1).

Посебно су занимљиве дршке пехара, које се могу разврстати у три групе, и то: комбиноване дршке, дршке кружног или елипсоидног пресека и дршке чији је пресек у облику кружног одсечка (сл. 7, 3—5).

Пехари без дршки су крушколиког облика и мањих су димензија. Орнаментиком изведеном зупчастим инструментом наглашавају се обод, врат и најистуренији део трбуха. На врату се налазе хоризонталне тремолиране линије а на трбуху лучне („гирланде“) (сл. 7, 2).

Басараби култури припадају и два керамичка поклопца. Један од њих је дискоидног облика и има крађу чеполику дршку. Зракасто од дршке су распоређени „S“ орнаменти. Други је у облику кружне плоче са кратком дршком на једној страни. На страни где се налази дршка, поклопац је украшен различитим шрафираним четвороуглима, а на другој страни двема шрафираним тракама које се секу под правим углом градећи крст. Целокупан украс је изведен зупчастим инструментом (сл. 8, 1—2).

Басараби култури припада и један већи биконични пршљенак, украшен зракасто распоређеним тракама, које су изведене зупчастим инструментом (сл. 8, 3).

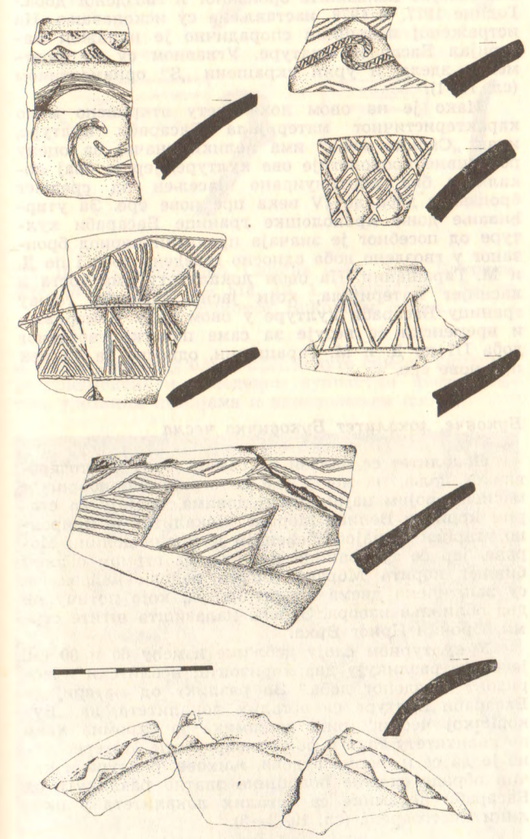

Сл. 6. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 6. Svetozarevo, Crvena Livada.

У археолошком материјалу Басараби хоризонта посебно место имају три керамичке алатке — зупчасти инструменти, које су служиле за украшавање посуђа — извођење тремолираних линија. Две су у облику кружног исечка а једна у облику зарубљеног кружног исечка. Ужи део алатки прилагођен је за држање, а шири, лучног облика, је фино назубљен тако да при отискивању у глини оставља тремолирану линију, погодну за инкрустовање (сл. 8, 4—5).

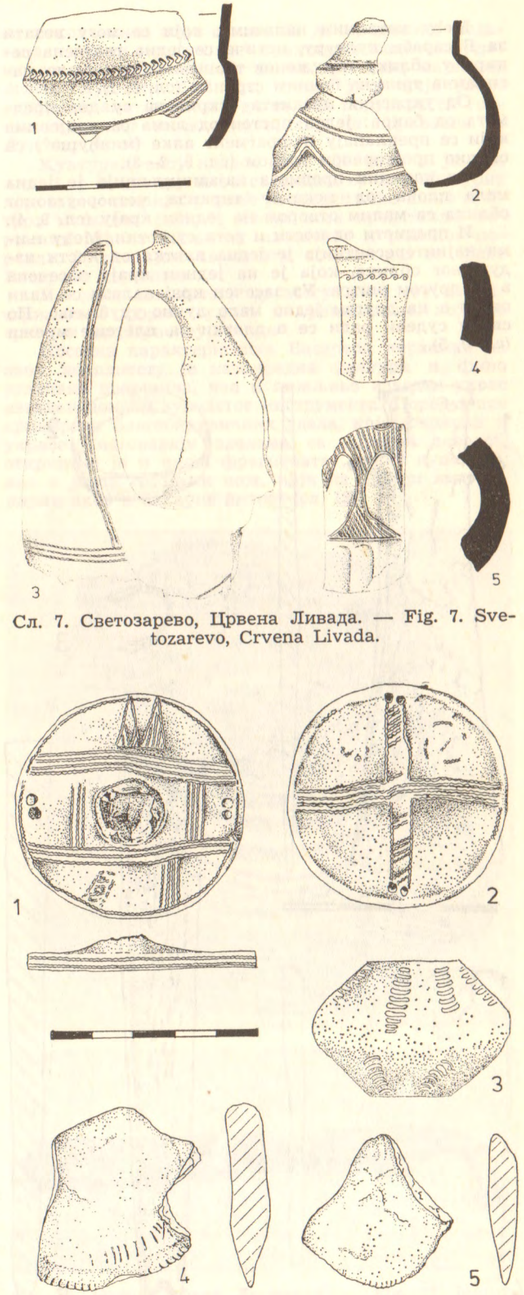

Сл. 7. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 7. Svetozarevo, Crvena Livada.

Сл. 8. Светозарево, Црвена Ливада. — Fig. 8. Svetozarevo, Crvena Livada.

Сиоковац, локалитет Река

Овај локалитет се налази северозападно од Светозарева на једном од путева којим је могуће доћи у Светозаревачко поље — на једној од окука реке Јошанице. Положај, донекле, одговара положају „Црвене ливаде". Површински налази указују на више праисторијских култура, које су заступљене на овом локалитету. Басараби керамика сређе се спорадично; углавном су то делови пехара украшени зупчастим инструментом и „S" спиралама (сл. 13, 1).

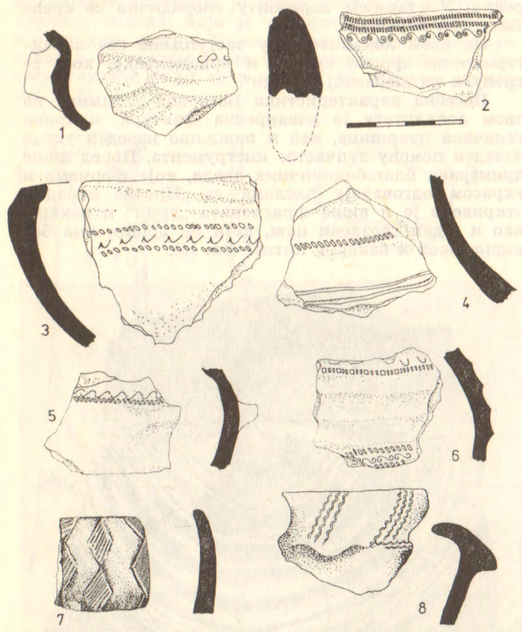

Сл. 13. 1. Сиоковац, Река. 2. Црнче, Трањина бара. 3. Црнче, Раскрсница. 4. Доње Штиље, Липар—Шиљак. 5. Ратковић, Равне Ливаде. 6. Медојевац, Батал њиве. 7—8. Дреновац, Слатина. — Fig. 13. 1. Siokovac, Reka. 2. Crnče, Tranjina bara. 3. Crnče, Raskrsnica. 4. Donje Štiplje, Lipar—Šiljak. 5. Ratković, Ravne Livade. 6. Medojevac, Batal njive. 7—8. Drenovac, Slatina.

Црнче, локалитет Трањина бара

„Трањина бара" се налази између села Сиоковца и Црнча. Названа је тако по једној депресији овалног облика, која је својим јужним крајем отворена према Светозаревачком пољу. По читавом ободу те депресије размештена су налазишта низа култура, почевши од старчевачке до култура металног доба.[5]

Басараби керамика се сређе спорадично; углавном су то делови великих пехара. Керамику карактерише лоша фактура, у односу на керамику до сада поменьаних локалитета. Орнаментика је изведена зупчастим инструментом и жигосањем (сл. 13, 2).

Црнче, локалитет Раскрсница

Савремени назив места, на коме се сређе Басараби керамика, указује на положај овог локалитета на коме се укрштају природни путеви у подножју Црног Врха.

Од Басараби керамике најчешће се јављају зделе са посувраћеним и фасетираним ободом. На најистуренијем делу трбуха обично се налази украс, који се састоји од комбинације линија изведених зупчастим инструментом и „S" спирала. Керамика је лоше фактуре (сл. 13, 3).

Доње Штиље, локалитет Липар—Шиљак

По положају и материјалу овај локалитет подсећа на локалитете у Црнчу, од којих, уосталом, и није много удаљен и преко кога прелазе исти путеви као и кроз Црнче и Сиоковац[6] (сл. 13, 4).

Ратковић, локалитет Равне ливаде

Локалитет се налази на месту где се природно стичу путеви из три правца: Крагујевца, Рековца (Левач) и Светозарева. Приликом рекогносцирања откривено је свега неколико фрагмената керамике Басараби културе. То су делови већих амфора, које су биле украшене помоћу зупчастог инструмента (сл. 13, 5).

Медојевац, локалитет Батал њиве

Локалитет Батал њиве налази се у средишњем делу слива Лугомира. Са овог налазишта потичу фрагменти великих судова украшени рељефном декорацијом и судови фине фактуре на којима се јављају линије изведене зупчастим инструментом, жигосана орнаментика и канелуре (сл. 13, 6).

Дреновац, локалитет Слатина

Локалитет се налази 8 км јужно од Параћина, с леве стране ауто-пута Београд—Ниш. Простире се, делом, на уздигнутом платоу, а делом на благој коси нагнутој према једној ували. Нижи делови налазишта заштићени су старим коритом Велике Мораве и поменутом увалом, а виши — уздигнутом конфигурацијом терена.[7]

Културни слој, зависно од конфигурације терена, варира од 2,5 до 5,5 метара, а садржи, углавном, неолитски материјал. Материјал Басараби културе сређе се спорадично до дубине од једног метра. Како је истражена само релативно мала површина овог пространог локалитета, још увек је тешко оценити у којој је мери овде заступљена Басараби култура.

[4] Ibid.

[5] S. Vetnić, Materijali X, 145.

[6] S. Vetnić, Arh. pregled 9, 26, T. VI, 5.

[7] Ближе податке о локалитету и налазима даје S. Vetnić, Materijali X, 125.

Све карактеристичне форме и технике украшавања констатоване на „Црвеној ливади" заступљене су и на овом локалитету. На неким судовима сређе се орнаментика непозната са осталих локалитета у овом делу Поморавља. Такав је случај, на пример, са једном благобиконичном зделом, која је украшена вертикалним низовима шрафираних ромбова између којих се налазе узане неорнаментисане али фино углачане цик-цак траке (сл. 14,1—5). Од амфора, у Дреновцу се искључиво сређе варијанта са хоризонтално профилисаним ободом, дугим конусним вратом и сферним трбухом. Неке амфоре украшене су комбинованом техником: тремолираним линијама, канелурама и рељефном декорацијом, док су неке украшене искључиво жигосаном „S" орнаментиком, која је распоређена по свим деловима суда (сл. 14, 1—5). На пехарима из „Слатине" доминантан украс су лучне траке („гирланде"), које се састоје од груписаних тремолираних линија. Од свих техника, које су коришћене за украшавање керамике, најмање је заступљено канеловање.[8]

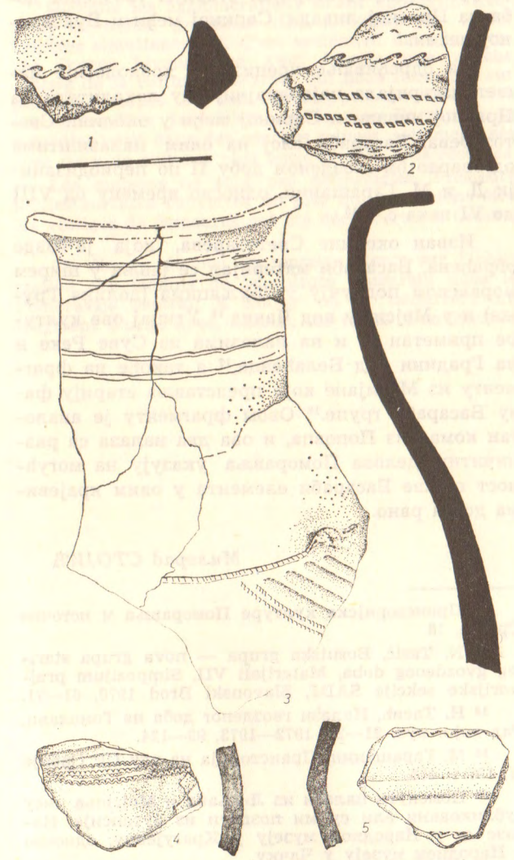

Сл. 14. Дреновац, Слатина. — Fig. 14. Drenovac, Slatina.

[8] B. Jovanović, Metalno doba na Đerdapu, Materijali VI, VIII kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, 32.

Ћуприја, локалитет Брикетница

„Брикетница" се налази на јужној периферији Ћуприје и, као већина локалитета Басараби културе у овом делу Поморавља, ослања се једним делом на старо корито Велике Мораве.[9] У материјалу, који се налази у депоу ћупријског музеја, нађено је неколико карактеристичних фрагмената Басараби керамике (сл. 15, 1—2).

Поповац, локалитет Петрус

Локалитет Петрус се налази на једном неприступачном платоу, на самом излазу из кањона Црнице. Локација је таква да представља незаобилазну тачку у свим кретањима кроз долину Црнице.

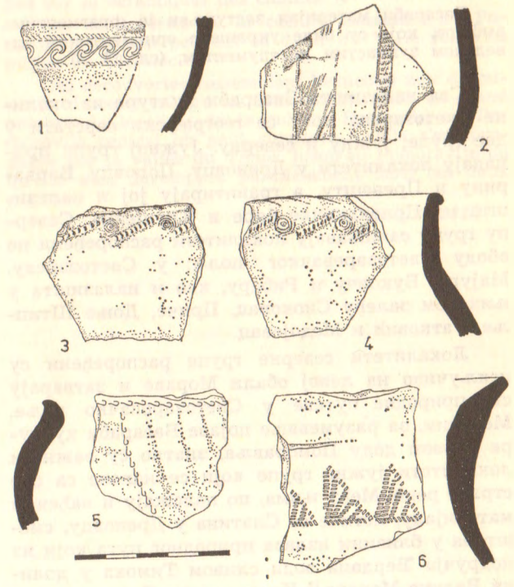

Сл. 15. 1—2. Ћуприја, Брикетница. 3—4. Поповац, Петрус. 5. Превешт, Град. 6. Варварин, Руски споменик. — Fig. 15. 1—2. Ćuprija, Briketnica. 3—4. Popovac, Petrus. 5. Prevešt, Grad. 6. Varvarin, Ruski spomenik.

Материјал Басараби културе, углавном, сачињавају фрагменти великих судова — „урни". Најинтересантнији је фрагменат обода и врата већег

[9] М. Гарашанин помиње ово налазиште у вези са дубовачко-жутобрдском групом (Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Каталог изложбе, Ниш 1971, 14).

суда украшен малим спиралама са тангентама (сл. 15, 3—4). Ова врста украса је доста ретка.[10]

Превешт, локалитет Град

Локалитет Град се налази у горњем делу тока Каленићке реке, на самом крају узане речне долине отворене према истоку. Локација има одбрамбени карактер. У залеђу локалитета налазе се стрме падине Гледићких планина.

Налазе Басараби керамике сачињавају фрагменти већих посуда, које су биле украшене линијама изведеним зупчастим инструментом, жигосањем и канелурама (сл. 15, 5).

Варварин, локалитет Руски споменик

Локалитет Руски споменик се налази на пространој уздигнутој заравни изнад ушћа Каленићке реке у Велику Мораву, а недалеко од састава Јужне и Западне Мораве, што му даје изванредан географски положај.[11]

Басараби материјал заступљен је фрагментима амфора, које су биле украшене орнаментиком изведеном зупчастим инструментом, (сл. 15, 6).

Сва налазишта Басараби културе из околине Светозарева могу се географски сврстати у две групе; јужну и северну. Јужној групи припадају локалитети у Дреновцу, Поповцу, Варварину и Превешту, а гравитирају јој и налазишта из Црнокалачке баре и Крушевца. Северну групу сачињавају локалитети распоређени по ободу Светозаревачког поља: у Светозареву, Мајуру, Буковчу и Рибару, као и налазишта у њиховом залеђу Сиоковац, Црнче, Доње Штиље, Ратковић и Медојевац.

Локалитети северне групе распоређени су искључиво на левој обали Мораве и затварају све природне путеве у Светозаревачко поље. Међутим, за разумевање појаве Басараби културе у овом делу Поморавља, знатно су важнији локалитети јужне групе који се налазе са обе стране реке. Међу њима, по положају и нађеном материјалу, истиче се Слатина у Дреновцу, смештена у близини излаза природног пута који из подручја Ђердапа води сливом Тимока у долину Велике Мораве.[12] Керамика из Слатине, како је већ речено, везује се за старију фазу Басараби културе, те је старија од керамике са локалитета северне групе. На основу овог хронолошког приоритета Слатине, може се претпоставити да су носиоци Басараби културе продрли прво овамо — у само средиште моравског слива одакле су им били отворени путеви за даље ширење.

У овом раду није коришћен назив „босутска група", којим неки аутори обележавају басараби керамику у северној Југославији.[13] Основни разлог је у томе што археолошки материјал из Поморавља показује више заједничких одлика како у облицима, тако у орнаментици са Ђердапом и Олтенијом а мање са материјалом из Војводине који је послужио за дефинисање „босутске групе". С друге стране и географски, војвођански локалитети су одвојени од Поморавља, а постоји и хронолошка разлика; док постоје индиције о трајању босутске групе све до млађег гвозденог доба,[14] Басараби култура је у Поморављу била релативно кратког века, на шта указује каснији материјал старијег гвозденог доба на Црвеној ливади, Сариној међи и Буковачкој чесми.

За одређивање прецизније хронологије нашег материјала најзначајнији су локалитети на Црвеној ливади и Сариној међи у околини Светозарева. Басараби слој на овим налазиштима одговарао би гвозденом добу II по периодизацији Д. и М. Гарашанин, односно времену од VIII до VI века с. е.[15]

Изван околине Светозарева, која је овде обрађена, Басараби материјал се јавља у ширем моравском подручју у Љуљацима (долина Груже) и у Мојсињу код Чачка.[16] Утицај ове културе приметан је и на налазима из Суве Реке и на Градини код Белаћевца,[17] а такође на фрагменту из Медијане који представља старију фазу Басараби групе.[18] Овом фрагменту је аналоган комад из Поповца, и ова два налаза са различитих делова Поморавља указују на могућност појаве Басараби елемента у овим крајевима доста рано.

Милорад СТОЈИЋ

[10] Ibid., сл. 411.

[11] М. Грбић, Неолит централног Балкана, 71, бр. 179.

[12] Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, 13.

[13] N. Tasić, Bosutska grupa — nova grupa starijeg gvozdenog doba, Materijali VII, Simpozijum praistorijske sekcije SADJ, Slavonski Brod 1970, 61—71.

[14] Н. Тасић, Налази гвозденог доба на Гомолави, Рад војв. муз. 21—22, 1972—1973, 99—124.

[15] М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије II, 197 и 465.

[16] Поменути налази из Љуљака и Мојсиња нису публиковани али су ми познати из аутопсије. Налазе се у Народном музеју у Крагујевцу, односно у Народном музеју у Чачку.

[17] N. Slavković-Đurić, Ilirski tumuli kod Suve reke, Gl. Muz. Kos. IX, 1964, T. IV, 1, 3, 5; ista, Gradina kod Belaćevca, Gl. Muz. Kos. X, 1970, 281, T. I—V.

[18] Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, сл. 411.

LES LOCALITES DE LA CULTURE BASSARABI AUX ENVIRONS DE SVETOZAREVO

Seize agglomérations de la culture Bassarabi ont été découvertes dans les environs de Svetozarevo. La majorité de celles-ci sont disposées en bordure de la vallée de la Velika Morava ou dans son arrière-pays. De par leurs positions on distingue deux catégories d'agglomérations: celles des plaines et celles des collines. Les premières sont généralement situées sur des emplacements assurant une protection naturelle — près de l'ancien lit de la Velika Morava ou en bordure d'une rivière plus petite. L'implantation des deuxièmes leur assurait un excellent contrôle de toutes les routes qui menaient au Pomoravlje central. Sur la base des sondages et des reconnaissances effectués jusqu'ici on estime que les agglomérations de la culture Bassarabi s'étendaient sur un hectare environ.

Quoique les agglomérations soient approximativement de même grandeur elles n'étaient pas toutes habitées simultanément. C'est seulement dans la localité Crvena Livada que s'est formée une couche épaisse de la culture Bassarabi qui nous renseigne sur plusieurs étapes de son développement. Dans les autres localités les objets de fouilles Bassarabi se présentent soit dans des couches minces, soit mélangés avec ceux de cultures plus anciennes ou plus récentes.

Les maisons ne sont pas découvertes. Plusieurs petites surfaces couvertes de pisé qui pourraient être les vestiges de demeures ont été découvertes à Crvena Livada.

On dispose de peu de renseignements sur l'inhumation des tenants de la culture Bassarabi dans le Pomoravlje central. A Majur on a découvert un fragment d'urne avec, autour, les restes d'un bûcher. Une grande urne fragmentée contenant la dépouille incinérée du défunt provient de Drenovac.

Les outils et les armes ne sont trouvés qu'en petit nombre. Les outils de métal sont représentés par une hache cruciforme et plusieurs biseaux de fer triangulaires et les outils en os par un, pour la confection de filets et par plusieurs manches de couteaux. Des fragments de meules de moulin ont été découverts dans la majorité des localités. Trois outils de terre cuite qui servaient à l'ornementation de la céramique sont particulièrement intéressants. A l'exception du couteau de fer trouvé à Majur on n'a point trouvé d'autres outils.

Dans toutes les agglomérations de culture Bassarabi on a trouvé une grande quantité de céramique. On remarque certaines différences entre la céramique des agglomérations des plaines et celles des agglomérations des collines. La dernière, de facture plus rustique est souvent décorée d'ornements en »S«. La vaisselle des agglomérations des plaines est surtout décorée de lignes ondulées qu'on ne rencontre pas sur la céramiques des collines.

Les découvertes de la culture Bassarabi au Pomoravlje central peuvent se dater du VIIIe jusqu'au milieu du VIe siècle.

Ces découvertes ressemblent beaucoup aux découvertes de cette culture en Olténie. En raison du grand nombre de localités de la culture Bassarabi au Pomoravlje central on peut supposer qu'elle s'est propagée par la vallée du Timok jusqu'au Pomoravlje ou qu'elle s'est développée parallèlement dans ces deux régions.

Milorad STOJIĆ

Прилог проучавању некрополе античког Сингидунума

У оквиру припремних радова за приступ реконструкцији, односно изградњи, новог стамбеног насеља на подручју Дорћола, извршена су претходна сондажна археолошка истраживања.[1] Пошто се радило о подручју које није раније било истраживано, добијени су резултати који у знатној мери обогаћују наша сазнања о топографији и развојним путевима античког Сингидунума и средњовековног Београда.[2] Овом приликом задржаћемо се само на резултатима који се односе на остатке античког Сингидунума.

Основна топографска слика античког Сингидунума, која је већ раније утврђена, обухвата војни логор — castrum на простору данашњег Горњег града Београдске тврђаве и парка Калемегдан,[3] цивилно насеље које се пружало приближно до данашњег Трга Републике, и некрополе.[4] Главна некропола се налазила уз југоисточну комуникацију дуж пута према Виминацијуму, што приближно одговара правцу данашњег Булевара револуције. Са западне и источне стране, ван оквира насеља, налазиле су се још две некрополе. Мања западна некропола обухватала је подручје уз данашњу Бранкову улицу, а нешто већа источна, односно североисточна, некропола била је до сада дефинисана налазима гробова између улица Симине и Господар Јованове.

Новим археолошким истраживањима на подручју Дорћола постојећа топографска слика античког Сингидунума је у извесној мери измењена и допуњена. У доба антике, с обзиром на положај обале који се битно разликује од данашњег, подручје Дорћола представља релативно уску приобалну зону у подножју дунавске падине. Промене у конфигурацији терена које можемо пратити према резултатима археолошких истраживања за периоде антике и средњег века и према анализи картографских и сликовних извора за нововековна раздобља, проузроковане су сталним процесом померања обале Дунава, вековним стварањем културних слојева и у новије време систематским насипањима. Линија обале Дунава у доба антике се може претпоставити на правцу протезања Солунске улице, да би се већ током средњег века обала померила до данашње Банатске улице. Поуздано је утврђено да у XVIII веку линију обале чини правац Дунавске улице, у односу на који је данашња обала удаљена за још 300 метара.[5]

Услед чињенице да је ово подручје у доба антике представљало само уску приобалну зону са плављеном и вероватно мочварном обалом, њега неће обухватити урбана зона Сингидунума. У сондама које су отворене на простору између улица Јеврејске и Високог Стевана запажа се присуство раноримске керамике, не у посебном културном слоју, већ на нивоу здравице и у танком слоју протохумуса где се меша са праисторијском керамиком. Међу овом керамиком претежно су заступљени фрагменти сивих здела латеноидних форми и ретки фрагменти тера сигилате (сл. 1, 1). Ови налази се могу датовати у I и почетак II века наше ере. С обзиром да се овде не ради о насеобинском слоју,

---

[1] Археолошка ископавања извршио је Археолошки институт априла и маја 1978. године. Радове је финансирала Дирекција за изградњу Београда.

[2] М. Поповић, Средњовековна предграђа Београдског града, Годишњак града Београда XXV, 1978, у штампи.

[3] Д. Бојовић, Резултати археолошких ископавања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму, Старинар XXVI, 1976, 71—83.

[4] В. Кондић, Римски Сингидунум у светлости археолошких налаза, Зборник радова „Ослобођење градова од Турака у Србији 1862—1867", Београд 1970, 29—37. Д. Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, Годишњак града Београда XXII, 1975, 5—23.

[5] Ж. Шкаламера—М. Поповић, Урбани развој Дорћола, Годишњак града Београда XXV, 1978, у штампи.

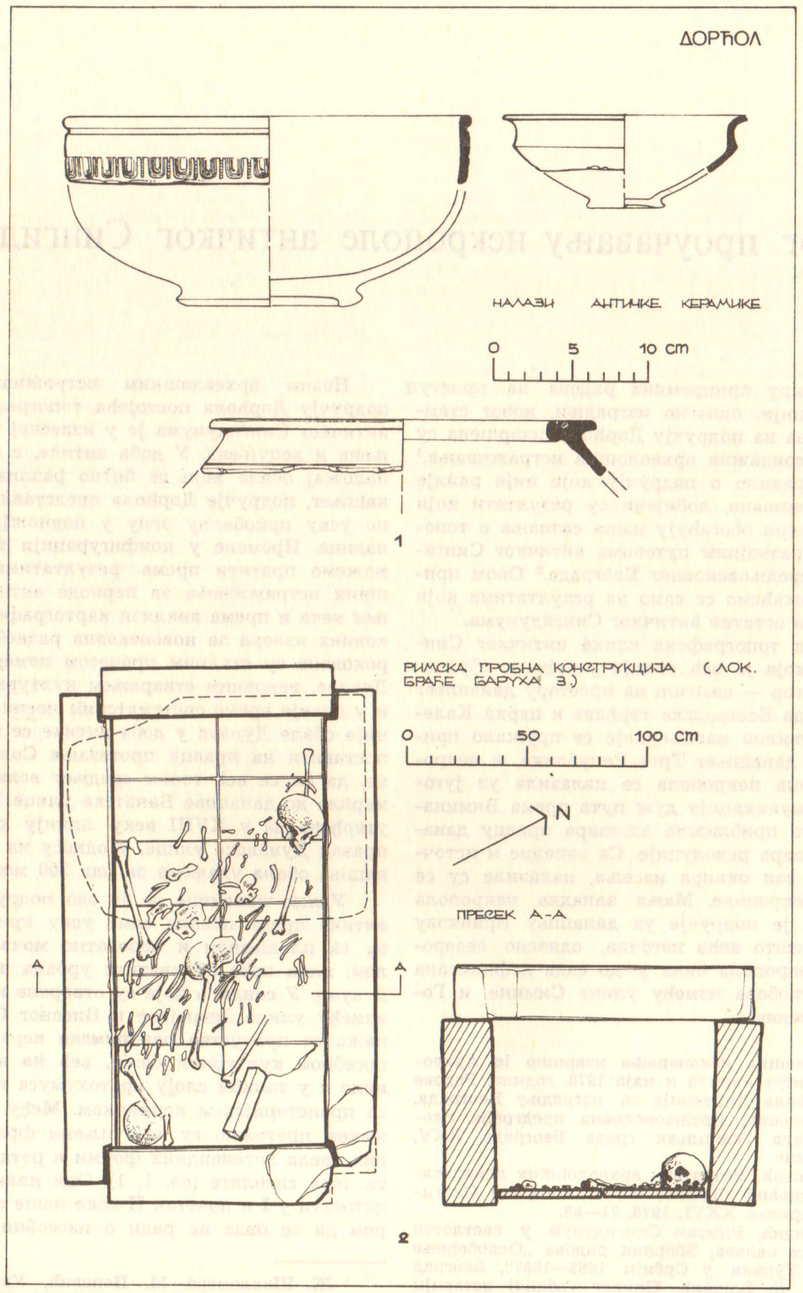

Сл. 1. Основа и пресек римске гробне конструкције на Дорћолу и налази керамике. — Fig. 1. Base et section de la construction funéraire romaine de Dorćol et trouvailles ceramiques.

може се закључити да овај материјал потиче из неке раноримске стамбене инсуле која се могла налазити у непосредној близини, вероватно у зони улице Цара Душана. Ова инсула исчезава после формирања урбанизоване градске зоне Сингидунума у II веку.

Функција овог простора у односу на римски Сингидунум III и IV века може се објаснити захваљујући новом налазу са локалитета ул. Браће Барух 3. У сонди 3/78, на овом локалитету, откривена је римска гробна конструкција, укопана у здравицу, рађена од масивних обрађених камених плоча (сл. 1, 2). Гробна конструкција је димензија 2,20×1,30 м (спољне мере). Под гроба, поплочан опекама, је на коти 77,10, док се горња површина поклопне плоче налази на коти 78,16. Данашњи ниво терена изнад гробне конструкције је на коти 81,17. Орјентација гробне конструкције је запад—исток. Гробна конструкција је ради пљачке пробијена на два места, и то на средини између две поклопне плоче и у североисточном углу. У унутрашњости гробне конструкције су откривене дислоциране кости три покојника, без прилога. Антрополошком анализом је утврђено да се ради о скелетима два мушкарца и једне жене. На лобањи старијег мушкарца је запажено да је била извршена трепанација десне слепоочне кости.[6] У насипу земље изнад скелета, у гробној конструкцији, откривено је неколико фрагмената фреско малтера са остацима црвене, окермрке, плаве и светло зелене боје. Ови фрагменти не припадају гробној конструкцији у којој су нађени, те се њихова појава не може поуздано објаснити. Могућа је претпоставка да су поменути фрагменти фресака ту доспели приликом проваљивања гробне конструкције ради пљачке.

Овај тип гробне конструкције се релативно често среће на античким некрополама Сингидунума. На простору северне некрополе овај тип откривен је на локалитетима у Вишњићевој[7] и Симиној улици. У оквиру јужне некрополе исти тип гробне конструкције се налази на више локалитета у улицама Мајке Јевросиме,[8] Косовској[9] и на Булевару револуције.[10] Веома је карактеристично да се код већине поменутих налаза овога типа гробне конструкције, срећу секундарно употребљене старије стеле са натписима, датоване у период од краја I до почетка III века наше ере. На основу познатих и датованих аналогија, првенствено са некрополе Сингидунума, гробна конструкција откривена на локалитету у улици Браће Барух 3 могла би се датовати у III век.

Посматрајући овај налаз у односу на наша досадашња сазнања о просторној диспозицији северне, односно североисточне, некрополе Сингидунума добијамо елементе за доношење нових закључака. Северна некропола је до сада била позната и дефинисана налазима гробова са простора између улица Симине и Господар Јовановe. Даљи простор према обали Дунава, у топографији римског Сингидунума, није био дефинисан. Захваљујући овом новом налазу претпостављена зона северне некрополе Сингидунума се знатно проширује обухватајући поред дунавске падине и њено подножје у приобалном појасу на подручју данашњег Дорћола.

Марко ПОПОВИЋ

---

[6] Види даље: С. Живановић, Остаци људских скелета из римске гробне конструкције са Дорћола.

[7] В. Кондић, Римски налаз из Вишњићеве улице, Годишњак града Београда VII, 1960, 29—34.

[8] M. Popović, Arh. pregled 13, 1971, 73.

[9] G. Marjanović, Arh. pregled 5, 1963, 81.

[10] Д. Гарашанин, Арх. споменици у Београду и околини, Годишњак Музеја града Београда I, 1954.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA NECROPOLE DE L'ANTIQUE SINGIDUNUM

A l'occasion de sondages effectués en 1978 dans la zone du quartier Dorćol on a découvert, dans la localité de la rue Braće Baruha n. 3, une construction funéraire romaine, creusée dans le sol portant. La construction, orientée ouest-est, est exécutée en dalles massives taillées et le sol en briques. Défoncée à deux endroits elle témoigne du saccage qu'elle a subi. Dedans on a trouvé les os disloqués de trois défunts, sans mobiliers funéraires. Par analyse anthropologique il est constaté qu'ils appartiennent à deux squelettes d'hommes et un squelette de femme. Ce type de construction funéraire qu'on rencontre souvent dans les nécropoles antiques à Singidunum provient du IIIe siècle.

Cette découverte, par rapport aux renseignements réunis jusqu'ici sur la disposition spatiale de la nécropole Nord de Singidunum nous fournit les éléments de nouvelles conclusions. Jusqu'ici la nécropole Nord était connue et délinéée par les découvertes de tombes provenant de l'espace compris entre les rues Simina et Gospodar Jovanova. L'espace compris au-delà de cette zone vers la rive du Danube n'était pas traité par la topographie du Singidunum romain. Grâce à cette découverte, la zone supposée de la nécropole Nord de Singidunum s'élargie considérablement, englobant outre la pente danubienne son pied qui s'étale sur la zone en bordure du fleuve qu'occupe aujourd'hui Dorćol.

Marko POPOVIĆ

Остаци људских скелета из римске гробне конструкције са Дорћола

У току заштитних археолошких ископавања на Дорћолу у Београду откривена је једна римска гробница у сонди 3/78. у улици Браће Баруха број 3 из које су 21. априла 1978. године извађени остаци људских скелета. Кости из ове гробнице су очишћене и пренете у Археолошки институт у Београду ради антрополошке обраде.

Антрополошки преглед, антропометријска мерења и палеопатолошко проучавање скелетних остатака из ове гробнице извршено је у приручној лабораторији Археолошког института у Београду, док је један део палеопатолошког проучавања и анализа антрополошких података обављена у Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital у Лондону. Утврђено је да су у гробници биле сахрањене три особе. Две су биле мушког, а једна женског пола. Очуваност скелета је била слаба и добар део костију се после ископавања распао тако да су се антропометријска мерења могла само делимично обавити, мада су основне антрополошке карактеристике јасно уочљиве на сва три скелета.

Антропометријска мерења су вршена класичним методама,[1,2] пол је одређиван оригиналном методом,[3,4] а узраст је израчунаван помоћу Pearson-ових емпиријских формула.[5] Епигенетске карактеристике лобања одређиване су поступком Berry и Berry.[6] Резултати проучавања су изнети за сваки скелет посебно.

Скелет бр. 1 — Из гомиле костију нађене у гробу издвојени су скелетни остаци младе особе (adultus) мушког пола. Нађене кости су јако истрошене и оштећене. Окрајци дугих костију су били поломљени, па антропометријска мерења није било могуће обавити. Полни знаци су били јасни, а такође и карактеристике потребне за одређивање узраста. На зубима су нађени знаци каријеса. На осталим деловима скелета није било уочљивих патолошких промена.

Скелет бр. 2 — Из исте гомиле костију издвојени су јако оштећени остаци скелета одрасле, зреле особе (maturus) женског пола. Антропометријска мерења појединих костију није било могуће извршити пошто су на свим костима биле уништене антропометријске тачке између којих се мере димензије. Антрополошке и епигенетске карактеристике овог скелета су идентичне са оним нађеним на остала два скелета из исте гробнице. На пршљеновима кичменог стуба у вратном и слабинском пределу налазе се бројне коштане израслине, нарочито изражене дуж ивица зглобних површина пршљенских тела. Овакве промене на пршљеновима обично се налазе код реуматичних оболења и доводе до деформације кичменог стуба. На сачуваним зубима налазе се промене изазване каријесом.

Скелет бр. 3 — Најбоље сачуван од три скелета нађена у гробу означен је бројем 3 и припадао је одраслој, зрелој особи (maturus) мушког пола. Очуваност скелета је била средњег степена, а карактеристике узраста и пола јасне.

Лобања је била делимично оштећена и на њој су запажене промене настале за живота, као и после сахрањивања.

---

[1] Martin R.: Lehrbuch der Anthropologie. Gustav Fisher, Jena, 1928.

[2] Живановић С.: Основи остеологије и антропометрије, Београд, 1965.

[3] Jovanović S. i Živanovi S.: The Establishment of Sex by Great Sciatic Notch. Acta Anat. 61, 101—107.

[4] Jovanović S., Živanović S. i Lotrić N.: A Study of Sex-determined Characteristics of the Hip bones in Pathologically Deformed Female Pelves Using the Method of Sauter and Privat. Acta Anat. 84, 62—70, 1973.

[5] Pearson K.: Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. Phil. Trans. Roy. Soc. London, 192, 169—244, 1899.

[6] Berry C. A. i Berry J. R.: Epigenetic Variation in the Human Cranium. J. Anat. 101, 361—379, 1967.

Шавови између појединих костију свода лобање нису срасли, али су зубци на ивицама костију у великој мери заравњени. Надвеђни луци (torus supraorbitalis) су мали, а средишње чеоно испупчење (glabella) је мало и у ниском положају у односу на надвеђне лукове (Broca II). Чеони шав (sutura metopica) не постоји. Запажа се лака уздужна повијеност свода лобање (elevatio sagitalis). Os Incae не постоји. У слепоочним пределима се запажају велики мастоидни наставци, док су стилоидне бодље (processus styloideus) обострано поломљене, но види се да су биле дугачке и масивне. Птерион је у облику слова „H“. Улази у очне дупље су квадратног облика. На горњим ивицама улаза у очне дупље запажају се са сваке стране по један усек и два отвора (incisura et foramina supraorbitalis et frontalis). На предњој страни горње вилице налази се са сваке стране по један подочни отвор (foramen infraorbitale). Горња ивица улаза у очну дупљу је права и оштра. Јабучне кости су средње величине и средње избочене устрану, док им је избоченост унапред мала. Наставци јабучних костију су релативно мали. Прелаз чела у носни корен је оштар, корен носа узан, а висина хрбта средња. Профил носа је прав. Носна бодља је дугачка. Подносне јаме (fossae subnasales) недостају са обе стране. На горњој вилици се не запажа прогнација. Зубни наставак горње вилице је добро очуван. Непчано испупчење (torus palatinus) не постоји. Секутифна кост (os incisivum) је срасла. Уз задњу ивицу тврдог непца запажа се са сваке стране по један већи и по два мања непчана отвора (foramina palatina). Јако су изражене непчане бодље и гребени (spinae et cristae palatinae). Зубни лук је у облику слова „U“ и симетричан. Доња вилица је велика, са широм виличном граном (ramus mandibulae) и средње дубоким усеком (incisura mandibulae). Тело доње вилице је високо, угао прав и извијен уполье. Брадно испупчење (protuberantia mentalis) је средње развијености. Са сваке стране тела доње вилице налази се по један брадни отвор (foramen mentale) постављен испод корена другог предкутњака. На унутрашњој ивици зубног наставка налази се у секутифном пределу са десне стране један, а са леве два алвеоларна ментална отвора. Унутрашња брадна бодља (spina mentalis) је изражена и састоји се од две горње и једне доње квржице. У горњој вилици су сачувани сви зуби, док у доњој недостају 5—8 зуба са леве стране.

Епигенетске карактеристике:

Linea nuchae suprema — одсутна
Os suturarum u predelu Lambda-e — одсутна
Ossa suturarum у шавовима затиљног предела — одсутне
Os suturarum на Bregma-и — одсутна
Sutura metopica — одсутна
Ossa suturarum у пределу крунског шава — одсутне
Os epiptericum — обострано одсутна
Os incisurae parietalis — обострано одсутна
Os на Asterion-у — обострано одсутна
Torus auditorius — одсутан на обе стране
Foramen Huschkae — не постоји
Foramen mastoideum — постоји са обе стране
Foramen mastoideum exsuturale — обострано одсутан
Foramen spinosum отворен — обострано
Foramina palatina minora — постоје са обе стране
Torus palatinus — недостаје
Torus mandibularis — постоји
Foramen zygomatico-faciale — присутан (по 3 са сваке стране)
Супраорбитали отвор — обострано отворен у виду усека
Foramen frontale — обострано постоји
Foramen ethmoidale posterius — постоји са обе стране
Foramen etmoidale posterius — постоји са обе стране
Foramen infraorbitale accessorius — обострано одсутан.

Мерење краниометријских димензија се није могло систематски извршити, јер су оштећења лобање била таква да је највећи број антропометријских тачака био уништен. Измерене су зато само следеће димензије: Nasion-Prosthion: 7.1 см; Nasion--Nasospinale: 5 см; ширина носног отвора: 2.3 см; висина десне очне дупље: 3.3 см; ширина десне очне дупље: 4 см; дубина очне дупље: 4.6 см и угао доње вилице 107°. Орбитални индекс износи 82.50, а носни 46.00. На лобањи постоји и вештачки отвор настао као последица трепанације, чији је опис дат у палеопатолошком налазу.

Кости трупа и удова су масивне и робустне. На њима се не запажају знаци патолошких промена. Већина костију је постмортално оштећена тако да су се антропометријска мерења могла само делимично обавити.

Лева кључњача: Тело јако искривљено. Највећа дужина тела је 14.3 см, а обим тела у средини кости 4.6 см. Дужинско-дебљински индекс износи 32.16.

Лева жбица: Кврга (tuberositas radii) је овалног облика и испупчена. Највећа дужина износи 23.1 см, а физиолошка дужина 21.7 см. Уздужни пречник тела је 1.5 см; а попречни 1.6 см. Ширина доњег окрајка је 3.4 см, а обим (минимални) тела 4.3 см. Дужинско-дебљински индекс износи 19.81, дужинско-ширински индекс 15.66, а индекс дијафизног пресека 93.75.
Десна лактица: Највећа дужина износи 25 см, физиолошка дужина 22 см, најмањи обим тела 3.7 см, а дужинско-дебљински индекс 16.81.
Десна бутна кост: Колодијафизни угао износи 127°, tuberositas cristae femoris је јако изражена, а трећи трохантер не постоји. Највећа дужина кости износи 43.3 см, обим тела у средини кости је 8.8 см, попречни пречник тела је 3 см, а уздужни мерен као и предходни у средини тела је такође 3 см. Горњи попречни пречник 3.7 см, а горњи уздужни 2.6. Пиластрични индекс је раван 100.00, а платимерични 70.27.

Телесна висина израчуната помоћу Pearson-ове формуле на основу дужине десне бутне кости износи 162.71 см, што показује да се ради о особи релативно ниског раста.

Палеопатолошки налаз на лобањи

Стилоидни наставак десне слепоочне кости је дугачак 29 мм, а врх му је био поломљен за живота. Пречник основе овог наставка износи максимално 6, а минимално 4.5 мм. На љусци десне слепоочне кости налази се отвор направљен вештачки трепанирањем кости. Отвор је неправилног овалног облика и напред је нешто ужи, а позади шири. Највећи предње-задњи пречник отвора износи 32 мм. Измерена су и два вертикална пречника отвора. Предњи пречник који пролази кроз линију

предње ивице спољашњег ушног отвора (porus acousticus externus) износи 17 мм, а задњи пречник који пролази кроз линију задње ивице спољашњег ушног отвора износи 25 мм. Ивице трепанационог отвора су веома оштре и на њима се не запажају знаци процеса зарастања кости или стварања ожиљног ткива. Вероватно је смрт наступила одмах после обављене трепанације, или кратко време после операције, па организам није имао времена да развије процес зарастања. Кроз трепанациони отвор се види да је горња површина пирамиде слепоочне кости заравњена помоћу инструмента који је вероватно имао сечицу у облику длета. Овај инструменат је заравнио кост и направио на њој отвор који води у средње и унутрашње ухо.

Дискусија

Отварање лобања путем трепанације примењује се у циљу лечења још у преисторијско време.[7, 8, 9] У класичној Грчкој и у Риму често је примењивана трепанација ради лечења и то понекад успешно, а веома често без великог побољшања. Зато је Хипократ пишући о повредама главе дао прецизна упутства како и када треба вршити трепанацију.[8] Celsus (ц. 42 г. с.е. до 37 г. н.е.) дао је још детаљнији опис ове методе.[8] Paulus Aegneta[9] је писао да се слаже са Галеновом ноншалантном примедбом да се трепанација може са успехом извести помоћу његовог специјалног инструмента, тако да можданице не буду повређене чак и ако је ‚хирург упола поспан'.[7] У литератури налазимо разне разлоге који су наводили старе хирурге да примене ову хируршку методу.[9] Један од разлога су и јаки болови који настају код запаљења сунђерастог коштаног ткива у пределу средњег уха.[8]

У описаном случају трепанације нађеном на лобањи скелета бр. 3 из гробнице у улици Браће Баруха број 3 очигледно се ради о покушају лечења оболења средњег уха. Положај трепанационог отвора изнад спољашњег ушног отвора је такав да омогућава добар приступ пирамиди слепоочне кости. Хирург је успео да отвори лобању и да приступи горњој површини пирамиде. Пошло му је за руком да сасече односно иструже коштано ткиво и да отвори ћелије, али болесник није преживео операцију. Да ли је до смрти дошло услед повреде мозга или из неког другог разлога, као што је шок и сл. тешко је рећи. Нема трагова последица инфекције односно запаљења, нити се пак виде последице процеса зарастања коштаног ткива. Овако изведена операција највероватније није могла да омогући дренирање средњег уха, па се према томе притисак гноја и пратећи бол није смањио после операције. Нажалост показало се у овом случају да оптимизам Галена и других класичних аутора није био оправдан. Болесник је умро највероватније у току или непосредно после операције.

Налаз ове лобање са трепанационим отвором и повредом пирамиде показује да су Римљани који су живели на територији Београда имали лекаре способне да изврше ову релативно компликовану и смелу хируршку операцију, која и у савременим условима може да се компликује. Ти римски лекари се нису бавили само лечењем обичних случајева оболења код грађанства већ су се упуштали чак и у овако велике хируршке захвате. Значи да им је ниво знања и способности био веома висок за ондашње време и да није заостајао за оним у Риму. Зато је налаз ове лобање материјални доказ и слика њиховог знања и способности.

Закључак

У римској гробници откопаној у сонди 3/78. у улици Браће Баруха број 3 у Београду сахрањене су три особе. Скелетни остаци су били помешани. Антрополошким испитивањем издвојени су остаци скелета три особе. Један скелет је припадао одраслој особи женског пола, један је припадао млађој особи мушког пола и ова два скелета су била у јако лошем стању. Нешто боље је био сачуван трећи скелет који је припадао одраслој особи мушког пола. Сва три скелета су припадала Римљанима који су живели у Београду и имају исте антрополошке и генетске одлике, па највероватније припадају истој породици.

Одрасла особа мушког пола је била 162 см висока, што одговара висини римске популације. Смрт је наступила као последица отварања лобање путем трепанације која је извршена ради лечења запаљења десног средњег уха.

Србољуб ЖИВАНОВИЋ

---

[7] Guirad E.: La trépanition cranienne chez les néolithiques et chez les primitifs modernes. Masson, Paris, 1930.

[8] Goldstein M. S.: The Paleopathology of Human Sceletal Remains. Science in Archaeology, Thames & Hudson, London, str. 396, 1963.

[9] Wells C.: Bones, Bodies and Diseases. Thames & Hudson, London, 1965.

RESTES DE SQUELETTES HUMAINS PROVENANT DE TOMBE ROMAINE DE DORĆOL

Au cours des fouilles de protection effectuées en 1978 au quartier belgradois — Dorćol on a découvert une tombe romaine dans la rue Braće Baruha No. 3 avec les restes des squelettes d'une femme et d'un homme adultes et d'une personne plus jeune de sexe masculin. Les trois squelettes possédaient les mêmes caractéristiques anthropologiques et génétiques et appartenaient à la population romaine. L'homme adulte était haut de 162,71 cm. Sur le crâne de ce squelette on a trouvé un orifice de trépanation et une lésion chirurgicale de l'os temporal droit. Le crâne était trépané en vue du traitement de la maladie de l'oreille moyenne, mais le malade n'a pas survécu à l'opération puisque sur les bords de l'orifice de trépanation et les os lésés on ne remarque ni des traces de cicatrisation ni celles des conséquences d'une inflammation des tissus. La trépanation est faite de telle manière qu'elle prouve que le chirurgien qui l'avait entreprise disposait d'une expérience et d'un savoir supérieurs.

Srboljub ŽIVANOVIĆ

Црква у Ивању

„У Ивању. усред једне долине, у лугу, у једном склопу, коме се само пешке може доћи, има једно црквиште, јер само стоји зид од врата, а остало је све порушено.

Мој вођа чича Зенил Арнаутин, не знаде ми ништа о њој казати.“[1]

Ово „црквиште“, које је 1880. године видео аутор горе наведеног текста, налази се на обронцима планине Радан, у атару села Ивања, неких седамнаест километара северозападно од Царичиног Града (сл. 1).

У ближој околини ово место је познато под именом Манастир. По народном предању, ту је некада постојао манастир, кога су Турци, у знак одмазде, због пружања помоћи хајдуцима, спалили.[2] Према казивању мештана села Ивања, недалеко од Манастира, на месту званом Голубовац, налазе се и данас видљиви остаци „турских кућа“.

За време археолошких ископавања на Царичином Граду, септембра 1978. године, екипа која је вршила рекогносцирање у ближој околини обишла је и локалитет Манастир.[3] Лока-

[1] М. Ракић, Из нове Србије, Отаџбина IX, 1880, 356.

[2] Ј. Јовановић, Пуста река, Лесковачки зборник XV, 1975, 108.

[3] Екипа у саставу: М. Јеремић, архитекта, Н. Борић и В. Иванишевић, студенти археологије, обавештена је од Милутина Станојковића из Мијајлице о остацима једне цркве близу Ивања.

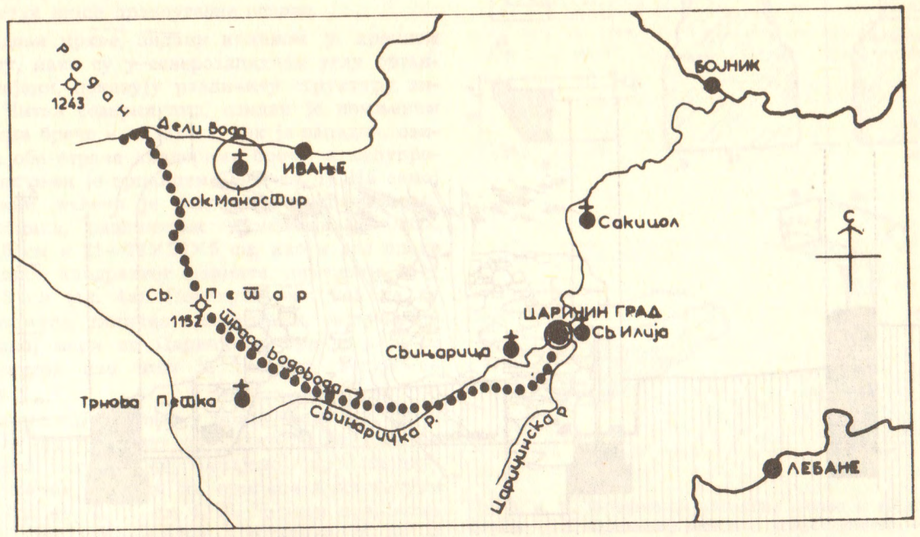

Сл. 1. Положај локалитета Манастир. Траса палеовизантијског водовода (по Н. Петровић). — Fig. 1. Situation du site Manastir. Tracé de l'aqueduc paléobyzantin (d'après N. Petrović).

литет, до кога се тешко може доћи без водича, налази се у густој храстовој шуми, на дну једне увале близу потока кога мештани Ивања зову, такође, Манастир.

Затечено стање је у потпуности одговарало наведеном опису. Изнад дебеле наслаге шута, обрасле густим дивљим растињем, издизали су се, до висине од око 1,5 м делови остатака зидова једне грађевине. У западном зиду, зиду „од врата", сачуван је улазни отвор са довратницима од бреče, у висини од 70 см од нивоа шута. На самој површини нађено је неколико трапезастих опека карактеристичних за палеовизантијско градитељство (сл. 4а). После првих опсервација терена, констатовано је да ова грађевина није усамљена. Фрагменти зидова регистрованих јужно и западно од ње указивали су на постојање још три објекта. Сви објекти, смештени су на малим заравнима, иначе стрме падине, која се степенасто спушта ка потоку. На

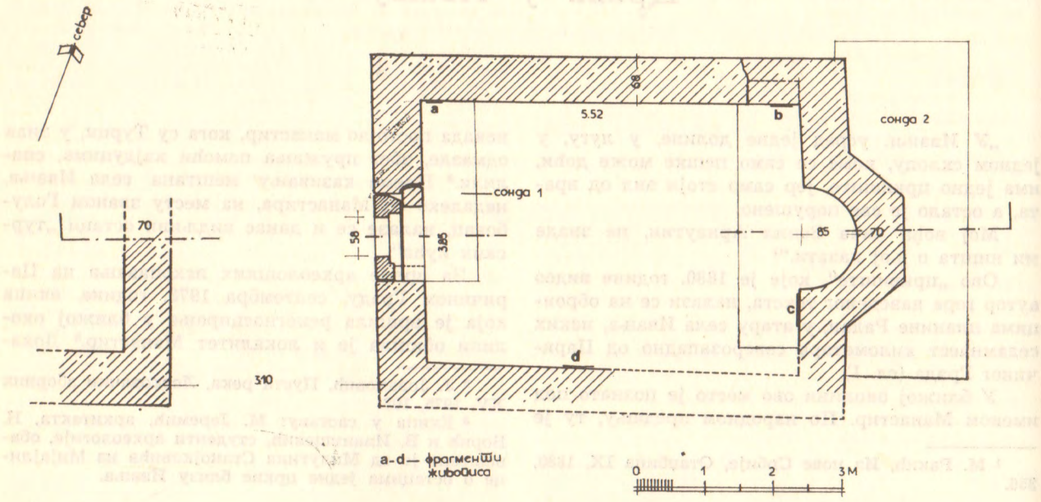

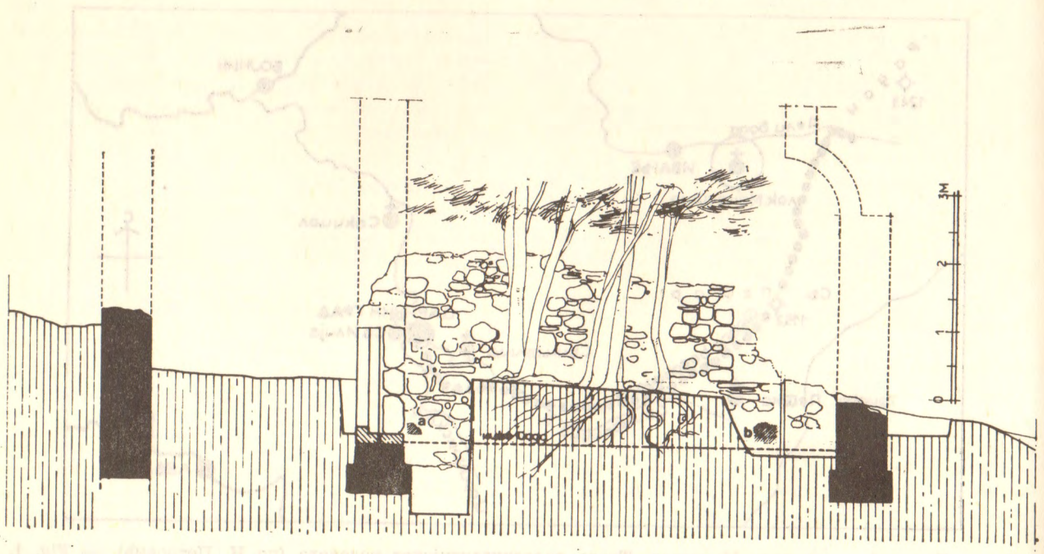

Сл. 2. Основа и пресек цркве. — Fig. 2. Plan et coupe de l'église.

ширем простору око ових објеката, нађени су, расути по шуми, обрађени комади бреče, међу којима се разазнају делови допрозорника, довратника, архиволте и венца.

Да би се установили намена, облик и димензије грађевине са сачуваним улазним отвором, као и њена веза са палеовизантијским опекама, предузета су мања археолошка ископавања. У току дводневних ископавања отворене су две сонде, које су показале да је ова грађевина, мала једнобродна црква, основе неправилног правоугаоника, са унутрашњим димензијама — 5,52×3,85 м (сл. 2 — Т. I, сл. 1).

Црква је орјентације исток—запад са скретањем осе цркве од истока ка северу за 21°. Апсида је са унутрашње стране полукружна, а споља тространа. Ширина зидова цркве износи просечно 70 см. Јужни зид и југоисточни угао цркве нису у потпуности откривени (сл. 2). У сонди 1, откривен је камени праг, који се састоји од два комада. Први комад, сем зуба, има уклесане карактеристичне канале за уграђивање крила врата (Т. I, сл. 2). Довратници од бреče сачувани су са обе стране улазног отвора, до висине од 2 м. Северни и западни зид цркве, очувани су у висини од 2,50—3 м, од нивоа прага. Сондом 1, која је копана до здравице, констатоване су у северозападном углу, различите дубине фундирања северног и западног зида. Ово смицање темеља, могло би се објаснити прилагођавањем грађевине паду терена. На северном зиду, у североисточном углу цркве, сачуван је почетак нише правоугаоне основе.

Зидови цркве, зидани каменом у кречном малтеру, иако су у северозападном углу органски спојени, показују различиту структуру зидања. Читав северни зид, озидан је ломљеним комадима бреče и андезита, док је западни, озидан са обе стране квадерима бреče, а међупростор испуњен је трпанцем (Т. I, сл. 1). На самој површини, нађено је неколико опека трапезастог облика, различитих димензија: 16—30×××26×5 см и 21—28×28×5 см, као и две опеке приближно квадратног формата, димензија 33×××30×5 см (сл. 4а). Поменули смо већ да су ови формати, типично византијски, заступљени у великој мери на Царичином Граду, чија се архитектура, као што је познато, везује за VI век.

Испред самог улаза у цркву, на шуту, лежи један лучни елеменат од андезита, за кога би се, према његовој неуобичајеној профилацији одмах могло рећи да не припада архитектури цркве (сл. 4b, Т. II, сл. 1, 2). Његова првобитна намена није установљена. Очигледно је, да је донет са неког другог објекта из близине и искоришћен као део надвратне конструкције цркве. Приликом градње цркве, ширина улазног отвора, прилагођена је ширини лучног отвора овог елемента у секундарној употреби, која износи 62 см. Висина лучног отвора износи 30,5 см. Једна вертикална површина овог елемента обрађена је сферично. Њен средишњи део, симетрично око полукружног отвора, исклесан је тако, да образује неку врсту лежишта (сл. 4b). Необична профилација овог елемента непознатог порекла, указује на његову специјалну функцију. Одмах до њега нађен је и надвратник од бреče, правоугаоног пресека, димензија 38×15 см и дужине 1,15 м.

Сонде 1 и 2 карактерише дебео слој грађевинског шута у коме је забележен већи број фрагмената живописа, као и још неколико трапезастих опека. Откривено је и неколико фрагмената живописа „in situ" (сл. 2а, b, c, d). Под, није ни у једној сонди констатован. Вероватно је демонтиран пре дефинитивног рушења цркве. Међутим, ниво пода се може реконструисати. Сликане бордуре на фрагментима живописа, које припадају доњој зони сокла, одређују његову нивелету на око 15 см, ниже од нивоа прага. Од покретног материјала, у сонди 1, забележена

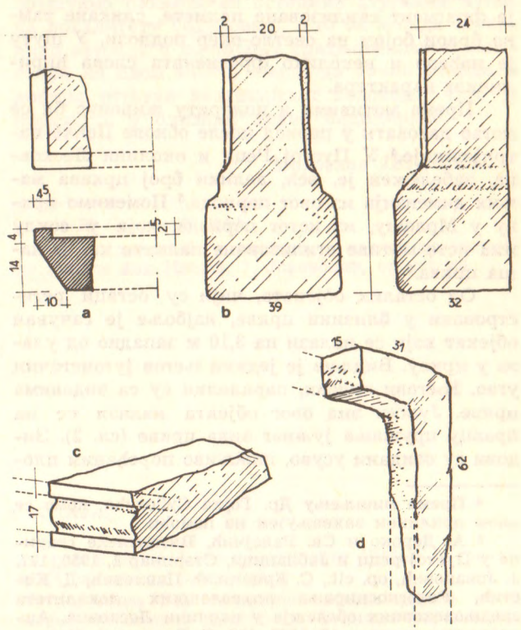

Сл. 3. a, b. Фрагменти олтарске мензе и њеног постоља. c, d. Фрагмент венца и допрозорника. — Fig. 3. a, b. Fragments de la mense de l'autel et de sa base. c, d. Fragments de la corniche et du châssis de la fenêtre.

су само два гвоздена клина, а у сонди 2, у олтарском простору, једна бронзана кашика, која је могла бити употребљавана приликом црквених обреда. Источно од апсиде у сонди 2, нађен је фрагмент олтарске мензе, а нешто даље, ван сонде, и део њеног постоља (сл. 3a, b). Оба елемента израђена су од брече. Неколико метара јужно од улаза у цркву, нађен је део допрозорника од брече, који је могао припадати прозору у јужном зиду цркве. Нешто даље нађен је и комад профилисаног венца (сл. 3c).

Сви фрагменти живописа сачувани „in situ", припадају доњој зони сокла. Живопис је изведен на фреско-подлози од кречног малтера са плевом, дебљине 0,5—1 см, која је набачена директно на зид.

На фрагменту живописа, сачуваном на јужној половини источног зида (сл. 2c), осликан је геометријски мотив — имитација инкрустације. На белој подлози, тракама ширине 1 см, тамно браон боје, линеарно су извучени ромбоиди уписани један у други. Овај мотив је подвучен црвеном бордуром, ширине 5 см, испод које се бела сликана подлога завршава, што нам истовремено даје и нивелету пода цркве. На северном зиду у североисточном углу цркве сачуван је фрагмент стилизоване палмете, сликане тамно браон бојом на светло-окер подлози. У шуту је нађено и неколико фрагмената слова ћириличког карактера.

Према мотивима и колориту живопис би се могао датовати у период после обнове Пећке патријаршије.[4] У Пустој Реци и околини Лесковца, забележен је, већ, велики број цркава мањих димензија из овог периода.[5] Поменимо цркву у Мрвошу, из истог периода, која у соклу има исте мотиве стилизоване палмете као и наша црква.[6]

Од осталих објеката, чији су остаци регистровани у близини цркве, најбоље је сачуван објекат који се налази на 3,10 м западно од улаза у цркву. Видљив је једини његов југоисточни угао. Његови зидови, паралелни су са зидовима цркве. Јужни зид овог објекта налази се на правцу пружања јужног зида цркве (сл. 2). Зидови су озидани усуво, пажљиво поређаним плочастим каменом. Остала два објекта, судећи по слабо сачуваним остацима њихових зидова, озидани су, такође, каменом усуво. Није било времена да се установи евентуално постојање остатака солиднијих конструкција (у кречном малтеру), испод њих.

Извесно је да је приликом грађења цркве коришћен као материјал у секундарној употреби, одређен број трапезастих опека, које су узете са неког објекта у близини. Ове опеке, које нису забележене у зидовима цркве, могле су бити коришћене за сводну конструкцију, као и за поплочање пода. Трапезасте опеке истог формата, као што смо већ поменули, срећемо у великом броју на Царичином Граду. У такозваној Базилици — J, која се налази око 350 м јужно

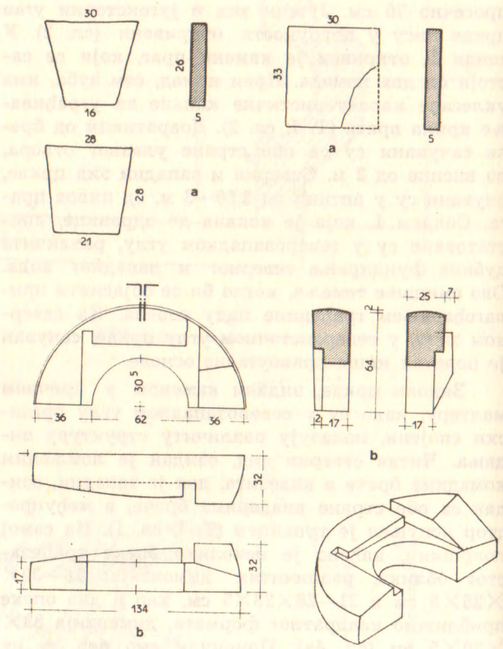

Сл. 4. a. Палеовизантијске опеке. b. Неидентификовани лучни елемент од андезита. — Fig. 4. a. Briques paléobyzantines. b. Élément d'andésite non-identifié en forme d'arc.

од Царичиног Града, непосредно уз трасу градског водовода, трапезасте опеке налазимо у секундарној употреби у поду цркве.[7] Известан број ових опека нађен је и у шуту приликом археолошких ископавања јужне капије Доњег града, 1975. године. Међутим, њихову пуну примену и њихову праву функцију, налазимо у своду одводног канала источне улице Горњег града.[8] Свод овог канала изведен је трапезастим опекама које су постављене једна до друге, радијално, управно на правац пружања канала. Радијални редови ових опека су истовремено и благо закошени у односу на вертикалу. Овај типично византијски начин пресвођавања — »pitshed-brick technique«,[9] који вуче корен, још из градитељских традиција старог Истока,[10] омогућава лако и брзо извођење свода без употребе скеле. Ово се показало као врло практично за пресвођавање мањих распона, посебно зиданих канала.

Трапезасте опеке, нађене на локалитету Манастир, узете су вероватно из свода канала водовода Царичиног Града, чија траса пролази у близини локалитета[11] (сл. 1). Може се претпоставити да је истог порекла и неидентификовани лучни елеменат од андезита (сл. 4), који је коришћен у конструкцији надвратника цркве. Можда је лежиште уклесано у његову сферичну површину прихватало метални капк, који је померањем по вертикали регулисао проток воде у једном делу аквадукта, можда баш каптаже, за коју Н. Петровић претпоставља да се налази у пределу Дели Вода, а чије место није тачно утврђено.[12] У том случају овај лучни елемент представљао би део неке врсте вентила водоводних инсталација.

У сваком случају, наша средњевековна црквица, са византијским опекама из VI века, указује да у њеној близини треба тражити остатке водовода Царичиног Града, или можда неког другог објекта са сводном конструкцијом из истог периода. Не треба губити из вида и чињеницу да су у овом крају забележени трагови металуршких активности, са традицијом, чији континуитет можемо пратити од периода Рима па до средњег века.[13] Трапезасте опеке и загонетни лучни елемент од андезита, могли би се, евентуално, довести у везу и са инсталацијама, које захтева технологија прераде руде. Наравно, ова могућност остаје за сада само у границама нагађања.

Нема, дакле, сумње у хронолошку опредељеност наше касносредњовековне црквице, као и чињенице да је у њој коришћен палеовизантијски материјал у секундарној употреби. Детаљније рекогносцирање, комбиновано са археолошким ископавањима могло би, вероватно, да утврди везу средњовековне цркве са околним објектима (посебно са остацима „турских кућа" на локалитету Голубовац), што би можда потврдило легенду о постојању средњовековног манастира на овом месту, као и да тачно утврди и лоцира остатке византијског водовода, чије је присуство у близини цркве индицирано.

Мирослав ЈЕРЕМИЋ

---

[4] Према мишљењу Др. Гојка Суботића, коме се овом приликом захваљујем на помоћи.

[5] А. Дероко и Св. Радојчић, Византиске старине у Пустој реци и Јабланици, Старинар I, 1950, 177. Ј. Јовановић, op. cit., С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, Рекогносцирања археолошких локалитета средњовековних обележја у околини Лесковца, Археолошки преглед 19, 1977, 133. С. Ерцеговић-Павловић, Рекогносцирања лесковачког подручја, Старинар, XXVIII—XXIX, 1979, 237.

[6] С. Ерцеговић-Павловић, Рекогносцирање лесковачког подручја, Старинар, XXVIII—XXIX, 1979, 237.

[7] В. Кондић—В. Поповић, Царичин Град, Београд, 1977, 140, 141.

[8] Н. Петровић, О водоводу Царичиног Града, Старинар, XX, 1970, 297.

[9] D. Talbot Rice, The Great Palace of the Byzantin Emperors, Edinburg, 1958, 90.

[10] D. Talbot Rice, op. cit., 91.

[11] Н. Петровић, op. cit., 289 и сл. 2.

[12] Н. Петровић, ibid.

[13] Ј. Јовановић извештава о наслагама гвоздене шљаке код Ивања. Ј. Јовановић, op. cit. 40.

L'EGLISE A IVANJA

Non loin du village Ivanja à environ 17 km de Caričin Grad dans la localité Manastir où, d'après la tradition populaire, existait un monastère médiéval, ont été découverts les vestiges d'une église de moindre grandeur (5,52 m×3,85 m, fig. 2) à nef unique. L'église est construite en pierre et mortier de chaux. D'après le coloris et les motifs qui figurent sur les restes des fresques on peut situer l'église dans le Bas Moyen Age.

A proximité immédiate de l'église on a repéré les vestiges des murs de trois autres bâtiments, construits en pierre sèche. Leur rapport avec l'église médiévale n'est pas encore déterminé.

Au cours des recherches archéologiques on a trouvé un certain nombre de briques trapézoïdales paléobyzantines qui, avec des éléments non-identifiés d'andésite en forme d'arc — trouvés devant l'entrée de l'église — ont servi dans un emploi secondaire lors de la construction de l'église (fig. 4). Ces briques trapézoïdales, employées dans la construction byzantine pour l'exécution de voûtes de canaux sans écha-

faudage, sont déjà enregistrées dans la voûte du canal d'évacuation de la ville haute à Caričin Grad. Les recherches antérieures nous ayant informé que le tracé de l'adducteur de Caričin Grad passait à proximité de notre localité (fig. 1) nous pouvons supposer que les briques trapézoïdales proviennent de sa voûte. Le profilé de l'élément d'andésite non-identifié en forme d'arc (T. II, fig. 1 et 2) indique aussi que son origine doit être recherchée dans les installations byzantines du réseau de l'alimentation en eau.

La présence de matériau paléobyzantin dans l'église médiévale devrait initier des recherches plus approfondies dans les alentours de cette localité où, entre autres, des activités métallurgiques dont les origines remontent ici à l'époque romaine ont été enregistrées. Des fouilles plus amples dans la localité même pourraient confirmer aussi la légende de l'existence d'un monastère médiéval.

Miroslav JEREMIĆ

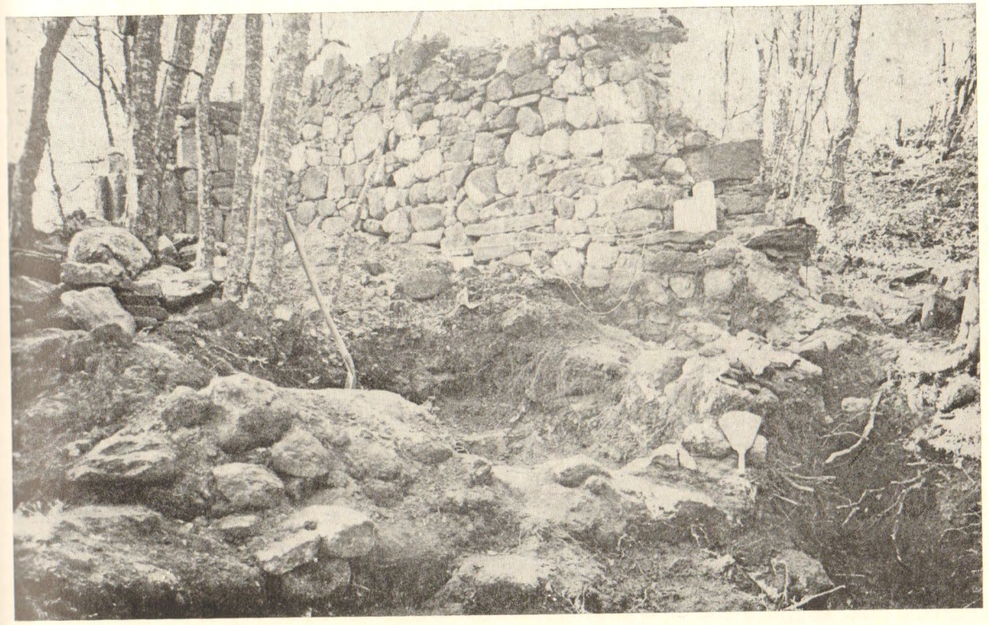

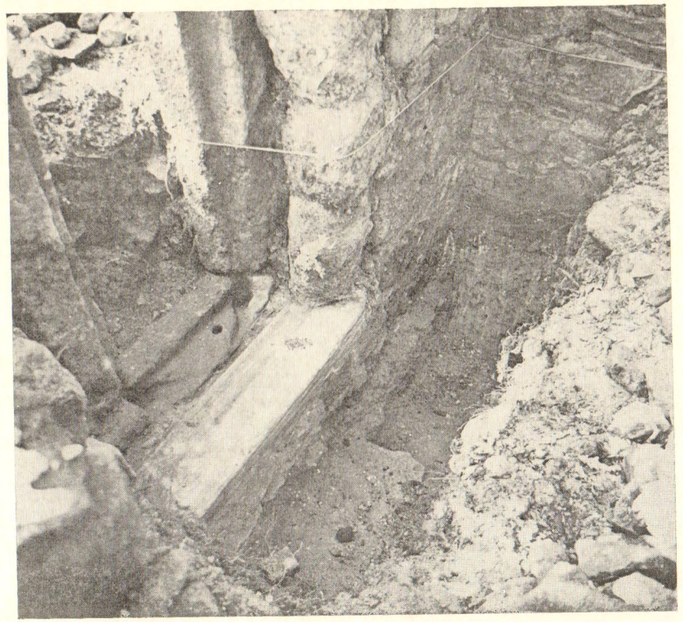

T. I. 1. Изглед северног зида и тростране апсиде. — 2. Сонда 1, детаљ улаза (фото Н. Борић). — Pl. I. 1. Vue du mur septentrional et de l'abside trilatérale. — 2. Sondage 1, détail de l'entrée (photo N. Borić).

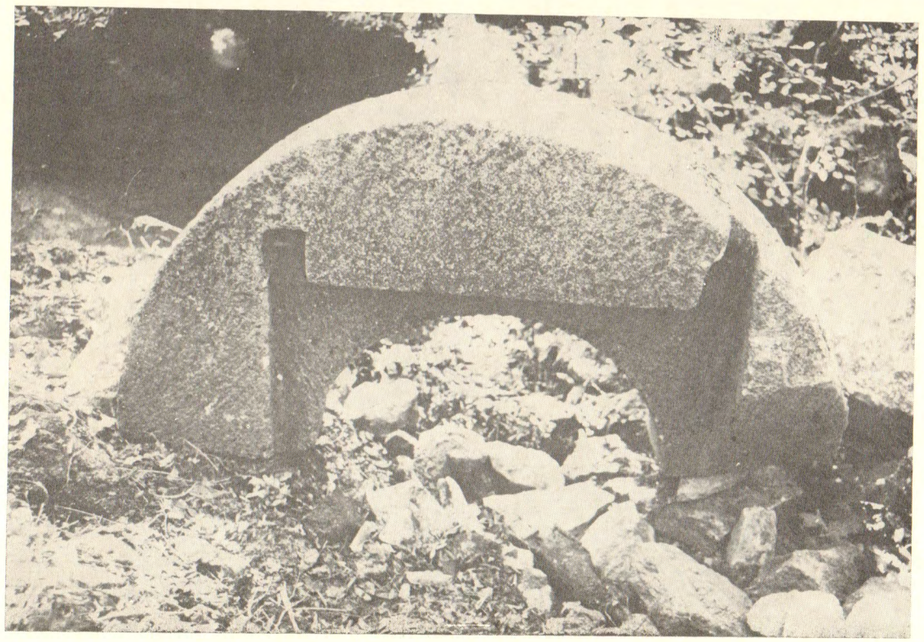

Т. II. 1—2. Неидентификовани лучни елеменат од андезита (фото Н. Борић). — Pl. II. 1—2. Élément d'andésite non-identifié en forme d'arc (photo N. Borić).

Прилог проучавању страних етничких елемената у аварским некрополама

У југоисточној Европи се 568. н., појављују Авари који победом над Гепидима и доласком Лангобарда у Италију почињу да играју све значајнију улогу у Карпатској котлини. Они овде оснивају своју државу-каганат који обележава политичку моћ Авара али не и етничку. Историјски извори који говоре о аварској држави и војсци помињу становништво разнородног етничког састава, при чему недовољно јасно говоре о статусу тих група, њиховим правима и обавезама у оквиру каганата. Поред аутохтоних елемената и оних племена која су пре Авара дошла у Панонију морамо рачунати на племена која су Авари повукли са собом приликом својих миграција. Поједине веће групације становништва аварске државе можемо назвати и народима који чине посебне целине према сопственој материјалној и духовној култури укључујући у ову другу и језик. Поставља се питање какви су били односи између аутохтоних и досељених Авара, затим односи међу аварским племенима и како су еволуирали ти односи током више од 200 г. евентуалне класне поделе.

Већ ранији покрети разних народа кроз Подунавље, нпр. Маркомана, Квада, Гота, Хуна, Гепида и других унели су у већ прилично етнички разнолику слику ових области још више нових елемената и још веће шаренило етничких и језичких група. Полазећи од претпоставке да је добар део поменутих група могао доживети аварско време, позабавићемо се археолошким и другим материјалом (у оној мери у којој нам је то могуће) који нам пружају најбоље испитане некрополе и врсте сахрањивања у њима, док материјал из осталих некропола и евентуалних насеља остављамо овде по страни. При томе смо се позабавили неким некрополама средњег Подунавља које припадају времену аварске доминације.[1]

При покушају идентификовања страних елемената констатовано је да се они могу двојако посматрати: једно су они који се односе на различит начин сахрањивања и друго изузетци у археолошком материјалу који одудара од прилога уобичајених за аварски номадски етнос. При томе је са више опрезности узето у обзир сахрањивање покојника оријентације север—југ, делимично је обрађена пажња на сахрањивање у седећем ставу и у згрченом положају, док је издвојена група са прилозима страног карактера и гробови са прилозима хришћанског култа.

Прву групу гробова би чинили они оријентисани север—југ. У некрополи Üllö II откривена су четири таква гроба са атипичним и сиромашним материјалом.[2] Такође је карактеристично груписање три од ових један уз други у северозападном делу и издвојеност четвртог у југоисточном делу некрополе.[3] У некрополи Nove Zamky откривено је 6 таквих гробова.[4] С обзиром на то да је ова појава у маси одомаћена на доњој Волги и у источноевропским и азијатским

[1] Критеријуми за овакво издвајање неких некропола су број гробова, инсистирање на систематски ископаним некрополама и очигледан страни карактер или положај гробова у некрополи.

[2] A. Sos, Le deuxième cimetière avare d'Üllö, AAH VI, 1—4, 217.

[3] Ibid., в. план некрополе и гробова 50, 53 и издвојени гроб 43.

[4] Z. Čilinska, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zamky, Nitra 1966. Неки аутори везују овај начин сахрањивања за коњаничке гробове, мада су такви случајеви ретки. Овако оријентисане гробове срећемо нешто раније код Хуна што је разумљиво с обзиром на номадско-монголски карактер оба народа. Чести су у источно-европским и азијатским гробовима хунског карактера. Уп. А. А. Gavrilova, Mogilnik Kudyrge, Moskva—Lenjingrad 1965, 45.

гробовима хунско-номадског карактера, ове области можемо сматрати изворним за овај начин сахрањивања.[5] Вероватно је да Сармати овај начин сахрањивања доносе у Подунавље и бар извесним делом задржавају за цело време свог боравка у новој домовини. Додир са Сарматима би се могао претпоставити у некрополи Allatyan, која је постављена на насељу протераних Сармата.[6] Врло важан податак код Павла Ђакона (Hist. Lang. II, 26) *certum est, autem tunc Alboin multos secum ex diversis, quas vel alii reges ceperant gentibus ad Italiam adduxisse, unde hodie eorum in quibus habitant vicos: gepidos, sarmatas, panonios, suavos, noricos sive alliis huiuscemodi nominibus appelamus,* даје нам могућност да вежемо поједине од ових народа за одређене стране елементе.

Обичај сахрањивања у седећем ставу је код Авара ретка појава која се у појединим некрополама јавља и у више случајева. Такве гробове налазимо у Allatyan-y, Kesthelju, Devinskoj Vsi, Győr-y итд. Са изузетком гробова из Девина који су имали нешто богатије прилоге, у осталим некрополама су ови гробови у прилозима сиромашни. Материјал се не разликује од оног из осталих гробова у некрополи. У неким франачким гробовима такође је познат овај начин сахрањивања. Интересантан је податак да су се код азијских племена Јакута и Ујгура тако сахрањивали шамани.[7] Међутим, овај начин сахрањивања у аварским некрополама не можемо тумачити као гробове шамана, јер се никако не може објаснити исти обичај код Франака који са шаманизмом нису долазили у додир. M. Parducz говорећи у једном раду о приликама у хунско време у Мађарској,[8] помиње да је трећина скелетних гробова налажена у седећем ставу. Он наводи као пример некрополу хунског времена из Csongrada у којој је од укупно 122 гроба 55 било у седећем ставу сахрањено. Гроб 199 некрополе Jutas имао је делимично германске прилоге а сахрањен у седећем ставу. Баш овај гроб ове некрополе је и антрополошки испитан и анализе показују да је припадао северно германској раси.

Овој групи гробова би на неки начин припадали и они у којима је скелет сахрањен у згрченом положају (Hockerlage). У некрополи Üllö II откривена су четири таква гроба од којих су се два налазила на крајњој периферији некрополе (један чак ван ње) док су друга два један близу другог такође на периферији. У некрополи Pilismarot Basaharc откривена су два скелета у згрченом положају и то без прилога. У Allatyan-у су откривена три згрченца такође без прилога.

Овај начин сахрањивања познат је још из палеолита, а настављен и у каснијим епохама. У областима у којима овај континуитет постоји, може се претпоставити континуитет основног етничког елемента који је служио као база за етногенезу са новодошлим елементима, а који је и поред свега задржао извесне форме сепулкралних обичаја. При дефинитивном разматрању о овом начину полагања покојника, сматрамо да је највероватније да су такви покојници без прилога или са врло сиромашним прилозима, у једној нарочитој ситуацији покопани и да својим положајем у оквиру некрополе показују да се ради о избаченима или на неки начин потиснутима из једне заједнице. Ради се свакако о људима који су поред тешког живота и после смрти морали бити на неки начин обележени.

Што се тиче сахрањивања у седећем ставу у њему свакако морамо видети неаварски народ и неаварски обичај и поред чињенице да азијски шамани познају овај обичај. До оваквих закључака долазимо захваљујући антрополошкој анализи ове врсте гробова тј. подацима да су сви гробови у седећем ставу вероватно евроидног карактера. Према томе, она трећина гробова хунског времена о којој говори Parducz[9] не може ни у ком случају припадати Хунима који су монголоиди а ни Аварима из истог разлога.

Поред гробова који се разликују по оријентацији и начину полагања покојника, издвојена је група гробова која поседује елементе стране аварским прилозима у гробовима. Понекад се наиђе и на гроб са прилозима искључиво страног карактера, као гробови 2 и 9 из некрополе Kiskörös.[10] Антрополошке анализе су показале кавкаско монголоидан карактер првог покојника.[11]

У некрополи Jutas се у неколико гробова мешају у прилозима аварски и германски елементи. Ту у једном гробу срећемо упоредо предмете западноевропског порекла поред аварских типичних предмета. Fettich се не осврће на евентуално етничко мешање јер се овде свакако ради о предметима који су на разне начине доспели у својину Авара.[12] Занимљиви су гробови 116, 196, 204 и посебно 166. Fettich сматра да ова три гроба стоје у уској вези која се огледа у бронзаним котуровима и перлама. Велики део инвентара гроба 116, бронзана шнала, котураста фибула, бронзано огледало и др. су типични за германске гробове у Франачкој и јужној Немачкој. Поред типично германских производа налазе се и производи касне римске провинцијалне културе. Гроб 196 има нешто већу важност од осталих. Аналогије за плочасте и S-фибуле налазимо у лангобардским гробљима, те је с правом опредељен као лангобардски. Странцима се може приписати и гроб 166 из Jutasa, гроб златара.[13] Део инвентара гроба је византијског порекла, а његов власник је свакако путујући златар, као онај из Kunszentmartona. У прилог овоме говори и периферни положај гроба, што је доказ да није имао права осталих припадника клана у коме је затечен.[14] Треба поменути и гроб 191. У питању је женски скелет антрополошки испитан, који показује чисте северногерманске расне одлике. Овде се свакако ради о германској жени која је издвојена у периферни део некрополе. Прилози у гробу су делом германског порекла, из чега закључујемо да су германске жене примиле делимично ношњу нове средине којој су почеле припадати. Према томе можемо претпоставити да су још неки покојници, о чијим скелетима немамо антрополошких података, а имамо стране елементе у прилозима такође страног етничког порекла.

Сличну ситуацију имамо у некрополи Pilismarot-Basaharc.[15] Ту су издвојена три женска гроба која су садржавала елементе гепидског карактера те смо их определили као стране у оквиру некрополе. Ове женске гробове објашњавамо женидбеним везама Авара са женама другачијег порекла иако њихов положај у оквиру некрополе често издвојен, не иде у прилог овој претпоставци.[16]

Својим положајем у аварској некрополи Allatyan тзв. хунски гроб 13 чини изузетак у односу на остале гробове због материјала који га прати, те га И. Ковриг и издваја као хунско временски занемарујући топографски моменат. Наиме, положај овога гроба је свакако био познат Аварима који су сахрањивали своје покојнике у овој некрополи. Велика густина гробова јужно и југоисточно од овога гроба са празнином на источној, северној и западној страни као да показује и изузетан значај овога гроба. Њему најближи гроб 24 није садржавао скелет а шнала „нађена у њему" би могла бити и случајан налаз, те све до гроба 38 са те стране постоји већа празнина. Било да је гроб 13 био на површини обележен неким знаком било да је по предању био поштеђен каснијим укопавањем, очигледно је да је поштован гроб и његова околина. При овоме може бити дозвољена претпоставка да се ради о некој важној личности, можда о шаману који је био посебно поштован код Авара као и код Хуна и који би према полукружно спаљеном слоју земље поред гроба могао бити опредељен и као централни врач племена. У некрополи Pokaszepetk откривени су скелетно гробље из раноаварског времена и урне са спаљеним покојницима из VIII и почетка IX века.[17] У својој опширној студији A. Sos сматра да се код истраживања страних елемената и њиховог утицаја на остатке аварске материјалне културе има рачунати и на словенску традицију одн. њено дејство. Исти аутор руком рађену тзв. номадску аварску керамику сматра под јаким утицајем сарматским а у исто време сагледа и утицај прашко-житомирског типа на неке од поменутих облика при чему је евидентна традиција даљег живљења ритуала дњепарске области.[18] У рано-аварској некрополи у Pokaszepetku су интересантни гробови 42 и 47. И један и други су били мушки скелети са ланцем као прилогом, док су поред њих нађене по једна гомила калцинисаних костију. У гробу 42 у гомили калцинисаних костију нађен је трапезоидни привесак за који се по аналогији са оним из некрополе Oroszlany претпоставља да припада жени. При овоме аутор поставља пита-

---

[5] Ова оријентација јавља се и у Черњахов-култури Молдавије.

[6] I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan, AH XL, Budapest 1963.

[7] M. Parducz, Die ethnische Probleme der Hunnenzeit in Ungarn, SAI, Budapest 1963, 62.

[8] Исти, Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn, AAH 1959.

[9] Ibid.

[10] T. Horwat, Die awarische Gräberfelder von Üllö und Kiskörös, AH XIX.

[11] Фибула није нађена на уобичајеном месту те је могла бити накнадно убачена као додатак или на неки други начин.

[12] M. Mischa-Merheim је изнео занимљива запажања (Awarisch-bayerische Wechsebeziehungen im Spiegel der Bodenfunde, Arch. Austr. 4, 1949, 125) у вези са гробом 74 из баварске некрополе у Линцу. Пошто је овај гроб имао све аварске прилоге аутор мисли да се овде не ради о Аварину сахрањеном међу Баварцима него о поклонима које су ратници чинили једни другима на границама по закљученом миру. Ти прилози се такође могу тумачити и као плен задобијен у рату. Аутор помиње примере из немачких сага у којима се помиње замена оружја између вођа и посланика приликом преговора. Сличне појаве уочио је и I. Bona у оквиру некрополе из аварског доба (Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6—7 Jahr. in Westungran, Alba Regia II—III, 1961—62, 49—68) који је указао да ношење појаса германског порекла не мора бити доказ сахрањивања Германа у аварској некрополи. Ту се мисли на трговачке везе западних области са Аварима.

[13] Gy. Rhe—N. Fettich, Jutas und Öskü, Sem. Kondakov. 4, Prag. 1931.

[14] Ibid., 52.

[15] N. Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarot-Basaharc, SA III, Budapest 1965.

[16] Ibid., 116.

[17] A. Sos, Archäologischer Nachlass der awarenzeitlichen Slaven, 320.

[18] A. Sos, Report on Excavations at Pokaszepetk, AE 100, 1973, 66.

ње двојног сахрањивања у гробовима 42 и 47, и пита се која је етничка подлога таквог сахрањивања. Аналогије дају одговор на оба питања. A. Sos помиње гробове из Zalavara 241, 242, 280, 291 где је при смрти мужа и жена сахрањена са њим. Према томе у Pokaszepetku је сахрањен Аварин са женом или робињом, при чему је жена спаљена.

Гробови са елементима хришћанског култа

Хришћански мотиви у археолошком материјалу аварских некропола су ретки, те не могу утицати на процентуално одређивање хришћанске припадности већине покојника. Међутим, налази крстова (осим оних од сребра и злата) у гробовима ових некропола недвосмислено указују на хришћанску припадност његовог носиоца. Такве случајеве налазимо у неколико некропола: Allatyan, Jutas, Zavod, Deszkg G и у врло важном налазу из Ozore.[19] Овај за компарацију поменут налаз је откривен крајем прошлог века и обухваћен већ у Хампеловој синтези. Овде су сахрањене три особе. Аварски великодостојник са златном појасном гарнитуром, његова жена и кћи. Међу луксузним накитом из два женска гроба истичу се крстови које носе жена и дете. На основу огрлице Saszlo[20] закључује да се ради о дами из византијске дворске свите јер је имала право да носи дијадему. Ова два гроба су интересантна и са историјског гледишта јер представљају документ о аварско-византијским односима, који су из извора познатији од односа Византије са другим номадским народима. Један аварски старешина могао је да се ожени Византинком. Његова жена и дете су хришћанке са крстовима на грудима, док је Аварин сахрањен по своме обичају са коњем. С обзиром на могућност мајке да своје дете одгоји у хришћанском духу видимо толеранцију аварског друштва према туђим религијама. У некрополи Jutas у гробу 116 нађен је оловни крст *in situ*. Иначе је гроб садржавао материјал тројаког порекла: римског германског и аварског. Може се претпоставити више путева којима је овај крст могао доспети у власништво покојника. Највероватније да се ради о странкињи која је као хришћанка носила крст који је могао бити израђен и у некоме од римских градова у којима се и даље чувала хришћанска традиција.[21] Крст би могао припадати и жени гепидског порекла обзиром на чињеницу да су Гепиди примили хришћанство. У Allatyan-у откривени женски гроб 14 садржавао је два оловна крстића поред осталог аварског материјала. Положај овога гроба у некрополи не одудара мада је необјашњива његова делимична усамљеност. Врло сличан крст нађен је у аварском гробу 20 лангобардског гробља Varpalot, у ниски перли као и овај у Allatyan-у. У гробу 37 некрополе Deszkg G нађен је сребрни крст украшен гранулацијом.[22] Крст из гроба 104 некрополе Zavod[23] имао је натпис на грчком језику што је сигуран доказ да је византијског порекла. Неки од ових крстова могу се приписати традицији романизованог становништва. Такође Гепиди у некрополама остављају крстове као нпр. гроб 84 некрополе Szentes-Nadjhegi.

Историјски извори

Византијски историчар Теофил Симоката 600. г. помиње да су у оквиру аварског каганата војници војсковође Приска послати преко Тисе да посматрају кретање непријатеља, наишли на три гепидска села, чији су становници незнајући ништа о аварским поразима славили панађур.[24] Под истом годином 20 дана касније, у једној битци била је жестоко потучена аварска војска која је била састављена од варвара и веома великог броја Словена. После пораза варвари су живи хватани и би заробљено 3.000 Авара а осталих варвара поред 4000, још 2000 и 8000 Словена[25] Према томе, велики део становништва средњег Подунавља сачињавали су и Словени, који, бар према изворима, чине велику већину у аварској војсци а према томе и велику већину у аварској држави. Питање је ко су ови остали варвари јер под једном од цифара крију се свакако Гепиди, а друга цифра означава или неко друго варварско племе или групу сачињену од разних племена који би већином могли бити аутохтоног порекла. У смислу страног елемента код Авара могли би очекивати и Хуне који се по распаду Хунског савеза расељавају из Паноније али се један део свакако задржао и остао под гепидском влашћу. Историјски извор помиње Сармате у VI веку у Панонији.[26] Мада су додири Авара и Лангобарда

[19] J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalter in Ungarn III, Braunschweig 1905, 266—268.

[20] Gy. Laszlo, Etudes archéologiques sur l'histoire de la societé des Avares, AH XXXIV, Budapest 1955, 257.

[21] A. Moczy, R. E. suppl. IX s. v. Pannonia, col. 531—532.

[22] Исти, Dolgozatok 16, Szeged 1940, 147.

[23] J. Hampel, op. cit., 252, I.

[24] Theoph. Simocattae Hist. VIII, 3 (цит. према Визант. извори I, 12).

[25] Ibid.

[26] Pavle Djakon, Hist. Langobard. II, 26, цит. према J. Deer, Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches, у Karl der Grosse — Persönlichkeit und Geschichte, Band II, Düsseldorf 1966, 725.

Сл. 1. Карта аварских налазишта у Мађарској по П. Липтаку, AAASH X, 1959, стр. 273. сл. 12. — Fig. 1. Carte des nécropoles avares en Hongrie d'après P. Liptak, AAASH X, 1959, p. 273, fig. 12.

трајали врло кратко време, они се могу очекивати у некрополама I каганата. Сеобом Лангобарда у Италију онемогућен је неки њихов сталнији контакт са овим подручјем. Морамо, такође рачунати на присуство племена која су Авари повлачили са собом приликом свога продора као што су Алани, Бугари. Позната је чињеница да су Бугари чинили добар део становништва аварске државе и да се чак у једном тренутку постављало питање преузимања власти односно највишег положаја у каганату од стране Бугара.[27]

Антрополошки подаци

Антрополошки подаци могу такође бити од користи за ову тему. Позната је чињеница са којом морамо и ми оперисати, да су Авари турско-татарски народ монголске расе којој су припадали још и Хуни и Протобугари (Кутригури).

Антрополошке анализе које нам пружају мађарски археолози и антрополози, могу нам у извесним случајевима помоћи у решавању етничких питања, нарочито када се ради о питању страних елемената у аварским некропола-ма. На приложеној мапи[28] обележене су некрополе како по броју гробова тако и по њиховом антрополошком опредељењу. На први поглед је уочљиво да су некрополе са гробовима претежно евроидног карактера у великој већини случајева мање некрополе до 25 гробова, док су велике некрополе монголоидног карактера само две, а поред ових имамо још три некрополе мешаног евроидно-монголоидног карактера већег обима, (Györ, Mor, Üllö I). С географског гледишта је уочљиво да су антрополошки најбоље анализиране оне некрополе које се налазе између Дунава и Тисе. У овој зони преовлађују велике некрополе претежно евроидног карактера, затим известан број некропола претежно монголоидног карактера од којих је само једна већа од 25 гробова. Трећу групу од само две некрополе чине оне мешаног евроидно-монголоидног карактера (Vahartyan, Üllö II. На западу од Дунава на територији римске провинције Паноније ситуација је другачија. Ту налазимо једну већу некрополу евроидног карактера (Jutas), три некрополе монголоидног карактера од којих је једна већа од 25 гробова и две велике некрополе мешаног евроидно-монголоидног карактера. Источно од Тисе имамо једну значајнију не-

[27] Мисли се на оне Бугаре које је прихватио баварски краљ Дагоберт и касније наредио покољ.

[28] P. Liptak, The Avar period — Mongoloids in Hungary, AAASH, 1959, 273.

крополу евроидног карактера (Szentes-Kajan), док су остале некрополе са мањим бројем гробова углавном подељене на две евроидног, две мешаног и једну монголоидног карактера (Oscod).

То што на територији римске провинције Паноније имамо обележену само једну некрополу изразито евроидног карактера, не значи да ту није живео етнос евроидног карактера, већ напротив можемо закључити да је тај етнос задржао и своју материјалну културу, те због тога није опредељен у аварско време. Распоред ових некропола на приложеној мапи показује претежно област северне Паноније, док у јужној и средњој Панонији оваквих некропола нема. Мапа коју налазимо у Немешкеријевом чланку велике књиге G. Laszlo-a[29] показује извесно постојање мањег броја некропола претежно евроидног карактера на источној ивици провинције Паноније, док је међу њима само једна мешаног евроидно-монголоидног карактера.

Међу овим монголоидним елементима који су малобројни у односу на евроидне, не смемо видети само Аваре већ морамо рачунати и са етничким групама које су у то време живеле на овом тлу (Хуни и Протобугари). Да се ради о разним групама монголоидног карактера сведочи нам и разнородност монголоидног типа у антрополошком смислу. Тако нпр. налазимо као најбројнији тунгидски тип, затим бајкалско-палеосибирски и јенисејско-американоидни, а поред њих као малобројни синидски и централноазијски (северномонголски). Најмање је заступљен уралски тип који већ по својој суштини представља мешавину евроидно-монголоидног карактера.[30] Разнородни антрополошки типови евроидног карактера (нордиски, алпски, медитерански, итд.) које налазимо мешане у аварским некрополама са монголоидним типовима или чисте, показују јасно велике разлике у етничком саставу аварске државе којом је ипак господарила група несумњиво монголоидна.

Велики значај антрополошких података за питања страних елемената и њиховог страначког опредељења потврђује нам и податак код Константина Порфирогенита који каже да у Хрватској још увек има аварских потомака што се могло видети по њиховом изразито монголоидном типу.[31]

Закључак

Аварски каганат је био у друштвеном смислу хетерогена целина подређених народа који су дошли под власт мањине турско-татарских племена. Велики део овог становништва су свакако сачињавали народи аутохтоног порекла. Један део овог етноса је ступао у брак са Аварима и Аваркама и том приликом био приман у заједницу одричући се делимично или потпуно свега што су биле одлике њихове националности. Авари су свакако толерисали код затечених народа задржавање хришћанства. То делимично поткрепљује податак да је једна група Авара приликом одласка на франачки двор примила хришћанство[32] али крстове нађене у некрополама не можемо везати за те догађаје. Поменути крстови могли би се приписати и Гепидима што потврђује и податак код Симокате (VI, 8—9) по коме „један Гепид од старине припадник хришћанске вероисповести пребегава и издаје Аваре". Највероватније да ово хришћанство одржавају у изворима поменути *clerici illiterati* који изгледа нису имали право на легалан рад па се хришћанство није ширило.[33] У вези са разнородношћу антрополошких типова монголоида можда би се уочила прецизнија и сигурнија разлика лингвистичком анализом личних аварских имена која се помињу у изворима. Податак код Павла Ђакона[34] даје нам могућност да поједине од поменутих народа вежемо било за врсту материјала, било за начин сахрањивања. Мешање са Аварима доказује и некропола Varpalota[35] где налазимо Аваре у оквиру лангобардског гробља. За ове налазе везујемо антрополошки балтски тип при чему остављамо извесну резерву и за словенски етнос.

Лепосава ТРБУХОВИЋ

---

[29] J. Nemeskeri, Etudes anthropologiques des squelettes du clan princier avar decouvert au cimetière de Kiskörös-Vagohid, u Laszlo, Etudes (n. 20), 208.

[30] P. Liptak, op. cit.

[31] Б. Ферјанчић, Византијски извори II, 31.

[32] J. Deer, op. cit., 725.

[33] R. Egger, Die Christianisierung der pannonischen Provinzen, Südost-Forschungen XXII, München 1963, 12.

[34] В. нап. 24.

[35] I. Bona, Die Langobarden in Ungran, AAH VII, 1956, 183—244.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DES ELEMENTS ETHNIQUES ETRANGERS DANS LES NECROPOLES AVARES

Partant de la supposition qu'un bon nombre de groupes ethniques se soit maintenu en Pannonie jusqu'à l'époque avare et qu'une certaine partie des tribus y fut ammenée avec les Avares à l'occasion de leur migration, nous avons examiné le matériel archéologique et autre des nécropoles plus amplement étudiées du Podunavlje Moyen, en tâchant d'y identifier les éléments qui leur appartiendraient. Dans ce but on a pris en considération ces deux éléments: la position du défunt (l'orientation du squelette) et les particularités du matériel archéologique (séparation des éléments qui se distinguent de ceux d'origine avare). C'est ainsi qu'on a remarqué que la majorité d'un groupe de tombes orientées nord-sud peut être attribuée aux Sarmates; que les tombes où les défunts étaient inhumés en position assise et contractée pourraient être la preuve de la continuité d'un élément ethnique autochtone; qu'une partie d'un groupe de tombes ne possédant que partiellement des mobiliers funéraires étrangers pourraient — par comparaison anthropologique — être attribuée à des étrangers et qu'enfin un groupe de tombes avec des éléments de culte chrétien dans lesquelles tout indique que des chrétiens y étaient inhumés prouve l'intensité des relations avec Byzance. L'aspect topographique de la carte de P. Liptak est commenté. Cet ouvrage a pour but d'initier des examens comparatifs plus amples des tombes bien étudiées dans les nécropoles du bassin carpathe.

Leposava TRBUHOVIĆ

Теренска истраживања лесковачког подручја II

У оквиру рекогносцирања лесковачког подручја вршена су у наставку радова мања сондажна истраживања оних локалитета који су својим изгледом пружили недефинирану слику. Овдје ћемо донети само резултате сондажних радова који су извршени на објектима о којима је било ријечи у првом осврту на ове радове.[1]

Сондирање на локалитетима Црквина у Мрвешу, засеок Ђаце и у селу Газдаре код цркве св. Петке спроведена су због налаза изузетних палеовизантијских капитела које смо констатирали унутар црквених објеката на мјесту часне трпезе.[2] Основно питање на које смо жељели добити одговор је, да ли капители припадају старијем палеовизантијском објекту на споменутим локалитетима или не.

Мрвеш, локалитет Црквина

Краткотрајним радовима истражене су три мање сонде на овом локалитету. Западно од остатака цркве постављена је сонда правца сјевер—југ, димензија 5 м×1 м. На релативној дубини од 1 м до 1,20 м откривена су четири скелета, оријентације запад—исток. Само је један скелет у цјелости откривен. Скелет је веома лоше сачуван, припада млађој особи, лежи испружен на леђима с рукама положеним у предјелу појаса. По једна камена плоча констатирана је иза лубање и до ногу; обе су вертикално укопане. Један од откривених скелета је поремећен приликом укопа другог покојника, па се може претпоставити да је гробље око цркве било дуже времена у употреби. Сва четири скелета су без археолошких прилога.

Друга сонда постављена је окомито на сјеверни зид цркве, димензија 4 м×1 м, а трећа сонда унутар цркве на простору испред апсиде, димензија 2 м×0,6 м, обе правца исток—запад. На основу ових малих сондажних радова може се са сигурношћу закључити, да остаци цркве на локалитету Црквина не леже на старијим темељима, како се то претпостављало, већ представљају остатке једне гробљанске мале цркве с истовременом некрополом око ње. Палеовизантијски капител који се налази у цркви овдје је донешен највјероватније с Царичина града, који се налази удаљен свега око 7 км од овог положаја. На основу остатака фресака цркву

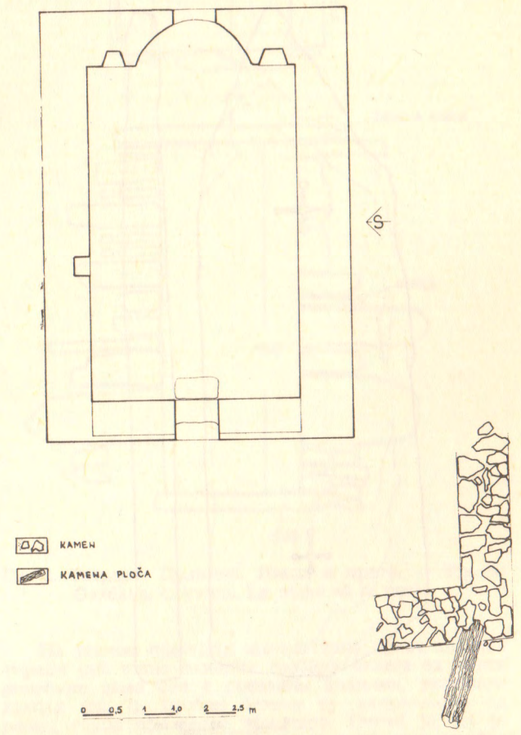

Сл, 1. Газдаре. Црква Св. Петке. Основа данашње цркве и југозападни угао новооткривене грађевине. — Fig. 1. Gazdare. Église de Ste Petka. Plan de l'église moderne et l'angle sud-est du bâtiment recemment decouvert.

[1] С. Ерцеговић Павловић—Д. Костић, Старинар XXVIII—XIX, 1977—78, 233—238.

[2] Op. cit., т. II, 1—2.

с гробљем датирамо у другу половицу XVI стољећа. У току ових радова израђена је најнужнија документација. То су скице ниша, пиластара и апсиде на којима је добро видљив начин зидања и употреба опеке у комбинацији с притесаним камењем као и цртежи остатака фресака. Завод за заштиту споменика културе у Нишу извршио је превентивну заштиту споменутих фресака.

Село Газдаре, црква св. Петке

Како је то већ раније констатирано у оштећеним профилима брежуљка на којем се налази црква св. Петке видљиви су дијелови скелета, па смо претпоставили да се на овом положају налази некропола. Ова чињеница као и налаз великог и богато орнаментираног палеовизантијског капитела у цркви св. Петке[3] пружили су пуно оправдање за предузимање мањих сондажних радова на овом положају.

Једном сондом обухваћен је југозападни најнижи дио терена у близини цркве. Овдје је констатиран југозападни угао старе грађевине, зидан у сухозиду, највјероватније старог средњовјековног култног објекта (сл. 1). Западно од цркве истражена је мања сонда, димензија 4 м×1,50 м, правца сјевер—југ. Овдје су откривена два скелета, оријентације запад—исток, без археолошких прилога. Уз један скелет откривени су трагови угљенисане даске — остаци дрвеног сандука. У непосредној близини у шипражју откривена је већа притесана камена плоча на којој су уклесана два мања крижа чији кракови се кружно завршавају (сл. 2). Средишњи дио плоче између два крижа је остао празан а највјероватније је био припремљен за текст надгробног натписа. У сјеверном зиду данашње цркве св. Петке испод слоја креча откривена је камена плоча, димензија 0,90 м×0,30 м са ћириличким натписом, узидана као сполиа. Текст натписа:

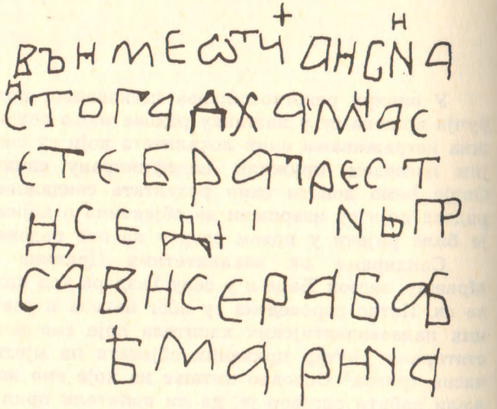

Читање текста:

Бъ име wтца и сина
и с(ве)тога д(оу)ха м(есе)ца с·
ете(м)вра прѣста·
[в]н се д[. . . .]нь пр·
[е]стави се раба б·
[ожи]ѣ марин[а]
[а]м[нь]

Према облику слова споменик се датира у другу половицу XV стољећа.[4] Из истог времена је и још један камени споменик са ћириличким текстом из Газдара, ближа локација је непозната. Можемо само претпоставити да потјече са некрополе око цркве св. Петке.[5]

На основи веома ограничених сондажних радова може се ипак са сигурношћу констатирати да данашња црква св. Петке лежи приближно на темељима једне мање средњовјековне гробљанске цркве из друге половице XV стољећа, а да је палеовизантијски капител који се налази унутар данашње цркве донешен, можда исто као и мрвешки,

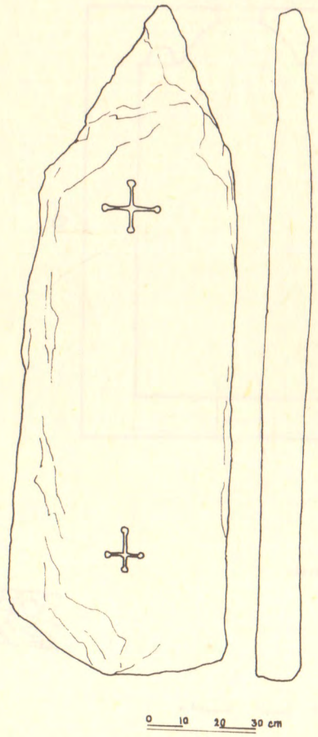

Сл. 2. Газдаре. Црква Св. Петке. Надгробна плоча западно од улаза у цркву. — Fig. 2. Gazdare. Églises de Ste Petka. Dalle funéraire à l'ouest de l'entrée.

[3] Op. cit., т. II, 3—4.

[4] Захваљујемо се колегици mg Гордани Томовић на читању и датирању овог натписа.

[5] Натпис се чува у Народном музеју у Лесковцу а бити ће другом приликом објављен.

с Царичина града. Дио камене пластике (сл. 3) који је нађен испред улаза у цркву св. Петке је античког поријекла.

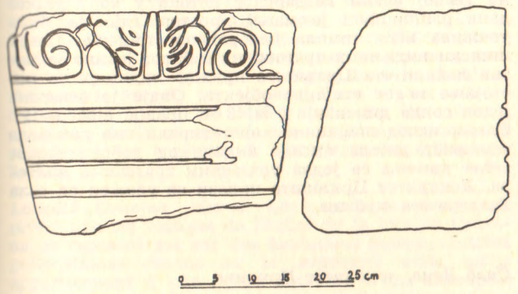

Сл. 3. Газдаре. Црква св. Петке. Пластика нађена испод цркве. — Fig. 3. Gazdare. Églises de Ste Petka. Pierre sculptée trouvé devant l'église.

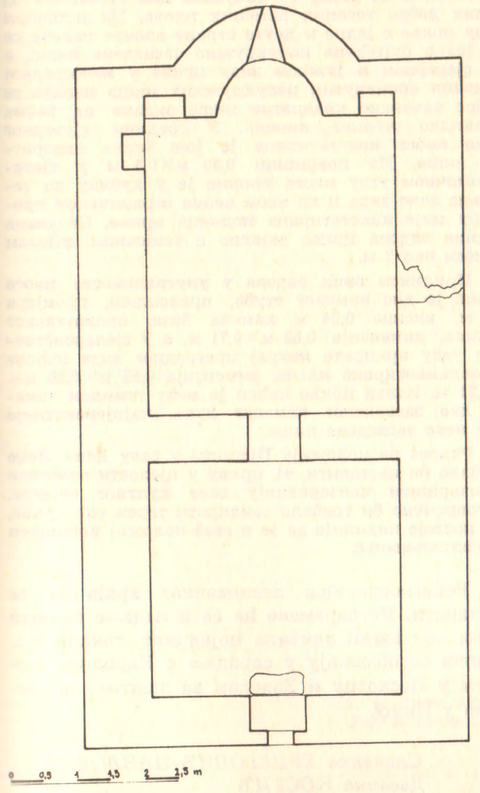

Сл. 4. Газдаре. Црквина. Основа цркве. — Fig. 4. Gazdare. Crkvina. Plan de l'église.

Село Газдаре, локалитет Црквина[6]

На локалитету Црквина испод куће М. Ранђеловића констатирана је релативно добро сачувана црква са истовременом припратом у висини до око 5 м (сл. 4). Овдје су се радови ограничили само на рашчишћавање растлиња како би се могла израдити најосновнија техничка документација: снимање основе цркве и фотографисање исте. Доносимо скице полукружно засведених ниша, гдје је наизмјенично употребљавана опека или притесани камен, радиално постављени, као и скицу улазних врата, која су зидана од опеке и камена са сачуваном дрвеном гредом (сл. 5 и 6).

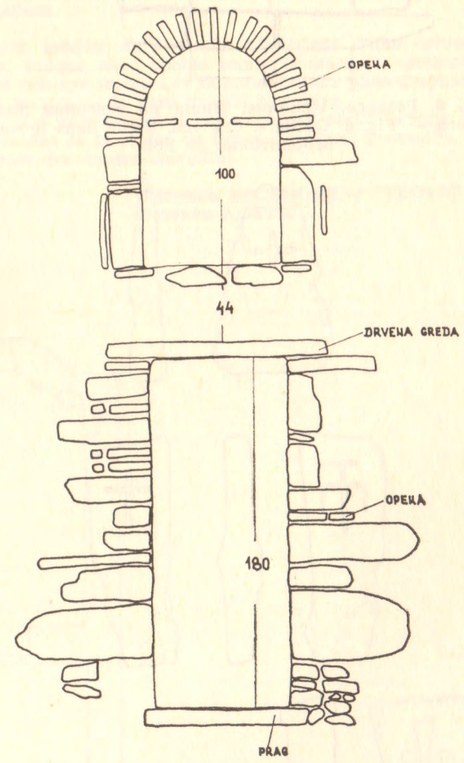

Сл. 5. Газдаре. Црквина. Ниша и врата. — Fig. 5. Gazdare. Crkvina. La niche et la porte.

На узаном простору око остатака цркве констатирали смо више камених гробних белега од којих доносимо само оне с урезаним знацима, углавном крижа (сл. 7). Гробни белези су направљени од веома грубо обрађеног пјешчара. Очито је, да је и црква на локалитету Црквина гробљанског обиљежја, малих димензија а према величини брежуљка на којем се налази сасвим је извјесно да је и некропола била мањег опсега.

[6] Op. cit., 235.

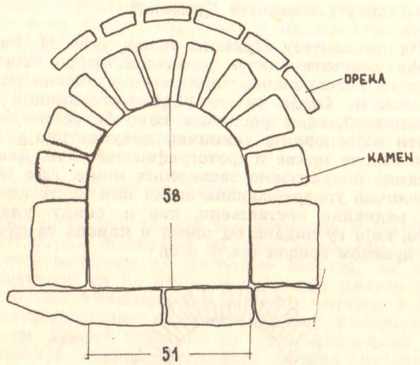

Сл. 6. Газдаре. Црквина. Ниша на северном зиду наоса. — Fig. 6. Gazdare. Crkvina. Niche dans le mur septentrional du nef.

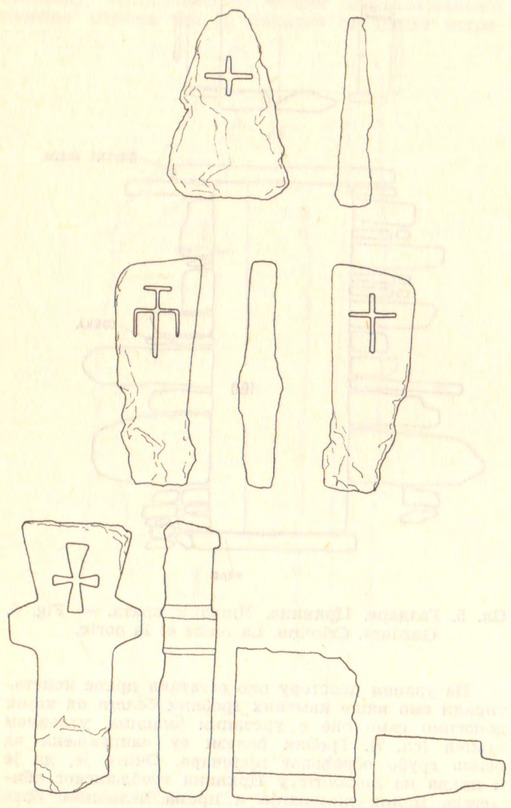

Сл. 7. Газдаре. Црквина. Камена пластика и надгробни споменици испод куће М. Аранђеловића. — Fig. 7. Gazdare. Crkvina. Pierres sculptées et dalles funéraires devant la maison de M. Arandjelović.

Село Газдаре, локалитет Црквиште

У густој церовој шуми испод Соколова камена на десној обали Газдарског потока у току једног дана рашчишћен је мањи простор гдје је била уочљива већа гомила необрађеног камења. Површински видљивих трагова није било; једино је назив локалитета Црквиште пружао индиције за постојање неког старијег објекта. Овдје је отворена једна сонда димензија 5 м×3 м, правца сјевер—југ. Одмах испод површине констатирали смо два реда темељног дијела апсиде зидане од добро тесаног већег камења са једва уочљивим траговима малтера. Локалитет Црквиште налази се удаљен од села Газдаре сса 4—5 км.

Село Леце, локалитет Црквина

На овом локалитету предузети су радови на чишћењу унутрашњости цркве. То је једнобродна црква с полукружном апсидом и истовременом припратом (сл. 8).[7] Зидана је од необрађеног и дјелимично притесаног камена у малтеру. Црква је укопана, а на улазу су сачувана два степеника од већих добро тесаних камених плоча. На источном зиду цркве с једне и друге стране апсиде налази се по једна оштећена полукружно засведена ниша, а на сјеверном и јужном зиду цркве у непосредној близини споменутих полукружних ниша налазе се добро сачуване квадратне нише зидане од веома правилно тесаног камена. У средини сјеверног зида наоса констатирана је још једна квадратна ниша. На површини 0,50 м×0,5 м у сјевероисточном углу наоса копано је у дубину до темељне зоне зида и на овом веома ограниченом простору није констатирана подница цркве. Сачувана висина зидова цркве заједно с темељним дијелом износи око 2 м.

Приликом ових радова у унутрашњости наоса нађен је дио каменог стуба, преломљен, промјера 0,3 м, висине 0,84 м камена база, правоугаоног облика, димензија 0,82 м×0,71 м, а у сјевероисточном углу припрате покрај преградног зида нађена је орнаментирана плоча, димензија 0,55 м×0,30 м× ×0,21 м. Изван цркве нађен је међу гомилом камења дио засведеног каменог лука, највјероватније дио неке засведене нише.

Радове на положају Црквина у селу Доње Леце требало би наставити, тј. цркву у цјелости очистити и извршити конзервацију овог културног објекта. Истовремено би требало сондирати терен око цркве, јер постоје индиције да је и овај положај коришћен за сахрањивање.

Рекогносцирање лесковачког краја ће се наставити. Истовремено ће се и надаље вршити мањи сондажни захвати појединих локалитета. Радови се обављају у сарадњи с Народним музејем у Лесковцу и Заводом за заштиту споменика у Нишу.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ
Десанка КОСТИЋ

7 Op. cit., 236.

PROSPECTION ARCHÉOLOGIQUE DE LA REGION DE LESKOVAC II

Dans la suite des travaux on a effectué des examens par sondages de moindre envergure sur les édifices dont l'aspect n'offrait pas une image définie. Les résultats des sondages de certains édifices mentionnées dans le premier aperçu sur ces travaux, sont démontrés ici (n. 1). Les sondages dans les localités Crkvina à Mrveš, au hameau Đace et au village Gazdari près de l'église de Ste Petka ont été exécutés en raison de la découverte d'exceptionnels chapitaux paléobyzantins constatés à l'intérieur des églises (n. 2 et 3).

Localité Crkvina, Mrveš. Les sondages nous ont révélé que les vestiges de l'église de la localité Crkvina ne reposent pas sur des fondations paléobyzantines préexistantes comme on le supposait mais qu'ils appartiennent à une église entourée d'une nécropole de même date. Le chapiteau paléobyzantin qui se trouve dans l'église fut vraisemblablement apporté de Caričin Grad voisin, éloigné seulement de 7 km.

Gazdare, église de Ste Petka. Les sondages ont permis de constater que l'église actuelle de Ste. Petka repose sur des fondations d'une église préexistante médiévale (fig. 1). Le chapiteau paléobyzantin (n. 3) qui se trouve à l'intérieur de l'église provient probablement aussi de Caričin Grad. Ensuite on a constaté qu'il existait aussi autour de l'église une moindre nécropole du temps de l'église médiévale (fig. 2) que — vue la découverte d'un monument cyrillique — nous datons dans la deuxième moitié du XVe siècle. Dans le même village, dans la localité Crkvina (n. 5) on a constaté des marques sépulcrales (fig. 7) autour de l'église et, dans la localité Crkvište on a partiellement découvert l'abside, probablement, d'une église en pierre de taille portant des traces de mortier à peine visibles.

Lece, localité de Crkvina. L'intérieur d'une église à nef unique avec abside semi-circulaire et narthex a été déblayé (n. 6). Les documentations photographique et technique de base ont été élaborées.

La reconnaissance et le sondage archéologique des localités de la région de Leskovac seront poursuivis au cours des années suivantes.

Slavenka ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ
Desanka KOSTIĆ

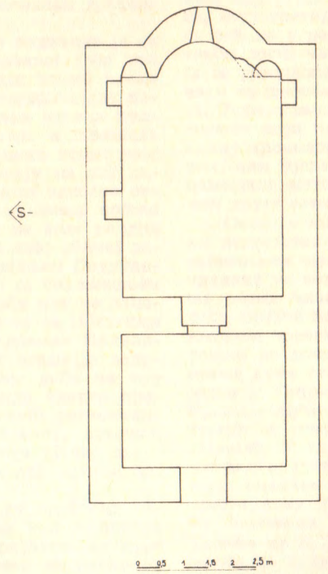

Сл. 8. Леце. Црквина. Основа цркве. — Fig. 8. Lece. Crkvina. Plan de l'église.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

J. M. Coles, A. F. Harding: THE BRONZE AGE IN EUROPE, Methuen & Co. London 1979, стр. XVIII+ 581, 24 табле фотографија (8°).

Књига двојице енглеских аутора има за циљ да нам прикаже развој европске културе и друштва у периоду бронзаног доба или апсолутно хронолошки, како сами аутори кажу, у поднаслову, у времену између око 2000. и 700. година старе ере. Према њима то је период изразитих револуционарних нових појава, као што су металургија и у вези са тим нека врста индустрије, затим почетака урбанизације и друштвеног раслојавања.

Хронолошки материја ове књиге подељена је на два дела: рани и касни период бронзаног доба при чему се за границу ова два периода узима време око 1300 год. с. е. што је свакако неуобичајена подела, нарочито када се зна да велика већина култура почиње да живи пре тог времена и завршава свој развој (мирно или прекидом) много после овог датума. При овоме аутори се позивају на тај датум као почетак »Urnenfelder« периода односно периода у коме је општи вид сахрањивања постао спаљивање. Они при томе ни мало не воде рачуна о томе да је у појединим областима овај обичај започео много раније (на пример у Средњем Подунављу још око 1550. године) а негде се са спаљивањем или није ни почело у бронзаном добу или се започело много касније (као што је случај са Иберским Полуострвом, односно западним деловима Балканског полуострва). Било би далеко згодније задржати стари начин поделе бронзаног доба на три етапе, тако би целина и делови били знатно прегледнији. У оквиру ове поделе постоји регионална подела на пет великих зона: централну, источну, јужну, западну и северну Европу које уједно представљају и поднаслове за свако од два велика поглавља.

У овим одељцима дискутовани су проблеми облика насеља, обичаја сахрањивања као и других религиозних схватања, ниво материјалне културе као и економски и социјални степен за сваку од ових зона у одређеном периоду. Врло је мало простора посвећено међусобним односима појединих култура одн. културних група, а још мање утицајима ваневропских културних кругова или оних (као што је Егејски) који се налазе на границама Европе, али их далеко прелазе. Тако на пример нигде није обрађено довољно пажње на чињеницу да је велики део културних група средње и источне Европе у зони између Балтика и Егејског мора кроз цео период средњег и касног бронзаног доба под јаким утицајем Кипра.

Код овако изведене поделе, дошло је до многих унутрашњих шарања од којих ћу се задржати само на некима, која се тичу територије Југославије, не улазећи даље у ширу зону, јер би нас то одвело до дискусије о детаљима који су битни само за ужи круг специјалиста а мање за овакву, приручену компилацију. Никако није јасно, како аутори и поред низа много пута раније изнетих чињеница о хронологији групе (Дубовац) Вршац—Жуто брдо које ову јасно стављају на сам крај бронзаног доба, исту третирају као културу раног периода. Ако се већ не усвајају аргументи који су изнети у читавом низу чланака разних југословенских аутора (а и румунских) онда се бар морало продискутовати то питање са изношењем супротних аргумената. Једноставно стављање у »Kantharos cultures« — термин који ни у ком случају не може имати никакву хронолошку вредност — био је најлакши начин, али уједно и најопаснија примена строго типолошког метода без осврташа на стратиграфију или друге елементе.

Овде се морамо осврнути и на још један велики недостатак ове публикације кад је реч о југословенском материјалу. У начину цитирања неких чланака не води се рачуна о томе да ли су у питању разни чланци разних аутора у којима се третира слична материја, него се они цитирају само са називом часописа и именима аутора. Тако је на пр, дошло до цитата 119 у одељку 3 (Eastern Europe) према коме су аутор овог приказа и З. Летица заједно у Старинару XIX писали о пластици групе Вршац—Жуто брдо. Међутим, мој чланак о тој материји је изашао у Старинару VII—VIII (1956—7) 131—140. У горе наведеном броју постоји пак мој чланак о густини насељености који са пластиком нема никакве везе. То су само неке од летимично прегледаних напомена које су према лошем систему Харварда, јако разбацане и врло непрегледне. Такође су и 190 цртежа који илуструју овај рад могли да буду и брижљивије изабрани и да мање приказују веома слободне реконструкције а више стварну типологију материјала и то у затвореним целинама и са мање понављања.

Свакако да је велик број језика којима је писано о овде обрађеној материји био претешко бреме за ауторе овог рада, али се ипак не смеју дозволити овакве грешке. Компилацију овакве врсте могу у данашњим условима писати само веће групе аутора уских специјалиста за сваку културу по-

себно или за регију. Иначе ће се десити да због овако обрађиване материје једна те иста култура буде подељена у три зоне (као што је овде случај са Ватином).

На крају нам остаје још да од аутора књиге затражимо једно објашњење о проблему хронологије завршетка овог периода у Европи, нарочито у његовим јужним областима. Гвожђе у Грчку и Италију долази око 1100. год. с. е. из области Централног Балкана и вероватно шире из области Средњег Подунавља, стога је крај бронзаног доба свакако знатно старији у овој области од оног који предлажу аутори.

Војислав ТРБУХОВИЋ

Bernhard Hänsel, BEITRÄGE ZUR REGIONALEN UND CHRONOLOGISCHEN GLIEDERUNG DER ÄLTEREN HALLSTATTZEIT AN DER UNTEREN DONAU I—II, Beiträge zur Ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer—Kulturraumes, Band 16 und 17, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn 1976. Стр. 251+12, табле 1—77+I—XVIII, карте 1—6 и 1 прилог (хронолошка табела).

Књига Б. Хенсела „Прилози регионалној и хронолошкој подели старијег халштата на доњем Дунаву" је дело од изузетног значаја за познавање прелазног периода бронзаног у гвоздено доба на Балкану. Оно не само да добрим делом први пут публикује до сада непознат и необјављен археолошки материјал из Румуније и Бугарске, него, што је много важније, представља први велики синтетички рад о различитим културним групама и појавама које су егзистирале у источном делу Балканског полуострва у периоду од XIII до VIII века пре н. е. Како су ове групе на источном Балкану, у јужној и источној Румунији и Бугарској, биле до сада познате парцијално и непотпуно, књига отвара могућности за потпуније укључивање ових региона у комплексно проучавање веза средње Европе са Медитераном, које је до сада претежно било усмерено на налазе са западног Балкана, односно са наше територије. Дело је од посебног значаја за наше археологе и археологију јер обрађује суседну област са којом су у респективно доба постојале многоструке и тесне везе. Несумњиви квалитети књиге, с друге стране, не значе да су њоме сви проблеми и питања из овог периода на источном Балкану решени и да не постоје знатне празнине у нашим знањима које и даље треба попуњавати, но њоме је свакако учињен велики корак унапред у разумевању и правилном постављању низа археолошких проблема са ове територије.

После увода у коме говори о досадашњем раду у овој области у Румунији и Бугарској и постигнутим резултатима, аутор посвећује посебно поглавље оставама прелазног периода које такође дели хронолошки и регионално држећи се углавном класификације В. А. в. Бруна за оставе средње Европе, но трудећи се истовремено да се уклопи у поделу М. Русуа за трансилванске оставе. Занимљиво је истаћи да највећи број остава са ове територије Хенсел ставља у XII век, односно у Брунов хоризонт II, што углавном одговара ситуацији и на нашој територији. У XI и X веку има их знатно мање, а затим наступа период од готово двеста година без налаза остава, што индицира стабилизовање прилика у то време. Оставе из Билванешти и Криводола Хенсел додуше датује у VIII и VII век, но оба налаза, а поготову Гидичи стављен паралелно са њима, не би могли на основу паралела са наше територије да буду старији од самог краја VIII века (Билванешти) или прве половине VII века (Гидичи, Криводол).

Следећи велики одељак посвећен је каснобронзаним групама на овој територији, о свакој од којих аутор посебно дискутује — Теи групи у Мунтенији, Вербичоара односно Говора групи (Вербичоара IV—V) у Олтенији, Грла Маре групи на Ђердапу, Ноа групи у Молдавији и Кослогени групи у Добруџи. За читаву Бугарску он претпоставља постојање тзв. Черковна групе, назване према налазу керамике — трбушастих урни са две дршке — у праисторијском бунару у Черковни у околини Разграда. Поједини налази ове групе познати су и из јужне Румуније, док највећи број потиче из северне Бугарске, нарочито из околине Враце, која је најбоље до сада испитана. Имајући у виду с једне стране велико претпостављено пространство ове групе, а с друге релативну неиспитаност бугарске територије, у будућности ће бити вероватно могуће извршити регионалне поделе овог комплекса. За нашу археологију је занимљиво да су амфоре Черковна групе веома сличне типовима урни Доња Брњица и Горња Стражава, упркос великом хронолошком распону између датовања брњичке групе и Черковна керамике. Како се по Хенселу ова керамика налази на македонским теловима испод тзв. слоја паљења који се карактерише канелованим судовима, то у њено датовање у касно бронзано доба не може бити сумње. Због тога он покушава ову касну појаву истих облика на Косову и јужној Србији да објасни дужом традицијом у нашим областима, као и могућношћу да се у јужној Бугарској ове форме задржавају дуже него на северу. Нова ископавања у нашим областима као и у Бугарској допринеће свакако решавању ове мале мистерије, мада можда није немогуће да се сама брњичка група датује нешто раније од VIII века. Сумње у њено ниско датовање биле су већ изречене од стране К. Вински и М. Гарашанина на састанку праисторијске секције у Охриду 1960. г.

Следећи већи одсек посвећен је канелованој керамици. Хенсел претпоставља на основу досадашњих налаза да се канелована керамика у јужној Румунији јавља у XII и XI веку под утицајима из Трансилваније, док налази ове керамике јужно од Дунава, у Бугарској, нису тако бројни, што се с друге стране може протумачити и мањом истраженошћу терена. У Олтенији издваја се група Виртроп—Плопшор, коју је истакао већ Д. Берчу пре више година, при чему је од важности њен однос према групи жигосане керамике Инсула Банулуи на Ђердапу, са којом је била делимично истовремена. Публиковање материјала са наше стране Ђердапа допринеће у многоме решавању међусобних односа ових појава, тим пре што изгледа на основу досадашњих кратких извештаја о локалитетима у питању да су егзистирала насеља са искључиво канелованом керамиком на овом терену.

Урезана и жигосана керамика на овом широком подручју, о којој Хенсел затим говори, знатно је чешћа и бројнија. У сваком од региона, аутор са више или мање успеха успева да издвоји два хоризонта ове керамике пре појаве тзв. басараби декорације, који грубо припадају XI веку (старији) и

X—IX веку (млађи хоризонт). У Молдавији се јавља Козија група, у Добруџи Бабадаг I и II, у Олтенији и на Ђердапу Остров група, у југозападној Бугарској Цепина група, а у југоисточној Бугарској Чаталка и Пшеничево. Најзанимљивија за нас је Остров група (односно Инсула Банулуи) у коју Хенсел с правом убраја и више локалитета на нашој обали Дунава: Жуто брдо, Курвин град (код Мале Врбице а не код Костола), Корбово, Вајугу, Прахово. Локалитети са горњег Ђердапа му нису, нажалост, били познати. Истичући да је Остров група уз Пшеничево најбогатија у орнаментици, аутор затим расправља о њеној хронологији и долази до закључка на основу металних налаза да је треба датовати у X и IX век пре н. е. При томе нам се чини да је бронзана украшена наруквица са укрштеним крајевима млађа од датума (XII—IX век) које је Хенсел предложио, као и гвоздена секира са крилцима чији се налази на Балкану са изузетком Чернату не могу са сигурношћу ставити пре краја VIII/почетка VII века пре н. е. У прилог претпоставци да су међутим могли бити старији, говори налаз овакве секире из Кожица II где је нађена искључиво канелована керамика. Ипак ништа прецизније се не може рећи о овом налазу пре дефинитивне публикације овог локалитета. Калуп за бронзану иглу — трећи метални налаз са Инсуле Банулуи — свакако је старији од VIII века и подржава Хенселово датовање ове групе у X и IX век. Можда ће у будућности после публиковања нашег материјала са Ђердапа бити могуће извршити финију хронолошку поделу групе Остров и одредити са више сигурности њен однос према канелованој керамици. Публиковање ђердапског материјала постаје, ето, све више један императив у нашој археолошкој науци.

Говорећи о паралелама археолошког материјала са Тројом — проблем који је нашао посебно место у Хенселовој књизи — аутор истиче да је реч о сличном али не и идентичном материјалу који се налази у слојевима Троја VIIб1 и VIIб2. На основу тога он долази до закључка да су између два подручја постојале само културне везе и утицаји, но не и миграција балканских племена у Малу Азију, како неки археолози претпостављају. Почетак фазе VIIб1 у Троји он датује у почетак XII века, док крај фазе VIIб2 сматра да је могао трајати до краја X века. На тај начин са овим слојем у Троји је паралелна фаза канеловане керамике на Балкану, затим цео старији хоризонт и један део млађег хоризонта урезане и жигосане керамике. Остали хронолошки репери су поједини комади керамике (поклопац из Бабадага, фрагмент импортованог трбуха суда из Цепине) или метални налази у насељима (фибула из Брадуа) који још увек недовољно сигурно говоре о апсолутним датумима овог материјала.

О басараби керамици Хенсел не говори посебно јер овај период излази из хронолошких оквира његове публикације, но на њу се осврће у више махова и датује њен почетак у прве деценије VIII века. Ово, како нам се чини, сувише високо датовање делимично је резултат високог датовања појединих металних налаза са ове територије. Тако гвоздене фибуле из некрополе у Стојчанима не могу бити старије од VII века по данашњем стању наших знања (Хенсел их ставља у VIII век), док ратнички гроб из Софронијева није ранији од друге половине VII века (Хенсел допушта његово стављање у прву половину овог века). Због тога, као и из других разлога, изгледа нам вероватније датовање почетка басараби фазе у другу половину VIII века, мада су извесне регионалне разлике у том погледу свакако могуће. Један други, исто тако важан проблем — подручје прве појаве басараби стила — постаје нешто јаснији после прегледа Хенселове књиге. Басараби стил се вероватно развио из урезане и жигосане керамике, па се може претпоставити да се јавио првобитно тамо где је орнаментика ове керамике била изузетно богата. Према Хенселу, најбогатија орнаментика жигосане керамике јавља се у Остров групи и у Пшеничево-групи, па пошто се басараби стил не јавља у југоисточној Бугарској, то се може прелиминарно претпоставити да се развио управо на подручју Ђердапа. Овде је с друге стране постојала, изгледа, јака традиција жутобрдско-дубовачке односно Грла Маре бронзанодопске културе, а такође је присутна и канелована керамика чија компонента у стварању басараби стила не сме да се испусти из вида. Ипак ова претпоставка може бити потврђена тек будућим радовима на Ђердапу и публиковањем већ више пута помињаног материјала са Горњег Ђердапа.

Прегледна, добро опремљена, са таблама фотографија материјала и таблама основних типова појединих група, са картама налазишта и упоредном хронолошком табелом, Хенселова књига представља значајан корак унапред у упознавању балканске археологије прелазног периода бронзаног у гвоздено доба. Она је, понављамо, од велике користи за наше археологе јер обрађује суседно и блиско подручје о коме су досадашња знања била ограничена, без обзира на могућност да сви аторови закључци не наиђу на потпуно одобравање међу нашим стручњацима.

Растко ВАСИЋ

Hugh Hencken, THE IRON AGE CEMETERY OF MAGDALENSKA GORA IN SLOVENIA, Mecklenburg Collection, Part II, with editorial assistence from Peter S. Wells. Bulletin 32, American School of Prehistoric Research, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard Unive.sity, Cambridge, Massachusetts, 1978. Стр. 316, са 5 хронолошких табела и 380 слика.

Међу бројним истраживачима халштата Словеније који су радили крајем прошлог и почетком овог века значајно место заузима војвоткиња од Мекленбурга. Њена ископавања у Магдаленској Гори, Вачама, Стични и Виници открила су обиље значајног и занимљивог халштатског материјала, који и поред недовољне стручности у раду и непотпуне техничке документованости, пружа драгоцена обавештења свим археолозима који се данас баве овом проблематиком. Но, за разлику од осталог материјала ископаног пре првог светског рата, који је склоњен у музејске депое ту и остао све до последњих година када су нове генерације археолога почеле да раде на њему, збирка Мекленбург је доживела својеврсну одисеју. Из замка Богеншперк збирка је пренета у Народни музеј у Љубљани, одатле у Цирих на стручну обраду коју је организовао Адолф Мар са групом водећих европских археолога, и најзад у Андерсонову гале-

ри̂ју у Њујорку где је изложена за продају године 1934. Овде је на срећу највећи део материјала откупио музеј Пибоди (Магдаленску Гору, Стичну и Виницу) а мањи део је отишао у музеј Ашмолиан у Оксфорду (Ваче). Књига која је пред нама представља први том посвећен словеначком халштатском материјалу који се налази у музеју Пибоди, док се у блиској будућности предвиђа издавање два друга тома, посвећена Стични и Виници. Дефинитивно публиковање ове колекције је утолико важније, што је она до сада позната претежно из две публикације и то продајног каталога, доста ретког, где је материјал објављен у доста скраћеном обиму (Treasures of Carniola, Prehistoric grave material from Carniola, excavated in 1905—1914 by h. h. the late duchess of Mecklenburg, Anderson Galleries, Inc., 1934) и једног чланка Р. Ложара (Prazgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg, Glasnik muzejskog društva za Slovenijo, Ljubljana 1934, 5 sqq.).

Магдаленска Гора је једно од највећих халштатских налазишта у Словенији које је ископавано у више наврата, тако да се материјал данас налази раздељен између Народног музеја у Љубљани, Природњачког музеја у Бечу и Музеја Пибоди у Америци. Налази из Пибоди музеја састоје се од гробних прилога из 355 гробова распоређених у десет тумула.

Сав материјал је подељен у више фаза према опште прихваћеној хронологији старијег гвозденог доба за Словенију коју је поставио С. Габровец и која се састоји од фаза Подземељ 1 и 2, Стична 1 и 2, период скитских уплива и период неговског шлема. Један поглед на хронолошке табеле у књизи показује да су прве две фазе (Подземељ 1 и 2) веома сиромашно заступљене, док су касна фаза скитских уплива односно чертоза фибуле, и фаза неговског шлема знатно богатије по броју гробова. Биће занимљиво видети по објављивању материјала из Љубљане и Беча да ли ће се овај бројчани однос у Магдаленској Гори изменити, но, могуће је да се он задржи што би сведочило о интензивној насељености овог локалитета у V и IV веку пре н. е., управо у време највећег развоја долењске групе.

Иначе сви карактеристични предмети материјалне културе долењске групе налазе се у овој збирци. Од бројне и разноврсне керамике и различитих типова накита, преко оружја (збирка поседује склопљене, двогребенасте и неговске шлемове), до металног посуђа и производа тзв. ситулске уметности — једне ситуле са два фриза јелена и појасне копче такође са животињским мотивом.

Каталогу, који запрема највећи део публикације, претходи кратак пишчев увод у коме се износе главне карактеристике словеначког халштата, сажето и инструктивно, што је од велике користи за енглеско језичко подручје које шире још није било упознато са овом културом. Не желећи да се овде посебно упуштамо у дискусију о тексту, чини нам се једино да писац сувише важности даје панонској култури поља са урнама у стварању и уздизању моћи долењске групе. Несумњива је чињеница да је словеначка култура поља са урнама била једна од важних компоненти у формирању гвозденог доба Долењске, али је још увек недовољно документовано тврђење да обрада метала ове групе почива претежно на традицијама панонских радионица метала прелазног периода. За интензивну обраду метала, како се нама чини, Долењска треба да захвали пре свега утицајима са запада, одакле су, заједно са првим производима, стигли и први мајстори који су у Словенији даље развили ове технике. Одиграо се дакле процес веома сличан ономе у ситулској уметности. Даље, на пример, још увек је несигурно везивање оклопа из Стичне и Новог Места за поменуте панонске радионице метала. У Доњој Долини на Сави изгледа да је био нађен сличан оклоп, данас изгубљен, који би се временски везивао за тзв. „илирске“ шлемове зреле форме у Доњој Долини и Каптолу и индицирао на известан начин импорт са југа.

Књига је иначе добро документована географским картама, цртежима, савременим фотографијама и фотографијама појединих важнијих налаза. Веома занимљива али не претерано практична је шематска табела боја стаклених перли на стр. 95. Књига има и два прилога, један Џоане Сегал Брандфорд (Joanne Segal Brandford) о сачуваним комадима тканина, и Дениса Пјехоте (Dennis Piechota) о анализи графита.

Растко ВАСИЋ

Mehtilda Urleb, KRIŽNA GORA PRI LOŽU, Halštatska nekropola, Katalogi in Monografije 11, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1974. Стр. 102 (резиме на немачком језику стр. 73—102), 21 слика, 44 табле и 1 прилог.

Када се говори о халштатском добу Словеније, обично се мисли на богате гробове у оружју и накиту, и пре свега у производима ситулске уметности, из Вача, Стичне, Магдаленске Горе, Новог Места итд., који заједно репрезентују тзв. долењску културну групу, уз гласиначку, најзначајнију формацију старијег гвозденог доба у нашој земљи. Међутим како је С. Габровец (Arh. vestnik XV—XVI, 1964/65, 21 и даље) истакао пре извесног времена, налазишта старијег гвозденог доба у Словенији пружају могућност за утврђивање и других културних група у овом региону, можда не тако изразито наглашених као долењска, али свакако уочљивих.

Налазиште старијег гвозденог доба у Крижној Гори у Нотрањској представља управо један од значајних локалитета изван овог главног халштатског комплекса у Словенији. За разлику од већине великих археолошких пунктова овде, овај локалитет је у потпуности ископаван после другог светског рата, од 1957. до 1964. г. при чему је откривена некропола са 153 гроба (91 спаљен са или без урне и 62 гроба са скелетима) и насеље на брегу. Прилози у гробовима састоје се већином од керамике (богатије заступљене у гробовима са спаљеним покојницима) и накита: фибула, игала, наруквица, ланчастог оглавља, привесака итд., док је оружје ретко: нађена су три копља и то једно бронзано у гробу 39 и два гвоздена у гробовима 3 и 11. Од појединачних налаза треба истаћи фрагментовани бронзани котлић у гробу 3; фрагментовану крстасту пробијену бронзану копчу, која се може везати за босанске примерке, у гробу 4; двојну иглу са осмичастом главицом у гробу 34; лунуласте привеске у гробу 100, једнопетљасту варијанту гласиначке фибуле (која се бар у овом случају изгледа везује за блиске једнопетљасте фибуле) у гробу 11; тз. проточертошке фибуле у гробовима 95 и 115; зделу са високом дршком украшену дугметима од калаја у гробу 117 итд. Аутор дели читав материјал некрополе на четири хронолошке фазе (Ia, Iб, IIa, IIб) које датује између 800. и 600. г. пре н. е. мада допушта могућност датовања појединих гробова у последње деценије IX и прве деценије VI века.

Ископавања насеља које се налазило на Градишћу у Крижној Гори открила су постојање сухозида који је штитио насеобину. Од материјала нађени су само керамички фрагменти.

Положај Крижне Горе у оквиру осталих нотрањских локалитета овог периода, Шкоцјана, Шмихела, Трнова, Тржишћа, Соцерба, Унеца итд. посебан је на више начина. Једно, што је број скелетних гробова у односу на спаљене у овој некрополи знатно већи него на осталим поменутим локалитетима, и друго што се ова веза са југоистоком може да констатује, како сам писац истиче у више махова, и у покретном материјалу. Базу нотрањске групе, односно ове области у халштатском периоду, представља култура поља са урнама чији је хоризонт уочљив у целој Словенији у прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба. Ова база се даље развија и егзистира у Нотрањској током читавог старијег гвозденог доба што се види по континуитету у облицима материјалне културе и непрекидном доминантном спаљивању покојника на већини нотрањских локалитета све до у млађе гвоздено доба. Крижна Гора, међутим, у томе се издваја, захваљујући можда географском положају и могуће не само културним струјањима него чак и доласку мањих група са југоистока, пре свега из Лике, како се да судити по облицима материјалне културе, у ову област.

Егзистирање посебне нотрањске културне групе питање је за себе. Недавно је М. Гуштин (Arh. vestnik XXIV, 1973, 461 и даље) начинио хронологију археолошког материјала са налазишта гвозденог доба ове области, поделивши га у осам хронолошких јединица, и претпоставио истовремено непрекидно трајање ове групе. Континуитет културног развоја у овој области је несумњиво видљив али се има утисак да он није био онако интензиван као у другим подручјима Словеније у халштату, као у Долењској или Светој Луцији, односно да у Нотрањској нема локалитета на коме се живот интензивно одвија од VIII века до у млађе гвоздено доба. Још увек није могуће говорити о томе са сигурношћу, бар док се велики нотрањски локалитети, Шкоцјан и Шмихел на првом месту, потпуније не публикују. За сада изгледа да је нагли политички, економски и војни процват долењске групе онемогућио сличан развој у суседним областима. После релативно снажног полета у VIII и VII веку, живот на многим нотрањским налазиштима се гаси да би се јавио на другима у даљој или ближој околини, или да би се обновио после уочљивог периода застоја од једног до два века.

Монографија о Крижној Гори својим потпуним објављивањем представља први велики корак ка решавању ових проблема и сагледавању настанка старијег гвозденог доба у Нотрањској уопште, док с друге стране у знатној мери обогаћује литературу о старијем гвозденом добу Словеније која се односи на материјал ван долењске групе. Књига је технички добро опремљена и веома је прегледна. Можда је једино могла имати географску карту целе Нотрањске са назнаком положаја осталих локалитета гвозденог доба, које аутор иначе помиње и о којима делом и дискутује.

Растко ВАСИЋ

Janez Dular, PODZEMELJ, Katalog najdb, Katalogi in monografije 16, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1978. Стр. 29 са три слике у тексту (резиме на немачком језику стр. 17—22) + 43 табле.

Подземељ је једно од великих налазишта гвозденог доба у Словенији које је доживело ту злу коб да буде истраживано крајем прошлог века, али да резултати тих радова буду публиковани тек у последње време. Подземељ иначе обухвата више локалитета: некрополе у Подземељу, Грму, Земељу и Шкрилама и насеље на Кучару, које су ископавали Ј. Зомбати за рачун Природњачког музеја у Бечу, и Ј. Печник за рачун Љубљанског музеја. Материјал из Беча, доста стручно истраживан, обрадио је у оквиру своје дисертације и објавио Ф. Е. Барт у књизи *Die hallstattzeitliche Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel*, Bonn 1969. (уп. Старинар н. с. XXI, 1970, 182—183). Налази из Подземеља, сада у Љубљанском музеју, доста су произвољно скупљани и гомилани, тако да су овде публиковани по типолошком реду јер Печникови подаци нису допустили, сем у једном случају, издвајање посебних гробних целина. То донекле умањује научну вредност ових фибула, наруквица, огрлица, привесака, игала, секира, копаља, ножева, урни, зделa и амфора које припадају времену од почетка халштата до дубоко у латенско доба. У сваком случају излазак овог каталога из штампе је давно прижељкиван због велике занимљивости појединих комада из Љубљане, као и из потребе да се најзад добије једна свеобухватна слика о овом налазишту.

Међу овде објављеним комадима треба пре свега истаћи инвентар чувеног гроба са антенским мачем (Табла 35, 1—3), који се до сада јављао у расправама свих водећих археолога који су се бавили овом проблематиком: Рајнекеа, Хернеса, Мерхарта, Милер-Карпеа, и најзад С. Габровца. Њему је овај гробни налаз послужио за успешно постављање хронолошке фазе Подземељ 1 у халштат B3/C1 и објашњење настанка гвозденог доба у Словенији.

Једна друга веома важна тема, чијем решавању овај каталог знатно доприноси, јесте развој фигуралних облика у материјалној култури гвозденог доба наше земље. Овде се нарочито истичу глинене фигуре коња, међу којима једна на точковима (Табла 29—30), затим мали бронзани коњићи (Табла 14, 1—2) и најзад аплика у облику хоплита од бронзе са насеља у Кучеру (Табла 41, 1). Глинена пластика, позната и из суседног Драгатуша, затим из Доње Долине, Дорослова и више других панонских налазишта вероватно стоји у вези са традицијама културе поља са урнама, иако сам мотив коња, непознат пре халштата B, јавио се првобитно под утицајима са истока. Ситну бронзану пластику треба повезати пре са подручјем Јапода него са Долењском, поготову када се има у виду значај привезака са коњским протомима из Винице у Белој Крајини за развој сличних јаподских комада. С друге стране коњ од ћилибара из Вребца у Лици стилски је близак глиненој ергели из Подземеља и Драгатуша, што потврђује у извесном смислу везу између два подручја.

Бела Крајина у гвозденом добу са значајним локалитетима као што су Подземељ, Црномељ, Драгатуш, Виница и други стајала је свакако, како је истакао С. Габровец (Arh. vestnik XV—XVI, 1964—65, 21 и даље), у зависности од моћне долењске групе чији су центри били нешто северозападније о-

давде. Ипак ова област, крајње занимљива, у којој су се стицали утицаји са најразличитијих страна, из Лике, Либурније, Апулије, Панонije, источних Алпа, Трансилваније и Ђердапа, пружа посебне могућности за обраду културног развоја једне микрорегије кроз читаво гвоздено доба. Данас када је Подземељ дефинитивно публикован, када су објављени гробови из Чрномеља и каталог налаза из Драгатуша (уп. Arh. vestnik XXIV, 1973, 563 и даље; 780 и даље) и када је потребан само мали напор да се прикупе сви налази из Винице на једном месту, то је без сумње изводљиво. Писац овог каталога је у том правцу већ учинио један успешан корак (J. Dular, Bela Krajina u starohalštatskem obdobju, Arh. vestnik XXIV, 1973, 544—591), но потребно је учинити знатно више, па се стога надамо да ће се ускоро појавити опсежна студија о овој области из његовог пера или пера неког од осталих представника младе талентоване гарде словеначких протоисторичара.

Општи утисак каталога је да је уводни текст сувише скроман и недоречен што ће се надокнадити будућим радом на овој проблематици. Један педантнији критичар могао би да замери на неким ситницама и неуједначеностима, као на римским цифрама које фигурирају на таблама и арапским које се јављају у тексту при позивању на табле, или на ненавођењу досадашње литературе о појединим предметима из каталога који су публиковани ту и тамо. Битније је, мислимо, да се каталог појавио, чиме је, како смо већ истакли, попуњена једна празнина која се у археолошкој литератури о старијем гвозденом добу запажала већ дуже време.

Растко ВАСИЋ

Biba Teržan, ČERTOŠKA FIBULA, Arheološki vestnik XXVII, 1976, Ljubljana 1977, стр. 317—536 (резиме на немачком језику, стр. 424—443) са 60 слика и 93 табле.

Писати о једном типу било које врсте материјалне културе, а поготову правити листу познатих налаза, веома је тешко јер сваким даном из земље израњају нови комади, каткад чак и у већем броју, који допуњују ову листу. Ипак картирање налаза, нарочито оних облика који се јављају у великом броју, потребно је и корисно на више начина. Јер нови налази обично не мењају битно основну слику о распростирању неког популарног предмета — накнадна открића истог облика у подручјима у којима је он од раније био познат у знатним количинама само потврђују раније закључке, док евентуални појединачни налази ван ових зона говоре о његовом делимичном продирању у околне области и наглашавају његову популарност.

Сличан је случај са фибулама типа Чертоза. Монографија Бибе Тержан о чертошким фибулама, и поред максималног залагања аутора да састави комплетну листу налаза ових фибула, вероватно не обухвата све примерке јер су нове фибуле нађене свакако у међувремену, док су понеке остале затурене у музејским депоима. Па ипак резултат рада то ни у ком случају не мења, те ми са доста сигурности можемо да прихватимо ауторове закључке о временском и географском распростирању чертоза фибула, једног од основних типова фибула гвозденог доба у Европи, што на више начина олакшава даље проучавање појединих проблема које овај период намеће.

Када се има у виду широка распрострањеност ових фибула у Италији, Југославији, Мађарској, Аустрији, Швајцарској и Немачкој и њихов дуги век од друге половине VI до краја III века пре н. е., тек тада се види колики је напор био уложен да се овај тип фибуле обради и презентира научној јавности на успешан начин. Писац прихвата мишљење да се подстицај за формирање чертоза фибула јавио у Италији али да се готово истовремено она раширила и по Италији и по северозападним деловима наше земље, где је играла једну од важних улога међу облицима материјалне културе. Штавише у ширењу чертошких фибула на запад и исток Долењска културна група била је исто тако, ако не и више, заслужна као истовремене културе у Италији.

Чертоза фибуле аутор дели у тринаест група од којих свака има бар неколико подгрупа. То мало збуњује. Било је можда могуће овој подели приступити синтетизованије с обзиром на могуће настајање случајних разлика у изради истих типова. За археологију централног Балкана од интереса су групе III, V и XIII које продиру на исток и плаве како гласиначко подручје, тако и Срем. Све ове три групе аутор датује у V век, док само за варијанту XIIIh сматра да на овом подручју егзистира и у IV веку. С обзиром да материјална култура у Срему и у јужној Бачкој континуирано се наставља из V у IV век, могуће је да су неке врсте чертоза фибула које су у Словенији изашле из употребе у IV веку, наставиле уз нове облике свој живот у овим удаљеним пределима. Сем наведених група, на исток продиру и други облици чертоза фибула али у мањем броју. За северни Јадран, Лику и западну Босну карактеристичне су групе VII, X и XII, популарне овде претежно у IV веку. Занимљиво је, што Б. Тержан такође подвлачи, географско разграничење чертошких фибула и фибула са једном петљом и четвртастом ногом, првих концентрисаних на западне а других на источне области наше земље. Као и у случају неговских и тзв. „илирских“ шлемова, ово би се шире могло објаснити као сфере италских и грчких утицаја, мада листе налаза чертошких фибула у овој монографији указују на широке појасе мешавине утицаја и комплексност овога проблема.

После обраде фибула, аутор говори о налазима из Волчјих њива и Долењских Топлица који су у многоме помогли писцу у хронолошком разграничењу појединих типова. На крају следи каталог налаза из Долењских Топлица, локалитета који је ископаван још крајем прошлог века и чији се материјал највећим делом налази у Природњачком музеју у Бечу. Тиме је објављено још једно значајно а заборављено налазиште. Скрећемо узгред пажњу, да је у тумулу XI, гроб 15, нађена фибула са конкавно изрезаном ногом („гласиначки“ тип), заједно са чертошком фибулом, што читав гроб датује у V век. То указује на дуг живот гласиначких фибула, бар на овом подручју, које се обично стављају између 650 и 550 г. пре н. е.

Монографија је, како смо већ рекли, корисна на више начина. У извесном смислу штета је што је изашла у оквиру часописа а не као посебна публикација са нешто више простора. Наиме, запажа се извесно скраћивање текста, који би свакако добио у тежини да су увод и закључак нешто дужи. Требало је, можда, приложити и карту распростирања чертошких фибула уопште (свих типова заједно), чиме би се добио бољи увид у ширину и значај појаве овог облика материјалне културе на прелазу из старијег у млађе гвоздено доба.

Растко ВАСИЋ

Paul-Marie Duval, LES CELTES, L'univers des formes, Paris, 1977. 228 страна текста, 447 илустративних прилога: фотографија, црнобелих и у боји, цртежа, схема и скица; синхронистичке табеле, библиографија, речник термина, индекс, географске карте.

Атрактивност келтске уметности постала је позната свету захваљујући у великој мери археологији и то срећно заједништво дало је већ видљиве резултате у схватању и тумачењима развоја и трајања латенске цивилизације. Истражена првенствено на малим објектима, пре свега металним, као и на керамици, та уметност се могла упознати непосредно из теренских инвентара са археолошких истраживања током прошлог и овог века. Само је мали број дела келтске уметности припадао вајарству или архитектури, јер су центри латенског света широм Европе били по правилу лишени урбаног карактера. Уметност Келта је и по овој својој одлуци јединствена појава у протоисторијској Европи, пошто је по свом, уопштено речено, производном карактеру, једнака стваралаштву осталих варварских популација, али је једина међу њима захватила цео континент. Та уметност је означила извесну културну унификацију европског простора, постигнуту у том виду само романизацијом која непосредно следи.

Отуда је снага те уметности, односно материјалне културе латенског периода лежала у стваралачкој а не само војничкој снази Келта, у саздању њихове сопствене слике света, али и прилагођавања локалним условима у које су они доспевали. Појава такве снажне уметничке и освајачке снаге у последњим вековима европске протоисторије, привлачила је пажњу многих истраживача. И док су снага келтског војевања, премоћ њиховог оружја и сложена етничка и историјска померања изазвана њиховом дуготрајном експанзијом, били и остали предмет истраживања удружених дисциплина класичне историје и археологије, дотле је келтска уметност често обрађивана као посебан феномен, довољна сама себи.

Изостављајући овде библиографију таквих подухвата, јер би то било понављање једног одељка ове књиге П.-М. Дувала, може се само подвући да је као ретко које пре њега, ово дело искључиво посвећено духу уметничког стваралаштва Келта. Ова монографија се бави историјом Келта у најкраћим потезима, њиховим освајањима на првом месту, уз сажету анализу постојећих подела тог периода, подједнако типолошких и културних. Подаци те врсте налазе се сложени у допадљивом графичком виду на крају ове публикације, систематизовани помоћу карата, графикона и табела, преко којих је могуће изнаћи сваки значајнији догађај у историји Келта, или свако важније налазиште латенске културе.

Овакво своје уређење та књига несумњиво дугује угледној серији којој припада, намењеној искључиво проучавању уметности Европе али и других континената. Чини се ипак да она дугује свој јасан графички израз, лакоћу у прихватању материјала и текста, основној концепцији аутора, иначе познатог зналца латенске уметности и културе. Пада у очи такође исцрпност података изнетих у књизи, укључивање свих значајних дела латенске уметности, и то не само оних најпознатијих, или само оних везаних за подручја где је латенска уметност и започела свој развој, достижући исто тако свој врхунац. Ово је по свој прилици до сада најобухватнији преглед латенске уметности, водећи при томе рачуна о ограничењима, просторним и садржајним, уобичајеним за монографије ове врсте, као и обавезама према серији којој припадају.

Први и најзначајнији део књиге бави се уметничком анализом великог броја објеката латенске културе, при чему су исцрпни коментари о најзначајнијим делима те уметности, замењени кратким судовима. Овакав начин излагања помаже да у први план избије одређена целина, временска, територијална или просто као скупина посебно значајних остварења, уместо доминације појединих дела, без обзира на њихов значај и вредност. На тај начин овај кључни део монографије добио је посебне одељке, самосталне у односу на постојеће поделе латенске цивилизације. Разумљиво је да се при томе поштовао хронолошки редослед основних догађаја у историји Келта, неопходних за разумевање еволуције њихове уметности, као пропратне појаве тих бурних збивања. Започињући стога са тумачењима настанка прве келтске уметности на завршетку старијег гвозденог доба Западне и Средње Европе, аутор је своја разматрања окончао тек у раном хришћанском периоду крајњег запада, у Ирској. Када се помисли на све ове промене, територијалне и популационе, кроз које су Келти пролазили током своје вишевековне експанзије, на све утицаје којима су били подвргнути и то преко различитих културних и популационих средина, тада је јасан опсег овог проучавања. Сматрана најпре као дело варвара, уметност Келта се сада указала као сложена творевина, чије деловање зрачи од западне Шпаније до Мале Азије и степске зоне Источне Европе. Саздана тако на бројним упливима и присвајањима, она се увек враћала сопственом развоју и сопственим остварењима.

Та увек присутна тежња латенске уметности за својим изразом, чини сржи истраживања ове вредне монографије. Приметна су настојања аутора усмерена на издвајање деловања других средина на келтску културу и ограничавање таквих утицаја од онога што је та култура, односно уметност сама створила. Понекад је то био тежак задатак јер стваралаштво Келта често значи сопствену интерпретацију нечега што је најпре примљено са стране, па затим подражавано, да би доспело до своје завршне форме. Тако је рађање келтске уметности, у примарним областима Западне Европе, означено снажним утицајима из северне Италије, као последица трговачких и других контаката са Етрурцима. Призори који привлаче Келте на прагу њихове историје исти су као и код других варварских популација Европе, које су дошле у додир са медитеранском цивилизацијом: то су симболични и декоративни елементи на раскошним металним судовима, сцене из ратничког живота, прикази животиња као ознака снаге и вештине, омиљени вегетабилни и други украси на накиту или оружју. При-

свајање тих елемената није посебна одлика келтске уметности, већ је то заједничка особина варварског залеђа медитеранског света, али су Келти најдаље отишли у трансформацији тих оријенталних и других ликовно-декоративних образаца. Управо се на тој декомпозицији оригиналног мотива и његовог претварања у нови ликовни израз са даљим сопственим развојем темеље трагања аутора ове монографије за разјашњењем основних хтења латенске уметности.

То настојање се стрпљиво спроводи у анализама свих историјских и културних промена кроз које пролазе Келти током свог упорног ширења кроз европске просторе од петог па све до другог века ст. ере. На истоку се, на пример, скитско-понтски утицаји траже преко анималног стила, најчешће израженог у композиционом размештају типичних украса на корицама мачева. Код Источних Келта би се могао подвући и одређени уплив дако-гетске материјалне културе, настао највероватније популационим мешавинама, што се пре свега огледа на керамици старије фазе (III—II в. ст. ере). Са друге стране, можда је мање утицаја прихваћено из хеленистичке културе, иако је контакт те врсте између Источних Келта и југа Балкана трајао сразмерно дуго. Тако се израда пехара са две ушице („псеудокатароса"), најмасовнија код Скордиска, може поуздано сматрати локалним утицајем, јер је традиција овог облика судова врло дуга и започиње на Балкану и Подунављу још од позног енеолита. Насупрот томе, материјална култура Келта потпуно нестаје у Тракији и Галатији, абсорбована унутар хеленистичке средине. Ни хеленистички импорти нису заступљени на територији Скордиска, иако се могло очекивати супротно.

На западу, после протеривања Келта из Цисалпинске Галије, утицај Рима је такође јачао, као што је и претња његове војне моћи била све присутнија. Најзад, све се јасније оцртавају деловања локалне средине, као што је била илирска, дачка или делимично трачка, које су и саме по себи сложене, како у популационом, тако и културном виду. Иако се у овом погледу увек ради само о преузимању извесних елемената домородачке материјалне културе, углавном накита, керамике или оружја, у замену за потпуно преовладавање латенске производње, ипак је та двојност доводила до видљивих разлика међу појединим ширим регионима латенског периода.

На тај начин тешко је издвојити област за коју се може тврдити да је неговала само изворну келтску уметност. Видљиво је, напротив, да су на основи тековина из старијег гвозденог доба, после основних контаката са медитеранским цивилизацијама, уз сопствено друштвено и војничко снажење, започели процеси стварања нове уметности, као весника латенског периода. Али тај процес се настављао, како се видело, кроз све фазе овог периода, у мањој или већој мери, уз измену извора утицаја и њихових носилаца. Такви утицаји су веома разноврсни и можда их је тешко свести искључиво на стилско-уметничке, већ су они такође последица територијалне експанзије, тј. измењене животне средине, популационих сажимања и примене нових система производње, као и ратова, трговине и унутрашњег економског снажења. Али сви елементи, како је показао П.-М. Дувал, нису само механичко слагање нових искустава, већ се унутар имагинарног света келтске уметности, њене уобразиље и креативности, ствара други ток, сопствени, који води ка образовању карактеристичног ликовног израза. Пратећи тај процес на основу анализа извршених у овој књизи, јасно се сагледава основни поступак келтског уметника, чији смисао за декомпозицију мотива коме се подражава или који се усваја, није искривљавање или схематизација тог мотива. Напротив, у том поступку разлагања долази све више до израза стална тежња келтског духа за формом која одговара његовим сопственим хтењима. Тако се долази до једне од основних особина латенске уметности — декомпозиција је уствари способност за трансформацију изабраног мотива и за његово претварање у нови ликовни образац, често веома сложен, тако да првобитни подстицај остаје прикривен.

У закључку своје анализе П.-М. Дувал указује на следеће суштинске одлике келтске уметности: доминација вегетабилних мотива, значајан развој пластике, континуираност композиције, прибегавање трансформацији, односно метаморфози. Превођење графичких мотива у пластичне представе даје типичан израз келтској уметности, па се овде оправдано може истаћи, додуше у модерном схватању те речи, „келтски дизајн" протоисторијске Европе.

Упадљиво је искључиво преовладавање курволинерних мотива, чија је геометризација тада слична арабесци а не крутој схеми. Фигуралне представе не спадају у често понављане теме, посебно када би требало очекивати да буду дате у реалистичком или натуралистичком виду. Геометризација фантастике, изражена линеарним или пластичним средствима и то у великој већини на малим објектима, често свакодневне намене, такође спада у основне одлике латенске уметности.

Објекти на којима се декорација изводи су латенског порекла, као што уосталом у погледу израде оружја, накита и керамике, већина протоисторијских популација Европе показује знатне црте оригиналности. Келти су то постигли у још већој мери, пре свега када је у питању оружје и керамика, али и поједине врсте украса. Тако, на пример, накит пластичног стила у II в. ст. ере, настао у Карпатској котлини, Средњем Подунављу и северном Балкану, оригинална је творевина у односу на западни келтски свет. Замена композиције животиња у облику лире са међусобно супротстављеним змајевима, честа на корицама мачева у III и II в. ст. ере у Карпатској котлини, такође је посебна одлика овог региона, иако основни подстицај, како се сматра, потиче из скитске уметности. Астрагалоидни појасеви, израђивани од бронзе, такође су део ношње подунавских Келта, преузети непосредно од Илира.

Тиме се, уз остале бројне примере, може издвојити оригинални ток латенске уметности, чији ће завршни обрасци бити створени на острвима, Великој Британији и Ирској — али пре свега на овом другом. Тиме је животни пут латенске уметности заокружен: започињући, паралелно са келтском експанзијом, на основи гвозденодобних традиција западне Европе, она се завршава утицајима на рано хришћанску уметност и књижевност крајњег европског запада. Између та два датума лежи готово миленијум других промена, стваралачких напора и саживљавања са општом судбином келтских популација, чија улога, као и физичко постојање постепено одумиру у следећим вековима романизације.

У монографији P.-M. Duvala разматрани су и поједини објекти латенске уметности и са територије Југославије. Неки од њих су тако скорашњег датума, као што је сребрна наруквица из Вршца —

Ата, да је њено уврштавање у овако обухватну монографију пример не само велике обавештености аутора, већ и спремност да се већ добијени закључци провере на новим налазима. P.-M. Duval тако сматра да је наруквица украшена упрошћеним мотивом вегетабилног карактера, што може такође да буде једно од објашњења ове посебне композиционе схеме. Вредна пажње је констатација аутора да је основни композициони елемент на овој наруквици келтског карактера. Како са територије Скордиска има мало налаза те врсте, као што у то време треба рачунати са дачком надмоћношћу и етничким присуством на том подручју, одржавање келтских традиција на сребрном накиту је један од значајних података за ближе опредељивање уметничке продукције Скордиска.

Иако искључиво окренута проучавању латенске уметности, сагледане кроз исцрпне анализе и доследно спроведену концепцију подређивања свих осталих садржаја латенске културе овим настојањима, књига P.-M. Duvala је истовремено веома употребљива и као нова врста приручника. Та функција је постигнута слободном композицијом књиге, чији су други и трећи део документарног карактера, али са врло корисним прилозима, као што су схематски прикази развоја латенских фибула, карактеристичних емисија монета или керамичких типова код Источних, односно Западних Келта.

Замишљена и остварена као аналитичка евиденција форми у келтској уметности, ова књига побуђује и низ других размишљања о друштвеним и духовним тековинама келтских популација, стваралаца овако разуђеног и оригиналног уметничког опуса. Сада се може лакше уочити једностраност писаних извора који углавном говоре о војничким особинама Келта, истичући оно што није увек сагледано са схватањима медитеранских античких земаља о томе шта чини цивилизацију једног народа. Захваљујући овим и другим истраживањима све је упечатљивија изразита способност Келта за прилагођавање другим срединама и прихватање туђих тековина, дајући им на крају печат свог израза. Уколико је то био и варварски дух, његов утицај на протоисторијску Европу допринео је културном јединству континента, први пут остареном пре уласка у историјску еру.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Venceslas Kruta, Erich Lessing, LES CELTES, Miklós Szabó за поглавље: Подунавски Келти и експанзија на Балкан, Hatier, Paris, 1978; 119 страна текста, 116 табли илустрација у боји, индекс документације, библиографија.

Протоисторија Европе у својим завршним вековима је заправо историја Келта. Стога су синтезе о Келтима одувек сакупљале идеје, резултате и разрешења заједничке за европски простор током овог раздобља. Те синтезе нису тако бројне и започињу заправо сакупљањем документарног материјала (J. Déchelette), јављају се у форми историјско-археолошког прегледа (H. Hubert), али се затим опредељују и за посебне облике келтског живота, пре свега уметност (P. Jacobsthal).

Ова књига је нова врста у тој серији синтеза. Она је спој два сасвим различита дела, који, како се чини, и не утичу знатно један на други. Текстуални део ове монографије представља веома сажету, али врло студиозну и прегледну историју Келта, са освртом на писане изворе и указивањем на евиденцију коју пружа археологија. Други део чини раскошан илустративан преглед келтске материјалне културе али и животне средине која их је окруживала. Први део је лапидаран, писан да поучи, информише и објасни, док је други сачињен искључиво на утисак личног виђења латенског света приказаног објективом једне мајсторске камере (E. Lessing). Ова луксузна публикација пружа отуда обавештење научног карактера, али и ужитак стицања посебног ликовног контакта са визуелним драгоценостима латенског света. У том смислу, ова монографија — сликовница даје другачију форму сагледавања латенске културе, кроз један нови начин публиковања.

Аутори текста, V. Kruta и M. Szabó, оба врсни знаоци латенског периода у Европи, измирили су успешно у својим текстовима потребу за сажетим, приступачним казивањем, али документованим последњим истраживањима археологије и историје Келта. Разместивши своја казивања у прегледним поглављима, међу којима има и оних посвећених посебним темама а не само општим питањима (што је иначе за очекивање код синтеза овог ранга), аутори нису експериментисали са основном концепцијом књиге. Тако је њихова нарација смештена у логични хронолошки и територијални оквир, чији почетак лежи у временима када су у западној Европи настајале прве популације протокелта, а завршава се са епским краљевствима рано средњовековне Ирске, где је рано хришћанство само плашт који заодева паганско келтски живот, веровања и обичаје. Упоредо са том основном историјском нити, тече и река догађаја значајних за живот и историју Келта, са нагласком на оним темама и сижеима, које су аутори сматрали за посебно значајне.

Образовање Келта лежи у оној источној историјској тами која скрива сличне догађаје када су у питању Илири или Трачани. Живот келтских популација на прагу њихове моћи и експанзије ни по чему се не разликује од оног приписаног осталим протоисторијским народима континента, који су по свом географском положају долазили у непосредни додир са медитеранском цивилизацијом. Када су Келти у питању, знатна пажња се придаје њиховим односима са Етруријом, иако ни утицаји Масилије овде не би требало да буду испуштени из вида. Трговина те врсте једнака је оној на Балкану током VI и V в. ст. ере: луксузни предмети и вино пријали су исто толико келтским принчевима, као и илирским кнежевима. Отуда су судови за вино, бронзани кратери или керамички судови најчешћи предмети импорта, који међутим ту трговину своде на прилично ограничену меру. Задовољавање аристократских или војничких породица и група, није значило и умножавање свежих утицаја масовног импорта за целу популацију. Можда више истине лежи у томе, да су ова луксузна добра, која су прелазила преко Алпа крајем VI и током V в. ст. ере, била пре подстицај за освајања нараслој келтској војничкој моћи. То са правом подвлаче и аутори, описујући сложене односе који претходе келтској инвазији на северну Италију. Перипетије тих ратова су добро познате, као што је већ ушло у пословицу галско освајање Рима (око 385. год. ст. ере). Касније потискивање келтских популација из

Италије (почетком II в. ст. ере), довело је до извесних померања која допиру и до централне Европе (Боји), што је имало значајне последице за латенски период у Карпатској котлини.

Латенска уметност тог времена почива на оријенталним узорима, чији се утицаји шире преко Етрурије, Рима и Велике Грчке, али се могу очекивати и из скитског залеђа у Панонској низији. Иако су ти подстицаји јасно видљиви, ипак је келтска интерпретација од самог почетка својствена и обележава стварање разних стилова, као што је и онај познат по епонимном локалитету као Waldalgesheim (прво половина IV в. ст. ере). Занимљиво је при томе подвући креативну снагу латенске уметности, која је створила сопствени стил на подражавању медитеранских производа, насупрот илирској уметности, на пример, где је локална традиција старијег гвозденог доба увек била у првом плану, остајући мање или више постојана све до доласка Келта а затим Римљана. У латенском свету умјетност је послужила циљевима сопственог обележавања објеката свакодневне употребе, на пример фибула или наруквица, дајући им печат својственог уобличавања.

Али продори келтских племена нису били усмерени само на запад или југ, већ су се истовремено одвијали и ка истоку. У том погледу оба аутора су дала веома исцрпне податке о ширењу Келта према Карпатској котлини, а одатле, следећи долине великих река, до Егеје и Мале Азије. Захваљујући тако широко постављеном територијалном и историјском оквиру ове публикације, успешно укомпонованом, са правом мером у описима материјалне културе, јасно се разазнају велике етапе келтске историје. Крупна освајања на западу (V—IV в. ст. ере) повезана су са настајањем оригиналног стила латенске уметности, заснованог на медитеранским утицајима, међу којима је северно италски на првом месту. Другу етапу, хронолошки делимично и синхрону са првом, чине освајања европског истока, чији краци допиру до северне Трансилваније, северне Панониje и централног Подунавља (IV—III в. ст. е.).

Насупрот развијеном медитеранском свету и оријенталним утицајима преузетим од Етрураца, овде се Келти сусрећу са домородачким становништвом старијег гвозденог доба, чији је састав у Карпатској котлини различит и, како аутори са правом тврде, недовољно опредељен. Али материјална култура овог периода, посебно налази из значајних некропола, указују на сигурне понтске и кавкаске утицаје, односно малоазијске, без обзира коме се етничком носиоцу они приписали. На југу Карпатске котлине долазе у обзир здружени утицаји Илира, Дачана и донекле Трачана. Разумљиво је да овде однос снага стоји готово обрнуто у односу на Келте у северној Италији. На истоку су Келти носиоци вишег нивоа културе, ако не у друштвеној организацији, онда у систему производње чији квалитети, посебно у обради метала, надмашују домородачка достигнућа. Са друге стране, преимућство локалних популација Карпатске котлине лежало је у њиховој бројности и културном наслеђу које је било такође окренуто медитеранским искуствима, али са јаким примесама понтско-малоазијских утицаја, посебно од V в. ст. ере. Тако је на овом простору створена посебна врста латенске културе, али раздељена у регионалне варијанте. Односи овог новог центра келтске моћи са старом постојбином у западним регионима Европе такође су постојали, што се најзад огледа, узето уопштено, у заједничком развоју стилова латенске уметности али и образаца друштвеног живота.

Са друге стране у Карпатској котлини настаје и посебна врста декорисања, позната под именом пластични стил III и II в. ст. ере, са масивним бронзаним накитом састављеним од шупљих, јајоликих чланака врло карактеристичним. Ова врста накита била је нарочито омиљена у Подунављу. Украшавање каниje мачева, познато као „мађарски стил“ поново указује на исту територију, иако су овде полазна тачка орнаментални мотиви настали у западној варијанти келтске уметности. Ове стилске иновације, уз друге одговарајуће на керамици и накиту приписују се источним, скитским утицајима, насталим такође у врло сложеној генези, пренети путем степских утицаја. Персијско присуство у Тракији и Скитији услед ратова крајем VI и почетком V в. ст. ере, узима се сада такође као једна од компоненти у стварању добро познатог животињског стила. Аутори овде истичу и вероватно малоазијско порекло митских Агатирса и Сигина, чију појаву доводе у везу са сеобом Кимеријаца, што значи поново враћање на кавкаске области. Из ових и других закључака, само најосновнијих, који су у овој књизи врло јасно подвучени, уочљива је креативна способност Источних Келта, као и стварање посебних облика материјалне културе латенског периода III и II в. ст. ере у овим областима.

Утолико је можда опрезност према категоризацији оригиналних објеката латенске уметности или материјалне културе уопште у Карпатском басену понекад исувише наглашена. Тако се, на пример, позната остава златних предмета из Szárazd—Regöly (јужна Мађарска) могла сасвим да узме у обзир у овом избору, иако се може сматрати тачним да је овде „илирско-келтски синкретизам“ дошао највише до изражаја. Није ли, најзад, целокупна уметност латенског периода почивала у својим почетним тренуцима на утицајима из Медитерана и Мале Азије, пренесена различитим путевима, од Масилије на западу, па преко Етрурије, Велике Грчке, Рима и егејског света? Није ли и сва келтска нумизматика у свом почетном виду, да се тако каже само „келтско-македонски синкретизам“.

Овако шире сагледавање материјалне културе Источних Келта и њено уклапање у општу целину латенског периода, најбоље илуструје и судбина келтских заједница у Тракији и Малој Азији. Обе државе, или државне организације Келта, створене после пораза код Делфа (један од тих праваца повлачења довео је и Скордиске на ушће Саве и Дунава), нису се дуго одржала, готово она у Тракији. Међутим те заједнице нису оставиле никаквог трага у материјалној култури, која је постала хеленистичка, тако да овде археологија није у могућности да потврди писане изворе. Отуда, судећи према археологији, Келта у Тракији и Галатији није ни било. Ствари, разумљиво, стоје сасвим супротно, јер су Келти у потпуности прихватили локалну хеленистичку културу. Ако то поново потврђује изванредну моћ прилагођавања келтских популација, што је уосталом и једно од објашњења њихове трансконтиненталне експанзије, онда и сва латенска култура у Карпатском басену почива на келтским основама. Тачније речено, ако Келти постоје у Тракији и Галатији без своје материјалне културе, а то се прихвата такође (и са правом) у овој књизи, онда је још јаснија њихова присутност на југу панонске равнице, где је и њихова материјална култура доминантна, без обзира на утицаје примљене из илирског или дачког простора. Према

томе, слојевитост латенске цивилизтције се заиста мења идући од запада ка истоку, али, бар како се сада чини, не у смислу потпуног губљења изворне келтске уметности или материјалне културе, већ њене измене и еволуције, зависно од различитих чинилаца.

Међутим ове сеобе са запада ка истоку и од истока ка егејском југу, постављају, у светлу података изнетих у овој књизи, још једну занимљиву карактеристику, значајну и за разумевање процеса настанка Скордиска. То је поново упадљива супротност између насељавања Келта у Малој Азији и Тракији и недостатка њихове материјалне културе, иако је сигурно да се не ради само о Келтима ратницима, већ и њиховим породицама. Јер Галатија се одржава дуго времена а споменици хеленистичке уметности приказују слике породичних трагедија: поражени Гал, пре свог самоубиства, убија и своју жену. Је ли то била Гркиња или жена истог порекла као и сам ратник, значи галског? Пошто су ратни походи вршени упоредо са покретима популације у целини, тада је разумљиво да су измешане различите келтске групе могле током заједничког, неизвесног живота војничких сеоба, да нарастају у нове популације. Зато Скордисци, посматрани у светлу историјских података, нису изворна келтска популација, али су највероватније производ различитих келтских популација. Некрополе, као што је она на Карабурми, такође сведоче о присуству келтског живља од самог почетка великог похода на Делфе, што би на сличан начин објашњавало и дугу етничку присутност Гала у Малој Азији, упркос губитка своје материјалне културе. То би олакшало разумевање постанка Скордиска а можда и целог низа мањих група, које су живеле под сенком имена великих триба. Аутори са правом именују Ераниске, Котине или Анарте у Подунављу, чија имена избијају на видело тек после великог пораза Боја у ратовима са Дачнима.

Завршницу келтске историје чини фаза опидума, утврђених насеља подизаних у свим областима у којима је постојала латенска култура, изузимајући Ирску. На овом острву постоји још једна занимљива карактеристика: лишена латенске културе, бар оне познате широм континента, Ирска је очувала, све до V—IV в. нове ере, до времена раног хришћанства, врло јасне традиције келтске уметности. Овај феномен остварен је захваљујући првенственo независности ирске латенске популације, слободне и од римске инвазије. Али опидуми, са друге стране, представљају заједничку карактеристику за келтски свет на територијама изложеним двоструком притиску — римских снага са југа, германских са севера, и, што се неки пут испушта из вида, дачких са истока.

У књизи се даје занимљив прилаз овој почетној урбаној формацији зрелог келтског света. Порекло ове келтске „градске цивилизације“ тражи се, између осталог, у искуствима стеченим у Цисалпинској Галији, у периоду када су Келти дошли у додир са урбаном цивилизацијом Етрураца и Латина. Али опидуми Источних Келта не могу се објаснити само на тај начин, јер су, бар они који припадају Скордисцима, били лишени уобичајеног келтског начина градње.

Таква утврђења Скордиска подизана су најчешће у техници домородачких, балканско-подунавских популација, са роговима и палисадама, без икаквих конструкција „галских зидова“ добро познатих из доба Цезаревих ратова у Галији. Ово је такође још један доказ да су келтске популације врло успешно усвајале локалне тековине материјалне културе, уколико су од њих имале користи.

Подизање опидума проистиче и из достигнутог степена друштвене организације Келта. Занати, трговина, војна средишта, ковнице новца, прибежишта у ратовима, како истичу аутори, све је то од опидума стварало друштвену а не искључиво војну функцију. Није случајно, према томе, да се период опидума поклапа и са интензивним ковањем новца код свих Келта, што је сигуран знак за развој новчане привреде, како унутар једне исте латенске заједнице, тако и између њих.

Илустративни део ове публикације плени својим артизмом, изванредним визуелним ефектима и демонстрацијом моћи модерне фотографске уметности. Са друге стране, избор тема из латенског света у илустративном делу очевидно је препуштен склоностима уметника-фотографа (E. Lessing) јер углавном стоји, како је речено, независно од текста. Приметна је нарочито недовољна заступљеност материјалне културе Источних Келта.

Прегледна и испуњена обиљем најновијих података о историји Келта, значајна по новим схватањима и тумачењима латенског периода у целини, ова публикација је у свему надмашила уобичајено двојство фото-монографија. Њен текст стога није објашњење илустрација, већ самосталан поглед на латенски свет протоисторијске Европе, док су илустрације бриљантан пример визуелног богатства тог света, а не ликовно тумачење текста.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Maja Parović-Pešikan, CORPUS VASORUM ANTIQUORUM 4, YOUGOSLAVIE, Sarajevo — Musée national de la Republique socialiste de Bosnie-Herzégovine (Belgrade 1975/1978). Стр. 53, табли 48, црт. 14 (на француском), изд. САНУ и Међународна унија Академија.

Корпус античких ваза Др Маје Паровић-Пешикан први је послератни корпус ваза у нас, дакле, први састављен према савременим захтевима ових истраживања. Посвећен је нашој најзначајнијој збирци од 180 сликаних грчких ваза која се чува у Сарајевском музеју. М. Паровић-Пешикан их је проучила, а затим изложила грађу прегледно и сажето, илуструјући сваку вазу одличним црно-белим фотографијама, а неке и цртежима. Она описује и тумачи и вазу и слику, даје библиографију, упућује на сродне примере и на нову литературу, каткад се критички осврће на ранија тумачења. Не упушта се, међутим, у синтезе или тумачења појава.

Ова збирка пружа преглед ваза стваних током хиљаду година — од средине другог до средине првог миленијума пре наше ере, односно од кипарских ваза из бронзаног доба до атичких ваза у стилу црвених фигура са почетка IV века. Два арибалоса коринтског стила од херцеговачког сликара, названа тако због својих особених облика и слика (таб. 16/3 и 6, таб. 16/5 и 7) представљају својеврстан прилог ове збирке богатој заоставштини грчких ваза. Од познатих сликарских имена, у овој збирци је заступљен сликар Хаимон са једним белим лекитом (таб. 24/6—9, 11), школа Берлинског мајстора са фрагментом лутрофора (таб. 29/1—3),

атички сликар Хермонакс са неколико фрагмената лутрофора и једном хидријом у стилу црвених фигура (таб. 30/1, 2; 32/1, 4; 34/1, 2 и 35/1, 2), сликар Клеофрадес са фрагментом лутрофора, школа сликара Пентесилеје и Лондонски сликар са по једном зделом (таб. 36/1, сл. 10, таб. 36/2), сликар Међијас са деловима неколико ваза и једном пиксидом (таб. 39/4, 6, 7, таб. 39/9), а сликару Мелеагра близак је звонасти кратер (таб. 47/1—3).

Нарочиту драж кипарским и микенским вазама дају њихови облици, који још чувају изворну свежину тикве, кошаре, мешине, љуске, чије облике истичу и шаре, ребraste или у концентричним круговима. Вазе геометријског стила доносе преокрет, ново схватање уметности — превласт геометријског украса. Геометризују се и представе живих бића и њихов распоред, као и сами облици судова. Поворке ратника, чије су представе сведене на троугао, круг, праву, а распоред на равномерно ређање, приказане су на неколико ових ваза. Међу њима се истичу необично стилизоване слике птица на беотским зделама (таб. 14/4 и 5). На коринтским вазама преовлађују симетрични парови лавова, пантера, сирена.

На сарајевским примерима у стилу црних и у стилу црвених фигура преовлађују уобичајене слике из грчке митологије и из свакодневног живота — борба два ратника, борба Атене са гигантима, Херакла и бика, поворке богова, свадбене, гозбене и Дионисијске поворке, поворка са даровима за покојницу (?), призори из гинекеја, из палестре, гозбе и игре, гротескне фигуре, култне сцене и друго. Слика отмице (можда Тезеј отима Јелену) и Дионисијског тијаса на једној (таб. 34 и 35), борба на коњу и пешке на другој (можда Грка и Амазонки, таб. 44 и 45), а Парисов суд и, поново, Дионисијски тијас на трећој вази (таб. 46 и 48), међу најзначајнијим су у овој збирци.

Тако је овом својом књигом, Маја Паровић-Пешикан достојно представила светској науци сарајевску збирку сликаних ваза. Надајмо се да ће излазак из штампе овог Корпуса ваза послужити као подстицај за публиковање осталих свезака ове серије (збирке грчких ваза у музејима Београда, Загреба, Скопља, Пуле и Љубљане) које се припремају у организацији Међуакадемијског одбора за Корпус ваза. Тиме би овај занимљив и значајан материјал, из југословенских музејских збирки заузео своје место међу осталим европским збиркама античких ваза.

Гордана ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ

Danica Pinterović, MURSA I NJENO PODRUČJE U ANTIČKO DOBA, Osijek, 1978. Текст: 192 стр.; резиме: 33 стр. + 78 табли + 3 карте + 3 архитектонске скице.

Књига Д. Пинтеровић спада у ред, код нас нажалост мало урађених, монографија о римским градовима. Колико смо могли да схватимо, књига је намењена пре свега знатно ширем кругу читалаца, но што су стручњаци који се баве уским проблемима. Она ће и у таквом свом виду бити корисна и нестручњацима и студентима археологије, да стекну општи увид у историјске етапе Мурсе и целе Панонije. Према намени књиге конципиран је и начин писања текста и ликовна опрема. Овде бисмо одмах ставили озбиљну примедбу да су поједине табле технички рђаво израђене, посебно табле с новцем. Питање је и до које мере су биле неопходне табле с новцем римских царева које ништа битно не казују, нити су тумачи текста. Притом се поткрала грешка на табли LXVIII, 2 где је приказан Каракала уместо Антонина Пија.

Књига је подељена практично у два дела. У првом расправља се о праисторији и овај део је подељен у два поглавља: О првим насеобинама на осјечком тлу; О племенима затеченим у нашим крајевима при доласку Римљана. Оба поглавља су корисна јер су на једном месту сакупљени подаци који се тичу пре- и прото-историјског периода, захватајући шире и Славонију и Срем. При том је коришћена најновија литература и конфронтирана су поједина мишљења, што даје одређену тежину тексту.

Други део монографије, који је основни, обухвата римско доба. И овај део је подељен у више поглавља с поднасловима.

У првом поглављу „Продор Римљана у наше крајеве“ на сажет и приступачан начин је дата историја римских освајања Паноније. Међутим, питање је да ли је било неопходно до те мере инсистирати на историјском приказу који је добро познат стручњацима, а самој постављеној теми не доприноси много, јер се уопште не види нека значајнија улога Мурсе у тим догађајима. Довођење оставе новца, нађене 1886. године између Осијека и Валпова (стр. 33) у везу с устанком између 6. и 9. године прилично је смела. Остава је садржавала 200 комада од којих је сачувано 53 комада (33 ком. пре Цезарове диктатуре, 15 ком. из времена Цезарове диктатуре, 5 ком. из ране Августове епохе). Сувише је мали проценат сачуваног новца да би могао да се установи тачан датум закопавања, поготову што је тај новац веома дуго циркулисао те га налазимо и у оставама I и II в. н. е. За сада би то била једина остава из овог дела Паноније из тог времена, па је немогуће поређење између већег броја остава. Ми не знамо ни каква је очуваност комада. Према томе тачан датум закопавања је још отворено питање.

Слична ситуација је и у одељку који се односи на почетке устројства провинције Паноније. Дат је историјат романизације и стварања провинција Панонија, али исувише широко и без веће везе с настајањем Мурсе. На стр. 35, у другом ступцу, закључак, да су у Мурси предфлавијевски и флавијевски кастели били на другом месту него Хадријанови, не може да се усвоји. Управо фаза земљаних и палисадних утврђења која се налази испод Хадријанове фазе у Мурси (да ли Хадријанове?) могу да буду само предфлавијевски и флавијевски кастели.

О томе говоре и налази тера сигилате у Мурси. Веома су важна и корисна разматрања о тера сигилати из времена Августа, Тиберија, Клаудија, Веспазијана. Нажалост недостају прецизнији стратиграфски подаци о налазима, ако уопште постоје, што би дозволило сигурније опредељење за стварање најранијег каструма у Мурси и његов даљи развој. Овако је закључак „о континуираној присутности војске у Мурси од Августа и Тиберија све до Веспазијана“ још увек у домену хипотезе (стр. 37). Томе још више доприноси слика циркулације новца која је дата на стр. 37. И Катанчићев опис новца из Мурсе и новија истраживања од 1949. до

1954. године дала су распон новца од Веспазијана надаље. Нигде нема ранијег новца који би се везао и за рану тера сигилату и за те претпостављене ране фазе каструма у Мурси пре Веспазијана.

Следећа три поглавља: „Доба раног принципата“; „Доба касног принципата“; „Касно римско царство“, најдрагоценији су део монографије. Базирајући се на епиграфским подацима, Д. Пинтеровић је као добар познавалац епиграфике могла да постави и да реши значајна питања из историје Мурсе. Посебно је драгоцено што су на једном месту сакупљени сви натписи античке Мурсе и добро прокоментарисани.

Но, морамо да ставимо неколико начелних примедби. Сасвим је сувишно давање кратке историје царева кроз неколико поглавља. Ово само оптерећује текст, а не пружа неку битну везу између њиховог деловања у оквиру Империје и развоја Мурсе. Још једно битно питање које се овде поставља, јесте неупоређивање епиграфске грађе с археолошким налазима и стратиграфијом. Без те конфронтације епиграфска грађа остаје да помало виси у ваздуху. На тај начин добијамо само један, мало проширен, корпус натписа, а никако комплетну монографску студију о једној римској колонији. Тиме нисмо много одмакли од времена Катанчића и Бруншмида. Но исто тако ни употреба и описивање археолошког материјала који је случајно нађен или истргнут из свог контекста не говори ништа.

Има појединих закључака који су сасвим хипотетични. На стр. 41 коментаришући натпис Урбане и сина Гетула, аутор каже: „Камен је наводно пронађен на горњоградском јеврејском гробљу, па ако би се смјело тврдити да је нађен „in situ“, могло би се помишљати да је тамо, а то је римској колонији Мурси на југозапад, Атерикс имао своје господарство“. Тиме се на две хипотезе гради закључак. Слично грађених закључака има више: на пр. стр. 42: „Либертус Eutyches живио је можда крајем 2. или почетком 3. стољећа у доба када држање робова услијед економске кризе постаје скупа и ријетка појава“. Немогуће је закључивати на такав начин, поготову што је дубља економска криза захватила царство средином III века, што још увек не значи да је држање робова било скупа и ретка појава.

Још је увек несигуран датум 133. година, као година оснивања колоније, који је предложио својевремено Бруншмид, а који прилично некритички прихвата Д. Пинтеровић на стр. 53—54. Натпис према коме је изведен тај датум (репродукован на стр. 54) данас је у јадном стању и његову целину знамо само према Катанчићевом читању и према CIL III, 3280 и 10261. Иако је сам натпис сигурно датиран трибунском влашћу и конзулатом Хадријана у 133. годину, на њему се нигде не помиње да је постављен у вези подизања Мурсе на ранг колоније. За сада можемо само оквирно да узмемо да је Мурса подигнута у ранг колоније у време Хадријанове владе. Сваки датум је још увек пуко домишљање.

Датум другог натписа, на основу кога аутор покушава да време оснивања колоније прецизира у 133. годину (стр. 55 и д.) још је несигурнији. Само на основу веровања Катанчића и Бруншмида „због елегантних слова на натпису, да он припада Хадријанову времену“ и Бруншмидовог веровања „да се све што је требало да Мурси даде градски карактер посаградило у размјерно најкраће време након оснутка колоније“, датовати натпис и оснивање колоније у Мурси 133. године је крајње некритички.

Тешко је прихватљива и констатација изнета на стр. 69 „да се хеленистичка верзија Tyche града Мурсе мора приписати изравној култној и културној вези између Антиохије и Мурсе, односно Сирије и Паноније“. Таква веза није нигде поменута нити потврђена. Познато је да је антиохијска Tyche била у антици доста копирана (уосталом ово је доста рђава копија). Није сигурна ни датација ове статуе која је изведена према несигурној натписној плочи која је наводно красила мост у време Каракале.

На странама 72—78 говори се о институцијама. Чини нам се да је и овде, као и случају царева дато сувише опширно објашњење институција с много општих места. Није нам јасно из ког је разлога уметнут на стр. 76 Сирмијум у делу који се односи на севире. Ако је у Мурси нађен натпис који помиње севире (узгред несигуран натпис), зашто би морали на основу њега да претпостављамо да је и у Сирмијуму морало да буде слободњака или домаћих слободних људи на положају севира или аугустала. Не видимо никакву везу између Мурсе и Сирмијума у том погледу, што наравно не значи да у Сирмијуму није било аугустала и севира.

Корисна је анализа састава становништва Мурсе (стр. 78—82), посебно је занимљиво конфронтирање становника чија се имена налазе на споменицима из Мурсе и оних који су рођени у Мурси, али су умрли широм царства. Можда су чак они за анализу порекла становништва употребљивији.

На стр. 97 у другом ступцу има материјалних грешака: за Грацијана је стављена почетна година владе 375, исправно 367; за Валенса је исто тако почетна година владе стављена 375, исправно 364. година.

У поглављу „Мурса у позадини лимеса“ се на основу натписа нађених у Мурси и околини даје слика војних формација, односно њихових делова који су боравили у Мурси током векова. Дат је и кратак опис дела римског лимеса од Батине (Ad Militare) до Илока (Cuccium). Ово је користан преглед, поготову преглед опека с печатима војних јединица на овом делу лимеса. Наравно да налаз опека с печатима није увек сигуран знак да је та јединица и била стационирана у Мурси. Али налаз опека комбинованих с натписима на којима се појављују активни војници, пружа доста сигурну базу за претпоставку да је део те јединице био заиста у Мурси било због чувања лимеса, или због градитељске делатности.

Следеће поглавље „Економски елементи градског организма“ обрађује економику у Мурси, поглавито трговину и занате. Посебно је драгоцен део о клесарским радионицама, јер су на основу епиграфског материјала могле да се издвоје неколике радионице. Исто тако важни су и налази лончарских пећи, али је штета што у монографији нису боље документоване. Исто тако веома су битни калупи за лампе и керамопластику који су доказ за израду ових предмета у Мурси, али су исувише брзо и недовољно обрађени у књизи.

Мислимо да је сувишно описивање Tabule Peutingeriane (стр. 115—116) поготову одушевљење Катанчића њоме. Даље, исувише се инсистира на историји целе Паноније, као и на трговини, увозу итд., а мало је дато материјала, или само уопштено за саму Мурсу. Сасвим је несигуран податак да су Сисција и Сирмиум преузели снабдевање Паноније бронзаним посуђем у IV веку. Немамо никаквих сигурних података о радионици бронзаног посуђа у Сирмијуму, и до сада још није могла да се

издвоји типологија бронзаног посуђа карактеристична за Сирмијум.

Најслабије је обрађен део о фибулама где се не виде ни најосновнији облици, толико важан за датирање, како сам аутор истиче (стр. 120).

У поглављу „Елементи духовне културе“ Д. Пинтеровић се у првом реду осврће на култне и верске споменике. Исцрпно су обрађени сви расположиви налази који могу да се вежу за религију и култ, било да су то натписи или представе божанстава у рељефу и пуној пластици. Аутор је дала сасвим јасан увид у веровања у Мурси током векова. Сасвим је исправна резерва коју је Д. Пинтеровић изнела у вези с налазима египатских споменика, јер су њих заиста могли у Мурсу да донесу војници или трговци, а да немају никакве битне везе с веровањем становништва Мусе и могли су чак да буду само третирани као уметнички предмети, какав је вероватно случај с гемом на којој је приказан Харпократ. Исправно је и гледање на ситну бронзану пластику која је у већини случајева служила као украс.

У другом делу овог поглавља исцрпно су обрађени сепулкрални споменици и у вези с њима делови некропола које су откривене и које пружају значајне топографске индикације. Ово поглавље може да послужи као солидна база за слична истраживања и у осталим деловима провинција Панонија.

У поглављу „Преглед топографских истраживања“ на стр. 163 аутор каже: „Кад би се поново покушало у једном елаборату сабрати и на једној мапи приказати који су и на којим местима трагови и налази били евидентирани, била би то већ опсежна студија; ... Оно што је поуздано за студиј плана Мурсе, то су зидови, који су у земљи преостали и гробови, које још увек земља крије. Једино стручно и доследно вођена документација о њима могла би с временом створити поузданије контуре и зацртати растер градског плана“.

Ово смо управо и очекивали од једне овакве монографије. Нажалост, овај део новијих истраживања и ископавања и генерални план урађен на основу њих, недостају. Тако смо и даље упућени на топографске индикације Катанчића из 18. века која је обилно коришћена у књизи и на реконструкцију Фрањетића с почетка овог века, што је врло жалосна ситуација. На тај начин смо и даље на самом почетку истраживања Мурсе. Мало и несистематских ископавања, без чврстог плана шта се хоће и шта треба истражити и без сигурно публиковане документације. Ми нећемо да сумњамо да су и Катанчић и Фрањетић тачно видели могући растер Мурсе, али то ипак треба потврдити савременим археолошким методом. Ти подаци су свакако драгоцени као почетна могућност испитивања, али је недопустиво да се ми и даље служимо подацима старим два века као једином могућношћу за проучавање топографије једног античког града. Савременим начином проучавања добили би несумњиво одговоре на најважнија питања: када је Мурса подигнута; да ли постоји предфлавијевски и флавијевски период; да ли је Мурса уопште била војни логор; да ли је камено утврђење (ако је постојало) из Трајановог или Хадријановог времена; какав је однос касноантичке Мурсе према ранијем граду? Овако смо упућени искључиво на епиграфски материјал, који ма колико драгоцен, не може, како смо видели, да пружи увек задовољавајуће одговоре. Упућени смо и на друге покретне налазе, који опет без прецизне и сигурно датоване стратиграфије не говоре ништа сами за себе.

Овом монографијом, која има несумњиво добрих страна и значајних закључака и која ипак попуњава празнину у проучавању античких градова, још једанпут се понавља жалосна слика стања проучавања античких градова у Југославији и императив смишљених и добро вођених ископавања у њима, да би се добило што више одговора на постављена питања.

Милоје Р. ВАСИЋ

Aleksandar Jovanović, NAKIT U RIMSKOJ DARDANIJI, Dissertationes et monographiae XXI, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978. Стр. 119 (са резимеом на енглеском језику, стр. 109—119), и 170 слика.

Књига НАКИТ У РИМСКОЈ ДАРДАНИЈИ представља нешто измењену магистарску тезу коју је А. Јовановић са успехом одбранио на Филозофском факултету у Београду године 1976. У њој је обрађен римски накит од I до VI века н. е. са територије римске провинције Дарданије, при чему је коришћен претежно материјал који се налази у Народном музеју у Нишу, а само делимично предмети из других музеја са поменутог подручја, као Скопља, Прокупља, Приштине, Лесковца итд. Накит је изложен каталошки по типовима и то овим редом: прстење, наруквице, наушнице, огрлице, дијадеме, фибуле, пређице, при чему је свака врста подељена у типове који су територијално и хронолошки опредељени. Каталогу следи посебно поглавље посвећено веома занимљивој остави из Нове Божурне, која се овде први пут објављује у целости. Овај налаз датује аутор у крај II — прву половину III века н. е. упоредо са сличним налазима на околној територији.

Читавом тексту претходи доста сложени и на махове неразумљиви увод, док је закључак посвећен покушају да се поједине врсте и комади накита одреде према пореклу на аутохтони, хеленистички и римски. Питање, можда најзанимљивије у овом контексту, колико се домаће традиције јављају на предметима из времена римске владавине, није могуће са сигурношћу решити. Недостатак домаћег материјала из векова пред долазак Римљана, не само овде него шире узевши на читавој територији Србије, не допушта упуштање у неку прецизнију анализу у овом правцу. Поготову ако се она заснива на предметима старијим неколико векова од периода који је овде у питању. Хеленистички односно грчки елементи, које аутор с правом истиче, заиста су уочљиви на материјалу из Нове Божурне, али сврставање гривни са змијским главама у исту категорију може да се прихвати само са резервама. Змијске главе на накиту из унутрашњости Балкана, јављају се, како је још М. Гарашанин давно истакао, на неки начин под упливима са југа, али много раније од хеленистичког периода тако да се пре могу везати у овом случају за аутохтону традицију, бар док нови налази не расветле ово питање. Из свих тих разлога ауторови крајњи закључци, нарочито о домаћим елементима на римском материјалу, морају се подвргнути даљем проверавању.

У сваком случају књига је корисна јер каталошки објављује први пут велики део материјала, до сада само делимично познатог, и на тај начин омогућује даљи рад на овој материји. Књизи недостаје географска карта поменутих налазишта која, с обзиром да је реч о провинцији Дарданији, била би двоструко корисна.

Техничка обрада књиге поставља извесне загонетке пред читаоца (нпр. одвајање напомена закључка од осталог текста) али како се сличне комбинације јављају и у другим нашим публикацијама, човек се на њих, као и на већи број штампарских грешака, временом навикне.

Растко ВАСИЋ

Живка Н. Вължарова, СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ ПО ДАННИ НА НЕКРОПОЛИТЕ ОТ VI—XI В. Изд. Бугарске академије наука, Софија 1976. Стр. 447, слика 243 и таблица 20.

Књига Ж. Вължарове представља изузетно значајан допринос познавању не само стања археолошких ископавања средњовековних некропола на подручју Бугарске већ уопште истраживању и тумачењу времена доласка Славена и прабугара на Балкан. Истовремено она на најбољи могући начин зрцали стање и напоре бугарских археолога, посебно аутора ове књиге, на систематском изучавању националне повијести од најранијих славенских продора, њихова насељавања, затим доласка Аспарухових прабугара и симбиозе ове двије етнички различите групације на подручју данашње Бугарске. У књизи су обухваћене све до сада истражене некрополе од краја VI до XI стољећа. Некрополе које нису у цјелости биле објављене а археолошка ископавања је вршила Ж. Вължарова, овдје су донјете у целости с пописом археолошког инвентара и попратном документацијом. У археолошкој литератури већ познате некрополе донјете су у скраћеном обиму с назначеном основном литературом. Узети су у обзир појединачни и случајни налази гробова. На овај начин аутор је презентирао у цјелости садашње стање истраживања као и резултате студијске обраде средњовјековних некропола на територији јужно од Дунава, данас СР Бугарске.

Велики број некропола и мање или више њихова цјеловита истраженост дозволила су аутору методолошки веома успјешну подјелу некропола на основу обичаја сахрањивања, узимајући наравно у обзир археолошки инвентар. То су: 1. некрополе са спаљивањем, 2. биритуалне некрополе паганског обиљежја (са спаљивањем и скелетним сахрањивањем), 3. биритуалне некрополе крштанског обиљежја (са спаљивањем и скелетним сахрањивањем) и 4. некрополе са скелетним сахрањивањем крштанског обиљежја.

Повијесни извори о доласку и трајном насељавању Славена потврђени су изузетним налазима некропола у Бугарској са спаљеним покојницима завршетка VI и почетка VII стољећа, које су констатиране у сјеверној Бугарској с појединачним налазима у јужној Бугарској. Овдје посебно издвајамо изузетне налазе некропола Гарван 1 и Попина 2 с два нивоа гробова са спаљивањем. У старијем нивоу гробова урне су рађене руком, а у млађем нивоу урне су рађене на примитивном лончарском колу. Идентична стратиграфија констатирана је и на одговарајућим славенским насељима Стареца — некропола Гарван 1 и Цецеви лозја — некропола Попина 2.

Биритуалне некрополе паганског обиљежја констатиране су углавном у сјевероисточној Бугарској и сјеверној Добруџи. Спаљивање и скелетно сахрањивање је истовремено а гробни археолошки материјал је јединствен. Етничка припадност покојника ових некропола је прабугарска, а вријеме трајања одређено је од VIII до X стољећа. Кости спаљених покојника су полагане у плитке јаме правоугаоног облика, правца сјевер—југ (некрополе: Кјулевча 1, Бдинци, Нови Пазар, Варна 1, Девња 1, Девња 3) док су код неких некропола нагорјеле кости покојника смјештене у гробне конструкције од опека (некрополе: Бдинци, Девња 1 и Девња 3 и др.). За скелетно сахрањивање карактеристична је различита оријентација, најчешће је сјевер—југ и сјевероисток—југозапад. Надаље констатирани су скелети у згрченом ставу или парцијално сахрањивање покојника. Посебну пажњу без сумње привлачи некропола Девња 3, гдје је на једном мјесту откривено 76 скелета мушког и женског спола као и дјечјих скелета. За ову групну гробницу аутор претпоставља да је ријеч о жртвовању. Код оба обреда сахрањивања констатирано је полагање жртвене хране док су код неких гробова констатирани трагови страве.

Биритуалне некрополе са спаљеним покојницима и скелетним сахрањивањем с крштанским обиљежјем констатиране су за сада само у сјеверној Бугарској (некрополе: Галиче, Буковци, Преслав 2, Долни Луковит 1—3 и др.). Кости спаљених покојника положене су у урне или у доње дијелове урна славенског обиљежја. Код скелетног сахрањивања оријентација је најчешће исток—запад. Бројни су налази накита (наушница, прстења и наруквица) уз женске и дјечје скелете, а код мушких скелета налази се на ножеве са коштаним дршкама, кресива, копче, српове и сл. Истичемо веома риједак налаз једног крижа енколпиона из гроба са спаљеним покојником 15 некрополе Преслав 1.

Највећи је број откривених некропола са скелетним сахрањивањем крштанског обиљежја. Констатиране су на цијелој територији Бугарске. То су равна гробља на редове. Оријентација скелета је једнообразна, запад—исток. Археолошки налази у гробовима представљени су углавном накитом и спорадичним налазима керамичких израђевина, што још увијек одражава паганску традицију код крштанског становништва.

У посебним поглављима књиге аутор је обрадио: гробни инвентар, обичаје сахрањивања, датирање некропола и етничку припадност.

Не улазећи у оцјену и детаљну анализу појединих класификација, нарочито када је у питању типологија накита и разврставање керамике, желимо посебно истакнути веома прегледне и за аналогије корисне таблице са свим типовима каричица, наушница, прстења и керамичких израђевина који су заступљени на појединим некрополама Бугарске. Ови табеларни прегледи имати ће без сумње велик значај при класификацији и датирању археолошког материјала са подручја сјевероисточне Србије. Налази спаљених покојника у сјеверној Бугарској, поготово гробови с паљевином завршетка VI и почетка VII стољећа дозвољавају претпоставку да ће се слични налази појавити и на споменутој југославенској територији која граничи са Бугарском. На-

чин сахрањивања скелетних гробова у Бугарској идентичан је са средњовјековним сахрањивањем на територији Југославије. Овдје наравно искључујемо веома занимљиве и различите начине скелетног сахрањивања у сјевероисточној Бугарској и сјеверној Добруџи, који се приписују прабугарима.

Без сумње су најзначајнија коначна етничка разматрања аутора ове књиге, што је и њен главни циљ. То је покушај рјешавања питања етногенезе бугарског народа на основу некропола од завршетка VI до XI стољећа. Велик је значај антрополошких резултата при етничком опредјељивању појединих некропола, поготово оних гдје су заступљени и славенски и прабугарски елементи.

Према повијесним изворима завршетком VI и почетком VII стољећа Славени су одиграли велику улогу у етничком преображају Балкана а археолошки су потврђени на подручју Бугарске. Око 680. године наилази нов народ — прабугари који су на основу бројних археолошких локалитета лоцирани у сјевероисточној Бугарској и сјеверној Добруџи. Различита су становишта по питању када је дошло до мјешања ове двије етнички различите групације. Мада су Славени, према аутору, од доласка прабугара живјели на споменутој територији у непосредној близини, процес заједништва ова два народа започео је тек почетком IX стољећа и резултирало је стварањем новог — бугарског народа. Нема сумње да је на стварање средњовјековне бугарске материјалне културе утицало и старосједилачко становништво, као и моћна и снажна сусједна Византија, чији утицаји су имали пресудну улогу и у стварању наше средњовјековне материјалне културе, посебно када је у питању накит.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ

Людмила Дончева-Петкова, БЪЛГАРСКА БИТОВА КЕРАМИКА ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (втората половина на VI — края на X в.). Издателство на Българската академия на науките, София 1977. 148 страна текста, 47 страна каталога, 48 слика у тексту, 31 табла илустрација, 6 страна резимеа на француском језику.

Људмила Дончева-Петкова се већ дуже времена интензивно бави проучавањем раносредњовековне керамике са територије Бугарске, па ова књига представља синтезу којом су обухваћени и многи њени досадашњи радови из ове области. Књизи је, наиме, претходио низ појединачних студија и чланака о одређеним врстама керамичких судова, технологији раносредњовековне керамике и др., који су објављени у часопису Археологија (Орган Археолошког института и Музеја при Бугарској Академији наука). Дуг и систематски рад на овој материји омогућио је Љ. Дончевој-Петковој да раносредњовековну керамику из Бугарске свестрано сагледа, систематизује и обради, определивши се превенствено за типолошки метод разврставања. Познавајући необично добро целокупан керамички материјал, како онај са најновијих археолошких истраживања, тако и онај који је у музејске збирке и депое доспео пре више десетина година, аутор је имао могућности да га не само типолошки обради, него да истовремено изложи и своја запажања о територијалној распрострањености појединих облика, развојној линији у току дужег временског периода, интензитету употребе појединих облика у одређеним деловима данашње Бугарске и др. За овакву обраду и овакве закључке аутор је имао и посебне услове, јер се у Бугарској већ дуго времена обраћа посебна пажња истраживању средњовековне материјалне културе уопште. У тим оквирима археолошки је испитан и велики број раносредњовековних насеља и некропола са којих потиче огромна количина керамичких судова различитих облика и различите намене. Резултати ових истраживања махом су већ публиковани, па је тако Љ. Дончевој-Петковој био приступачан сав археолошки материјал, са свим подацима аутора-истраживача.

Књига Љ. Дончеве-Петкове садржи текст на бугарском и резиме на француском језику. Текст је богато илустрован цртежима у уједначеним сразмерама, а на крају текста следе табле са фотографијама материјала. Материјал дат у фотографијама посебно је каталошки обрађен, са свим неопходним каталошким подацима.

У самом тексту аутор се послужио редоследом излагања који је уобичајен код овакве врсте археолошког материјала. Најпре је, у уводном делу, дат детаљан преглед о досадашњем раду на истраживању раносредњовековне керамике у Бугарској, а затим је посебно поглавље посвећено технологији керамике. На бројним очуваним примерцима керамичког посуђа аутор је изнео цео процес израде, почев од добављања и прераде глине, израде слободном руком или на грнчарском колу, до орнаментисања, печења и глеђосања. Остаци грнчарских радионица и пећи за печење керамичких производа у Плиски, Преславу, Гарвану, Влчедрму, Цецови Лозјима и др. сведоци су локалне производње многих облика керамичких судова за свакодневну употребу.

Најобимније поглавље у књизи посвећено је класификацији и датовању керамике. У зависности од начина употребе, аутор дели целокупни керамички материјал на три велике групе: кухињску керамику, стону керамику и керамику за преношење и чување хране. Овом поделом обухваћено је не само керамичко посуђе нађено на насељима VI—X века, већ и оно које потиче са истовремених некропола, где је било полагано у гробове као прилог. У обзир нису узете урне, јер представљају судове са посебном наменом. Кухињска керамика обухвата најбројнију групу судова, где спадају лонци, таве, поклопци и котлови, заправо сви облици који су употребљавани приликом справљања хране. Зделе, крчази, бокали, чаше и амфороидни судови спадају у групу стоне керамике, док амфоре и велики лонци који имају функцију питоса, чине трећу групу керамичких судова употребљаваних за транспорт и чување хране. Неки од ових облика, као лонци, крчази, амфороидне посуде и др. јављају се у више типова и варијаната, од којих су поједини карактеристични било за једну релативно ограничену територију било само за одређено временско раздобље. Разматрајући време настанка извесних облика судова и упоређујући оваква запажања са територијом на којој се ти облици јављају, аутор покушава да прати развој керамичког посуђа у временском распону од средине VI до краја X века на територији Бугарске, што је и графички приказано на сл. 33.

Према запажањима Љ. Дончеве-Петкове најстарији средњовековни керамички судови у Бугарској, датовани у другу половину VI и у VII век, имају словенске форме. Заступљене су мале плитке таве и лонци коничног облика са уским дном и широким ободом, тзв. прашко-житомирског типа, као и лонци скоро цилиндричног облика који одговарају подунавском типу. Ова керамика је рађена слободном руком и има дебеле, доста грубо изведене зидове, а карактерише је потпуно одсуство орнамената. Повремено су украшене само ивице обода низом ситних зареза и јамица изведених утискивањем. У истом временском раздобљу јављају се и ретки фрагменти биконичних лонаца тзв. пенковског типа, који је широко распрострањен на простору од Дона и Буга све до Дунава. Налази из Нове Черне у Бугарској, представљају крајњу јужну границу употребе ове врсте керамике.

У току VIII века таве престају да се употребљавају па лонци остају једини представници словенске керамике. Они задржавају сличне облике, коничне и цилиндричне, али са знатно развијенијим ободом и јаче наглашеним раменом. Лонци пенковског типа више се не употребљавају. Судови су претежно рађени на ручном грнчарском колу од глине са доста песка. У поређењу са старијим примерцима, богато су орнаментисани урезаним сноповима таласастих и хоризонталних линија који се наизменично смењују. Напоредо са овом врстом керамике у ово време су у употреби и судови карактеристични за прабугарску керамичку производњу, рађени увек на грнчарском колу, а заступљени нарочито на некрополама у Новом Пазару, Девњи I и Кулевчу. Један део ових судова је по фактури и орнаментици близак словенским, а разликује се углавном само по облику. Код лонаца на пр. преовлађује јајолика и сферична форма, док је орнамент наизменичних и таласастих линија замењен искључиво једном врстом ових мотива, која покрива читаву површину судова. Други део керамичког посуђа које се приписује прабугарској производњи разликује се од уобичајене словенске керамике знатно више. Израђено је од чисте глине без икакве примесе, и има сивоцрну или сивомрку боју, са орнаментима изведеним глачањем. Овде су заступљени лонци сферичног и јајоликог облика, лонци са једном или две мање дршке, зделе са сферичним телом и више варијаната бокала са високим вратом и тролисно формираним ободом.

Током IX века и даље су у употреби словенски слонци коничног облика са различитом формираном ивицом обода, која је често спољa задебљала. Састав глине је и даље исти а орнаментика задржава старе облике и уобичајен распоред. Керамички облици са прабугарским традицијама у ово време достижу највећи развој, а израђују се и од песковите и од чисте глине. Новопазарски тип бокала се и даље производи, да би пред крај X века постепено изашао из употребе. У употребу улазе амфороидни судови украшени глачаним мотивима, који по техници израде одговарају лонцима и бокалима израђеним од чисте глине. Према ареалу досадашњих налаза, Љ. Дончева-Петкова претпоставља да припадају локалној производњи и да им је један од центара израде свакако био у Плиски. Аутор сматра да су током IX века на бугарским насељима били произвођени и судови са унутрашњим дршкама.

Кроз цео X век у керамичком материјалу са бугарских средњовековних налазишта доминирају судови израђени од песковите глине, словенских форми. Лонци коничног облика имају разнообразно формиран обод: заобљен, косо засечен, задебљао или профилисан по ивици. Зделе сферичног облика нестају а током друге половине X века у употребу улазе коничне зделе, које се производе и даље у XI веку. Ретки примерци бокала у ово време се израђују од песковите глине и црвено су печени. Такође постепено изчезавају судови амфороидног облика начињени од чисте глине и украшени глачаним орнаментима, а употребљавају се слични облици, по површини глеђосани. Током целог X века израђују се крчази различитог облика, такође глеђосани или украшени урезаним линијама, а у приближно исто време у употреби су и амфоре са заобљеним дном. Амфоре са цилиндричним и вретенасто изduженим телом, карактеристичне за овај временски период, срећу се ретко на бугарским средњовековним локалитетима.

Промене у облицима керамичког посуђа, у изради и начину орнаментисања на налазиштима VI до X века Љ. Дончева-Петкова је веома добро уочила. Међутим, има се утисак да је недовољно разграничила територију на којој се ове појаве јаче или слабије одражавају. Свакако би било занимљиво да се нагласи да такозване протобугарске форме судова са карактеристичним глачаним орнаментима доминирају у североисточним деловима Бугарске, а да их, идући даље према западу, има процентуално све мање, тако да код нас, на средњовековним налазиштима у Србији, за сада нису констатоване. Ове појаве су несумњиво у тесној вези са етничким саставом становништва у појединим деловима данашње Бугарске. Постепено изчезавање ове врсте керамике свакако је последица јачања словенских етничких елемената и у оним областима где је у раном средњем веку доминирао протобугарски етнос. Такође се има утисак да је недовољно наглашено порекло појединих облика керамичког посуђа, као на пр. амфороидних форми, амфора и др. Свакако није случајно да је ова врста керамике сконцентрисана претежно уз Подунавље и у источним деловима Бугарске где су били јаки и византијски утицаји и трговина византијским производима. Чињеница да су амфороидни судови налажени углавном у ареалу Плиске не мора зато да индицира искључиво на центар производње већ и на јаке трговачке везе између већих бугарских градских центара и византијских црноморских градова. Но има се утисак да је оваква питања аутор намерно оставио отворена да би их решила даља истраживања и нови, сигурније документовтни теренски подаци.

Публикација Љ. Дончеве-Петкове представља значајан допринос средњовековној археологији, бугарској и опште словенској. На основу веома прегледно приказаног развоја раносредњовековне керамике у Бугарској, на основу обимне и добро систематизоване грађе, евидентно је да се и на овом археолошком материјалу уочавају слични, а у појединим моментима и идентични токови развоја средњовековне материјалне културе на доста широком простору насељеном словенским живљем. Ову појаву аутор је имао у виду, дајући аналогије са материјалом са бројних налазишта из Русије и Румуније, а делом и из Југославије.

Душица МИНИЋ

Dragan Nagorni, DIE KIRCHE SV. PETAR IN BIJELO POLJE (MONTENEGRO). Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur. Ed. Miscellanea Byzantina Monacensia, 23, München 1979, XXIII+380 S., Illustration.

До сада најопсежнија студија о једном нашем споменику архитектуре, објављена у иностранству, посвећена је комплексу цркве св. Петра у Бијелом пољу у Црној Гори. Студија је одбрањена као докторска дисертација — на Ludwig-Maximilian Универзитету — Драгана Нагорног, асистента у Институту за византологију, новогрчку филозофију и византијску историју уметности Универзитета у Минхену.

У прва два поглавља аутор доноси податке о историјској основи постанка комплекса цркве св. Петра у Бијелом пољу. При томе се у првом поглављу задржао на оснивачу цркве кнезу Мирославу (стр. 1—25), доносећи веома опсежан историјски материјал везан не само за самог кнеза Мирослава већ и за временско раздобље првих Немањића.

У другом поглављу (стр. 26—62) аутор даје историју цркве св. Петра полазећи од натписа у тимпанону саме цркве и дајући датовање појединих делова цркве у њеном развоју.

Највећи део своје студије аутор је посветио самој архитектури (стр. 63—313). Први део студије о архитектури аутор заснива на археолошким истраживањима (стр. 63—204), доносећи исцрпне податке о грађењу појединих делова цркве. За своје закључке Нагорни је користио материјал који му је стављен на расположење од стране Завода за заштиту споменика културе у Београду и на Цетињу, као и сопствена испитивања на лицу места. Директан повод за ову студију били су радови на реконструкцији извршени 1960—1962. година, после којих настаје веће интересовање стручњака за архитектуру, декоративну пластику и фреске овог занимљивог споменика Црне Горе. После тога циљ је по казивању самог аутора био да нејасне проблеме о фазама изградње цркве узме у разматрање. Колико је у томе успео рећи ће они стручњаци за нашу архитектуру, који су се тим проблемом посебно бавили.

У прва четири поглавља посвећена архитектури аутор се задржао на грађевини пре реконструкције, на насликаном моделу цркве, првим истраживањима везаним за изградњу цркве, налазима и реконструкцији. У овом IV поглављу доноси детаљни опис појединих делова цркве (стр. 87—130), служећи се елаборатима у архивама конзерваторских завода Цетиња и Београда. Поглавље V (стр. 131—136) посветио је фазама развоја грађевине према новијим истраживањима. У поглављу VI (стр. 137—204) износи свој став према изведеним реконструкцијама. Ту детаљно анализира већ археолошки проучене у поглављу IV делове цркве. Највише се задржава на месту портала. Поглавље VII је посветио стилској анализи појединих делова цркве почев од чајстаријих основа, оснивача првобитне мале цркве до капела.

У резимеу аутор даје још једном преглед разних фаза развоја комплекса цркве св. Петра у Бијелом пољу. Ту се могу најбоље сагледати мишљења која су на више места изложена у току ове изузетно детаљне студије.

У развоју тога комплекса аутор разликује више фаза. Првој фази припадала би ранохришћанска црква која је судећи по археолошким налазима била сграђена у шестом веку. То је била издужена правоугаона црква са нартексом између две бочне просторије.

Употребивши још постојеће делове те најстарије цркве сграђена је првобитна, мала црква св. Петра чији је ктитор по мишљењу аутора био Завида, отац кнеза Мирослава и великог жупана Стефана Немање. Ову цркву аутор датује у крај XI и почетак XII века што је свакако сувише рано ако аутор сматра да је ктитор био Завида.

Између 1196. и 1198. године, кнез Мирослав је додао малој основној цркви, на западној страни две куле и између њих затворени нартекс, изнад кога се налазио затворени простор у који се могло ући из куле. На тој страни нартекса налазио се монументални портал романског стила са натписом кнеза Мирослава, који га означава као ктитора. Тај натпис је једини текстом доказани документ о изградњи цркве св. Петра.

У доба краља Уроша 1254—1255. године пренето је седиште епископије из Стона у Хуму у манастир св. Петра на Лиму. У то време Бугари упадају у те крајеве и доста оштећују цркву, на којој су касније извршене преправке. Том приликом је портал премештен на истовремено подигнут спољни нартекс.

За време краља Милутина, између 1319. и 1321. године извршене су нове преправке да би се добиле површине за зидно сликарство. Тада је настала ктиторска композиција са кнезом Мирославом, који подноси модел цркве св. Петру, патрону цркве.

У доба Стефана Дечанског, а у време хумског епископа Пећпала између 1324. и 1331. године дозидана је северна капела и исликана је фрескама. Та капела је имала куполу, док је јужна капела можда сграђена после смрти Стефана Дечанског.

У доба турске окупације, крајем XVII века, извршене су велике измене на црквеном комплексу, пошто је било потребно да буде прилагођен исламском култу. Том приликом су порушене обе капеле и јужна кула, док је северна претворена у минарет. Исто тако је порушен спољни нартекс. На северној страни првобитне цркве дозидан је правоугаони простор, на чијој је северној страни као главни улаз у мошеју, са порушеног спољног нартекса пренет Мирослављев портал где је остао до најновијих реконструкција. Осим тога су Турци саградили пространи отворени трем, који је обухватао северну и западну страну цркве, да би се ту могли задржавати муслимани пред својом мошејом.

Повезујући стил цркве са западним грађевинама наше земље, као и са онима у суседној Рашкој, аутор је обележио место манастирске цркве св. Петра у Бијелом Пољу у развоју наше архитектуре тога доба.

Изузетно обимна литература коју наводи писац у својој студији (стр. XI—XXIII и стр. 320—346) као и илустрације које су овом приликом објављене (92 илустрације), поред наведених у студији, а из техничких разлога необјављених, које писац ставља на расположење заинтересованим, дају увид поред текста у опсежност овог рада о једном добро познатом и значајном споменику Црне Горе. Ова студија ће свакако дати повода за опширнију дискусију и тада ће закључци до којих је дошао Драган Нагорни бити поново узети у разматрање.

Мара ХАРИСИЈАДИС

ЈЕДАНАЕСТИ КОНГРЕС КЛАСИЧНЕ АРХЕОЛОГИЈЕ У ЛОНДОНУ

После X конгреса класичне археологије који је одржан у Анкари и Измиру 1973. године, нови највећи међународни скуп класичних археолога у организацији Међународног друштва за класичну археологију састао се у Лондону септембра 1978. г. За то је свакако било више разлога. Иако је Енглеска доста далеко географски и од Грчке и Италије, језгара класичне културе и уметности, којима је тема конгреса била посвећена, њени музеји и збирке, како јавне тако и приватне, пуни су предмета класичне уметности, можда више него иједна друга европска земља ван медитеранског круга. Та уметничка блага су конгресисти добрим делом могли и сами да виде јер су у ту сврху биле организоване две велике екскурзије по малим збиркама класичне скулптуре у унутрашњости земље. Организовано је такође и више пригодних изложби у самом Лондону док ово богатство Енглеске у античкој уметности потврђују на један занимљив начин покушаји комбиноване екипе Британског музеја и Ронилачког друштва да се спасе драгоцени товар класичних старина са брода „Колосуса“ који је потонуо 1798. г. надомак Корнуолског полуострва. Први резултати рада ове екипе презентовани су учесницима скупа на више начина. Треба на крају такође подвући да последња открића у домену римске археологије у самој Британији готово оправдавају сама за себе одржавање конгреса у овој земљи.

Тема конгреса, како смо рекли, гласила је Archaeology of Classical Greece and Italy (Археологија класичне Грчке и Италије), док је рад био подељен у три секције са великим бројем саопштења у свакој од њих (I — Грчка и Италија до архајског периода; II — Класична и хеленистичка Грчка и републиканска Италија; III — Римско Царство). Првог и последњег дана држане су пленарне седнице са саопштењима М. Палотина (Актуални проблеми италске протоисторије у оквиру класичног развоја), Лили Каил (Богиња Артемида: митологија и иконографија), Н. Јалуриса (Храм Аполона у Басама). Ј. Б. Ворд-Перкинса (Грчка и римска уметност: противуречности и континуитет), А. Л. Ф. Ривета (Римска Британија: проблеми и открића) и вероватно најзанимљивије и најпосећеније М. Андроникоса (Гробови великог тумула у Вергини).

Од југословенских археолога учествовала су само двојица са својим саопштењима и то у I секцији Љубиша Поповић са темом о грчко-илирским налазима у Требеништу и Новом Пазару (Archaic Greek Influence in the Middle Balkans), и у II секцији потписани са темом из историје грчког сликарства IV века пре н. е. (Observations on Euphranor's »Cavalry Battle«), док су без саопштења били Александрина Цермановић-Кузмановић и Ива Микл-Цурк. Овако мали број археолога из наше земље на највећем састанку класичних археолога који се одржава у свету је за жаљење јер не одражава право стање рада на овом пољу код нас. Тим пре што је ово била управо прилика да се наша открића и резултати саопште једном широком кругу заинтересованих стручњака. То се најбоље види по реферату Љубише Поповића који је изазвао велики интерес у аудиторијуму иако су ови његови резултати публиковани у нашој литератури у више махова и добро познати нашим археолозима. Збуњивала је можда мало тема конгреса, но ако нисмо пребогати у грчким налазима у односу на неке друге околне земље, то свакако није случај са римским старинама на којима се ради веома много и чија су открића и вредна и бројна. Извесна неактивност се запазила и у раду наших античких археолога на међународним класичним пројектима, о којима је такође било говора на Конгресу као што су Corpus Vasorum Antiquorum (прва свеска о Сарајевској збирци грчких ваза изашла из штампе тек прошле године) и Corpus Signorum Imperii Romani, где до сада није много урађено. Нешто је боља ситуација у раду на пројекту Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

Следећи конгрес класичне археологије, дванаести по реду, треба да се одржи у Атини 1983. г. и надамо се да ће том приликом резултати рада на класичној археологији у нашој земљи бити бројније заступљени.

Растко ВАСИЋ

IN MEMORIAM

РАДИВОЈЕ ЉУБИНКОВИЋ

1910—1979.

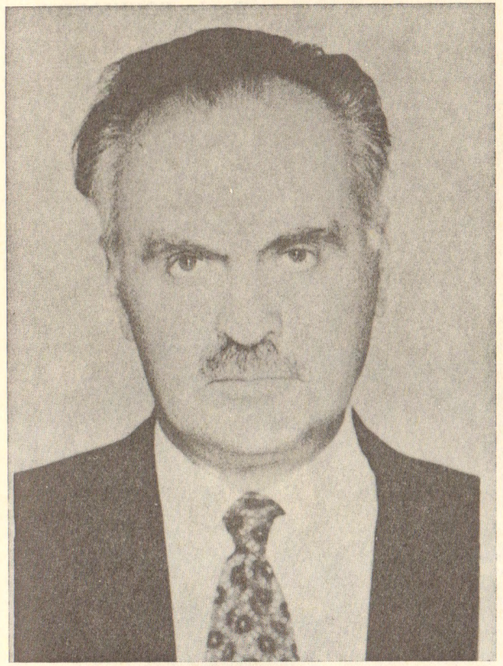

Нестао је из наших редова пре времена. Угасио се у тренутку када се спремао да оконча и преда у штампу неколико великих значајнијих научних радова, међу којима и своје, да слободно кажемо тако, животно дело, произашло из његових комплексних, археолошких, историјских и историјско-уметничких истраживања архитектуре и живописа цркве св. Софије у Охриду. Постхумним публиковањем ових мање-више завршених радова биће употпуњена и заокругљена његова богата научна заоставшти-на која износи преко сто јединица, студија и расправа штампаних у нашим и иностраним научним гласилима.

Још као студент историје уметности код проф. Влад.. Петковића и на двогодишњој специјализацији у Паризу код проф.Gabriela Millet-a 1935—1936. Радивоје Љубинковић стекао је изванредно солидно познавање битних проблема посебно средњовековне ликовне културе, које учвршћује личном аутопсијом великог броја споменика Македоније и Србије у току свога двогодишњег рада као кустос Музеја у Скопљу.

Тешка, вишегодишња болест кроз коју пролази не спречава га међутим, да од 1940, као суплент у Школи за примењену уметност и хонорарни предавач за предмет Општа и национална историја уметности на Академији ликовних уметности у Београду, и даље ради на интензивном упознавању научних достигнућа из области срењовековне културе и ликовних уметности. Оспособљава га то да, после рада у Повереништву за просвету при Националном комитету ослобођења Југославије, — почев од 1944, — у коме, као један од најодговорнијих, врши припреме за нашу прву велику Изложбу средњовековне уметности у Паризу, — 1950. прихвати задатак да оснује Савезни институт за заштиту споменика културе. Систематичним развијањем ове научне и стручне установе Љубинковић, као њен први директор, постаје један од оснивача, на широком плану, службе заштите у нашој земљи. Од 1957. па и после свога повлачења у пензију 1976, он веома активно ради у Археолошком институту, — прво као научни секретар, а од 1962. као виши научни сарадник и научни саветник.

Институт му пружа могућност да у пуној мери искористи све своје истраживачке научне способности. Он веома активно учествује у теренским рекогносцирањима на територији Србије, темељно проучава поједине, нарочито сред-

њовековне споменике, надасве зидно сликарство и иконе, и врши низ археолошких ископавања значајних археолошких локалитета. Међу овима ваља посебно издвојити истраживања Саборне цркве и Сашке цркве у Новом Брду, делове старог Naissus-a у Нишкој тврђави, палеовизантијску цркву са некрополом у Великом Грацу, — Taliati, — у Ђердапу, — цркве манастира Љубостиње и Липовца, некрополу у Станичењу и велику старохришћанску базилику у Прокупљу. Поједина од ових истраживања вршио је у сарадњи са својом супругом, др Мирјаном Љубинковић-Ћоровић, или са другим, младим, научним радницима из Института, појединих музеја и завода за заштиту споменика културе.

Укупни богати резултати ових истраживања, укрштени са непосредним проучавањем и писаних историјских извора, наших и страних, омогућавају му да приступи и теоретској обради одређених кретања у домену развитка материјалне и духовне културе. При томе он, поред осталога, посебну пажњу обраћа на спрегу која постоји између одређених манифестација иконографског карактера у развитку средњовековног зидног сликарства и друштвено-политичких фактора који су ова кретања условили.

Неуморни радник и на терену и за писаћим столом, Радивоје Љубинковић је зрачио примером, и својим срдачним понашањем према људима стекао у животу низ искрених, оданих пријатеља и сарадника, који ће га, уз највеће поштовање свега онога што је као ново допринео нашој науци, задржати до краја у својим срцима.

Ђурђе БОШКОВИЋ

ГРГА НОВАК

1888—1978.

Оставио нас је недавно још један велики научни прегалац. Хуманиста. Друштвени радник.

Изгубили смо Гргу Новака.

Тежак је то губитак и за хрватску и за југословенску науку.

Деведесет година живота. Шездесет пет година научног рада. Двадесет година на челу наше најстарије научне установе — Југославенске академије знаности и умјетности.

Темпераментан, радознао, друштвен — омиљен код свију који су га знали, од радника на теренским истраживањима, до колега на Универзитету и у Академији.

Обим његове научне заинтересованости широко је био развијен, — од најстаријих манифестација материјалне и духовне културе на нашем тлу, преко збивања у доба антике, средњег века и препорода све до савремених друштвених кретања; — од различитих видова занатске производње, преко култова, уметничког стваралаштва и књижевности до урбанизма.

Међу толиким другим, двама проблемима посветио је посебну пажњу. Једно је грчка колонизација на нашем јадранском приморју, друго, — најстарије манифестовање организованог људског живота на овом истом тлу, поготово на далматинским отоцима.

Археолог са великим теренским и инстинктом и искуством, он своје закључке доноси првенствено на основу непосредног истраживања остатака материјалне културе на тлу на коме се ова и развијала. При томе његова дугогодишња ископавања Грапчеве шпиље и Маркове шпиље на Хвару, доводе до сасвим нових резултата у вези са развитком материјалне и духовне културе не само у оквиру наше већ и европске науке.

Многобројне монографије, научне расправе и надасве бројни његови ученици у чијем је стварању и сазревању активно учествовао остају за њим као живи сведоци једног изванредно интензивног и плодног научног стваралаштва.

Ђурђе БОШКОВИЋ

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1976—1977 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur N. MANDIĆ

Collaborateurs: M. ĆIRKOVIĆ, M. JOVANOVIĆ, B. TODIĆ

GÉNÉRALITÉS

BIBLIOGRAPHIES — BIOGRAPHIES

Х. АНДОНОВ-ПОЉАНСКИ, *Прилог кон британската библиографија за Македонија.* Гласник Инст. нац. инст. XXI (Скопје 1977) 251—270.

Љ. АНДРЕЈИЋ, *Библиографија о народној ношњи југословенских народа.* [Библ. посебн. изд.]. Београд, Етнографски музеј (1976). — Compte rendu par Н. ЈОВАНОВИЋ, Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 859—861; П. ВАСИЋ, Гласн. Етнографског музеја (Београд 1977) 241—242.

Љ. АНДРЕЈИЋ, *Обредни колачи (хлебови).* Прилог библиографији о обредним колачима (хлебовима). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 253—319.

М. Р. БАРЈАКТАРЕВИЋ, *Митар С. Влаховић.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 79—80.

Библиографија радова Васе Чубриловића. Balcanica VIII (Београд 1977) p. II—IV.

Библиографија радова Виктора Новака. Ист. час. XXIV (Београд 1977) 383—387. — Bibliographie.

Библиографија радова Владимира Мошина. Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 7—16.

Bibliografija rasprava i članaka. Knj. 12 (5). Likovne umetnosti (réd. S. BATUŠIĆ). Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod (1977) 736.

Bibliographie von Hans-Georg Pflaum (Zusammengestellt von M. CLAUSS—B. HOLTHEIDE—X. LORIOT). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 235—244.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion: H. G. BECK und ST. HÖRMANN — v. STEPSKI. Byz. Zeit. 70, 1, 2 (München 1977) 160—293; 410—596.

Биографија академика Васе Чубриловића, Balcanica VIII (Београд 1977) p. I—II.

С. БОГДАНОВИЋ, *Никола Плавшић и српске црквене старине на Земаљској изложби у Будимпешти 1885. године* (rés. franç.: Nikola Plavšić et les antiquités liturgiques serbes à l'exposition territoriale de Budapest en 1885). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 303—321. Avec 3 fig.

P. GALIĆ, *Bibliografija akademika prof. dr Veljka Gortana, 1940—1976.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 13—23.

B. GRAFENAUER, *Mesto Simona Rutarja v slovenskem zgodovinopisju.* Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 9—19.

M. GROSS, *Bibliografija radova prof. Dra Jaroslava Šidaka.* Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 12—19.

M. GROSS, *U povodu 75-godišnjice života Jaroslava Šidaka.* Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 1—11.

Đ. HUNJAK, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti IV.* [Posebna izdanja knj. XXXII, Odeljenje za književ. i umjetnost knj. 4]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1977) 286.

В. ИВАНОВСКИ, *Библиографија на Гласникот на Институтот за национална историја 1957—1976* (Bibliographie de Revue de l'Institut d'histoire nationale 1957—1976. Гласник Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976). 240. — Tirage à part.

М. ИВКОВИЋ—У. ОСТОЈИЋ, *Библиографија Југославије за 1973, 1974. и 1975. годину.* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 201—271.

Јован Ердељановић — живот и дело. Темељи научне традиције наше етнологије. Радови са II симпозијума етнолога СР Србије. Панчево, Народни музеј (1976) 91.

М. ЈОВАНОВИЋ, *Др Боривоје М. Дробњаковић (1890—1961).* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 75—77.

В. ЈОВОВИЋ—Ч. ДРАШКОВИЋ, *Библиографија „Историјских записа" 1967—1977. године.* Ист. Зап. XXXIV, 1 (Титоград 1977) 223—261.

С. КНЕЖЕВИЋ, *Маргарет Мид, научник и музејски радник* (rés. angl.: Margaret Mead, Scientist and the Museum Worker). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 211—220.

Literature on Byzantine Art 1892—1967. Vol. II: By Categories. Ed. J. S. ALLEN, London. 1976. — Compte rendu par И. НИКОЛАЈЕВИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 210.

A. LOLIĆ, *Bibliografija radova Ljubomira Kovačevića.* Ist. glasn. 1—2 (Beograd 1977) 272—282.

E. LUDWIG, *Schliemann — zgodba o iskalcu zlata.* Maribor, Obzorja (1977). 342. Avec ill.

V. MAŠTROVIĆ, *Dopuna 1. Jadertini Croatici.* (In addition to 1. Jadertina Croatica, part I, Books). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 227—318.

Д. МЕДАКОВИЋ, *О Сергију Николићу* (rés. allem.). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 267—284.

Milan Grošelj. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 66—67.

Milovan Gavazzi. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 74—75.

К. МИЛУТИНОВИЋ, *О научном лику Виктора Новака.* Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 771—784.

I. MIRNIK, *Uz jednu stogodišnjicu: Viktor Hoffiller* — MDCCCLXXVII—MCMLXXVII (rés. angl.). Vijesti muz. kogz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 5—13.

D. MUNIĆ, *Bibliografija »Jadranskih zbornika« (I/1956—IX (1975)* (rés. ital., franç.: Bibliographie de »Jadranski zbornik« (Recueils de l'Adriatique) (I/1956—IX/1975). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 519—553.

Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1976. Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 419—442.

B. NURUDINOVIĆ, *Pregled izdanja Orijentalnog instituta sa bibliografijom radova u njima.* Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 57—111.

Персида Томић. Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 85—88.

N. PETRIĆ, *Radovi o pučkom ustanku Matija Ivanića.* (rés. angl.: Works on the commoners'revolt led by Matija Ivanić). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 541—551.

Поводом 65 година живота и 40 година стручног и научног рада Мирка Барјактаровића. Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 99—112.

Publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letu 1976. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 274—279.

Publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti v letu 1977. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 271—277.

Ž. RAPANIĆ, *Simon Rutar u splitskom Arheološkom muzeju.* Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 31—35.

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1974—1975 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Red. N. MANDIĆ. Старинар XXVII (Београд 1976) 219—265.

M. RYBÁŘ, *Zgodovinske publikacije v letu 1976.* Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 577—586.

Р. САМАРЏИЋ, *Васа Чубриловић.* Balcanica VIII (Београд 1977) V—XXIV.

Р САМАРЏИЋ, *Писци српске историје.* (Cfr. Старинар н. s. XXVIII—XXIX, 318). — Compte rendu par Р. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 247—248.

Др Слободан Зечевић. Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 89—95.

A. STIPČEVIĆ, *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji.* Tom 1—2. [Posebna izdanja, knj. XXVI. Centar za blakanološka ispitivanja knj. 7/1, 2]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1977) 1556.

A. STIPČEVIĆ, *Bibliografija radova o zadarskim Arbanasima* (rés. angl.: Bibliography on the Arbanasi in Zadar). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 341—358.

J. ŠAŠEL, *Simon Rutar kot arheolog.* Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 27—30.

Шпиро Кулишић, биографија, библиографија. Гласник Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 81—84.

С. ТРЕЋАКОВ, *Садржај Летописа Матице српске 1951—1960.* Нови Сад, Матица српска, рукописно одељење библиографије (1977) 500.

V. VRATOVIĆ, *Veljko Gortan Setuagenarius (1907—1977).* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 7—12.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, *Милан Милићевић као истраживач стваралаштва у новоослобођеним пределима Србије (1878—1882).* Нишки зборник 4 (Ниш 1977) 135—140.

Znanstveno-strokovna bibliografija nekaterih članov Akademije v letu 1976. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 263—266.

Znanstveno-strokovna bibliografija nekaterih članov Akademije v letu 1977. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 258—262.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONNAIRES

М. ГРКОВИЋ, *Речник личних имена код Срба.* [Библиотека речника]. Београд, Вук Караџић (1977) 321.

Mały słownik kultury dawnych Słowian. Pod redakcja Lecha Leciejewicza. Warszawa (1972) 676. — Compte rendu par Ј. ПШЧУЛКОВСКА-СИМИТЧИЕВ, Гласник Инст. нац. ист. XXI, 1 (Скопје 1977) 278—283.

В. МИХАЈЛОВИЋ, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре велике сеобе до Вукова рјечника 1818. године). Књ. 2. М-Ш.* Нови Сад, Институт за лингвистику (1974) 348—838.

В. МИХАЈЛОВСКИ, *Библијско-богословски речник* (réd. Д. МИЛЕТИЋ). Шибеник, Православна епархија Далматинска (1978) 399. — Фототипско издање.

В. МИХАЈЛОВСКИ, *Библијско-богословски речник* (réd. Д. МИЛЕТИЋ) (2. éd.). Београд, Црква „Св. Тројице". Zagreb, »Put života« (1977) 392.

Н. МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, *Речник књижевних родова и врста (VII).* Књиж. истор. 35 (Београд 1977) 541—563.

T. MUFTIĆ, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik.* Sarajevo (1973) XVIII — 3950. — Compte rendu par A. LJUBOVIĆ, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 360—362.

Muzička enciklopedija. Deo 3 (O-Ž, dodatak). 2. éd. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1972—1977) 789.

М. ПЕШИКАН, *О потребама и могућностима даљег рада после завршетка Речника Матице српске.* Летопис МС књ. 420, св. 1—2 (Нови Сад 1977) 232—240.

The Princeton Encyclopedia of Classical Sites. Princeton University Press (1976) 1019. — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 476.

Reallexikon der Assyrologie und vordersaiatischen Archäologie (-RIA) Bd. V, Lif. 1—2. Berlin—New York, W. de Gruyter (1976) 1—160. — Compte rendu par V. KOROŠEC, Zgod. čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 55—560.

Reallexikon der Assyrologie und vorderasiatischen Archäologie. IV. Band 4—5. Lieferung: Hazga-Hieroglyphenurartäische, 241—400; 6—7. Hieropolis — Hystaspes, 401—549. 1975. München. Ed. D. O. Edzard, — Compte rendu par V. KOROŠEC, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 298—300.

I. SMAILOVIĆ, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* (rés. angl.). [Monografije 1]. Sarajevo. Institut za jezik i književnost. Odeljenje za jezik (1977) 577.

Ж. СТАНОЈЧИЋ, *Речник у служби изградње књижевног језика.* (Поводом завршетка штампања Речника српскохрватскога књижевног језика у издању Матице српске, 1967—1976). Летопис МС, књ. 419, св. 5 (Нови Сад 1977) 671—678.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

S. BOGDANOVIĆ, *Organizacija rada na istoriografiji srpske umetnosti XVIII i XIX veka* (rés. allem.: Organisation der Arbeit an der Historiographie der serbischen Kunst des XVIII und XIX Jahrhunderts). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 187—188.

М. ЦРВЧАНИН, *Тезаурус — дефиниција и структура (2)* (rés. russ. et angl.: Thesaurus — Definition and Structure). Библиотекар 2 (Београд 1976) 241—261.

M. DAMNJANOVIĆ, *Istorija kulture sa principima izlaganja i tumačenjima.* Niš, Gradina (1977) 421.

M. DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des lumières.* [Bibl. d'Anthropologie]. Paris, François Maspero (1971) 563. — Compte rendu par Н. СЕФЕРОВИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 251—252.

D. DYMOND, *Archaeology and History.* A plea for reconciliation. London, Thames and Hudson, 1974. 192. — Compte rendu par A. PLETERSKI, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 308—309.

D. ĐURĐEV, *Tache fondamentale de la science historique.* Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 269—272.

M. GROSS, *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi* (rés. angl.). [Posebna izdanja 3]. Zagreb, Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest (1976) 377.

С. ЈОВАНОВИЋ, *Обрада археолошке литературе за предметни каталог* (rés. russ. et angl.: Processing Archeological Literature for the Subject Catalog). Библиотекар 2 (Београд) 1976) 208—225.

J. LUČIĆ, *Prilog pitanju historijske geografije* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Frage der historischen Geographie). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976) 61—76.

Р. НОВАКОВИЋ, *Време, простор и карта у истраживању историјске истине* (rés. allem.: Die Zeit, der Raum und die Karte bei der Erforschung der historischen Wahrheit). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 241—249.

Priručnik iz arhivistike (réd. F. BILJAN). Zagreb, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije (1977) 341.

С. ШАКОТА, *Проблеми методологије рада на тематско-експозиционим плановима* (rés. franç.: Problèmes de la méthodologie du travail concernant l'élaboration des plans thématiques pour les expositions). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 196—206.

J. ŠOLTA, *Proučavanje zgodovine Lužičkih Srbov (1960—1975).* Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 409—418.

NÉCROLOGES

Ђ. БОШКОВИЋ, *Виктор Никитич Лазарев* (1897—1975). Старинар XXVII (Београд 1976) 213—214. Avec 1 fig.

Л. ЧУРЧИЋ, *Др Георгије Хуживк.* Библиотекар 2 (Београд 1976) 308—309. Nécrologe.

И. ЂУРИЋ, *Георгије Острогорски* (1902—1976). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 286—291.

Ž. FILIPEC, *Marija Baltić — In memoriam.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 267—268.

Б. ГАВЕЛА, *Милан Будимир (1891—1975).* Старинар XXVII (Београд 1976) 217.

F. KOKALJ, *Miroslav Šubic (8. VI 1900—14. X 1976).* Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 155—156. Avec 1 fig.

V. KOROŠEC, *Jean Nougayrol.* Letopis slov. akad. znan. in umetn. 26 (Ljubljana 1976) 91—95.

В. КРЕСТИЋ, *Виктор Новак — историчар XIX и XX века.* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 296—299.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Mariji Baltić (1924—1977).* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 5—6.

A. LJUBOVIĆ, *Prof. Muhamed Tajib Okić (1902—1977).* Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 9—11.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Вредност историчаревог дела — на годишњицу смрти академика Георгија Острогорског.* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 283—285.

V. MAŠTROVIĆ, *Bračkí povjesničar prof. Andre Jutronić (1895—1977).* Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 363—388.

V. MAŠTROVIĆ, *Između dva grada — prof. Frane Dujmović (1902—1977).* Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 359—362.

F. MEHDIU, *Prof. dr Hasan Kaleši (7. III 1922—19. VII 1976).* Prilozi orijent. filol. XXV 1975) (Sarajevo 1976) 8—9.

K. MILUTINOVIĆ, *Viktor Novak (1889—1977).* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1977) 397—398.

F. NAMETAK, *Omer Mušić (1903—1972).* Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 5—6.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Георгије Острогорски (1902—1976).* Starinar XXVII (Beograd 1976) 215—216. Avec 1 fig.

V. NOVAK, *Domoznanska in narodopisna prizadevanja Draga Predana.* Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 162—164.

A. OŽINGER, *Jabok Richter.* Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 165—166.

V. PALAVESTRA, *Dr Matija Lopac.* Glasnik Zem. muz. Etnologija XXIX (Sarajevo 1974) 221—222.

M. SLABE, *Anton Bitenc (6. I 1920—14. VI 1977).* Emona zgubila svojega zagovornika. Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 157—158. Avec 1 fig.

М. СПРЕМИЋ, *Професор Др Виктор Новак (1889—1977) — историчар средњег века.* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 292—295.

Р. СТАНИЋ, *Душанка Ранковић-Вучићевић (1932—1977).* Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 285—291.

В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Виктор Новак (10. II 1889—1. I 1977).* Ист. Час. XXIV (Београд 1977) 5—7.

I. VOJE, *Ivan Božić (Makarska 23. IV 1915—Beograd 20. VIII 1977).* Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 536—537.

F. ZWITTER, *Marko Kostrenčić (1884—1976).* Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 137—138.

S. G., *Prof. Besim Korkut (1904—1975).* Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 6—8.

V. N., *In memoriam. Josip Meštrović.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 3.

INSTITUTS — MUSÉES — COLLECTIONS — EXPOSITIONS — ARCHIVES

Aktivnost Gradskog muzeja Vinkovci u 1977. godini. Glasn. Slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 11—12.

E. ALIREJSOVIĆ, *Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1975.* Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 371—374.

Д. АНТОНИЋ, *Бангкошки музеји.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 227—230.

Arheologija v Ptuju — izbor najdb v zadnjih letih izkopavanj. Razstavni paviljon Dušana Kvedra v Ptuju od 24. novembra do 31. decembra 1977 (préface Š. COBELJ). Ptuj, Pokrajinski muzej (1977). 24. Avec ill.

Arkivi i Kosovës — Arhiv Kosova. Prishtinë, Arkivi i Kosovës (1977) 62.

LJ. BARIĆ, *Narodni zemaljski muzej u Zagrebu osnovan je god. 1866. (a ne god. 1836. ili 1846).* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 69—75.

LJ. BARIĆ, *O Vodiču »Muzeji i galerije Zagreba«.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 88—90.

M. BATOROVIĆ, *Iz Muzejskog društva i drugih stručnih društava.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 3—6.

А. БАУЕР, *Музејски предмет као субјект и објект у изложбеном простору у хисторијским музејима и збиркама* (rés. franç.: Matière de musée en qualité de »sujets et objets« dans les lieux adaptés à l'exposition dans les musées historiques et les collections). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 181—195.

M. BJELOVITIĆ, *Trideset godina Geografskog društva Bosne i Hercegovine (1947—1977)* (rés. angl.: 30 Years of the Geographic Association of Bosnia and Hercegovina). Geogr. pregled XXI (Sarajevo 1977) 5—16.

P. BLAZNIK, *Ob štiridesetletnici Muzejskega društva v Škofji Loki.* Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 11—23.

A. E. BRLIĆ, *Dvadesetpet godina rada Muzeja grada Iloka.* Glasn. slavonskih muzeja 35 (Vukovar 1977) 5—6.

M. BULAT, *Proslava 100-godišnjice Muzeja Slavonije u Osijeku.* Glasn. slavonskih muzeja 35 (Vukovar 1977) 2—4.

I. ČEJVAN, *Delatnost Vojnog muzeja u 1974. i 1975. godini.* Vesn. Vojn. muz. 21—22 (Beograd 1976) 163—168.

Љ. ЂЕРТИЋ, *Музеолошка документација Етнографског музеја у Београду.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 55—62.

М. ЂИРИЋ, *Обликовање идеја и експоната у изложбеном простору* (rés. franç.: Formation des idées et des exibits dans l'espace de l'exposition). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 207—215.

Г. ДОБРАШИНОВИЋ, Ј. ШАУЛИЋ, *Вуков и Доситејев музеј.* Београд, Вуков и Доситејев музеј (1976) 32. Avec ill.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, О. ПОПОВИЋ, *Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.* Књ. 1. Од зачетка до отварања 1926—1977. [Публикације Библиотеке]. Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (1977) 219.

A. FAZINIĆ, *Uz dvadeset godina djelovanja Gradskog muzeja u Korčuli.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 75—78. Avec 2 fig.

С. ФИЛЕКИ, *Текстови у музеју* (rés. franç.: Les textes dans le musée). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 308—311.

Т. ФИЛИПОВИЋ, *Неколико речи о Јагелонској библиотеци* (rés. russ. et angl.: A Few Words on the Jagiellonian Library). Библиотекар 2 (Београд 1976) 272—276.

S. GROZDANIĆ, *Orijentalni institut u Sarajevu* (rés. angl.: Institute for Oriental Studies). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 13—26.

A Guide to Yugoslav Libraries and Archives (réd. P. L. HORECKY). Washington, American council of learned societies. The social science research council. The joint committee on Eastern Europe (1975) XII+ 113. — Compte rendu par C. M. КОМАДИНИЋ, Библиотекар 2 (Београд 1976) 301—303; P. BARTL, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 301—302.

S. GUNJAČA, *Otvaranje Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 255—257.

A. HORVAT, *Odjelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910—1914* (rés. allem.: Das Wirken der Landeskommission für die Bewachung der historischen Denkmälern in Königsreichen Kroatien und Slowenien in Zagreb (1910—1914). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 7—29. Avec 31 fig.

I. HORVAT-ŠAVEL, *Arheološka zbirka Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti* (texte comp. allem. et hongr.). [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 69]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo. Maribor, Obzorja (1976) 30+ill.

Е. ХАСАНАГИЋ, *Историјски музеји у савременом друштву* (rés. franç.: Les musées historiques dans la société contemporaine). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 166—180.

Н. ХАВЕЛКА, *Психолошки ефекти као циљ музејске изложбе и услови њиховог постизања* (rés. franç.: Effets psychologiques comme but de l'exposition de musée et les conditions pour leur réalisation). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 312—324.

V. HORVAT, *Društveni prostor u Gradskom muzeju Vukovar.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 8—9.

Inštitut za arheologijo. Poročilo o delu v letu 1976 (rés. angl.: Institute for Archaeology). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 174—179, 301—302.

Inštitut za arheologijo. Poročilo o delu v letu 1977 (rés. angl.: Institute for Archaeology). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 162—170, 299—300.

Inštitut za občo in narodno zgodovino. Poročilo o delu v letu 1976 (rés. angl.: Institute for General and national History). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 167—170, 300.

Inštitut za prava starega Orienta. Poročilo o delu v letu 1976 (rés. angl.: Institute for the Ancient Oriental Legal Systems). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 179—181, 302.

Inštitut za prava starega Orienta. Poročilo o delu v letu 1977 (rés. angl.: Institute for the Ancient Oriental Legal Systems). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 170—171, 301.

Inštitut za Slovensko narodopisje (Poročilo o delu v letu 1976) (rés. angl.: Institute of Slovene ethnology). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 205—225, 305—306.

Inštitut za slovensko narodopisje. Poročilo o delu v letu 1977 (rés. angl.: Institute of Slovene Ethnology). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 195—216, 304—307.

Из анала Историјског музеја Србије. Зборн. Ист. музеја Србије 13—14 (Београд 1977) 351—398.

Из дискусије на саветовању о историјским музејима у савременом друштву. Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 325—337.

Извештај о раду Народног музеја за 1976. годину. Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 275—283.

I. JURKOVIĆ, *Izložbe i muzejska aktivnost u Našicama.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 15—16.

Д. КАЖИЋ, *Фотографија у музеју* (rés. angl.: Photography in Museums). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 267—274.

T. KNEZ, *Izložba »Arheološki nalazi Novog Mesta« u Varaždinu.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 74—76.

Љ. КОНСТАНТИНОВИЋ, *Тродимензионална грађа у историјским музејима* (rés. franç.: Matériel tridimensionnel de musées). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 235—240.

V. KOREN, *Pokrajinski muzej v Murski Soboti v letih 1967—1974.* Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 179—189. Avec 4 fig.

M. KRUHEK, *Sigurnost i zaštita muzeja.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 65—70.

M. KRUHEK, *Tvrđava Brod.* Izložba u Muzeju Brodskog Posavlja. Vijesti muz. konz. hrv. 1 (Zagreb 1977) 79—83.

Љ. ЛАЂЕВАЦ, *Оружје и ратна вештина у феудализму.* Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 347—348.

Р. ЛАЗАРЕВИЋ, *Изложбе Етнографског музеја у 1976. години.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 45—49. Avec 2 ill.

Libraries in Croatia (réd. A. STIPČEVIĆ). Zagreb, Croatian library association (1975) 81. — Compte rendu par C. M. КОМАДИНИЋ, Библиотекар 2 (Београд 1976) 295—296.

Д. ЉУБОЈЕВИЋ, *Мулажи* (rés. franç.). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 297—301.

B. MADŽAR, *Stanje arhivske građe i arhivska služba u Bosni i Hercegovini.* Pregled LXVII, 6 (Sarajevo 1977) 761—776.

М. МАРЈАНОВИЋ, *Озвучење у историјским музејима* (rés. franç.: La sonorisation dans les musées historiques). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 275—284.

J. MARTINOVIĆ, *Srebrni jubilej Muzeja 1952—1977.* God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 13—15.

Le masque dans la tradition européenne. Exposition organisée du 13 juin au 6 octobre au Musée International du Carneval et du Masque à Binche. Catalogue rédigé sous la direction de Samuel GLOTZ. Binche (1975) 474 et ill. — Compte rendu par П. КОСТИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 221—225.

Д. МИЛОШЕВИЋ, *Изложба Уметност Византије из збирки Совјетског Савеза.* Зограф 7 (Београд 1977) 89—92. Avec 4 fig.

D. MILOTTI, *Delovanje središča za zgodovinsko raziskovanja v Rovinju* (rés. ital.: Centro di ricerche storiche-Rovigno). Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 215—216.

О. МОМЧИЛОВИЋ, *Herzog August Bibliothek — Wolfenbüttel* (rés. russ. et angl.: The Herzog August Library in Wolfenbüttel). Библиотекар 2 (Београд 1976) 268—271.

M. MOŠKON, *Stalna razstava umetnostnega in kulturnozgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja v Celju.* Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 539—550. Avec 6 fig.

Д. МУСТРАКИНСКИ, *Работата на Народниот музеј за штипскиот крај од формирањето до 1974. година.* Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 247—265.

Muzeji i galerije Zagreba. Zagreb, Društvo muzejskih radnika. Sveučilišna naklada »Liber« (1976) 112. Avec ill. — La même publ. en russe, allem. ital. et angl.: Museums and galleries in Zagreb.

О. НИКОЛИЋ, *Музеји — значајан сектор наше социјалистичке културе.* Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 164—165.

Đ. ODAVIĆ, *Društvo prijatelja starina »Travunija«* Trebinje. Tribunia 2 (Trebinje 1976) 195—196.

V. PLEMIĆ, *Dvadeset godina Muzeja u Županji.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 1—6.

V. PLEMIĆ, *Proslava 20-godišnjice otvorenja Muzeja u Županji.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 8.

В. ПОГАЧИЋ, *Филм и музејске изложбе* (rés. franç.: Le film et les expositions de musées). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 285—288.

Predkolumbijska umetnost Peruja (slovensko besedilo P. ŠTRUKELJ). [Katalog razstave]. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej (1977) 56. Avec ill.

Prekolumbovska umetnost Perua. [Katalog izložbe]. Beograd, Narodni muzej, Savezni zavod za međunarodnu naučnu, tehničku i kulturnu saradnju (1977) 44+ill.

Рад Народног музеја у Лесковцу од 1971—1975. године. Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 359—366.

Rad Pomorskog muzeja Crne Gore u Kotoru u 1976. godini. God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 195—201.

Рад Поморског музеја Црне Горе у Котору у 1977. години. God. Pomor. muz. 26 (Kotor 1978) 189—194.

А. РАДОЈЕВИЋ, *Архитектонско-музеолошки проблеми и улога архитекте при пројектовању и архитектонско-ликовној обради музејске поставке* (rés. franç.: Les problèmes architectoniques et muséologiques ainsi que le rôle de l'architecte dans le projet et la formation architectonique et plastique de l'arrangement du musée). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 216—230. Avec 9 pl.

А. СИГУНОВ, *Диорама као начин излагања музејског материјала* (rés. franç.: Le diorama comme moyen d'exposition du matériel du musée). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 302—307. Avec 3 fig.

M. SIVRIĆ, *Neka pitanja muzeološke osnove za stalnu izložbu Trebinje u srednjem vijeku* (rés. allem.: Einige Fragen in Verbindung mit museologischem Grund für die stänige Ausstellung — Trebinje im Mittelalter). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 163—172. Avec 3 fig.

M. SLABE, *Arheološki muzej na prostem* (rés angl.: Another Open Air Archaeological Museum at Ljubljana). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 11—14. Avec 2 fig.

F. DŽ. SPAHO, *Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu* (rés. angl.: The Archives of the Institute of Oriental Studies of Sarajevo). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 45—56.

Љ. СТАНОЈЕВИЋ, *Документи* (rés. franç.: Documents). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 231—234.

V. ŠESNIĆ, *Muzejska zbirka dominikanskog samostana u Bolu na Braču.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 71—72. Avec 1 fig.

Ж. ШКАЛАМЕРА, *Картографски експонати на историјској изложби* (rés. franç.: Les exhibits cartographiques dans les expositions des musées historiques). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 250—266.

Through the Archives of Serbia. Belgrade, The Archives of Serbia (1977) 63. — La même publ. en franç. russ. et serbocroate: Kroz Arhiv Srbije.

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta. (rés. angl.: France Stelè Institute for History of Art). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 27 (1976) (Ljubljana 1977) 171—174, 300—301.

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta. Poročilo o delu v letu 1977 (rés. angl.: France Stelè Institute for History of Art). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 156—161, 299.

П. ВАСИЋ, *Реконструкције у музејима* (rés. franç. La reconstruction dans les musées historiques). Зборн. Ист. муз. Србије (Београд 1977) 289—296.

P. VLAHOVIĆ, *Otvaranje izložbe »Narodne nošnje Jugoslavije«.* Glasn. Etnografskog muzeja 41 (Beograd 1977) 41—43.

D. VRSALOVIĆ, *Muzejska zbirka Dominikanskog samostana u Bolu* (preštampano iz Spomenice u povodu 500-godišnjice osnutka Dominikanskog samostana). Bol, Dominikanski samostan (1977) 63. Avec ill.

M. VUK, *Goriški muzej — vodnik po zbirkah.* Nova Gorica, Goriški muzej (1977) 30. Avec ill.

M. ZANETIĆ-VEBER, *Zavičajni muzej Trebinje u 1976. godini.* Tribunia 2 (Trebinje 1976) 189—193.

M. ZANETIĆ-VEBER, *Zavičajni muzej Trebinje u 1977. godini.* Tribunia 3 (Trebinje 1977) 255—260.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Културно-просветни и научни рад Етнографског музеја у Београду.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 13—18.

Zgodovinski inštitut Milka Kosa. Poročilo o delu v letu 1977 (rés. angl.: Milko Kos Institute for History). Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 28 (1977) (Ljubljana 1978) 153—158, 298—299.

V. ZLAMALIK, *Organizacija Saveza društava povjesničara umjetnosti i društvena pitanja struke* (rés. allem.: Organisation des Verbandes der Kunsthistoriker und gesellschaftliche Fragen des Faches). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 5—12.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

N. ANTONOV, *Uloga i perspektiva tankoslojne kromatografije u analizi veziva slikanog sloja* (rés. angl.: Role of Thinlayer Chromatography in the Analysis of Binding Media in Painting). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 237—245. Avec 8 fig.

V. BEGOVIĆ—Z. MAVAR, *Uvodna konzervatorsko-urbanistička koncepcija revitalizacije tvrđave u Slavonskom Brodu.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 77—82. Avec 3 ill.

I. BOGOVČIĆ, *Mozaik »Čebelice« v Ljubljani* (rés. angl.: The »Little Bees« Mosaic). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 15—22. Avec 11 fig.

I. BOGOVČIĆ, *Predlogi za restavratorsko dokumentacijo* (nadaljevanje) (rés. angl.: Restoration Documentation (Continued). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 145—153.

S. BORČIĆ, *Kula u Umagu — od zaštitnih radova do revitalizacije* (rés. angl.: The Tower at Umag — from Protective Works to Revitalization). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 199—205. Avec 6 fig.

A. DEANOVIĆ, *Les problèmes et les experiences de la politique d'animation culturelle et de promotion touristique en faveur des châteaux-forts et de fortifications en Yougoslavie.* Bulletin IBI 31 (Rosendaal 1974) 23—29.

M. FISTER, *Preteklost in prihodnost ljudske stavbne dediščine na Gorenjskem* (rés. angl.: The Folk Architecture Heritage in Upper Carniola). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 119—132. Avec 11 fig.

P. FISTER, *Šivčeva hiša v Radovljici* (rés. angl.: The Šivec House at Radovljica). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 45—62. Avec 20 fig.

A. HORVAT, *Prilog vrednovanju urbanističkog plana jezgre Slavonske Požege* (rés. allem.: Beitrag zur Valorisierung des Planes des Stadtkerns von Sl. Požega). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 9—12. Avec 1 dess.

H. JEDRZEJEWSKA, *Uz probleme zaštite starih građevina* (Studijski boravak eksperata UNESCO-a u Restauratorskom zavodu Hrvatske, rezime izlaganja). Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 76—79.

И. КАВКАЛЕСКИ, *Проблемот на конзервацијата на фреско-живописот во пештерните цркви, со посебен осврт врз пештерната црква Св. Спас во с. Вишни, Струшко* (rés. franç.: Le problème de la conservation de la frescodécoration dans des églises rupestre, avec une revue particulière sur l'église rupestre de St. Sauveur dans le village Vichni de Struga). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 67—70. Avec 3 fig.

П. КЕЦКАРОВСКИ, *Заштита на националните паркови во Социјалистичка Република Македонија.* Посебен осврт на правната заштита, организацијата, финансирањето и користењето (rés. franç.: La protection des parcs nationaux en Republique Socialiste de Macédoine). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 53—56. Avec 3 fig.

D. KEČKEMET, *Projekt arh. Vicka Andrića za uređenje pročelja i podruma Diokle cijanove palače* (rés. angl.: Project by Arch. Vicko Andrić for Revealing the Cellar and Southern Elevation of Diocletian's Palace in 1846). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 31—73. Avec 15 fig.

H. MALINAR, *Restauriranje kamenih spomenika Zadra s naročitim osvrtom na Krsni zdenac sv. Stošije* (rés. angl.: Restoration of Stone Monuments from Zadar, with Special Reference to the Baptismal Font from the Baptistery of St. Stošija Cathedral). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 221—225. Avec 2 fig. et 2 pl.

T. MARASOVIĆ—F. OREB, *Obrada graditeljskog nasljeđa u okviru projekta »Splitski poluotok«* (program za provedbeni urbanistički plan) (rés. angl.: A Study of the Historic Heritage within the Framework of the Split Peninsula Project (Programme prepared for the Detail Urban Plan). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 75—108. Avec 45 fig.

I. MAROEVIĆ, *Dokumentiranje graditeljskog nasljeđa* (rés. angl.: Documenting of the Architectural Heritage — Basic Principles). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 247—253.

I. MAROEVIĆ, *Mikrofilm u restauratorskim ustanovama.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 62—66.

Z. MAVAR, *Uloga konzervacije spomenika u programu studija arhitekture u Poljskoj.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 75—77.

I. MIKL-CURK, *Iz vsakdanje prakse varovanja arheoloških spomenikov* (rés. angl.: From the Everyday Practice of Protecting Archeological Monuments). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 5—10.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК—А. НИКОЛОВСКИ, *Состојбата и валоризацијата на црковните споменици на културата од XIV век од денес на територијата на собранието на општина Тетово* (rés. franç.: Etat et valorisation des monuments culturels orthodoxe du XIVe siècle à nos jours sur le territoire de la commune de Tetovo). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 83—92. Avec 28 fig.

Ј. ПЕТРОВ, *Истражувачки и конзерваторски работи во црквата Вознесение — Св. Спас во Штип* (rés. franç.: Des traveaux de recherches et de conservation de l'église Saint Sauveur à Štip). Zborn. na štipskiot naroden muzej IV—V (Štip 1964—1974, éd. 1975) 155—167. Avec 9 fig.

Preliminarna poročila o konzervatorskih raziskavah in delih (Preliminary Research and Work Reports). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 159—381. Avec 234 fig.

G. QUIEN, *Mira Kovačević-Ovčačik. Restaurirani tekstil — retrospektiva,* Muzej za umjetnost i obrt 1976. Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 85. Avec 1 fig.

K. RADULIĆ—M. DOMIJAN, *Zaštita spomenika kulture u Zadru od 1954. do 1974.* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1976) 235—254.

I. SEDEJ, *O krajah predmetov kulturne vrednosti* (rés. angl.: Thefts of Objects of Cultural Value). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 133—140.

S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, *Konzervatorstvo američkog Istoka* (rés. angl.: Conservationship in the American East). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 259—266. Avec 8 fig.

Т. СТАНИШЕВА—Б. ЈАШМАКОВСКИ, *Резултати од хемиско минералошко и петрографските анализи на фрагменти од фрески од обновувањето на црквата Св. Богородица Милостива во село Вељуса* (rés. franç.: Résultats des analyses minéralogiques, chimiques et pétrographiques des fresques du temps de la reconstruction de l'église de Notre Dame de Pitié dans le village de Veljusa). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 75—77.

I. STOPAR, *Kapela Sv. Jurija na Svetih Gorah* (rés. angl.: The Chapel of St. Georg on the Svete Gore). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 23—35. Avec 8 fig.

V. ŠRIBAR, *Novi stativ za ortografsko fotografiranje.* Vertikalni T-stativ (rés. angl.: A New Stand for Orthographic Photography. A vertical T-Stand). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 141—143. Avec 1 fig.

N. ŠTUPAR-ŠUMI, *Projektni model za asanacijo kraške hiše* (rés. angl.: A Project Model for the Sanitation of the Karst House). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 101—118. Avec 50 fig.

CONGRÈS — CONFÉRENCES

Compte-rendu de la troisième réunion de la Commission interacadémique pour l'étude de la préhistoire des Balkans tenue à Hvar du 25 au 29 mars 1975. Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 374—386.

Conclusions de la quatrième réunion de la Commission tenue à Hvar du 5 au 9 avril 1976. Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 386—390.

Contribuţii la istoria culturală a românilor din Voivodina. Comunicări expuse la Cea de a III-a Sesiune ştiintifică. Vîrşeţ, 21—23. XI 1974. Knj. 2. Zrenjanin, Societatea de limba română din PSA Voivodina. Panciova, Libertatea (1976). XII+304.

J. CURK, *VII. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 77 v Radencih.* Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 543—546.

M. DAŠIĆ, *II° Congresso internazionale sulle relazioni fra due sponde adriatiche (Bari, 29—31 ottobre 1976).* Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 863—865.

М. ДАШИЋ, *Симпозијум — Сеоски дани Светена Вукосављевића В.* Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 868—870.

Д. ДРЉАЧА, *Симпозијум о животу и обичајима Рома у нашој земљи.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 234—236.

F. GESTRIN, *II Mednarodni kongres o povezivah med obema Jadranskim obalama.* La relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali (Bari 29—31. oktobre 1976). Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 226—228.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Сусрет Византолога у Атини.* Старинар XXVII (Београд 1976) 211—212.

B. JAKOVLJEVIĆ, *Buzetski dani Katedre Čakavskog sabora i Općinske konferencije SSRN Buzet (1970—1976).* Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 673—675.

V. JURKIĆ, *IX kongres Međunarodne unije za prethistorijsku i protohistorijsku znanost (Nica, 13—18. rujna 1976).* Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 675—676.

M. JURKIĆ, *Znanstveni skup »Noviji rezultati u proučavanju povijesti i kulture Istre« (Pula, 9—12. studenoga 1977).* Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 682—684.

Љ. КОНСТАНТИНОВИЋ, *Симпозијум у Музеју за немачку историју у Берлину.* Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 343—344.

E. MARIN, *Prvi naučni skup »Antika i antičko nasleđe kod nas« (Ohrid, 25—29. rujna 1977).* Jadr. zborn. X (Pula—Split 1978) 681—682.

M. MATEJČIĆ, *XXVI Naučni sastanak Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije (Poreč, 30. IX—2. X 1976).* Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 676—678.

Materialna kultura karantansko-ketlaškega kroga in sosednje pokrajine v tem času. Koper (29. IX do 2. X 1974). — Compte rendu par P. KOROŠEC, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 309—313.

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci. 5. (Zbornik). Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja. Maribor, Združenje visokoškolskih zavod (1973). 203+III. — Compte rendu par J. MLINARIČ, Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 330—333.

D. MIHELIČ, *Druga okrogla miza jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev.* Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 551—553.

D. MUNIĆ, *Znanstveni skup »Prilozi za sintezu povijesti Rijeke« (Rijeka, 15—17. prosinca 1976).* Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 678—681.

R. PETROVIĆ, *XV Međunarodni kongres za istorijske nauke, Bukurešt, avgust 1980. godine.* Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 215—221.

Х. ПОЛЕНАКОВИЌ, Б. КОНЕСКИ, *Свечен собир посветен на 100-годишната од смртта на Партенија Зографски — одржан на 22 ноември 1976. година.* Скопје, Македонска академија на науките и уметностите (1977) 36.

Radovi Simpozijuma o jugoslovensko-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti — Actele Simpozionului dedicat reciprocităţilor iugoslavo-române in domeniul literaturii populare. Pančevo, 28. IX—1. X 1972. Pančevo, Libertatea (1974) 658. Avec ill.

Seminari i kulturës shqiptare për të Huaj. Përmledhje e ligjëratave të mbajtura në seminarin e vitit 1975. Libr. 2. (réd. SH. KUSHEVICA). Prishtinë, Fakulteti filozofik (1976) 224.

Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури (les textes en serbocroate, franç. et russ.) [Посебна издања књ. 15]. Београд, Етнографски институт САНУ (1974) 299.

Stobi Symposium Part I. Journal of Field Archaeology 4, 1 (Boston 1977) 133.

Š. ŠONJE, *Internacionalni kongres.* O položaju latinskog jezika u modernom svijetu. Rapallo (Genova), 21—23. januara 1977. Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 310—311.

С. ТУТУНЏИЋ, *Из рада Првог међународног конгреса египтолога у Каиру.* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 199—200.

H. ULLRICH, *15. Kongress der Jugoslawischen Antropologen in Novi Sad 1976.* Neues zur Erforschung des plaistozänen Menschen in Kroatien. Zeitschrift für Archäologie 11/1 (Berlin 1977) 129—131.

I. VOJE, *Znanstveno zborovanje »Matij Ivanič i njegovo doba«. (Hvar od 10 do 13. februarja 1976).* Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 221—224.

Zaključci sa XIV godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održanog 7. maja 1976. godine u Sarajevu. Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 367—371.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Национална конференција албанских етнолога.* Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 240.

Znanstveni skup »Noviji rezultati u proučavanju povijesti i kulture Istre«, Pula, 9—11. studenoga 1977. Program i sažeci predavanja [Materijali I]. Pula, Povijesno društvo Istre (1977). 110. Avec ill.

T. ZORN, *Sedmi kongres jugoslovanskih zgodovinarjev* (Novi Sad 4—7. oktober 1977). Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 546—549.

T. ZORN, *XVIII zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Kranjska gora—Jesenice, 29. september—2. oktober 1976).* Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 217—219.

PÉRIODIQUES — RECUEILS

Acta historico-oeconomica Jugoslaviae III (Zagreb 1976). — Compte rendu par M. ДАШИЋ, Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 870—871.

Adriatica maritima 1 (Zadar 1974). — Compte rendu par R. F. BARBALIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 627—628.

Archeografo Triestino IV, 34, 35 (Trieste 1974, 1975). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 269—270.

Arheološki vestnik XXIV (Ljubljana 1973). — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. rozhledy XXIX, 4 (Praha 1977) 457—459.

Arhivski vjesnik XVII—XVIII (Zagreb 1974—1975). Compte rendu par D. MUNIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 635—638.

Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa. Preistoria alpina 10. 1974. 295. — Compte rendu par J. DULAR, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 301.

Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria 22, 23 (Trieste 1974, 1975). — Compte rendu par D. SVOLJŠAK, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 270—272.

Atti, zbornik Centra za povijesna istraživanja — (Rovinj) VI (1975—1976), VII (1976—1977). — Compte rendu par M. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 650—654.

Balcanoslavica 4 (Beograd—Prilep 1976). — Compte rendu par Zn, Archeol. rozhledy XXIX, 5 (Praha 1977) 583.

Ј. Р. БОЈОВИЋ, *Педесет година „Историјских записа" 1927—1977.* Ист. Зап. 34, 1 (Титоград 1977) 5—11.

Buzetski zbornik. Knj. I. Pula, Izdavačka zajednica Čakavskog sabora (1976). — Compte rendu par D. JEŽIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 658—661.

Buzetski zbornik II (Buzet 1977). — Compte rendu par M. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 661—663.

Crvena Stijena, zbornik radova (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 327). — Compte rendu par *kv*, Archeol. rozhledy XXIX, 1 (Praha 1977) 98.

Danica Ilirska VII—XV. Red. Ljudevit Gaj. Zagreb 1841—1849. Reprint-Ausgabe (Red. I. FRANGEŠ—M. KUZMANOVIĆ) 3 Bde. (1841—1843; 1844—1846 und 1847—1849). Zagreb, Liber Croaticus 1971/72. (Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). — Compte rendu par H. SUNDHAUSSEN, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 301.

M. DAŠIĆ, *Istorijski zapisi — temelj crnogorske istoriografije.* Povodom pedesetogodišnjice izlaženja (1927—1977). Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1977) 155—184.

Ethnologia Slavica VI (1974) (Bratislava 1976). — Compte rendu par Н. ПАНТЕЛИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 245—247.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVIII/1, XVIII/2 (Нови Сад 1975). — Compte rendu par Ј. КОСТИЋ, Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 225—226.

Godišnjak Muzeja u Bišću 2 (Bišće 1977). — Compte rendu par Glasn. slavonskih muzeja 35 (Vukovar 1977) 13.

Грађа за проучавање споменика културе Војводине (rés. angl.: Materijals for the Study of the cultural Monuments of Voyvodina) réd. V. TATIĆ). Књ. 6—7. Нови Сад, Покрајински завод за заштиту споменика културе (1976—1978) 325. Avec ill.

Historijski zbornik povijesnog društva Hrvatske XXIII—XXIV (1970—1971), XXV—XXVI (1972—1973), XXVII—XXVIII (1974—1975). — Compte rendu par M. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 620—623.

Histria archaeologica 1, 2, 3 (Pula 1970, 1971, 1972). — Compte rendu par B. ŽBONA-TRKMAN, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 273—275.

Histria archaeologica IV, 1 (Pula 1973). — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 602—604.

Informatica museologica 1 et 2 (Zagreb 1977). — Compte rendu Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 20—21.

Историја 2 (Скопје 1975). — Compte rendu par К. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласник Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 313—317.

Историја — списание на Сојузот на друштвата на историчарите на СР Македонија XII, 1—2 (Скопје 1976). — Compte rendu par К. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласник Инст. нац. ист. XXI, 1 (Скопје 1977) 295—298.

Истраживања IV (Нови Сад 1975). — Compte rendu par Ј. КОСТИЋ, Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 224—225.

Jadranska obala u protohistoriji — kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972. Zagreb, Centar za povjesne znanosti Sveučilišta, Arheološki institut, Liber (1976) 312. Avec ill.

Jadranski zbornik 9 (Pula—Rijeka 1975). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 275—276.

Jubilarni broj Radova Filozofskog fakulteta u Zadru 14—15 (Zadar 1976). — Compte rendu par J. LISAC, Zad. rev. 3—4 (Zadar 1977) 405—409.

Krčki zbornik 6 (Krk 1975). — Compte rendu par M. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 654—655.

Krčki zbornik 7, 8 (Krk 1976). — Compte rendu par I. CUCULIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 655—657.

Memorie storiche forogiuliesi LI (Udine 1971). — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 586—587.

Memorie storiche forogiuliesi 54, 55 (Udine 1974, 1975). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 276—277.

Muzeologija 17, 18 (Zagreb 1975). — Compte rendu par T. GRBELJA, Pregled LXVI, 4 (Sarajevo 1976) 440—445.

О кнезу Лазару. (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 328). — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 302—303.

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 20. (Split 1975). — Compte rendu par M. ROGIĆ, Umetnost 52—53 (Beograd 1977) 118.

Prilozi za orijentalnu filologiju XXII—XXIII 1972/73 (Sarajevo 1976). — Compte rendu par J. СТАНКОВИЋ, Гласник Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 317—319.

Proslava tridesetletnice izhajanja »Zgodovinskega časopisa«, Ljubljana 25. III 1977. Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 517—533.

Südost-Forschungen XXXIII, XXXIV (München 1974, 1975). — Compte rendu par Т. ГРОСИНГЕР, Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 218—224.

Šidakov zbornik — Historijski zbornik povijesnih društava Hrvatske XXIX—XXX (Zagreb 1976—1977). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 624—627.

Д. ТРАЈКОВИЋ, *Из прошлости Лесковца и околине.* Студије и чланци. [Библиотека Народног музеја у Лесковцу књ. 25]. Лесковац, Народни музеј (1977) 173.

Велика археолошка налазишта у Црној Гори. [Популарна наука 8]. Београд, Коларчев народни универзитет (1977). 85. Avec ill.

Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XIX (Rijeka 1974). — Compte rendu par LJ. BEZLAJ-KREVEL, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 283—284.

Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XIX (1974), XX (1975—1976). — Compte rendu par D. MUNIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 641—646.

Vjesnik Muzeja Požeške kotline 1 (Slavonska Požega 1977). — Compte rendu, Glasn. slavonskih muzeja 35 (Vukovar 1977) 12—13.

Зборник Правног факултета у Титограду 1 (Титоград 1976). — Compte rendu par М. ЧИЗМОВИЋ, Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 861—863.

Зборник радова Народног музеја 5 (Чачак 1974). — Compte rendu par С. ЗЕЧЕВИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 242—243.

Зборник Владимира Мошина. Београд, Савез библиотечких раника Србије (1977) 296.

Zbornik za historiju školstva i prosvjete 8, 9 (Zagreb 1974, 1975). — Compte rendu par O. JANŠA-ZORN, Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 567—569.

Зборник за ликовне уметности 1—10 (Нови Сад 1965—1974). — Compte rendu par A. TSITOURIDOU, Byzantina 7 (1975) 415—420.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete 10 (Zagreb 1977). — Compte rendu par A. VOVKO, Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 370.

И. ЗЛОКОВИЋ, *Годишњак Поморског музеја у Котору (1952—1977)* (rés. angl.: The Annual of the Maritime Museum of Kotor (1952—1977). Год. Пом. муз. XXV (Котор 1977) 17—25.

OUVRAGES GÉNERAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

J. ANDREIS, *Povijest glazbe u četiri knjige.* Knj. 2, 3. [Bibl. povijesti]. Zagreb, Liber, Mladost (1976) 683; 691.

В. АРСЕНИЈЕВИЋ, *Увод у теорију културе и основе културне политике.* Skripta za učenike III razreda kulturološke struke. Zrenjanin, Centar Koča Kolarov (1977) 100.

M. BARJAKTAREVIĆ, *Osnovi opšte etnologije.* Beograd, Univerzitet, Savremena administracija (1977) 183. Avec ill.

Ž. BAZEN, *Istorija svetske skulpture.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 329). — Compte rendu par R. STANIĆ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 248—250.

R. BIANCHI-BANDINELLI, *Uvod u arheologiju.* Bari. (1976). — Compte rendu par A. CARANDINI, Rinascita, 16. IV 1976. Prevod V. KUKEC, Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 90—93.

A. BOSNIĆ, *Tajne iščezlih civilizacija.* [Sve misterije svijeta]. Sarajevo, izd. autora (1977). 168.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Umetnost na tlu Jugoslavije između Evrope i Mediterana* (rés. franç.: L'art sur le sol yougoslave entre l'Europe et la Méditerranée). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 17—20.

K. CLARK, *Civilizacija.* 2. éd. Zagreb, Mladost. Ljubljana, Cankarjeva založba (1977) 348+ill.

H. CORBIN, *Historija islamske filozofije.* T. 1. Od početka do Averroesove smrti. [Bibl. Logos]. Sarajevo, Veselin Masleša (1977) 327.

L'Ethnographie. Publication éditée avec le concours du Centre National de la Recherches Scientifique. Société d'Ethnographie de Paris, N. S. No 69, 1975, 1; No 70, 1975, 2. — Compte rendu par P. ŠTRUKELJ, Slov. etnograf XXIX (Ljubljana 1976) 159—160.

A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia I, II.* [Sagners Slavistische Sammlung, B. 2]. München, Verlag Otto Sagner. Sarajevo, »V. Masleša« (1974) 496. — Reprint izdanje iz 1774. godine.

DŽ. DŽ. FREJZER (J. G. Frazer), *Zlatna grana. Proučavanje magije i religije.* Knj. 1—2. [Bibl. XX vek. Serija velikih antropoloških dela]. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod (1977). IX+430, 449.

A. HESSEL, *Povijest knjižnica — pregled od njihovih početaka do današnjih dana.* [Izd. Hrvatskog bibliotekarskog društva 13]. Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo (1977) 98.

Historia e letërsise shqipe I—II. 3. éd. Prishtinë, Enti i texteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës (1975) 638.

S. HRANJEC, *Međimursko narodno stvaralaštvo.* [Znanstveno-popularna biblioteka, knj. 11]. Čakovec, »Zrinjski« (1977) 190. Avec ill.

Књига Ђуре Даничића. Приредио В. ЂУРИЋ. [Коло 69, књ. 460]. Београд, Српска књижевна задруга (1976) XXXIII+459.

З. КОСИДОВСКИ, *Библијске легенде.* 2. éd. Београд, Српска књижевна задруга (1977) 530.

Lendavska kultura nekoč i denes (texte comp. hongr.: A lendvai kultura edykor és ma). Lendavski zveski. Lendava, Temeljna kulturna skupnost (1974) 82.

London. National gallery. [Bibl. Muzeji svijeta]. Zagreb, Mladost, Ljubljana, Mladinska knjiga. Beograd, Vuk Karadžić (1977) 171. Avec ill. — La même publ. en slovène.

В. МАТИЋ, *Заборављена божанства* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 298; XXVII, 227). В. МАТИЋ, *Психоанализа митске прошлости.* Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 330). — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 165—167.

TH. MOMMSEN, *Tagebuch der französischitalienischen Reise 1844—1845.* Bern—Frankfurt/M, Verlag Herbert Lang. (1976). — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 488—490.

Muzeji Jugoslavije. Tekst: D. SREJOVIĆ. Uvod: D. M. JEREMIĆ. [Bibl. Muzeji sveta]. Ljubljana, Mladinska knjiga. Beograd, Vuk Karadžić, Zagreb, Mladost (1977) 171. Avec ill. — La même publ. en slovène.

E. PANOFSKI, *Umetnost i značenje — ikonološke studije.* Beograd, Nolit (1975). — Compte rendu par S. MARKOVIĆ, Umetnost 51 (Beograd 1977) 83.

M. PRELOG, *Umjetnost na tlu Jugoslavije između Evrope i Mediterana* (rés. franç.: L'art sur le sol yougoslave entre l'Europe et la Méditerranée). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 13—16.

C. L. RAGGHIANTI, L. R. COLLOBI, *Ciudad Mexico. Nacionalni antropološki muzej.* [Bibl. Muzeji svijeta]. Zagreb. Mladost. Ljubljana, Mladinska knjiga. Beograd, Vuk Karadžić (1977) 171. Avec ill. — La même publ. en slovène.

B. RASEL, *Nauka i religija i izabrani eseji.* [Bibl. »Etos«]. Sarajevo, Svjetlost (1976) 260.

С. РЕНАК, *Аполо. Општа историја ликовних уметности.* 4. éd. Београд, Српска књижевна задруга (1977) XV+522. Avec ill.

N. SMAILAGIĆ, *Klasična kultura islama.* Knj. I. Zagreb (1973). 595. — Compte rendu par A. LJUBOVIĆ, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 371—372.

B. STRAZIMIRI, H. NALBANI, N. CEKA, *Monumente të arkitektures në shqipëri.* Tiranë, Instituti i Monumenteve të kultures (1973). — Compte rendu par Z. MIRDITA, Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 361—366.

Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana, Cankarjeva založba (1976) 687. — Compte rendu par S. GRANDA. Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 380—381.

N. ŠUMI, *Nekateri vidiki slovenske umetnosti* (rés. angl.: Some Aspects of Slovene Art). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 21—24.

K. VORLÄNDER, *Zgodovina filozofije.* Knj. 1, 3. [Filozofska knjižnica, sv. 7, 18]. Ljubljana, Slovenska matica (1977) 303; 180.

J. J. WILKES, *Arthur Evans in the Balkans 1875—81.* Bull. of the Institute of Archaeology 13 (London 1976) 25—56.

AGGLOMÉRATIONS — POPULATION — TOPONOMASTIQUE — URBANISME — TOPOGRAPHIE

V. BRAČIČ, *Ptujsko polje.* Historično socialno-geografska študija. [Knjižna zbirka pedagoške akademije Maribor 1]. Maribor, Založba Obzorja (1975) 218. Avec ill. — Compte rendu par B. BELEC, Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1975) 154—155.

M. BROZIČEVIĆ, *O postanku imena otoka Lošinj.* Otočki ljetopis 1 (Lošinj 1973) 221—222.

V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, *Društveno-porodične veze starosjedilaca i dinarskih useljenika pakračke regije* (rés. angl.: Social and Family Relations of the Autochtons and the Dinaric Immigrants in the Region of Pakrac). Balcanica VIII (Beograd 1977) 695—708. Avec 3 pl.

М. ЂОКИЋ, *Прилог проучавању становништва у неким златиборским селима* (rés. franç.: Contribution à l'étude sur la population de certains villages de la région de Zlatibor). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 123—132.

Д. ЂОРЂЕВИЋ, *Ашани у лесковачком крају* (rés. franç.: Les Achans dans la région de Leskovac). Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 207—222.

Etnografska građa — Janj, Sarajevo, Livanjsko Polje, Visoko, Donji Birač (réd. C. RIHTMAN). [Građa, knj. 20. Odeljenje društvenih nauka, knj. 16]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1976) 147. Avec ill.

Etnološka topografija slovenskega etničkega ozemja — uvod, poročila. Ljubljana, Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov (1976) 169.

Etnološka topografija slovenskega etničkega ozemlja. Vprašalnice. Knj. 3. Rokodelstvo in obrt, industrija in rudarstvo, gozdno gospodarstvo. Ljubljana, Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov (1977) 87. Avec ill.

А. ХАНЦИЋ, *О етничким кретањима у ранијем турском периоду.* Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 287—289.

J. В. ЈОВАНОВИЋ, *Пуста Река.* Антропогеографска и социолошка истраживања. Други (посебни) део. Лесков. зборн. (додатак) XVII (Лесковац 1977) 1—116.

Р. КАЈМАКОВИЋ, *Семберија, етнолошка монографија.* Гласн. муз. БиХ. Етнологија, н. с. XXIX (Сарајево 1974) 5—122. — Compte rendu par J. ТРИФУНОСКИ, Geogr. pregled XXI (Sarajevo 1977) 157—158.

С. КАЛЧИЋ, *Велики Извор кроз векове I.* Зајечар (1977) 192, — Compte rendu par Н. ПАНТЕЛИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 252.

Đ. KRISTE, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trebimlje i Cicrine za period od 1708. do 1748. godine* (rés. allem.: Einige neue Momente zur beleuchtung der Herkunft, Entwicklung und Bewegung der Geschlechter auf dem Gebiet Trebimlja und Cicrina in der Periode von 1708 bis 1748). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 165—193.

Đ. KRISTE, *Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trnčine i Velje Međe provjerene podacima »Liber baptisatorum parochie de Trebigna...«* (rés. allem.: Mündliche Tradition von Herkunft, Entwicklung und Bewegung der Geschlechter auf dem Gebiet von Trnčina und Velja Međa durch die Angaben in »Liber baptisatorum parochie de Trebigna« nachgeprüft). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 77—95.

D. KRNEL-UMEK, *Vas kot skupnost na Krasu.* Ljubljana, izvirnik hrani knjižnica PZE za etnologijo na Filozofski fakulteti (1976) 118. — Compte rendu par N. KRIŽNAR, Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 268—269.

Ш. МИЛИНОВИЋ, *Налука* (rés. angl.: Location »Naluka«). God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 187—192. Avec 1 fig.

М. МИЛОШЕВИЋ, *Насеља, култура становања, друштвени живот и обичаји Боке которске за времена млетачке владавине (1420—1797)* (rés. franç.: Agglomérations, culture d'action d'habiter, vie sociale et coutume de Boka pendant la règne de Venise (1420—1797). Ист. Зап. 34, 1 (Титоград 1977) 31—48.

S. OBAD, *Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u devetnaestom stoljeću* (rés. angl.: Causes of Emigration from Dalmatia in 19th Century). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 175—182.

М. Ђ. ПЕЈАКОВИЋ, *Етнолошке карактеристике насеља Шкаљари* (rés. angl.: Etnological Features of the Settlement Škaljari). God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 165—179. Avec 2 fig.

M. PERAK, *Odakle potječe ime grada Zagreba?* Sisak, Matija Perak (1977) 31.

О. САВИЋ, *Градови и мања средишта Источне Србије.* [Пос. изд. 27]. Београд, Географски институт САНУ (1977) 217. — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Geogr. pregled XXI (Sarajevo 1977) 159.

C. STANIĆ, *Prilog analizi starih imena grada Kotora.* God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 193—194.

C. STANIĆ, *Toponimi Škaljara i Mula* (rés. angl.: Toponyms of Škaljari and Muo). God. Pomor. muz. XXVI (Kotor 1978) 130—143.

Г. ШКРИВАНИЋ, *Име Светог Саве у топонимастици српских земаља.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 367—374.

A. TOMIĆ, *Toponimi Dobrote* (rés. angl.: Toponomy of Dobrota). God. Pom. muz. XXV (Kotor 1977) 137—149.

J. ТРИФУНОСКИ, *Крива Паланка.* Geogr. pregled XXI (Sarajevo 1977) 141—152. Avec 4 fig.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Западна Македонија.* Неки карактеристични етнички проблеми (rés. franç.: La Macédoine occidentale. Quelques problèmes ethniques caractéristiques). Balcanica VIII (Београд 1977) 645—658. Avec 2 fig.

П. ВЛАХОВИЋ, *Миграциони процеси и етничка структура Војводине* (rés. franç.: Les mouvements migratoires et la structure ethnique de la Voivodine). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 113—121.

I. WINNER, *A Slovenian Village Žerovnica.* Rhode Island, Brown Univ. Press, (1971) 267. — Compte rendu par P. ŠTRUKELJ, Slov. etnograf XXIX (Ljubljana 1976) 156—157.

PROSPECTION ARCHÉOLOGIQUE — VARIA

Ш. ВЕШЉАГИЋ, *Стари град Јелеч у Подрињу* (rés. franç.: La ville fortifiée de Jeleč à Podrinje). Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 221—236.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Rekognosciranje terena oko s. Hrtkovaca u Sremu.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 177—180.

M. GUŠTIN, *Poročilo o izkopu kulturnih slojev v Levakovi jami* (rés. allem.: Bericht über die Ausgrabung der Kulturschichten in der Höhle Levakova Jama). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 260—273. Avec 10 fig. et 9 pl.

M. KOSORIĆ, *Arheološka istraživanja na području dela Spreče.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 180—182.

I. MIKL-CURK, *Ob arheološkem topografiranju Haloz* (rés. allem.: Nach archäologischer Prospektion von Haloze). Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 172—182. Avec 4 fig.

D. MILETIĆ—V. ŠTRKALJ, *Arheološka istraživanja u ladama crkve sv. Marije u Zadru* (rés. ital.: Ricerche archeologiche nelle navate della chiesa di Santa Maria a Zara). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 117—130. Avec 17 fig. et 4 pl.

V. MILOJČIĆ, *Nova iskopavanja u makedonskom glavnom gradu Demetrijadi (Tesalija) 1967—1974* (rés. angl.: New Excavations at Demetrias, Macedonian Capital (Thesalia) 1967—1974). [Bibl. Predavanja] Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1977) 39. Avec ill.

A. MOHOROVIČIĆ, *Analiza razvoja pučkih nastamba na otočnoj skupini Lošinj—Cres.* Otočki ljetopis 1 (Lošinj 1973) 59—69.

A. STIPČEVIĆ, *Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar),* (rés. angl.: Cultural and historical monuments in Arbanasi Zadar) Radovi Centar JAZU 24 (Zadar 1977) 319—339.

F. TRUHLAR, *Problem refugijev v Sloveniji za preseljevanja.* Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 290—293.

A. VALIČ, *Arheološki spomeniki Gorenjske.* [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 76]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo. Maribor, Obzorja (1977) 26. Avec ill.

M. VASILJEVIĆ, *Arheološka rekognosciranja Podrinja.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 161—176.

MONOGRAPHIES — GUIDES

P. ANDREIS, *Povijest grada Trogira.* Dio 1. [Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 1]. Split, Čakavski sabor (1977) 397.

P. ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline.* Konjic (1975) 324. — Compte rendu par В. НИЛЕВИЋ, Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 413—415.

Arheološka podoba Kranja. 2. éd. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 19]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1977) 30. Avec ill.

M. BOLONIĆ—I. ŽIC ROKOV, *Otok Krk kroz vijekove* (rés. angl., ital. et allem). [Analecta croatica christiana 9]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1977) 535. Avec ill.

J. CURK, *Mestna proštijska cerkov v Ptuju.* [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 78]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo spomenikov. Maribor, Obzorja (1977) 30. Avec ill.

G. CUSCITO—L. GALLI, *Parenzo.* [Histria nobilissima]. Trieste, Unione degli Istriani (1976) 216. — Compte rendu par A. ŠONJE, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 574—585.

DŽ. ČELIĆ, *Sarajevo i okolica.* 2. éd. [Male turističke monografije 17]. Zagreb, Turistkomerc (1977) 81. Avec ill.

A. DEANOVIĆ, *Mali vječni grad Osor.* Osor, Turističko društvo Osor (1976) 93.

J. DULAR, *Metlika skozi stoletja* (2. éd.). Metlika, Belokranjsko muzejsko društvo (1978) 149. Avec ill.

S. GRŮBIŠIĆ, *Šibenik kroz stoljeća.* [Povremena izdanja Muzeja grada Šibenika sv. 4]. Šibenik (1974) 201. — Compte rendu par F. SMILJANIĆ, Zad. rev. 3—4 (Zadar 1977) 409—411.

M. P. ЈУГОВИЋ, Р. Ж. МАРКОВИЋ, *Ражањ, станица на путу Via Militaris.* Ражањ, Самоуправна интересна заједница за културу општине (1977) 207.

I. KAMPUŠ—I. KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb — od davnih naselja do suvremenog velegrada.* Zagreb, Školska knjiga (1975). — Compte rendu par P. STRČIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 618—619.

P. MIJOVIĆ, *Ulcinj.* [Istorijsko-umjetnički vodič]. 2. éd. Bibl. vodiča 1. Ulcinj, Muzej Ulcinj (1977) 32. Avec ill.

Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Lože 1477—1977 (réd. A. AVSEC). Stari Trg pri Ložu, Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Loža pri SZDL Loška dolina. Ljubljana, Epid-paralele (1977) 240. Avec ill.

Novo mesto, kulturno-zgodovinski vodnik. (Cfr. Starinar n. s. XXVIII—XXIX, 332). — Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 381—382.

М. ПЕШИЋ, *Врање* (rés. franç., angl., allem, russe). Врање, Самоуправна интересна заједница културе општине (1975) 349. Avec ill.

Požega (Ed. M. STRBAŠIĆ). Požega (1977). — Compte rendu Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 16—17.

Požega 1227—1977 (réd. I. MAŽURAN). Slavonska Požega, Skupština općine, Odbor za proslavu 750-godišnjice grada (1977) XIII+544. Avec ill.

Sarajevo (réd. K. PROHIĆ). (La même publication en russ. et angl.). Sarajevo, Der turistische Verband (1977) 198. Avec ill.

I. STOPAR, *Grad Slovenske Konjice* (texte comp. allem.). Slovenske Konjice, Kulturna skupnost (1976) 71.

Šibenik. Spomen o 900. obljetnici. Red. S. GRUBIŠIĆ. Šibenik, Muzej grada Šibenika (1976) 605.

M. ZADNIKAR, *Stiški samostan.* 3. éd. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 18]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo. Maribor, Obzorja (1977) 38. Avec ill.

ANTHROPOLOGIE — PALÉOZOOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

Anthropologie. 1. Teil. Herausgegeben von H. SCHWABEDISSEN. [Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte]. Köln—Wien, Böhlau Verlag (1973). — Compte rendu par Ž. MIKIĆ, Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 345—360.

Ж. ЦОФМАН, *Претходни антрополошки извештај о неолитским остацима са ископавања на Гомолави* (rés. angl.: Preliminary Anthropological Report on Neolithic Remains in Hrtkovci—Gomolava Excavations). Старинар XXVII (Београд 1976) 151—152.

C. LEVI-STRAUSS, *Strukturalna antropologija.* Zagreb, Stvarnost (1977) 430.

Ž. MIKIĆ, *Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće* (rés. franç.: Trouvailles anthropologiques de la tombe illyrienne sur la localité Kačanj près de Bileća). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 115—120. Avec 2 pl.

T. TOMAZO-RAVNIK, *Antropološko poročilo o skeletnih ostankih.* Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 289.

A. ŠERCELJ, *Palinološke raziskave na Ljubljanskem barju.* Proteus 37 (1974—75) 428—433.

A. ŠERCEL—M. MALEZ—D. RUKAVINA, *Paläontologische Merkmale des Villafranchium der Lokalität Dronjkova glavica in Norddalmatien.* Bulletin Scientifique A 20 (Zagreb 1975) 69—70.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

A. BENAC, *Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti* (rés. franç.: Antéillyriens, Protoillyriens, Préillyriens — quelques nouveaux aspects). Balcanica VIII (Beograd 1977) 1—16.

B. BRUKNER, *Boundary Line between the West-Mediterranean and Balkan-Anatolian Complex* (rés. serbo-croate: Границе додиривања западно-медитеранског и балканско-анадолског комплекса). Balcanica VIII (Beograd 1977) 17—24.

B. BRUKNER, B. JOVANOVIĆ, N. TASIĆ, *Praistorija Vojvodine* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 220). — Compte rendu par V. MILOJČIĆ, Germania 55, 1—2 (Frankfurt 1977) 203—208.

N. ĐURIĆ, J. GLIŠIĆ, J. TODOROVIĆ, *Romaja parahistorike* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 229). — Compte rendu par KL. KILIAN, Germania 55, 1—2 (Frankfurt 1977) 249—250; P. ВАСИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 199—202.

М. ГАРАШАНИН, *Праисторија на тлу Србије, I, II* (Cfr. Starinar n. s. XXIV—XXV, 302). — Compte rendu par V. MILOJČIĆ, Germania 55, 1—2 (Frankfurt 1977) 196—203.

Праисторија Македоније. [Каталог изложбе]. Београд, Народни музеј (1977) 6+ill.

Праисторијске оставе у Србији и Војводини I. (М. ГАРАШАНИН—Н. ТАСИЋ). (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 229). — Compte rendu par V. MILOJČIĆ, Preahistorische Zeitschrift 52, 2 (Berlin 1977) 269; P. ВАСИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 197—198.

A. M. RADMILI, *Popoli e civiltà dell' Italia antica.* [Bibl. di Storia Patria]. Roma (1974) 536. Avec ill. — Compte rendu par N. PETRIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 557—566.

Д. СИМОСКА, В. САНЕВ, *Праисторија во централна Пелагонија* (texte comp. angl.: Prahistory in central Pelagonia). Битола, Народен музеј (1976) 58+ill.

STATIONS ARHÉOLOGIQUES

Ž. ANDREJIĆ, *Đurđevačka Glavica, Đurđevo, Rača Kragujevačka — ostava* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 155—158. Avec 2 pl.

Arheološko nalazište Gomolava (réd. M. VRANIĆ). Novi Sad, Vojvođanski muzej. Ruma, Zavičajni muzej (1977) 46. Avec ill.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Stolac, Čairi, Hercegovina — naselje neolita i ranobronzanog doba, antička nekropola, ranosrednjovekovni nalazi* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 24—28, 200. Avec 1 pl.

B. BAČIĆ, *Limska gradina (Istra) — neolitski lokalitet.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 34—37. Avec 3 pl.

B. BAČIĆ, *Vela Gromača kod Kavrana* (rés. allem.: Vela Gromača bei Kavran). Histria archaeologica IV, 1 (Pula 1973) 5—28. Avec 8 fig. et 6 pl.

Đ. BASLER, *Badanj, Borojevići, Stolac — paleolitsko nalazište.* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 9—10, 199. Avec 1 fig.

T. BREGANT, *Maharski prekop pri Igu, Ljubljansko Barje — kolišče.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 40—42.

B. BRUKNER, *Gomolava, Hrtkovci — višeslojno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 12—14, 199. Avec 3 pl.

B. ČEČUK—N. PETRIĆ, *Otok Hvar — novi pretpovijesni nalazi* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 14—17, 199.

Z. HAREJ, *Parte na Ljubljanskem Barju — raziskovanje kolišča.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 42—43.

M. JANKOVIĆ—Đ. JANKOVIĆ, *Mokranje kod Negotina, Kamenolom — višeslojni lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 22—24, 200. Avec 1 pl.

S. JOÁNOVICS, *Banatska Subotica, Cerovica — neolitski lokalitet.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 17—20.

Z. MARIĆ, *Daorsoi(?) na gradini u Ošanićima kod Stoca — ilirski grad* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 51—55, 201. Avec 1 pl.

K. MINICHREITER, *Batina skela, općina Beli Manastir — prahistorijski i antički lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 37—40, 200.

K. MINICHREITER, *Preliminarni izvještaj o zaštitnim arheološkim iskopavanjima na lokaciji robne kuće »Zvijezda« u Vinkovcima.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 18—19.

K. *MINICHREITER, Zaštitna arheološka sondiranja u Batina Skeli tokom 1976. godine.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 20—24.

V. MIROSLAVLJEVIĆ, *Prethistorijski objekti na otoku Cresu.* Otočki ljetopis 1 (Lošinj 1973) 70—79.

Đ. ODAVIĆ, *Praistorijsko naselje na Kličnju u Krajkovićima* (rés. allem.: Urgeschichtliche Ansiedlung (Gradina) auf Kličan in Krajkovići). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 7—15. Avec 2 fig. et 4 pl.

S. PERIŠIĆ, *Rezultati radova u Vinči kod Beograda u 1976. godini.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 189—194.

J. PETROVIĆ, *Golokut, Vizić, Fruška gora — praistorijsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 11—12, 199. Avec 4 pl.

B. RAUNIG, *Ripač, Otoka, Bihać — sojeničko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 31—33, 200. Avec 1 fig.

B. RAUNIG, *Velika Gradina Čungar, Semanići, Cazin — gradinsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 28—31, 200. Avec 1 pl.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Arheološke intervencije u Požeškoj kotlini.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 23—24.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Slavonska Požega, ciglana — prethistorijska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 45, 201.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Slučajni arheološki nalazi u Slavonskoj Požegi.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 10—11.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Zarilac, Grabaračke livade. Sl. Požega — višeslojno nalazište.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 45—47. Avec 3 pl.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Zaštitna arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 10.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Пећина Одмут.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 7—13. Avec 3 fig.

Z. STANOJEVIĆ, *Rudna Glava, Majdanpek — rudokop ranog eneolita* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 20—22, 199—200. Avec 2 fig.

D. SVOLJŠAK, *Most na Soči — prazgodovinska naselbina* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 43—44, 200.

D. SVOLJŠAK, *Sv. Katarina, Nova Gorica — prazgodovina, antika* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 44, 200.

V. TRBUHOVIĆ, *Barič — kula Ljutice Bogdana, Subotica, VU Koceljevo* (rekognosciranje). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 176—177.

В. ТРБУХОВИЋ—М. ВАСИЉЕВИЋ, *Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве* (rés. franç.: Sites archéologiques et monuments dans le cours de la Dobrava). Старинар XXVII (Београд 1976) 153—166. Avec 12 fig. et 2 pl.

Z. ŽERAVICA, *Čitluk, Bosanska Dubica — praistorijska gradina i kasnoantički refugij* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 47—48, 201.

Z. ŽERAVICA, *Gradina u Donjoj Dolini — sojeničko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 49—50, 201.

Z. ŽERAVICA, *Timenačka greda, Donja Dolina — nekropola mlađeg željeznog doba.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 50—51.

EPOQUE PALÉOLITHIQUE

Đ. BASLER, *Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca* (rés. allem.: Paläolithische Fundstelle Badanj bei Stolac). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 5—18. Avec 5 pl.

Z. BRUSIĆ, *Prethistorijski podmorski nalazi na području Južne Liburnije* (rés. angl.: Prehistoric submarine finds on the territory of Southern Liburnia). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 53—60.

J.-P. JÉQUIER, *Le moustérien alpin, révision critique.* Eburodunum II, Cahiers d'archéologie romande 2. Yverdon. 1975. 126. Avec 60 pl. — Compte rendu par M. BRODAR, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 297—298.

F. LEBEN, *Abriss der Vorgeschichte in den Karsthölen des Südostalpenraumes.* Proceedings of the 6th Intern. Congress of Speleology III (Praha 1976).

F. LEBEN, *Abriss der Vorgeschichte in den Karsthöhlen des Südostalpenraumes.* Proceedings of the 6th Intern. Congress of Speleology VI (Praha 1977) 91—99.

F. LEBEN, *Analiza speleo-arheoloških raziskovanj v Sloveniji.* Proteus 37 (1974—75) 261—264.

F. LEBEN, *Arheološke jamske postaje na Gorenjskem.* Naše jame 17 (1975) 85—99.

A. MONTET-WHITE et Đ. BASLER, *L'Industrie gravettienne de Kadar en Bosnie du Nord (Yougoslavie).* Bull. de la Soc. Préhist. franç. 74, 2 (Paris 1977) 531—533. Avec 6 fig.

F. OSOLE, *Matjaževe kamre, paleolitsko jamsko najdbišče* (rés. allem.: Matjaževe kamre, eine paläolitchische Höhlenfundstelle). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 13—34. Avec 11 fig. et pl.

F. OSOLE, *Paleolitik iz Županovega spodmola pri Sajevčah* (rés. allem.: Das Palaeolithikum aus Županov spodmol bei Sajevče). Poroč. o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji V (Ljubljana 1976) 7—28. Avec 3 fig., 7 pl.

N. PETRIĆ, *Prilozi pretpovijesti Istre* (rés. ital., allem.: Beilagen zur Istriens Vorgeschichte). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 439—464. Avec 3 fig. et 2 pl.

A. M. RADMILLI (e collaboratori), *Guida della preistoria Italiana.* Firenze, Sansoni editore (1975). — Compte rendu par N. PETRIĆ, Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 303—304.

EPOQUE NÉOLITHIQUE

B. BAČIĆ, *Trogrla pećina. Rezultati arheološkog istraživanja 1974* (rés. ital., allem.: Trogrla pećina. Ergebnisse der archäologischen Erforschungen im Jahr 1974). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 161—172. Avec 1. fig. et 5 pl.

A. BENAC, *Obre II (A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje), and Obre I (A neolithic settlement of the Starčevo—Impresso and Kakanj cultures at Raskršće).* Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnische-Herzegowinischen Landesmuseum III A (Sarajevo 1973) 475+103+41. — Compte rendu par J. NADRIS, Bull. of the Institute of Archaeology 14 (London 1977) 219.

Б. КИТАНОСКИ, *Неолитска населба Чука кај село Тополчани* (rés. angl.: The Neolithic settlement Čuka at the village Topolčani). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 27—42. Avec 12+34 fig.

GH. LAZAROVICI, *Die Beziehungen der Vinča A Phase zu Nordtessalien und dem Südbalkan.* Apulum XV (Alba Iulia 1977) 19—26.

F. LEBEN, *Ein Abriss der Jungsteinzeit auf dem Karst.* Jahresschrift für mitteldeutsches Vorgeschichte 60 (1976) 23—30.

Неолит јужног Баната са прегледом неолитских налазишта. [Каталог изложбе]. Панчево, Народни музеј (1978) 47. Avec ill.

Неолит на тлу Србије. [Каталог изложбе]. Београд, Народни музеј (1977) 49+ill.

Đ. ODAVIĆ, *Slučajni nalazi kamenog doba na području Trebinja* (rés. allem.: Zufällige Funde der Steinzeit auf Gebiet von Trebinje). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 157—161. Avec 2 pl.

В. САНЕВ, *Неолитската населба Руг Баир кај с. Горобинци.* Прилог кон проучувањето на неолитот во Источна Македонија (rés. angl.: The neolithic settlement of Rug Bair near the village of Gorobinci). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 203—246. Avec 14 pl.

Д. СИМОСКА, В. САНЕВ, *Неолитска населба на Мала Тумба кај село Трн, Битола.* Прилог кон проучувањето на неолитот во Централна Пелагонија (rés. angl.: The Neolithic settlement of Mala Tumba at the village Trn near Bitola). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 215—237. Avec 3 plan. et 19 fig.

ENÉOLITHIQUE — ÂGE DU BRONZE

I. BONA, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.* Arch. Hungarica IL. Budapest (1975) 317. Avec 281 pl. — Compte rendu par B. ТРБУХОВИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 197.

B. BRUKNER, *Severoistočna Jugoslavija u srednjem eneolitu* (Das nördliche Jugoslawien im mittleren Aneolithikum). Istraživanja 3 (Novi Sad 1974) 25—44. — Compte rendu par V. MOUCHA, Archeol. rozhledy XXIX, 2 (Praha 1977) 231.

M. GARAŠANIN, *Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit* (rés. serbo-croate: Ка питању сточарских кретања у бронзаном добу динарске области). Balcanica VIII (Београд 1977) 37—42.

Z. HAREJ, *Kolišče v Notranjih Goricah* (rés. allem. Der Plahlbau in Notranje Gorice). Poroč. o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji V (Ljubljana 1976) 85—117. Avec 4 fig. et 9 pl.

N. MAJNARIČ-PANDŽIĆ, *Prilog problematici licenske keramike u sjevernoj Jugoslaviji* (rés. franç.: Contribution à la problèmatique de la céramique de Litzen dans la Yougoslavie du nord). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 68—81. Avec 15 pl.

B. MARIJANOVIĆ, *Bakarne sjekire iz Tešnja* (rés. franç.: Haches en cuivre de Tešanj). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 269—276. Avec 2 pl. et 1 fig.

Z. MARKOVIĆ, *Problem eneolita u našičkoj regiji* (rés. franç.: Le problème de l'énéolithique dans la région de Našice). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976). 42—59. Avec 8 pl.

S. PAHIĆ, *Seliščne najdbe v zahodnih Slovenskih Goricah — Andrenci, Spodnji Duplek, Spodnji Porčič, Vumpah* (rés. allem.: Seidlungsfunde in den westlichen Slovenske Gorice — Andrenci, Spodnji Duplek, Spodnji Porčič, Vumpah). Poroč. o razisk. paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji V (Ljubljana 1976) 29—83. Avec 7 pl. et 10 fig.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Мала груда — Тиватско поље.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 15—24. Avec 6 fig.

P. I. ROMAN, *Noţiunea de »cultura Kostolac«* (rés. franç.: La notion de »civilisation de Kostolac«). Studii şi cercetări de istorie veche şi arheol. 28, 3 (Bucuresti 1977) 419—429.

Д. СИМОСКА, Б. КИТАНОСКИ, Ј. ТОДОРОВИЌ, *Праисторијска населба Тумба во село Карамани кај Битола* (rés. angl.: The prehistoric dwelling mound at the village Karamani near Bitola researches carried out in 1974). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 9—25. Avec 9 fig.

Н. ТАСИЋ, *Промене у начину сахрањивања у енеолиту југословенског Подунавља и северног Балкана* (rés. franç.: Changements dans la manière d'inhumer les morts dans les cultures énéolithiques de la région danubienne en Yougoslavie et dans la partie septentrionale des Balkans). Balcanica VIII (Beograd 1977) 25—35.

J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma II: Nekropola bronzanog doba* (texte comp. angl.: The Prehistoric Karaburma II — The Necropolis of the Bronze Age). [Monografije 4]. Beograd, Muzej grada Beograda (1977) 162+XXX.

PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Prethodni izveštaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru* (Vorbericht von Erforschen der Tumuli in Ljubomir). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 19—49. Avec 10 pl.

Š. BATOVIĆ, *Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens.* Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 201—225. Avec 13 fig. et 13 pl.

A. BENAC, *Apport à l'étude des processus ethnogénétiques et à la délimitation territoriale des tribus illyriennes.* Iliria IV (Tirana 1976) 105—112.

J. BOUZEK, *Graeco-macedonian bronzes.* Analysis and Chronology. Univ. Karlova, Praha (1974). Acta Univers. Carolinae Pfilos. et Hist. XLIX. (1973) 195. J. BOUZEK, *Macedonian Bronzes, Their Origine, Distribution and Relation to other Cult. Groups of the Early Iron Age.* Památky arch. LXV — Praha (1974). — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 202—204.

R. BRANK, *Prazgodovinska poselitev okolice Rudna in Dražgoš* (rés. allem.: Die vorgeschichtliche Besiedlung der Umgebung von Rudno und Dražgoše). Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 29—33. Avec 4 fig.

B. ČOVIĆ, *Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca* (rés. allem.: Bronzene Beischienen aus Dabrica bei Stolac). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 19—33. Avec 8 fig. et 1 pl.

B. ČOVIĆ, *Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine* (rés. allem.: Einige kleinere prähistorische Funde aus der Herzegovina). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 281—288. Avec 12 fig.

R. DE MARINIS, *The La Tène in Culture of the Cisalpine Gauls.* Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 22—50. Avec 7 fig., 12 pl.

S. GABROVEC, *Železnodobna nekropola v Kobaridu* (rés. ital. et allem.: Die Nekropolis in Kobarid (Caporetto, Karfreit) aus der Eisenzeit). Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 44—66. Avec 3 fig. et 11 pl.

M. GARAŠANIN, *Les Illyriens au Monténégro à la lumière des découvertes archéologiques.* Iliria IV (Tirana 1976) 319—325.

D. GARAŠANIN, *Les tombes tumulaires préhistoriques de la Péninsule balkanique et leur attribution ethnique et chronologique.* Iliria IV (Tirana 1976) 249—252.

М. ГАРАШАНИН—Д. ГАРАШАНИН, *Начинот на погребување и конструкција на кнежевската могила во Таринци* (rés. allem.: Zur Bestattungsform und dem Aufbau des Fürstengrabes von Tarinci). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 193—201. Avec 10 fig. et 2 plan.

Б. ГАВЕЛА, *Један поглед на историју балканских Келта* (rés. franç.: Une vue sur l'histoire des Celtes balkaniques). Balcanica VIII (Београд 1977) 53—63.

M. GUŠTIN, *Arheološka podoba Libne.* Razstavni katalog (texte comp. allem.: Libna in der Vorgeschichte). Vodič k razstavi. Brežice, Posavski muzej. Graz, Joanneum (1977) 26. Avec ill.

M. GUŠTIN, *Libna.* Brežice, Posavski muzej (1976) 137. Avec ill.

M. GUŠTIN, *Relativna kronologija grobov »Mokronoške skupine«* (rés. angl.: Relative Chronology of the Graves of the »Mokronog Group«). Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 67—103. Avec 2 fig. et 20 pl.

D. HADŽI—F. CVEK, *Smolni kit in premaz za žare* (rés. angl.: Resinous Putty and Peint on Urns). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 128—134. Avec 3 dess.

Halštatska nekropola kod Doroslova. Katalog pripremili D. TRAJKOVIĆ i Č. TRAJKOVIĆ. Sombor, Gradski muzej (1977) 49. Avec ill.

A. HARDI, *L'historiographie yougoslave sur l'Etat illyrien.* Iliria IV (Tirana 1976) 273—279.

M. JERMAN, *Dva prazgodovinska grobova iz Formina* (rés. allem.: Zwei vorgeschichtliche Gräber aus Formin). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 184—187. Avec 3 pl.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији* (rés. franç.: Les exemples du style animalier de l'âge du fer scythe et thrace en Yougoslavie). Старинар XXVII (Београд 1976) 18—31. Avec 5 fig. et 2 pl.

R. KATIČIĆ, *Enhelejci* (rés. allem.: Die Encheleer). Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 5—82.

Keltske najdbe iz Novega Mesta (texte comp. allem.: Keltische Funde aus Novo Mesto). Novo Mesto, Dolenjski muzej (1977) 30. Avec ill.

K. KILIAN, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit.* [Prähistorische Bronzefunde XIV, 2]. München, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, (1975) 233. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 204—205.

T. KNEZ, *Keltski grobovi iz Roj pri Moravčah* (rés. allem.: Keltische Gräber aus Roje bei Moravče). Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 105—125. Avec 2 fig. et 14 pl.

T. KNEZ, *Keltske najdbe iz Novega Mesta* (texte comp. allem.: Keltische Funde aus Novo Mesto). Novo Mesto (1977) 60.

Д. КОРАЌЕВИЌ, *Наод од халштатско време од Бразда кај Скопје* (rés. angl.: A find from Brazda at Skopje originating in the Hallstatt period). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 57—65. Avec 16 fig.

P. KOS, *Keltski novci Slovenije* (Keltische Münzen Sloweniens). [Situla 18]. Ljubljana, Narodni muzej (1977). 156+42 T. — Compte rendu par J. FILIP, Archeol. rozhledy XXIX, 6 (Praha 1977) 679.

V. LEKOVIĆ, *Ilirsko naselje na Cetinju.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 186—188.

Z. MARIĆ, *Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors., a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine* (rés. allem.: Archäologische Forschungen auf der Akropolis der illyrischen Stadt Daors. in Ošanići bei Stolac). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 5—99. Avec 37 pl. et 7 fig.

Z. MARIĆ, *Novootkrivena obloga pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca* (rés. franç.: Revêtement d'une plaque de ceinture nouvellement découvert sur la Gradina d'Ošanići près de Stolac). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 35—40. Avec 2 pl.

Z. MARIĆ, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće.* Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 101—113. Avec 4 fig. et 3 pl.

K. MIHOVILIĆ, *Nekropola Gradine iznad Limskog kanala* (rés. allem.). Histria archaeologica 2 (Pula 1972) 1—66. Avec ill. — Compte rendu par D. GLOGOVIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 601—602.

S. NEBEHAY, *La Tène in Eastern Austria.* Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 51—58. Avec 5 pl.

Р. ПАШИЌ, *Археолошки истражувања на локалитот Сува Река во Гевгелија* (rés. angl.: The archaeological researches on the site Suva Reka at Gevgelija). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 43—56. Avec 2 plan. et 22 fig.

П. ПОПОВИЋ, *Остава драхми Аполоније из Челопека код Пећи* (rés. franç.: Un trésor de drachmes d'Apollonia à Čelopek près de Peć). Старинар XXVII (Београд 1976) 175—179. Avec 4 pl.

I. PUŠ, *Latenski pasni sponi z dvorišča SAZU v Ljubljani* (rés. franç.: Deux boucles de ceinture de l'époque de la Tène provenant de la cour de l'Académie des sciences et des arts Slovène à Ljubljana). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 120—123. Avec 2 dess.

I. PUŠ, *Premazi in smolnati kit na prazgodovinskih posodah* (rés. allem.: Überzüge und harzkitt an vorgeschichtlichen Gefässen). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 124—127. Avec 3 dess.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Intervention sur des sujets numismatiques.* Iliria IV (Tirana 1976) 425—426.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Праисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине Рашке у преримско доба* (rés. franç.). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 73—81. Avec 4 pl.

V. STARÈ, *Časovna opredelitev čolničastih fibul iz Šmarjete* (rés. franç.: Détermination chronologiques des fibules naviculaires de Šmarjeta). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 97—115. Avec 4 pl.

A. STIPČEVIĆ, *Iliri — povijest, život, kultura.* Zagreb, Školska knjiga (1974). — Compte rendu par N. PETRIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 591—598.

M. SUIĆ, *Problèmes de paléogenèse et d'urbanisation des centres illyriens.* Iliria IV (Tirana 1976) 357—366.

D. SVOLJŠAK, *Utrinki o gospodarstvu v Posočju v starejši železni dobi* (rés. angl.: Some Thoughts on the Economy During the older Iron Age in the upper Soča Valley). Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 65—69. Avec 4 fig.

B. TERŽAN, *Certoška fibula* (rés. allem.: Die Certosafibel). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 317—536. Avec 60 fig. et 93 pl.

B. TERŽAN, *O horizontu bojevniških grobov med Padom in Donavo v 5. in 4. stol. pr. n. št.* (rés. angl.: Horizon of Warrior Tombs found in the Fifth and Fourth Centuries B. C. in the Territory between the Po and the Danube). Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 9—21. Avec 5 fig.

Трачко благо из музеја Народне Републике Бугарске (réd. Д. Гарашанин). Београд, Народни музеј (1977) 91. Avec ill.

М. ВАСИЉЕВИЋ, *Налази старијег гвозденог доба у Шапцу* (rés. franç.: Les trouvailles de l'âge du fer ancien à Šabac). Старинар XXVII (Београд 1976) 167—174. Avec 6 fig.

R. VASIĆ, *Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia* (rés. serbo-croate: Фигурални елементи у уметности гвозденог доба у Југославији). Balcanica VIII (Београд 1977) 43—51.

Р. ВАСИЋ, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији.* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXVI 306; XXVII, 234). — Compte rendu par. В. ТРБУХОВИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 198—199.

Р. ВАСИЋ, *Нови елементи за проучавање гвозденог доба Вардарске долине* (rés. franç.: Nouveaux éléments pour l'étude de l'âge du fer dans la vallée du Vardar). Старинар XXVII (Београд 1976) 1—18. Avec 7 fig.

R. VASIĆ, *The Chronology of the early Iron Age in Serbia.* [British Archaeological Reports, Suppl. Series 31]. Oxford (1977) 151.

J. WALDHAUSER, *Keltische Besiedlung in der Spät-Hallstatt- und Latènzeit in Böhmen.* Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 63—66.

K. A. WARDLE, *Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-West Greece.* Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 153—199. Avec 14 fig.

Y. YOURUKOVA, *Coins of the ancient Thracians.* [Bar Supplementary Series 4]. 1976. 129. — Compte rendu par П. ПОПОВИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 209.

L. ZACHAR, *Die La-Tène-Zeit in der Slowakei.* Keltske študije. Brežice, Posavski muzej (1977) 59—62. Avec 1 fig.

Злато Скита из музејских ризница СССР-а. Народни музеј Београд 1977. Увод: В. КОНДИЋ. Tekst: Л. К. ГАЛАЊИНА, Л. Л. БАРКОВА. Београд, Народни музеј (1977) 96. Avec ill.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX

G. ALFÖLDY, *Noricum.* The Provinces of the Roman Empire (3). Transl. by A. Birley. London/Boston, Routlege and Kegan Paul (1974). XXIV, 413+45 Abb., 58 Taf., 1 Karte. — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Gnomon 49/3 (München 1977) 283—288.

S. BERTMAN, *The Conflict of Generation in Ancient Greece and Rome.* Amsterdam, B. R. Grüner, (1976) 235. — Compte rendu par Е. ПЕТРОВА, Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 311—314.

E. BIRLEY, *A Severan Governor of Upper Moesia* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 180—182.

A. BIRLEY, *The Origine and Career of Q. Pompeius Falco* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 360—368.

Д. БОЈОВИЋ, *Необјављени подаци за историју римског Сингидунума.* Забелешке арх. Рихарда Штаудингера и др Јанка Шафарика (rés. franç.: Quelques données inédites concernant l'histoire du Singidunum romain). Год. града Београда XXIII (Београд 1976) 5—17. Avec 9 fig.

J. BURIAN, *Das dynastische Denken in der Historia Augusta* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 446—454.

I. CURK, *Rimljani na Slovenskem.* Ljubljana, DZS (1976) 122. — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 475—476.

Е. ЧЕРШКОВ, *Rimljani na Kosovu i Metohiji.* Cfr. Старинар н. с. XXII, 225). — Compte rendu par E. SEDAJ, Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 306—307.

J. ČEŠKA, *Die Gattin des Caesars Gallus — hiess sie Constantina oder Constantia?* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 428—435.

S. DUŠANIĆ, *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji* (rés. angl.: Two Notes Roman Mining in Moesia Superior). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 163—179. Avec 4 fig.

J. FITZ, *Epithètes impériaux sur les cursus honorum* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 393—398.

B. GAVELA, *Iz dubine vekova.* Zagreb, Tehnička knjiga (1977) 328. Avec ill.

H. GRASSL, *Neue städtische Beamte auf einer unveröffentlichten Inschrift in Celeia.* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 103—105. Avec 1 fig.

H. HALFMANN, *Iulius Alexander und Iulius Iulianus. Zur Prosopographie des 2. Jahrhunderts* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 153—162.

G. HERM, *Feničani — škrlatni imperij antike.* Ljubljana, Cankarjeva založba (1977) 270.

Е. ИМАМОВИЋ, *Експлоатација злата и сребра у римској провинцији Далмацији* (rés. angl.: Explorations of gold and silver in the roman province of Dalmatia). Годишњак друштв. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 7—27.

J. IRMSCHER, *Antikes Erbe und sozialistische Gegenwart.* Živa antika XXVII, 1 (Skopie 1977) 263—269.

K.-P. JOHNE, *L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus.* Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 403—405.

А. КЕРАМИДЧИЕВ, *Извори за рударство и металургијата во античката Македонија* (rés. angl.: The origins of mining and metallurgy in antique Macedonia). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 103—115. Avec 11 fig.

J. KOLENDO, *C. Sallustius Crispus, premier gouverneur de l'Africa Nova et la dispersion géographique du gentilice Sallustius en Afrique* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 255—277.

V. KOROŠEC, *Einige Probleme zur Struktur der hethitischen Gesetze.* Acta Antiqua Academiae Scient. Hung. XXII, 1—4 (Budapest 1974) 287—298.

V. KOROŠEC, *L'Evolution des traités publics cunéiformes.* Actes du XXIX Congrès intern. des Orientalistes. Section: Assyriologie (Paris 1975) 13—22.

V. KOROŠEC, *Pregled razvoja klinopisnih prav.* Orientalistika in neuvrščeni svet 1 (Ljubljana 1977) 46—60.

V. KOROŠEC, *Über die Entwicklung von völkerrechtlichen Beziehungen in der El-Amarna Zeit.* Revue Intern. des Droits de l'Antiquité. 3ème Série, T. XXII (Bruxelles 1975) 47—70.

T. KOTULA, *Les viri principales dans les textes épigraphiques de Lepcis Magna* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 436—455. Avec 2 fig.

B. LÖRINCZ, *Zur Konsulliste des Jahres 154* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 369—372.

J. MARCILLET-JAUBERT, *Le légat de Numidie A. Iulius Pompilius Piso T. Vibius Laevillus... atus Berenicianus* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 346—359. Avec 7 fig.

E. MARIN, *Od antike do Marulića* (rés. angl.). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 205—217. Avec 3 fig.

Н. А. МАШКИН, *Историја старог Рима.* 3 éd. [Универзитетски уџбеници]. Београд, Универзитет. Научна књига (1978) 579.

M. MIRKOVIĆ, *L. Marius Perpetuus, consularis.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 443—448.

M. MIRKOVIĆ, *Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana* (rés. serbocroat.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 183—187. Avec 1 fig.

M. MIRKOVIĆ, *Zum Problem der Militärgeschichte Obermösiens im 1. Jahrhundert.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 171—178. Avec 1 fig.

Monumenta cartographica Jugoslaviae 1. (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 235). — Compte rendu par B. SLAPŠAK, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 302—303; С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 168—169.

J. MORRIS, *The Witnesses to Roman Military Diplomata* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 299—333.

O. NEUBERT, *Tutankhamon: kralj u zlatnim kovčezima.* Prevela Kl. DUŠANOVIĆ. Zagreb, Stvargost (1977) 216.

Ф. ПАПАЗОГЛУ, *Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истраживања* (rés. franç.: Sur la structure ethnique l'ancienne Macédoine). Balcanica VIII (Београд 1977) 65—82.

L. PETERSEN, *P. Memmius Regulus.* Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 288—291.

П. ПЕТРОВИЋ, *Ниш у античко доба.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 341). — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Жива антика XXVII, 2 (Скопје 1977) 491—492. Ј. ЂИРИЋ, Нишки зборник 3 (Ниш 1977) 177—178.

J. POLLITT, *The Ancient View of Greek Art: Criticism, History, and Terminology.* New Haven and London, Yale University Press, (1974) 282. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 301—303.

Љ. ПОПОВИЋ, *Архајска грчка култура на средњем Балкану.* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 235). — Compte rendu par М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Старинар XXVII (Београд 1976) 205—207.

M. SUIĆ, *Pharos — Hvar — Quara* (rés. franç.). Živa antika XXVII, 1 (Skopie 1977) 161—170.

J. ŠAŠEL, *Abriss antiker verwaltungstechnischer Wandlungen im Bereich der nordöstlichen Grenze Italiens* (Kurzfassung). Protokoll Nr. 208 des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte von der Tagung auf der Insel Reichenau vom 5—8. 10. 1976, 27—31.

J. ŠAŠEL, *Iuliae Alpes.* Atti del Centro Studi e Documenti sull' Italia Romana 7 (1975—76) 601—618.

J. ŠAŠEL, *L'anthroponomie dans la province romaine de Dalmatie.* L'onomastique latine (Colloques intern. de Centre Nat. de la Recherche Scientifique 564 (Paris 1977) 365—383.

J. ŠAŠEL, *Lineamenti dell'espansione romana nelle Alpi Orientali e nei Balcani occidentali.* Antichità Altoadriatiche 9 (1976) 71—90, 132—140.

J. ŠAŠEL, *Miniera aurifera nelle Alpi Orientali.* Aquiliea Nostra 45—46 (1974—75) (1976) 148—152.

J. i A. ŠAŠEL, *Le préfet de la Ie aile Britanique milliare sous Trajan à Emona* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 334—345. Avec 1 fig.

Tabula Imperii Romani d'après la carte internationale du monde au 1:1,000.000:K 34 (Naissus — Serdica — Thessalonike). Red.: J. ŠAŠEL. Ljubljana, Slovenska akad. znan. in umetn. (1976) 158+2 Karten.

M. TORELLI, *Senatori Etruschi della tarda repubblica e dell'impero: qualche addendum* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 251—254.

E. TÓTH, »... *protulique fines Illyrici ad ripam fluminus Danuvii.*« (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 278—287. Avec 2 ill.

PH. VANDENBERG, *Nofretete.* Arheološka biografija. Zagreb, Stvarnost (1977) 375.

V. VELKOV, *Die Reihenfolge der untermösischen Statthalter (270—300)* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 421—424.

L. VIDMAN, *Die Stadtpräfektur des Q. Lollius Urbicus und Apuleius, Apologia 2—3* (rés. slov.). Arh. Vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 373—384.

L. VINCENTI, *Cezar.* (Prijevod sa tal.: J. BELAN—B. BELAN) Zagreb, Alfa (1977) 189. Avec ill.

Z. VINSKI, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 229). — Compte rendu par I. SIVEC—RAJTERIČ, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 306—307.

K. WACHTEL, *Einige Bemerkungen zum senatorischen cursus honorum vor dem Konsulat* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 292—298.

Zgodovina grčke in latinske književnosti. Povijest svjetske književnosti sv. 2. Zagreb. Mladost, (1977) 590. — Compte rendu par K. GANTAR, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 492—496.

SOURCES HISTORIQUES (EXEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE

P. ATTINGER, *Les noms parlants des forgerons mentionnés dans les tablettes Jn de Pylos.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 55—75.

J. BAJAMONTI, *Morlaštvo Homera.* Mogućnosti 1 (Split 1977) 96—101.

K. BOHNENKAMP, *Die horazische Strophe. Studien zur »Le Meinekiana«.* [Supdasmata, Band XXX]. Hildesheim (1972). — Compte rendu par Z. DUKAT, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 487—488.

C. CALAME, *L'univers cyclopéen de L'Odyssée entre le carré et l'hexagone logiques.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 315—322.

A. COSMOPOULOS, *Democritian Education: The way to Happiness through Difficultes.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 337—341.

A. DIHLE, *Homer-Probleme.* Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Band 14. Opladen. Westdeutscher Verlag, (1970). — Compte rendu par Z. DUKAT, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 477—483.

Z. DUKAT, *Homerska ponavljanja u Maretić-Ivšićevu i Đurićevu prijevodu Homera* (rés. angl.: Homer's Repetitions in Maretić-Ivšić's and Đurić's translation of Homer). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 323—336.

CH. ELERICK, *The latin fifth conjugation.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 467—474.

Gilgameš. Prepev i predgovor M. RENDŽOV. [Poetska plejada]. Skopje, Makedonska kniga (1977) 91.

HELIODOR, *Etiopske zgodbe.* [Zbirka Sto romanov]. Ljubljana, Cankarjeva založba (1977) 320.

HOMER, *Ilijada.* 3. éd. Novi Sad, Matica srpska (1977) 604.

P. ILIEVSKI, *A απαξ ειρημένον Jadrim.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 118.

П. Х. ИЛИЕВСКИ, *Из микенске палеографије.* Падежна вредност наставка — пи (-φι) у микенском грчком. Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 17—24.

P. ILIEVSKI, *MYC. A-ri-ja-to.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 342.

J. IRMSCHER, *La fine dell'impero Romano d'occidente nella litteratura bizantina.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 129—134.

R. KATIČIĆ, *Peonci i njihov jezik* (rés. angl.: The Paeonians and their Language). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 25—31.

S. KOJIĆ-SLAPŠAK, *Semantički razvoj grčke reči σχῆμα njenih izvedenica, složenica i prevoda* (rés. franç.: La transformation sémantique du mot grec σχῆμα, de ses dérivés et composés, et ses traductions). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 347—398.

M. KRAVAR, *Formularna obrada tema u sastavima usmene epike* (rés. angl.: The formulaic Elaboration of Themes in Compositions of oral Epic Poetry). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 77—94.

K. KUMANIECKI, *De Ovidii apud Polonos fatis.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 107—117.

La questione omerica a cura di Fausto Codino. Roma, Ed. Ruiniti, (1976). — Compte rend par E. SEDAJ, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 496—497.

F. LORETTO, *Das Bild der Frau in Senecas philosophischen Schriften.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 119—128.

L. MARGETIĆ, *Il Ius Italicum delle comunità liburniche* (Plin. Nat. hist. III, 21, 139). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 401—409.

E. MARIN, *Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku* (rés. allem.: Zur Forschung des illyrischen Namenguts auf der apenninischen Halbinsel). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 411—441.

M. MARCOVICH, *Cleonymus' anger: Isaeus 1.10.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 399—400.

M. MARCOVICH, *Euripides' Attack on the Athletes.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 51—54.

M. MARCOVICH, *Heliodorus Aethiopica 7.12.6.* Živa Antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 400.

P. MATTHEWS, *Inflectional Morphology.* A Theoretical Study Based on Aspects of Latin Verb Conjugation. Cambridge University Press (1976) 431. — Compte rendu par М. БУЗАЛКОВА, Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 307—310.

P. MAXWELL-STUART, *'Aethiopion Bulls'. Aelian, De natura animalium 17.45.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 105—106.

P. MAXWELL-STUART, *Notes on the greek anthology.* Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 343—345.

M. PANIĆ-LJUBISAVLJEVIĆ, *O jednom muškom ličnom imenu iz vremena novoga carstva.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 191—192.

A. M. PARRY, *Blameless Aegisthus. A Study of* ΑΜΥΜΩΝ *and Other Homeris Epithets.* »Mnemosyne«, Bibliotheca Classica Batava, Supl. XXVI. Leiden (1973). — Compte rendu par Z. DUKAT, Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 483—487.

M. PETRUŠEVSKI, *A-ja-me-na (-no, a-na-(i-) to) -ta, ai-te, ai-te-re, ai-nu-me-no, ai-sa . . .* (rés. franç.). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 33—41.

M. PETRUŠEVSKI, *Y a-t-il lieu pour un instrumental (ablatif) absolu dans nos textes mycéniens?* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 41—42.

PLATON, *Država* (preveo J. KOŠAR). Ljubljana, (1976) 441. — Compte rendu par K. GANTAR, Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 295—297.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O imenu Vergilijeva rodnog mjesta* (rés. franç.: Sur le nom du lieu natal de Virgile). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 151—160.

J. SCHNEIDER, *Zum Nachleben von* συκοφάντης *im Lateinischen.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 43—50.

M. SIRONIĆ, *Koje elemente nalazimo u Euripidovoj Hekabi?* (rés. allem.: Welche Elemente finden wir in Euripides' Hekabe?). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 95—103.

B. SLAPŠAK, *Ad: CIL 5,698 (materija): via derecta — translata (in fines alicuius) — restituta* (rés allem). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 122—128.

P. M. VERGILIUS, *Eneida.* Shkrimtare botërorë. Prishtinë, Rilindja (1977) 79.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

T. ANĐELIĆ, *Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini* (rés. allem.: Römische Funde aus Biograc in der Herzegowina). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 51—68. Avec 4 pl.

S. BARAČKI, *Bavanište, Kovin — avarski grob.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 109—110.

S. BARAČKI, *Pločica, Kovin — sarmatska nekropola.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 108—109.

Đ. BASLER, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre* (rés. allem.: Römisches Eisenwerk und Ansiedlung im Japra-Tal). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 121—216. Avec 22 pl. et 15 fig.

A. BIANCHETTI, *Novejša proučevanja rimske meje na področju Trbiža* (rés. ital.: Studi recenti sull' identificazione del confine romano nel Travisiano). Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 88—91.

I. BOJANOVSKI, *Borak-Grm, Vrba, Glamočko Polje — kasno antička bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 90—94, 203. Avec 1 pl.

I. BOJANOVSKI, *Gatačko polje u antici* (rés. allem.: Gacko in der Antike). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 17—44. Avec 13 fig.

I. BOJANOVSKI, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji* (rés. franç.: Contribution à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la Province romaine de Dalmatie). Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 83—152. Avec 7 fig. et 3 pl.

Д. БОЈОВИЋ, *Римске терме у парку на Студентском тргу у Београду* (rés. franç.: Les thermes romains dans le parc de la Place des étudiants à Belgrade). Год. града Београда XXIV (Београд 1977) 5—22.

D. BOJOVIĆ, *Singidunum, Beograd, Veliki Kalemegdan — rimski kastrum* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 59—65, 202. Avec 4 pl.

Ђ. БОШКОВИЋ, *Осврт на нека питања археолошких истраживања античке Дукље.* Старинар XXVII (Београд 1976) 193—195.

O. BRUKNER—M. PETROVIĆ, *Sirmium, Sremska Mitrovica — carska palata* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 65—68, 202.

M. BULAT, *Nalaz rimskih grobova južno od Donjega grada.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 24—25.

А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Римско-илирске некрополе у Коминима.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 37—47. Avec 4 fig.

I. CREMOŠNIK, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileća* (rés. allem.: Die römische Ansiedlung in Panik bei Bileće). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 41—164. Avec 26 pl., 19 fig. et 4 plan.

V. DAMEVSKI—M. GORENC, *Benkovac kod Okučana, Nova Gradiška — rimska ladanjska vila* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 79—81, 202. Avec 3 pl.

A. DORN, *Nalaz rimskih grobnica u Tompojevcima.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 25—26.

A. DULAR, *Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju* (rés. franç.: Les tombes romaines de Rosalnice, Štrekljevec et Otok pri Podzemlju dans la Bela Krajina). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 191—204. Avec 19 pl.

Дуњић — археолошка збирка. Концепција, избор материјала, уводни текст М. ВЕЛИЧКОВИЋ. Београд, Народни музеј (1977) 16+ill.

M. GORENC, *Ambijentalni i arheološki identitet antičkog naselja Komin-Pyrri.* Rezultati istraživanja 1976/7. godine. Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 26—36. Avec 5 fig.

M. GORENC—V. DAMEVSKI, *Varaždinske Toplice — zaštitni radovi* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 72—76, 202. Avec 2 pl.

E. IMAMOVIĆ, *Antička naselja na otočnoj skupini Cres—Lošinj* (rés. ital.: Località ed agglomerati antichi nel gruppo insulare Cherso—Lussino) Otočki ljetopis 2 (Lošinj 1975) 212—229. Avec 1 fig.

M. JERMAN, *Zavarovalno izkopavanje v Slovenski Bistrici.* Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 6—15. Avec 13 fig.

V. JURKIĆ, *Červar (Poreč) — rimska vila rustica (I faza).* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 101—104. Avec 2 pl.

V. JURKIĆ, *Pula, Forum — rimski objekat iza Dijaninog hrama.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 98—101. Avec 2 pl.

V. JURKIĆ, *Pula — nalazi rimskih pločnika.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 105—108. Avec 1 pl.

V. JURKIĆ, *Pula. Uspon Frana Glavinića — dio rimske stambene inzule i prometnice* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 69—72, 202. Avec 2 pl.

V. JURKIĆ, *Rezultati paleontološko-petrografske analize uzoraka s lokaliteta rimske gospodarske vile u Červaru* (rés. franç., ital.: I resultati dell' analisi paleontologico-petrografica dei campioni prelevati nella località della villa rustica romana a Cervara). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 427—438. Avec 4 pl.

V. JURKIĆ-GIRARDI, *Istraživanje dijela rimske inzule na Usponu Frana Glavinića broj 6* (Prilog topografiji antičke Pule) (rés. franç.: Fouilles effectuées dans une insula romaine au No 6, Rue Frane Glavinić — Annexe à la topographie de la Pula antique). Histria archaeologica IV, 2 (Pula 1973) 5—111+6. Avec 13 pl. et 9 fig. — Compte rendu par M. ZANINOVIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 604—606.

M. KANDLER, *Burnum (Gde. Knin, Dalmatien).* Jahresherfte d. Österr. Archäol. Inst. in Wien 51 — Beiblatt (Wien 1976—77) 39—45.

A. KISS, *Roman Mosaics in Hungary.* [Fontes Arch. Hungariae]. Budapest, Akad. Kiadó, (1973) 72. — Compte rendu par B. Đurić, Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 472—475.

T. KNEZ, *Novo Mesto, Beletov vrt — latensko-rimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 55—56.

V. KOLŠEK, *Vzhodni del antičke nekropole v Šempetru* (rés. allem.). [Katalogi in monografije 14]. Ljubljana, Narodni muzej (1976) 48+49. Avec ill.

Д. КОРАЋЕВИЋ, *Један интересантан налаз са источне некрополе Скупа* (rés. franç.: Une découverte intéressante de la nécropole est de Scupi). Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 193—198. Avec 5 fig.

Д. КОРАЋЕВИЋ, *Состојбата на археолошките ископувања на античко Скупи* (rés. angl.: The status of the Scupi archaeological researches in antique Scupi). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 143—180. Avec 28 fig.

S. KOŠAK, *Notes on Recent Discoveries at Tell Mardikh-Ebla.* Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 468—471.

A. LALOVIĆ, *Gamzigrad — kasnoantički lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 68, 202.

B. MARUŠIĆ, *Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu* (rés. franç.: Nouvelles découvertes des tombes romains tardifs dans la zone sud de l'Istrie et sur l'île de Cres). Histria archaeologica IV, 1 (Pula 1973) 59—78. Avec 5 pl. et 4 fig.

I. MIKL-CURK, *Nauportus — ein römisches befestiger Markt in Slowenien.* Das Altertum 23/1 (Berlin 1977) 57—60.

I. MIKL-CURK, *Nekaj novih zapažanj o rimskih naseljih v Spodnjem Grušovju in Slovenski Bistrici* (rés. franç.: Sur les habitations romaines de Spodnje Grušovje et Slovenska Bistrica). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 16—30. Avec 9 fig. et 3 pl.

I. MIKL-CURK, *Novo iz Formina* (rés. allem.: Neues aus Formin). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 135—156. Avec 28 pl.

И. МИКУЛЧИЋ, *Уште еднаш за Таурисион и Бедериана* (rés. allem.: Noch einmal über Taurision und Bedriana). Год. зборн. Филозоф. фак. 3 (Скопје 1977) 93—106. Avec 15 fig.

I. MIKULČIĆ—N. NIKULJSKA, *»Markovi Kuli«, Vodno, Skopje — ranovizantijski grad* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 96—98, 203. Avec 1 pl.

Š. MLAKAR, *Zaštitno iskopavanje rimskih pepeonih grobova u Kringi 1960. godine* (rés. allem.: Schutzausgrabungen der Römischen Aschengräber in Kringa im Jahre 1960. Histria archaeologica IV, 1 (Pula 1974) 29—58. Avec 2 pl. et 8 fig.

N. OSMUK, *Nove antične najdbe v Povirju* (rés. ital. Nuove scoperte dell'etá romana a Povir). Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 70—88. Avec 7 fig. et 4 pl.

S. RAHIČ, *Poskusna izkopavanja rimske ceste v Slovenski Bistrici* (rés. allem.: Versuchsgrabungen an der Römerstrasse in Slovenska Bistrica). Arh. vestnik XXVII (Beograd 1976) 232—259. Avec 13 fig.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Некрополъ Оълвии эллинистического времени* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 231; Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 345). — Compte rendu par A. WĄSOWICZ, Archeologia XXVII (Wrocław 1976) 211—213; И. МИКУЛЧИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 207—208.

N. PETRIĆ, *Kasnoantički spomenici otoka Hvara* (rés. franç.: Les monuments de la basse antiquité de l'Ile

de Hvar). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 217—232. Avec 5 pl.

P. PETRU, *Neviodunum-Drnovo pri Krškem* [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo (1977) 30+ill.

B. RAUNIG, *Antički skeletni dječji grob iz Podgredine kod Cazina* (rés. franç.: Tombe antique à squelette de Podgredina près de Cazin). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 295—301. Avec 1 pl.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prozor (Arupium) u Lici — sondažni radovi na antičkom lokalitetu* (rés. franç.) Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 76—79, 202. Avec 1 pl.

M. SLABE, *Arheološke najdbe in zbirke Jamarskega kluba Kostanjevica na Krki* (rés. allem.: Archäologische Entdeckungen aus der Sammlung des Höhlenforscherklubs Kostanjevica an der Krka). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 283—286. Avec 2 pl. et 1 fig.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Kruge kod Velike.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 90.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Sondažna arheološka iskapanja u Požeškoj Kotlini. »Radovanačko Brdo« kod Velike* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 89—90, 203. Avec 1 pl.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Tekić, Slav. Požega — kasnorimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 87—88, 203. Avec 2 pl.

M. STRMČNIK-GULIČ, *Rimski vodovod — Fram-Poetovio* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 86—87, 203.

U Vinkovcima otkrivena rimska nekropola. Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 11.

A. VALIČ, *Ajdna nad Potoki Jesenice — kasnoantična naselbina, refugium* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 86, 203. Avec 1 pl.

О. ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ, *Античка Дукља — римски и византијски град.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 25—36. Avec 8 fig.

B. VIKIĆ, *Ludbreg, kod Varaždinskih Toplica — antičko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 81—83, 202. Avec 2 pl.

D. VUGA, *Strahomer—Trnovo, kod Ljubljane, p. c. sv. Jakoba — rimskodobno najdišče.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 84—85. Avec 1 pl.

Z. ŽERAVICA, *Crkvina u Suvaji kod Bosanske Dubice — kasnoantička bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 94—95, 203.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

R. HOŠEK, *Silvanus Viator aus Gerulata* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 425—427. Avec 3 fig.

E. IMAMOVIĆ, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine* (rés. franç.). [Bibl. Kulturno nasljeđe]. Sarajevo, Veselin Masleša (1977) 518. Avec ill. — Compte rendu par G. CRNKOVIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 606—610.

Е. ИМАМОВИЋ, *»Interpretatio romana« у односу на индигене културе римске провинције Далмације.* (rés. allem.: »Interpretatio romana« im Bezug auf die Einheimischen Kulte in der Römischer Provinz Dalmatia«). Прилози 11—12. Инст за ист. (Сарајево .1975—1976) 13—27.

M. JACZYNOWSKA, *Quelques remarques sur le culte d'Hercule en Rhénanie* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 412—420.

А. ЈОВАНОВИЋ, *О једном синкретистичком споменику из IV века н. е. са Виника код Ниша.* Нишки зборник 4 (Ниш 1977) 87—90. Avec 1 fig.

V. KOLŠEK, *Ostanki zahodne nekropole rimske Celeje* (rés. allem.: Reste der westlichen Nekropole der römischen Celeia). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 403—408. Avec 5 fig.

V. KOROŠEC, *Die Götteranrufung in den keilschriftlichen Staatsverträgen.* Orientalia n. s. vol. 45 (Roma 1976) 120—129.

J. MEDINI, *Spomenik Atisova kulta iz Medvide* (rés. allem.: Ein Monument des Atis-Kultus aus Medvida). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 195—206. Avec 1 pl.

I. TÓTH, *Das lokale System der mithraischen Personifikationen im Gebiet von Poetovio* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 385—392.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Митраизам на тлу Југославије.* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV; 312; XXVIII—XXIX, 346). — Compte rendu par T. TOMASEVIĆ, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 304—306.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Прилог проучавању Турмас — гадовог култа* (rés. franç.: Une contribution à l'étude du culte de Tourmasgad). Старинар XXVII (Београд 1976) 33—41. Avec 2 pl.

LJ. ZOTOVIĆ, *Yugoslavia — Notes on some recently discovered reliefs.* Journal of Mithraic Studies I, 2 (London 1976) 201—203.

ARCHITECTURE

T. ANĐELIĆ, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara* (rés. franç.: Basilique paléochrétienne à Cim près de Mostar). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 179—244. Avec 13 fig. et 18 pl.

E. IMAMOVIĆ, *Rimski most kod Belog na otoku Cresu.* Otočki ljetopis 1 (Lošinj 1973) 103—107. Avec 2 fig.

Т. ЈАНАКИЕВСКИ, *Доцноантичка микростамбена целина врз римскиот театар во* Heraclea Lyncestis (rés. angl.: Late antique micro dwelling entety found above the theatre in Heraclea Lyncestis). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 81—101. Avec 11 fig.

V. KRIZMANICH, *Doprinos poznavanju oblika rimskog amfiteatra u Puli* (rés. ital., allem.: Anhang zur Kenntnis über die Form des Amphitheaters in Pula). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 413—426. Avec 5 fig.

T. KURENT—L. MUHIČ, *Vitruvius on module* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 209—232. Avec 17 ill.

Š. MLAKAR, *Amfiteatar u Puli.* 5. éd. [Kulturno-povijesni spomenici Istre 1]. Pula, Arheološki muzej Istre (1977) 31+ill.

V. PAŠKVALIN, *Antički torkular u Bihovu kod Trebinja* (rés. ital.: Il torchio antico a Bihovo) Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 289—293. Avec 3 fig.

К. ПЕТРОВ, *Типонимијата и карактерот на апсидалните конструкции во несакралните градби во Стоби* (II del) (rés. franç.: La typonimie et le caractère des constructions absidales dans les édifices non-sacrés de Stobi). Год. зборн. Филоз. фак. 3 (Скопје 1977) 137—172. Avec 12 fig.

D. PILETIĆ, *Neka kritička zapažanja o radu na rimskim fortifikacijama u Gornjoj Meziji do 1965. godine* (rés. angl.: Some Critical Observations of the Execution Work on the Upper Mezia Roman Fortifications Concluded by 1965). Vesn. Vojn. muz. 21—22 (Beograd 1976) 7—23. Avec 5 fig.

J. ŠAŠEL, *Emona. Sprehod po Ljubljani k ostankom Emone.* [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 50]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1975) 32. Avec ill.

SCULPTURE

N. CAMBI, *Dvije antičke glave-telamona iz Salone* (rés. angl.: Two Ancient Portrait-Telamons from Salona). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 183—193. Avec 6 pl.

B. ĐURIĆ, *Figuralna aplika s Hvara* (rés. angl.: Figural Applique from Hvar). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 465—467. Avec 1 fig.

L. ECKHART, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauracium.* Corpus signorum imperii Romani. Osterreich III, 2. Wien, Osterr. Akad. der Wissenschaften, (1976) 84. Avec 49 pl. — Compte rendu par M. KUČAR, Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 471—472.

V. JURKIĆ, *Skulptura Atisa iz Pule.* Nov prilog poznavanju Atisovog kulta (rés. ital. et allem.: Attis-Skulptur aus Pula. Neuer Beitrag zur Kenntnis über den Attis-Kult). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 173—188. Avec 2 fig. et 4 pl.

P. KOS, *Tri gracije iz Ptuja* (rés. allem.: Drei Grazien aus Ptuj). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 101—102. Avec 1 fig.

М. ВАСИЋ, *Представа „асције" на надгробним споменицима римске провинције Далмације* (rés. franç.: La représentation de l'»ascia« sur les monuments funéraires de la province romaine de Dalmatie). Старинар XXVII (Београд 1976) 43—51.

PEINTURE — MOSAIQUES

B. ĐURIĆ, *Antički mozaiki na ozemlju SR Slovenije* (rés. franç.: Les mosaïques antiques sur le territoire de la R. S. de Slovénie). Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 537—625. Avec 25 fig. et 100 pl.

С. ГУШИЋ, *Објекат са мозаицима на Винику.* Нишки зборник 4 (Ниш 1977) 91—96. Avec 9 fig..

T. HÖLSCHER, *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts V. Chr.* [Beiträge zur Archäologie 6]. Würtzburg, Konrad Triltisch Verlag (1973) 317. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 303—306.

J. MEDER, *O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 36—44. Avec 5 fig.

W. OAKESHOTT, *Mozaici Rima, od trećeg do četrnaestog veka.* Beograd, »Jugoslavija« (1977) 371. Avec ill.

NUMISMATIQUE

Z. DUKAT and I. MIRNIK, *Pre-Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia.* Bull. of the Institute of Archaeology 13 (London 1976) 175—210.

G. KRALJEVIĆ, *Antički novci iz Posuškog Graca u zbirci Zemaljskog muzeja* (rés. allem.: Antike Münzen von Gradac bei Posušje). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 169—177. Avec 1 pl.

G. KRALJEVIĆ, *Nalaz novca na Paniku i Dračevoj strani* (rés. allem.: Römische Münzen von Panik und Dračeva strana). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 165—168. Avec 1 pl.

G. KRALJEVIĆ, *Rimski novci sa područja Stoca* (rés. allem.: Römische Münzen von Stolac). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 217—230. Avec 2 pl.

Г. КРАЉЕВИЋ, *Скупни налаз римског новца у Млиништима.* Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 273—276.

P.-H. MARTIN, *Die anonymen Münzen des Jahres 68 nach Christus, 4.* Mainz, Verlag Philipp von Zabern, (1974). — Compte rendu par P. KOS, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 303—304.

ÉPIGRAPHIE

I. BOJANOVSKI, *Počasni natpis Maksimina Tračanina iz Narone* (rés. ital.: Iscrizione onorifica dedicata a Massimino Tracio scoperta a Narona). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 188—196. Avec 3 fig.

I. BOJANOVSKI, *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice* (rés. allem.: Römische Inschrifte aus dem Tal von Trebišnjica). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 67—98. Avec 14 fig.

E. BOLTIN-TOME, *Rimski nagrobnik z Bernardina v Portorožu* (rés. allem.: Das römische Grabmal von Bernardin in Portorož). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 119—121. Avec 1 fig.

M. CLAUSS, *Die Epigraphik und das Fortuna Primigenia Heiligtum von Praeneste.* Der Versuch einer Zusammenfassung (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 131—136.

B. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *Dva latinska natpisa iz skopske tvrđave Kale* (rés. franç.: Deux monuments funéraires de la forteresse Kale de Skopje). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 461—466. Avec 6 fig.

B. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *Epigrafski prilozi iz Radišana kod Skopja* (rés. franç.: Contributions épigraphiques de Radišani prés de Skopje). Živa antika XXVII, 2 (Skopje 1977) 449—460. Avec 10 fig.

С. ДУШАНИЋ, *Епиграфске белешке* (rés. angl.: Two Epigraphical Notes). Živa antika XXVII, 1 (Скопје 1977) 179—190. Avec 2 fig.

S. DUŠANIĆ—M. R. VASIĆ, *An Upper Moesian Diploma of A. D. 96.* Chiron 7 (München 1977) 291—304.

Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundum provinciarum pertinentes (collegit adnotationisbusque instruxit A. DOBÓ). Budapest, Akadémia kiadó (1975). — Compte rendu par B. SLAPŠAK, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 304—305.

R. MATEJČIĆ, *Otkriće fulfinijskog natpisa.* Krčki zbornik 7 (Krk 1976) 173—182. — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 610—613.

M. MIRKOVIĆ, S. DUŠANIĆ, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* vol. I (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 348). — Compte rendu par I. I. RUSSU, Studii şi cercetări de istorie veche şi arheol. 28, 3 (Bucuresti 1977) 459—462; G. SUSINI, Epigraphica XXXIX (1977) 205.

A. MOSCY, *Forenses in Brigetio* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 399—402.

S. MROZEK, *La fondation CIL XIV d'Ostie et »l'inflation« romaine* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 406—411.

S. PAHIČ, *Novi rimski napisi v Podravju* (rés. allem.: Neue römische Inschriften im slowenischen Drauland). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 74—91. Avec 14 fig.

S. PAHIČ, *Seznam rimskih kamnov v Podravju in Pomurju* (rés. allem.: Verzeichnis der Römersteine im slowenischen Drauland). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 13—73. Avec 33 fig.

F. PAPAZOGLOU, *Stèles anthropomorphes et amorphes de Pélagonie.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 135—150. Avec 6 fig.

V. PAŠKVALIN, *Poklopac rimske kamene urne iz Trebimlje u Hercegovini* (rés. allem.: Deckel der römischen Steinurne aus Trebimlja in Herzegovina). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 45—50. Aavec 3 fig.

П. ПЕТРОВИЋ, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији.* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 240; XXVIII—XXIX, 348). — Compte rendu par М. МИРКОВИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 209—210;

B. ГЕРАСИМОВА-ТОМОВА, Археологија XIX, 2 (Софија 1977) 68—69; I. I. RUSSU, Studii şi cercetări de istorie veche şi arheol. 28,2 (Bucureşti 1977) 286—290; L. VIDMAN, Listy filologicke 100, 4 (Praha 1977) 247.

LJ. PLESNIČAR-GEC, *Nova napisa iz Emone* (rés. ital.: Altre due epigrafi Emoniensi). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 117—118. Avec 2 fig.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu.* Vjesnik Arheol. muzeja (3. ser.) VIII (Zagreb 1974) 47—55. — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 610—613.

Rimski kameni spomenici u Vojvođanskom muzeju. Predgovor: V. DAUTOVA-RUŠEVLJAN. Novi Sad, Vojvođanski muzej (1977) 35. Avec ill.

M. SLABE, *Velika Stara vas, Črnomelj, Ig: novi rimski napisi* (rés. ital.: Velika Stara vas, Črnomelj, Ig: ancora tre epigrafi romane). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 110—113. Avec 6 fig.

J. ŠAŠEL, *Vilicus s Kučarja pri Podzemlju v Beli Krajini* (rés. ital.: Vilicus dal Kučar presso Podzemelj in Bela Krajina). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 114—116. Avec 1 fig.

M. ŠAŠEL-KOS, *Latin Inscriptions from Achaia and the Cyclades* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 197—208.

A. ŠONJE, *Ulomci antičkih natpisa i razni drugi nalazi koji su nađeni poslije drugoga svjetskoga rata na području Poreštine u Istri* (rés. ital.: Frammenti di antiche iscrizioni e vari altri reperti rinvenuti nel Parentino in Istria dopo la seconda guerra mondiale). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 137—152. Avec 4 pl.

Z. ŠUBIC, *Novi rimski napisi iz Poetovione (1968—1972)* (rés. allem.: Neue römische Inschriften aus Poetovio, 1968—1972). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 92—100. Avec 5 pl.

V. WEBER, *Apie mariu* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 245—250.

M. ZUPANČIČ, *Atrans — nov napis* (rés. ital.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 106—109. Avec 1 fig.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

D. BOJOVIĆ, *Rimska keramika Singidunuma* (texte comp. allem.: Die römische Keramik von Singidunum). [Katalog 8. Serija »Zbirke i legati Muzeja grada Beograda«]. Beograd, Muzej grada (1977) 115+ill.

Z. BRUSIĆ, *Late antique and Byzantine underwater finds along the eastern coast of the Adriatic.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 31—39. Avec 3 pl.

M. BULAT, *Rimsko staklo iz Dalja.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 22.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Grčke slikane vaze.* Beograd, Univerzitet, Naučna knjiga (1977) 100.

Corpus vasorum antiquorum. Yougoslavie. Sarajevo — Musée National de la République socialiste de Bosnie-Herzégovine. (Yougoslavie fasc. 4, Sarajevo fasc. I). Par M. PAROVIĆ-PEŠIKAN. Avec collaboration d'A. WAIBLINGER, Belgrade, Académie serbe des Sciences et des Arts (1975) 52+48. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Жива антика XXVII, 2 (Скопје 1977) 490—491.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Комплет за игру из гроба са Градског поља у Нишу* (IV век). Нишки зборник 3 (Ниш 1977) 131—142.

Е. МАНЕВА, *Доцнежноаретинска сигилата од Хераклеја* (rés. angl.: The late Arretine Terra sigillata from Heraclea). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 67—79. Avec 22 fig.

M. T. MARABINI MOEVS, *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948—1954).* Memoirs of the American Academy in Rome, 1973. 324. — Compte rendu par LJ. PLESNIČAR, Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 304.

Note à propos de l'article de F. Baratte (Starinar XXVI, 1975, p. 34). Старинар XXVII (Београд 1976) 196.

V. PAŠKVALIN, *O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini* (rés. allem.: Vom Glas aus Römerzeit in der Ostherzegowina). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 99—122. Avec 1 pl.

P. PETRU, *Die römerzeitliche keramische Produktion in Jugoslawien.* Arh. vestnik XXVII (Ljubljana 1976) 224—231.

LJ. PLESNIČAR-GEC, *Keramika emonskih nekropol* (rés. angl.: The Pottery of Emona Necropolises). [Dissertationes et Monographiae XX]. Ljubljana, Mestni muzej (1977) 109+ill.

Rimske bronzane fibule — poklon Teodora Veselinovića. Tekst: V. DAUTOVA-RUŠEVLJAN (rés. angl.). Novi Sad, Vojvođanski muzej (1977) 22. Avec ill.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Два примероци на „Сидонско стакло" од Стоби* (rés. allem.: Zwei Reliefgläser von Sidon aus Stobi). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 117—123. Avec 3 fig.

MOYEN ÂGE
OUVRAGES GÉNÉRAUX

M. BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, *Srednjovekovnom Beogradu u pohodu* (rés. angl.: A visit to mediaeval Belgrade). [Katalog izložbe. Catalog of the exibitions 17]. Beograd, Muzej grada (1977) 127. Avec ill.

J. BECKWITH, *Early Christian and Byzantine Art.* The Pelican History of Art. Harmondsworth, Penguin Books (1970). 161. Avec 304 fig. — Compte rendu par Д. ТАСИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 95—96. Avec 1 fig.

R. BOLGAR, *Classical Influences on European Culture A. D. 1500—1700.* Cambridge University Press. 1976. 383. — Compte rendu par П. ИЛИЕВСКИ, Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 297—300.

Ђ. БОШКОВИЋ, *L'art entre l'antiquité et l'époque romane sur le litoral de l'ancienne Zeta.* Старинар XXVII (Београд 1976) 71—82. Avec 13 fig. et 8 pl.

Ђ. БОШКОВИЋ, *Sur quelques problèmes relatifs au développement des cultures aux Etats du Haut Moyen Âge sur le sol de la Yougoslavie sous le jour des recherches archéologiques.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 47—52.

L. BREJE, *Vizantijska civilizacija* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 351). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 250—251.

С. ЋИРКОВИЋ—П. ЖИВКОВИЋ, *Десетогодишњи резултати историографије о средњовековној Босни* (L'historiographie relative à la Bosnie médiévale — résultats des recherches de la dernière dizaine d'années). Преглед LXV, 5 (Сарајево 1976) 561—568.

А. ДЕРОКО, *Света Гора.* 2. éd. Београд, Туристичка штампа (1977). 61. Avec ill.

D. ĐURIĆ-ZAMOLO, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521—1867.* Arhitektonsko-urbanistička studija (rés. angl.: Beograd as oriental town under Turks from 1521 until 1867). [Monografije 5]. Beograd, Muzej grada (1977) 318. Avec ill.

B. FUČIĆ, *Prostor istarskog glagolizma.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 14—20. Avec 4 dess.

A. GUILLOU, *La Civilisation Byzantine.* [Coll.: Les Grandes Civilisations]. Paris. ed. B. Arthaud (1974) 620. Avec 206 ill. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 93—94. Avec 1 fig.

A. HANDŽIĆ, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću* (rés. angl.: Development of Some Towns in Bosnia in the XVIth Century — the Role of the State and the »Waqufs«). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 133—169.

A. HANDŽIĆ, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku.* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 241). — Compte rendu par M. IMAMOVIĆ, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 356—359. Б. ЗЛАТАР, Прилози 11—12, Инст. за истор. (Сарајево 1975—1976) 426—428.

A. HORVAT, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do 1700.* Zagreb (1975) 566+366 (Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, XXII). — Compte rendu par T. von BOGYAY Südostforschungen XXXVI (München 1977) 321—322.

Историја примењене уметности код Срба. Том 1. Средњовековна Србија (Texte comp. angl.: History of the Applied Arts with the Serbs. Serbia in the Middle Ages) (réd. Н. АНДРЕЈЕВИЋ КУН). Београд, Музеј примењене уметности (1977) 413. Avec ill.

B. KERT, *Socialnogeografski razvoj trga Lenart v Slovenskih Goricah* (rés. allem.: Die sozialgeographische Entwicklung des Marktes Lenart in Slovenske Gorice). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1975) 4—11.

J. KOROPEC, *Brežice v srednjem veku* (rés. franç.: Brežice au Moyen âge). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 93—116. Avec 1 fig.

J. KOROPEC, *Vransko v srednjem veku* (rés. allem.: Vransko in Mittelalter). Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 217—234. Avec 1 fig.

L. KOŠUTA, *Glagoljaši i glagoljica na Cresu i Lošinju.* Otočki ljetopis 2 (Lošinj 1975) 249—253. Avec 1 fig.

Д. КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ, *О насељу Дријева и његовом положају* (rés. franç.: Sur l'agglomération Drijeva et sa position). Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 29—36.

Z. LOVRENČIĆ—M. MEDARA, *Gotika u Bilo-gori* (rés. allem.: Die Gotik in der Bilogora). Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 44—60. Avec 15 fig.

B. MARUŠIĆ, *Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 241). — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 599—600.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Комплексот цркви во Водоча.* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 241). — Compte rendu par B. КОРАЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 66—67.

Л. МИРКОВИЋ, *Иконографске студије* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 235). — Compte rendu par M. РОГИЋ, Старинар XXVII (Београд 1976) 210—211.

J. MLINARIČ, *Gosposčina Limbuš pri Mariboru* (rés. allem.: Die Herrschaft Limbuš bei Maribor). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 68—92. Avec 6 fig.

И. ПУШИЋ, *О насељу Росе у средњем вијеку* (Трагови архитектуре и ново тумачење савремених докумената). Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 731—741.

Rani srednji vek (Red. D. TALBOT-RICE). (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 352). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 260—262.

P. D. P. SALLELAS, M. HIRMER, *Španija. Umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike* (prevod V. STOJIĆ). Beograd, »Jugoslavija« (1976) 177. Avec ill.

HISTOIRE POLITIQUE

К. АЦИЕВСКИ, *Деспот Алексиј Слав — самостоен феудален владетел во Македонија* (rés. allem.: Der Despor Aleksij Slav — der selbstandige feudale Herrscher in Makedonien). Год. зборн. Филоз. фак. 3 (Скопје 1977) 79—92.

A. S. ALIČIĆ, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine* (rés. angl.: The register of the bosnian army of the eve of the Mohač battle of 1526). Prilozi orijent. filol. XXV/1975 (Sarajevo 1977) 171—202.

П. АНЂЕЛИЋ, *Barones regni и државно вијеће средњовјековне Босне.* (rés. allem.: Barones regni und der Staatsrat im mittelalterlichen Bosnien). Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 29—48.

P. ANĐELIĆ, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku.* (rés. allem.: Die Vojvoden von Usora und der politische Status Usoras während des Mittelalters). Prilozi XIII, Inst. za istoriju (Sarajevo 1977) 17—45.

P. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovna Župa Večenike — Večerić i postanak Mostara* (rés. franç.: Comitat (župa) médiéval de Večenike — Večerić et origine de Mostar). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 259—279.

P. ANĐELIĆ, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku* (rés. franç.: Localisation de la région de Trebotići et division administrative du Podrinje au Moyen âge). Glasn. Zemalj. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 243—268.

N. ANIĆ, *Pučki ustanak na Hvaru i narodnooslobodilački rat* (rés. angl.: The commoners' revolt on Hvar and the peoples liberation war). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 513—532.

S. ANTOLJAK, *Dosadašnji istraživački radovi o pokretu Matija Ivanića i neka novonastala pitanja i problemi o njemu* (rés. angl.: Research work on the commoners'revolt in Hvar and some newly arisen questions relating to it). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 7—26.

Ђ. БАЗЛЕР, *Проглашење Босне краљевином 1377. године* (rés. allem.: Erhebung Bosniens zum Königtum im Jahre 1377). Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 49—61.

M. BERZA, *Dubrovnik et son passé évoqués par Nicolas Iorga* (rés. serbo-croate: Дубровник и његова прошлост у делу Николе Јорге). Balcanica VIII (Београд 1977) 89—101.

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Соченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) і Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 352). — Compte rendu par P. НОВАКОВИЋ, Ист. час. XXIV (Београд 1977) 299—321.

G. BRENDLER, *O ulozi plebejaca u njemačkom seljačkom ratu* (rés. angl.: On the role of plebeians in the german peasant revolt). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 227—237.

С. БРКОВИЋ, *О постанку и развоју црногорске нације.* Титоград, Графички завод (1974) 268. М. ПОПОВИЋ, *Видовдан и часни крст.* Оглед из књижевне археологије. Београд, Слово љубве (1976) 199+13+III. — Compte rendu par A. HETZER, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 309—311.

A. CREMONESI, *La sfida turca contro gli Asburgo e Venezia.* Udine (1976) 356. — Compte rendu par I. VOJE, Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 385—387.

A. CREMONESI, *Zadnji turški vpad v Furlanijo (1499)* (rés. ital.: L'ultima incursione turchesca nel Friuli (1499). Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976) 124—129.

S. ĆIRKOVIĆ—J. KOVAČEVIĆ—I. BOŽIĆ, *O jednom shvatanju i jednoj »kritici« Istorije Crne Gore.* Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 107—128.

С. ЋИРКОВИЋ, *Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку.* С. ЋИРКОВИЋ, *О језику и отаџбини у босанском средњем веку.* Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 267—270; 271—273.

L. DANČEVIĆ, *Maritimno-političke prilike na Jadranu početkom XVI stoljeća* (rés. angl.: The maritime-political conditions on the Adriatic at the beginning of the 16th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 179—202.

Доба турске власти у „Историји Београда". Историја Београда, I. Београд, „Просвета" (1974). — Compte rendu par Б. ЂУРЂЕВ, Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1977) 293—298.

Б. ЂУРЂЕВ, *О неким историјско-етничким проблемима у обради турског периода.* Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 282—287.

N. FILIPOVIĆ, *Princ Musa i Šejh Bedredin.* Sarajevo, Svjetlost (1971) 767. — Compte rendu par F. NAMETAK, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 351—356; A. PLETERSKI, Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 387—390.

V. FORETIĆ, *Borbe između pučana i plemića na Korčuli u 15. i 16. stoljeću* (rés. angl.: The struggle between the commoners and nobility in Korčula in the 15th and 16th centuries). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 249—274.

K. FRISCHLER, *Sijaj in sence križarskih vojn.* Ljubljana, Cankarjeva založba (1976) 287.

A. GABELIĆ, *Odnosi pučani — Venecija i pučani — plemići u ustanku Matija Ivanića* (rés. franç.: Les rapports populaires — Venise et populaires — patriciens dans le soulèvement de Matthieu Ivanić). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 131—148.

A. GABELIĆ, *Socijalni program i društveno-političke karakteristike pučkog ustanka Matija Ivanića* (rés. angl.: The social programme and the socio-political characteristics of the commoners'revolt in Hvar). Radovi 10. Inst. hrv. pov .(Zagreb 1977) 27—50.

C. B. GALLART, *La crisis social y economica de Barcelona a mediados del siglo XV, I—II.* Barcelona, Universidad da Barcelona (1973) 677. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1977) 186—188.

С. ГАВРИЛОВИЋ, *Покушај насељавања Срба у Пруску средином XVIII века.* Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 131—132.

С. ГАВРИЛОВИЋ, *О немирима Срба („Влаха") на властелинстима у северозападној Хрватској прве половине XVIII века* (rés. allem.: Über die Aufruhre der Serben (»Walachen«) auf den Grundherrschaften im nordwestlichen Kroatien der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts). Balcanica VIII (Београд 1977) 217—222.

F. GESTRIN, *Migracije iz Dalmacije u marke u XV i XVI stoljeću* (rés. angl.: Migrations from Dalmatia to marche in the 15th and 16th centuries). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 395—404.

B. GRAFENAUER, *Karantanski temelji Koroške vojvodine* (Karantanische Grundlagen des Herzogtums Kärnten). Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 133—154.

I. GRAH, *Nekoliko vijesti o pićanskoj buni 1653. godine u izvještajima pićanskih biskupa »Ad limuna«* (rés. ital.: Notizie sulla somessa a Petena del 1653 tratte dalle relazioni dei vescovi petenati »Ad limina«). Vjesnik hist. arh. u Rijeci i Pazinu XXI (Rijeka 1977) 351—354.

S. GULDESCU, *The Croatian-Slavonian Kingdom 1526—1792.* The Hague, Paris, Mouton (1970) 318+3. (Studies in European History XXI). — Compte rendu par P. BARTL, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 306—307.

M. HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta.* Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana. Sarajevo, Svjetlost (1974) 262. — Compte rendu par A. LÜK, Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 393—396.

B. HRABAK, *Uskočke akcije krajišnika na ušću Neretve (1482—1537).* (rés. allem.: Uskokenaktionen der Grenzer der Neretva-Mündung 1482—1537). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 181—191.

V. HULJIĆ, *Pobude i poticaji hrvatsko-viških pučana za ustanak i oružanu borbu 1510—1514. godine* (rés. angl.: The motives of the 1510—1514 commoners'revolt on the 1510—1514 on the islands of Hvar and Vis). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 103—136.

Х. ИЛАНЏИК, *Османско царство класичног доба од 1300—1600.* Београд, Српска књижевна задруга (1974) 357. — Compte rendu par Е. ПЕЛИДИЈА, Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 424—425.

J. KALIĆ, *Zur Bezeichnung »Raška« (Rascien) für den serbischen Staat bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 53—61.

I. KASANDRIĆ, *Društveno-politički uzroci sukoba pučana s vlastelom na Hvaru* (rés. angl.: The socio-political causes of the struggle betwen the commoners and the aristocracy on the island of Hvar). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 93—102.

N. KLAIĆ, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću.* [Bibl. Istorija]. Beograd, »Nolit« (1976). 308.

N. KLAIĆ, *Novi pogledi na uzroke bune Matije Ivanića u svjetlu društvenih pokreta u srednjovjekovnoj Dalmaciji* (rés. angl.: A new approach to the causes of the revolt led by Matija Ivanič seen in the light of social movements in medieval Dalmatia). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 51—64.

N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku.* Zagreb, Školska knjiga (1976), VII+711.

N. KLAIĆ—I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra. Knj. 2. Zadar u Srednjem vijeku do 1409.* [Pos. izdanja]. Split, Sveučilište. Zadar, Filozofski fakultet (1976) 606. Avec ill.

D. KLEN, *Pokrštavanje »turske« djece u Rijeci u XVI i XVII stoljeću* (rés. allem.: Wie »türkische« Kinder im 16. und 17. Jahrhundert in Rijeka getauft wurden). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976—77) 203—207.

D. KLEN, *Uvjeti i razvitak odnosa između pučana i građana u mletačkoj Istri.* (rés. angl.: The development of relations between commoners and citizens in venitian Istria). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 305—334.

N. KOLUMBIĆ, *Ustanak Matije Ivanića i stupanj građanske svijesti hrvatskih renesansnih pjesnika* (rés. angl.: Matija Ivanić's revolt and Hvar's renessance poets). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 431—446.

N. KOLUMBIĆ, *Ustanak Matije Ivanića i stupanj građanske svijesti hvarskih renesansnih pjesnika.* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1976) 161—176.

J. KOROPEC, *Slovenski puntarji med 1573 in 1635* (rés. allem.: Die Slowenischen Rebellierenden Bauern zwischen 1573 und 1635). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1975) 12—43. Avec 1 fig.

В. КОСТИЋ, *Дубровник и Енглеска 1300—1650.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 353). — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 171—172.

J. KOVAČEVIĆ, *Die Beziehung zwischen Gradina und Trgovište im XII. Jahrhundert.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 63—68.

С. К. КРАСАВИНА, *Битва на Косовом поле.* Научн. труды Кубанского унив. 192 (Краснодар 1975) 173—177.

B. KREKIĆ, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 237). — Compte rendu par V. SIMONITI, Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 382—385.

M. KURELAC, *Pučki ustanici i pobune u djelima Ivana Luciusa-Lučića* (rés. angl.: The revolts and uprisings of commoners in the works of Ivan Lucius-Lučić). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 239—247.

Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства* (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 242; XXVIII—XXIX, 351). — Compte rendu par B. NILEVIĆ, Pregled LXVI, 11—12 (Sarajevo 1976) 1376—1379; Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ Зборн. за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 201—203; F. KÄMPFER, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 306; Ђ. ТОШИЋ, Годишњак друштв. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 304—307.

D. MIHELIČ, *Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja* (rés. allem.: Karantanien aus der Sicht der Geschichtsschreibung vom Ende des 15. bis zum 18. Jahrhundert). Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 287—328.

M. MILOŠEVIĆ, *Grbaljske bune XV stoljeća* (rés. angl.: The revolts in Grbalj during the 15th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 275—303.

I. MITIĆ, *On International Relations of Dubrovnik — the Only Maritime Republic in the Balkans* (rés. serbo-croate: О међународним везама Дубровника — једине поморске републике на Балкану). Balcanica VIII (Београд 1977) 103—113.

G. NOVAK, *Commissiones et relationes Venetae — Mletačke upute i izvještaji. Tomus 8. Annorum 1620—1680 — od 1620—1680. godine.* [Monumenta spectantia historium slavorum maridionalium, vol. 51]. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1977) 268.

Р. НОВАКОВИЋ, *Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво. Историјско-географско разматрање.* Београд, Историјски институт, Народна књига (1977) 404.

B. PANOV, *Die Mission von Bregalnitza Konstantin des Philosophen — Kiril* (rés. macéd.: Брегалничката мисија на Константин Филозоф — Кирил). Год. зборн. Филоз. фак. 3 (Скопје 1977) 107—117.

D. PAVLIČEVIĆ, *Pučki ustanak Matija Ivanića u našoj udžbeničkoj literaturi* (rés. angl.: The commoners'revolt in Hvar as presented in our schoolbooks). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 533—539.

С. ПЕЦИЊАЧКИ, *Покришко-поморишка и бачко-банатска насеља уочи велике сеобе Срба (1688/89).* Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 141—155.

I. PUŠIĆ, *Prilozi vezama južnog Jadrana sa Apulijom u srednjem vijeku* (rés. angl.: The South Adriatic Relations with Apulia in the Middle Ages). God. Pomor. muz. 26 (Kotor 1978) 87—96.

М. РАЈКОВ, *Сукоби између краљевског комесара и Магистрата Великокикиндског дистрикта у XVIII веку.* Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 133—141.

T. RAUKAR, *Cives, habitatores forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima* (rés. allem.: Cives, habitatores, forenses in den mittelalterlichen dalmatinischen Städten) Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 139—149.

R. SAMARDŽIĆ, Mehmed Sokolović. Beograd, Srpska književna zadruga (1975). — Compte rendu par K. MILUTINOVIĆ, Pregled LXVI, 3 (Sarajevo 1976) 314—317.

Р. САМАРЏИЋ, *Сулејман и Рокселана.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 353. — Compte rendu par С. РАДОЈЧИЋ, Летопис МС књ. 419, sv. 6 (Нови Сад 1977) 809—814; С. ЛЕОВАЦ, Летопис МС књ. 420, sv. 3 (Нови Сад 1977) 371—382.

V. SIMONITI, *Prispevek k poznavanju turških vpadov v letih od 1570 do 1575.* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Kenntnis der Geschichte der Türkeneinfälle in Slowenien in den Jahren 1570—1575). Zgod. čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 491—505.

М. СПРЕМИЋ, *Два податка о Мари Бранковић* (rés. franç.: Deux informations sur Mara Branković). Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 71—80.

G. STANOJEVIĆ, *Kritika radi kritike.* Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 129—167. — Istorija Crne Gore.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Улцињски гусари средином XVIII века* (rés. franç.: Les corsaires d'Ulcinj vers le milieu du XVIIIe siècle). Balcanica VIII (Београд 1977) 223—233.

J. STIPIŠIĆ, *Nekoliko novih arhivskih vijesti o pučkom ustanku na Hvaru* (rés. angl.: Several new archival on the commoners'revolt in Hvar). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 137—151.

I. STOPAR, *Pričevanja zgodovinskih virov o gradu Celju* (rés. allem.: Zeugnisse der historischen Quellen über die Burg Celje). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 409—428.

I. ŠIŠEVIĆ, *Kroatski Indijanci.* Tragom historijskih podataka i nekih jezičnih tragova. Pomorski časopis »Naše more«, knj. 2. Dubrovnik (1975) 28.

Г. ШКРИВАНИЋ, *Прилог проучавању западних граница српске државе на приморју од XII до половине XIV века* (rés. franç.: Contribution aux Etudes des frontières occidentales de l'Etat serbe sur le littoral du XIIe jusqu'à la moitié du XIVe siècle). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 47—62.

Ђ. ТОШИЋ, *Бриганик у средњем вијеку* (rés. russe: Брштаник — город Средневековья). Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 37—50.

Г. УЛМЕР, *Подаци за историју Суботице од краја XVII до средине XVIII века.* Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 123—130.

M. VEGO, *Postanak imena Bosanska krajina.* Pregled LXVI, 2 (Sarajevo 1976) 185—193.

Z. ZLATAR, *Kara Mustapha and the Republic of Dubrovnik (1677—1678).* A New Interpretation (rés. serbo-croate: Kara Mustafa i Dubrovačka republika (1677—1678). Nova interpretacija). Balcanica VIII (Београд 1977) 201—215.

Z. ZLATAR, *Međunarodni položaj Dubrovačke Republike koncem XVII vijeka* (rés. angl.: The international setting of the Republic of Dubrovnik of the end of the 17th century). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 9—38.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

M. ANDREEV, *Le développement des charges de l'administration provinciale du Second Etat bulgare (1185—1396)* (rés. serbo-croate: Развитак дажбина покрајинске управе за време Друге бугарске државе (1185—1396). Balcanica VIII (Београд 1977) 587—592.

J. ADAMČEK, *Rovišćanski predijalci* (rés. allem.: Die Prädialadeligen von Rovišće). Hist. zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 151—159.

S. ANTOLJAK, *Nekoliko primjera o postojanju feuda u zadarskoj kopnenoj regiji iza 1409. godine.* Prilog razvoju feudalizma u Dalmaciji tokom 15. stoljeća (rés. angl.: A few instances of Feudal Estates in the Mainland Region of Zadar even after 1409). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 157—174.

M. BERTOŠA, *Gospodarsko stanje u Istri nakon uskočkog rata* (rés. allem.: Die wirtschaftliche Lage in Istrien nach Beendigung des Uskokekriegs). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976—77) 209—223.

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљорадња у средњовековној Србији.* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 317; XXVI, 239; XXVII, 243). — Compte rendu par Đ. GAL, Acta hist. — oecon. Iug. III (Zagreb 1976) 174—176.

M. M. FREJDENBERG, *Dinamika gradske strukture u Dalmaciji od XIV do XVI stoljeća* (Zadar u početku XVI stoljeća) (rés. angl.: The dynamics of the urban society in Dalmatia from the 14th to the 16th centuries). (Zadar at the beginning of the 16th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zadar 1977) 335—340.

M. M. FREIDENBERG, *Dinamika gradske strukture u Dalmaciji XIV—XVI stoljeća* (rés. angl.: The dynamics of growth of the urbanstructures in Dalmatian Croatia). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 71—95.

B. HRABAK, *Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV—XVI v.)* (rés. allem.: Metalle und Lösungen aus Bosnien und Serbien auf den Märkten der arabischen Länder im XIV und XV Jahrhundert). Prilozi Inst. za istoriju XIII (Sarajevo 1977) 47—61.

Б. ХРАБАК, *Продаја производа босанског рударства у Венецији и Млечанима у Далмацији* (rés. franç.: La vente des produits de l'industrie minière bosniaque à Venise et aux Venitiens en Dalmatie). Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 59—72.

Б. ХРАБАК, *Северноафрички гусари на Јадрану од почетка XVI до почетка XVIII столећа* (rés. franç.: Les pirates nord-africains dans l'Adriatique depuis le commencement du XVIe jusqu'au commencement du XVIIIe siècle). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 117—143.

I. KAMPUŠ, *Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca* (rés. allem.: Die Beziehungen der Grafen von Cilli zur Zagreber Stadtsiedlung Gradec). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 161—180.

N. KLAIĆ, *O kaptolskoj desetini kao povodu i uzroku podložničke borbe protiv Franje Talyha (1567. g.).* (rés. allem.: Das Kirchenzehntel als Anlass und Ursache der Untertanenkampfes gegen Franjo Taly im Jahre 1567). Acta historico-oeconomica Iug. III (Zagreb 1976) 75—102.

А. Р. КОРСУНСКИЙ, *История Испании IX—XIII веков (Социально-экономические отношения и политический строй Астуро-Леонсого и Леоно-Кастильского королевства).* Moskva, „Вышая школа" (1976) 239. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1977) 185—186.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Obrt i trgovina u Varaždinu* (rés. allem.: Handwerk und Handel im Alt-Varaždin). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 25—35.

J. LUČIĆ, *Prilike u Dubrovniku 1510. do 1514. i ustanak na Hvaru* (rés. angl.: Dubrovnik and the situation on Hvar from 1510 until 1514). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 357—378.

J. LUETIĆ, *Grip-najdelotvorniji operativni tip broda pučkih ustanika Matija Ivanića* (rés. angl.: The grip--the most efficient type of chiship in the commoners' revolt of Matij Ivanić). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 167—178.

N. P. MANANČIKOVA, *Rana manufaktura i socijalni aspekti povijesti zanatskog stanovništva Dubrovnika u XV i na početku XVI stoljeća.* (rés. angl.: The early manufacture and the social aspects of the history of the trades in Dubrovnik in the 15th and the beginning of the 16th centuries). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 341—356.

O. MANDIĆ, *Uz problem robovlasničke društveno--ekonomske formacije* (rés. allem.: Zum Problem der Sklavenhälterischen Sozialökonomischen Formation). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 21—35.

Е. П. НАУМОВ, *Господствующий класе и государственная власт в Сербии XIII—XIV вв.* Москва, „Наука" (1975) 336. — Compte rendu par F. SLIPIČEVIĆ, Prilozi 11—12. Inst. za ist. (Sarajevo 1975—1976) 415—419.

М. НИКОЛИЋ, *Властелинство манастира св. Николе у Добрушти* (rés. franç.: Le domaine du monastère de St. Nicolas à Dobrušta). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 73—82.

Г. ОСТРОГОРСКИ, *Још једном о пронијарима Кумановима.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 63—74.

Ž. RAPANIĆ, *A Contribution to the Study of Continuity of Inhabitation on the ager of Salonitanus in the Early Middle Ages.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 43—59.

T. RAUKAR, *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću* (rés. angl.: Venice and the economic development of Dalmatia in the 15th and 16th centuries). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 203—225.

T. RAUKAR, *Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću.* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1976) 177—184.

T. RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću — ekonomski razvoj i društveni odnosi* (rés. angl.: Zadar in the fifteenth century). [Monografije, 6]. Zagreb, Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest (1977) 325.

М. СОКОЛОВСКИ, *Осврт на вакафите и вакафските имоти во Тетовската нахија во XV и XVI век* (rés. franç.: Aperçu sur les vakufs et les propriétés des Vakufs dans le district de Tetovo au XVe et XVIe siècle). Гласн. Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 151—168.

A. SORE, *Razvoj in upadanje sejmov na širšem celjskem območju* (rés. allem.: Entwicklung und Rückgang der Märkte im weiteren Gebiet von Celje). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 155—170. Avec 4 fig.

I. VOJE, *Delež hercegovskih Vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika* (rés. allem.: Der Anteil der herzegowiner Walachen im Kredithandel des mittelalterlichen Dubrovnik). Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 465—475.

I. VOJE, *Ekonomske veze između Dubrovnika i Dalmacije u XV stoljeću* (rés. angl.: Economic links between Dubrovnik and Dalmatia in the 15th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 379—394.

I. VOJE, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku.* Sarajevo Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. [Djela XLIX. Odelj. društv. nauka 29]. Sarajevo (1976). 390+tab. 24. — Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 229—230.

П. ЖИВКОВИЋ, *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку* (rés. franç.: Le commerce vénitien des esclaves bosniaques au moyen âge). Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 51—58.

D. ŽIVOJINOVIĆ, *Ideja o bogatstvu i izobilju u merkantilizmu Dubrovačke Republike u XVII i XVIII veku* (rés. angl.: The Idea of Wealth and Plenty in the ragusan Mercantilism in the XVII—XVIIIth centuries). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 39—54.

HISTOIRE CULTURELLE

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Unutrašnjost dalmatinske kuće — prostor za scenske priredbe XVII stoljeća.* Mogućnosti 2—3 (Split 1977) 340—365.

Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку.* (Cfr. Starinar n. s. XXVI, 240, XXVIII—XXIX, 356). — Compte rendu par Ђ. ТОШИЋ, Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 307—310.

N. DUBOKOVIĆ-NADALINI, *Geografski položaj grada Hvara i stvaranje njegove kulturne nadgradnje* (rés. ital.: La posizione geografica della citta di Hvar e la formazione della sua sopra struttura culturale). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 319—327.

Н. ФИЛИПОВИЋ, *О проблемима друштвеног и етничког развитка у доба османске власти.* Прилози 11—12 Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 274—282.

C. FISKOVIĆ, *Bilješke o kulturnoj baštini otoka Lastova.* Mogućnosti 5 (Split 1977) 598—607.

Н. ГАВРИЛОВИЋ, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 356). — Compte rendu par Д. БЕРИЋ, Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 310—312.

Gloria a San Cirillo. Basilica di San Clemente. Sodržina: B. KONESKI, Fedele tradizione dell' opera dei Santi Cirillo e Metodio, T. SAZDOV, La letteratura popolare macedone. Skopie, »Rivista macedone« (1976) 59. Avec ill.

Istarska škrinjica. Iz kulturne baštine naroda Istre (réd. J. MIKAC). Zagreb, Matica hrvatska (1977) 312.

Р. КОВИЈАНИЋ, *Которски медаљони.* Београд, Центар ARS (1976). — Compte rendu par И. ЗЛОКОВИЋ, God. Pomor. muz. 26 (Kotor 1978) 187—188.

M. NIKOLANCI, *Kulturni profil Hvara u prošlosti viđen kroz knjige* (rés. allem.: Das Hvarer Kulturbild in der Vergangenheit durch die Bücher gesehen). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 289—296.

S. P. NOVAK, *Teatar u Dubrovniku prije Marina Držića.* Split, Čakavski sabor (1977). — Compte rendu par I. GRLJUŠIĆ, Havrski zborn. 5 (Hvar 1977) 387.

F. OSTANEK, *Beležke o prvi šoli na nekdaj slovenskem ozemlju* (rés. allem.: Notiz über die erste Schule in dem einst slowenischen Gebiet). Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 209—214.

N. PETRIĆ, *Sukobi plemića i pučana kroz gradnju grada Hvara* (rés. angl.: Clashes between the nobility and the commoners during construction of the town of Hvar). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 447—453.

F. PLANINA, *Študenti iz Loke na dunajski univerzi od 14. do 17. stoletja* (rés. allem.: Studenten aus Škofja Loka an der Wiener Universität vom 14. bis zum 17. Jh.). Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 82—87.

S. RADOJČIĆ, *O srpskoj istoriji umetnosti* (rés. franç.: Sur l'histoire serbe de l'art). Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1977) 3—8.

I. SENČAR-ČUPOVIĆ, *Hvar u putopisima starih prirodoslovaca* (rés. angl.: Hvar in the Itineraries Written by Naturalists). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 297—305. Avec 4 fig.

А. СКОВРАН, *Војвода Божидар Вуковић — Dionisio della Vechia, гасталд Братства св. Ђорђа грчког у Венецији* (rés. franç.: Le compte paladin Božidar Vuković — Dionisio della Vechia, gastaldo de la confrérie de Saint-Georges des Grecs à Venise). Зограф 7 (Београд 1977) 78—85. Avec 6 fig.

Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд, Свети архијерејски синод Српске православне цркве (1977) 415.

М. ШАКОТА, *Манастир Тројица, музеј раног Вуковог школовања.* Троноша, Управа манастира (1976) 7. Avec ill.

Л. ШЕЛМИЋ, *Уговор Арсенија Марковића са црквеном општином у Сомбору од 17. јануара 1771. године* (rés. allem.). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 261—266.

HISTOIRE ECCLÉSIASTIQUE

С. АНУИКИ, *Свети Сава у повељама румунских војвода.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 361—366. Avec 1 fig.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Служба Светом Сави у руским минејима XV—XVII века.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 349—360.

M. CAPALDO, *Sul prototipo greco dello Skitski paterik.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 53—55.

Е. М. ЧАРНИЋ, *Стваралачка аскеза Светог Саве.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 207—212.

Д. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Светосавско доживљавање хришћанства с нарочитим обзиром на монаштво.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 213—243.

I. DUJČEV, *L'oeuvre de Méthode d'Olympe »De libero arbitrio« et les discussions entre orthodoxes et hérétiques* (rés. serbo-croate: Дело Методија Олимпијског »De libero arbitrio« и дискусија између ортодоксних и јеретика). Balcanica VIII (Београд 1977) 115—127.

И. ДУЙЧЕВ, *Наказанието на крадеца.* Эпизоди от Киевопечерския Патерик и Житието на Иван Рилски. Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 75—79.

Д. ДРАГОЉЛОВИЋ, *Кудугери код балканских народа* (rés. franç.: Les koudougeres chez les peuples balkaniques). Balcanica VIII (Београд 1977) 129—135.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Прилог историји лика Светог Саве као заштитника српских школа у Високој школи у Београду.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 387—396. Avec 4 fig.

N. DUBOKOVIĆ-NADALINI, *Značenje bratovštine za razvoj društvene svijesti na Hvaru u XIV, XV i XVI st.* (rés. angl.: The significance of fraternities in the development of social consciousness on the island of Hvar in the 14th, 15th and 16th centuries). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 65—77.

J. V. A. FINE, Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation.* A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries. [East European Monographs X]. Boulder, East Eur. Quarterly, Distributed by Columbia Univ. Press (1975). VIII+447.

Б. ГАРДАШЕВИЋ, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. године.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 33—77.

F. GESTRIN, *Versko življenje in institucije Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja* (rés. ital.: Vite e istituzioni religiose degli Slavinelle marche dal XV al XVII secolo). Zgod. Čas. 31, 3 (Ljubljana 1977) 277—285.

M. HADŽIJAHIĆ, *O vezama islamiziranih bogumila s hrvatskim i slovenskim protestantima* (rés. allem.: Über die Beziehungen der islamisierten Bogomilen zu kroatischen und slowenischen Protestanten). Hist. zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 127—132.

А. ЈЕВТИЋ, *Из богословља Светога Саве.* Жичка беседа Светог Саве о правој вери. Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 117—180.

Д. КАШИЋ, *Писане и сликане биографије Светога Саве.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 13—17. Avec 14 fig.

Д. КАШИЋ, *Престо Светог Саве.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 333—348.

Б. КОВАЧЕВИЋ, *Свети Сава између Истока и Запада.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 313—329.

F. LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije* (uvod i komentar A. ZIRDUM). [Bibl. Kulturno nasleđe]. Sarajevo, Veselin Masleša (1977) 216.

M. LOOS, *Les derniers cathares de l'occident et leurs relations avec l'église patarine de Bosnie.* Hist. zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 113—126.

Л. МАТЕЈКА, *Звучни паралелизам у Канону светоме Вењеславу.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 39—45.

В. МИХАЈЛОВИЋ, *Порекло имена манастира Бођани.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 195—198.

М. МИНОСКИ, *Непознато Житие за Варлаам Охридски како извор за настаните во Македонија од 1598. године* (rés. franç.: Biographie inconnue de Varlaam d'Ohrid comme source d'événements de 1598 en Macédoine) Гласн. Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 181—190.

Р. НОВАКОВИЋ, *Поводом податка о Растковом боравку у Захумљу.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 25—32.

Р. НОВАКОВИЋ, *Улоге монаштва на Седмом васељенском сабору.* Православна мисао 22 (1975) 56—63.

S. PETRIS, *Proces protiv hereze u XVI stoljeću* (texte comp. ital.: Un processo per eresia nel XVI secolo). Otočki ljetopis 2 (Lošinj 1975) 254—257.

М. М. ПЕТРОВИЋ, *Номоканонски прописи о попуњавању унутрашњих епархија (епископија) и премештају архијереје.* Православна мисао 22 (1975) 13—22.

Ј. ПОПОВИЋ, *Житија светих за месец октобар.* Ваљево, манастир св. Ћелије (1977) 695.

Ј. ПОПОВИЋ, *Живот светог Петра Цетињског.* Ваљево, манастир св. Ћелије (1977) 53.

P. RATKOŠ, *Vznik kultu Ondreja-Svorada a Benedikta vo svetle zagrebských pamiatok.* Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 77—86.

П. СИМИЋ, *Богослужбена читања.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 189—193.

П. СИМИЋ, *Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 181—205. Avec 2 fig.

Spomenica u povodu 500. obljetnice osnutka Dominikanskog samostana u Bolu (1475—1975). Zagreb, Provincijalat hrvatske dominikanske provincije. Bol, Dominikanski samostan (1977) 411.

Д. СТЕФАНОВИЋ, *Песме у част Светог Саве у хиландарским музичким рукописима и у нотним издањима Стевана Мокрањца, Стефана Ластавице и Бранка Цвејића.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 375—380. Avec 7 fig.

Д. СТЕФАНОВИЋ, *Средњовековна стихира у част пане Климента I, Римског (+102).* Зборн. Владимира Мошина, Београд (1977) 81—85.

F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 358). — Compte rendu par П. ЖИВКОВИЋ, Годишњак друшт. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 299—300.

F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku* (rés. allem.: Die Katharisch-dualistische Initiation im Mittelalter). Hist. zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 101—111.

J. ŠIDAK, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu.* Zagreb (1974) 400. — Compte rendu par П. ЖИВКОВИЋ, Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 419—424.

R. UGRINOVA-SKALOVSKA, B. KONESKI, D. ORTAKOV, *Gloria a San Cirillo. Basilica di San Clemente.* 24. maggio, Roma. Edizioni »Rivista macedone«. Skopje, Commissione della Republica Socialista di Macedonia (1977) 40. Avec ill.

М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *О боравцима светог Саве у Солуну* (rés. angl.: On the Sava's sojourns in Thessalonica). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 63—71.

М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Симеон — старац Хрусијског пирга.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 181—187.

DROIT

М. БЕГОВИЋ, *Да ли је римско право утицало на шеријатско право* (rés. franç.: Le droit romain a-t-il influé sur le droit musulman ?). Balcanica VIII (Београд 1977) 593—600.

A. CVITANIĆ, *Diskriminacija pučana u hrvatskom statutu* (rés. angl.: The discrimination, against the commoners in the Hvar statute). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 79—91.

Ј. ДАНИЛОВИЋ, *Дубровачки статут и »consuetudo«* (Le statut de Dubrovnik et la »consuetudo«) Анали Прав. фак. у Београду (јануар—април 1975) 1—25.

B. ĐURĐEV, *Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića* (rés. franç.: Version turque de la loi minière du despote Stefan Lazarević). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 113—131.

I. KASANDRIĆ, *Stvarnopravne, bračne i obiteljske odredbe hvarskog Statuta* (rés. allem.: Die Gemeinrechtlichen, Ehe- und Familienrechtlichen Vorschriften Gemäss der Statuten von Hvar). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 149—155.

D. KLEN, *Značajni pravnopovijesni spomenici Istre.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 20—25.

Ђ. КРСТИЋ, *Неке паралеле у савременом истраживању правних обичаја* (pés. angl.: Some Parallels in Contemporary Research in Legal (Customs). Balcanica VIII (Београд 1977) 617—626.

L. MARGETIĆ, *Neki aspekti razvoja organa suđenja u hrvatskim primorskim krajevima u XII i XIII stoljeću* (rés. allem.: Einige Aspekte der Entwicklung der Justizorgane in den kroatischen Küstengebieten im 12. und 13. Jh.) Hist. zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77 87—100.

I. MITIĆ, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 241). — Compte rendu par A. GLAS Zgod. Čas. 31, 1—2 (Ljubljana 1977) 230—232

I. MITIĆ, *Primjeri mutilacije-sakaćenja u starom Dubrovniku.* Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1977) 125—131.

Б. М. НЕДЕЉКОВИЋ, *Пограничка порота* (Мешовита порота). (rés. franç.: Jury frontalier). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 9—45.

В. Т. ПАШУТО—И. В. ШТАЛЬ, *Корчула. Корчульский Статут как исторический источник научения общественного и политического строя острова Корчула XIII в.* Москва, Наука (1976) 207.

О. СТАНОЈЕВИЋ, *Симпозијум о Кривичном праву у старом Египту.* Анали правн. фак. нов.—дец. (Београд 1977) 807—810.

П. Ђ. СТОЈАНОВИЋ, *Неке поруке насљедног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији.* Стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека (rés. franç.: Quelques messages du droit coutumier de succession au Monténégro et dans l'Albanie du Nord). Balcanica VIII (Београд 1977) 601—615.

Законик цара Душана, Кн. I. Струшки и Атонски рукопис (Cfr. Старинар н. с. XXVII, 246; n. s. XXVIII—XXIX, 359). — Compte rendu par Д. СИНДИК, Ист. час. XXIV (Београд 1977) 344—347.

J. ŽONTAR, *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju.* [Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, 18]. Ljubljana (1973) 263. — Compte rendu par I. VOJE, Zgod. Čas. 21, 3 (Ljubljana 1977) 390—393.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES — SOURCES DIPLOMATIQUES

Actes de Lavra II de 1204 à 1328, éd. diplomatique par P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos VIII]. Paris, P. Lethielleux (1977). XV+316+tab. 72 — Compte rendu par М. ЖИВОЈИНОВИЋ, Ист. час. XXIV (Београд 1977) 337—343.

D. BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast.* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 243; XXVII, 247). Compte rendu par F. DŽ. SPAHO, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 359—360; M. ŽDRALOVIĆ, Acta hist. oecon. Iug. III (Zagreb 1976) 172—174.

Р. ЋУК, *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику.* Ист. час. XXIV (Београд 1977) 285—288.

Р. ЋУК, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и св. Павлу* (rés. franç.: Charte de l'impératrice Mara aux monastères de Chilandar et de St. Paul). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 103—116.

M. DEBELJUH, *Rukopisi i ostala povijesna građa u Naučnoj biblioteci u Puli (V dio)* (rés. ital.: Manoscriti e altri documenti storici nella Biblioteca civica a Pola) (V parte). Vjesnik hist. arh. u Rijeci i Pazinu XXI (Rijeka 1977) 281—309.

Ч. ДЕНИЋ, *Крушевачка легенда и погибија Вука Бранковића.* Зборник за ист. МС 15 (Нови Сад 1977) 167—170.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije — Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Sv. XVI. Listine godina 1379—1385. Sabrao T. SMIČIKLAS. Dopunili, sumarij i indekse izradili J. STIPIŠIĆ i M. ŠAMŠALOVIĆ. Predgovor M. KOSTRENČIĆ. Zagreb Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1976). VII+655.

V. DULČIĆ, *Prilozi povijesti Brusja u 16 stoljeću* (rés. angl.: Brusja in the 16th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 495—503.

Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в. Съставила и редактирала Б. А. ЦВЕТКОВА. Плевен, Изд. Наука и изкуство (1975). — Compte rendu par М. ЗДРАВЕВА, Гласник Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 308—313.

Х. ХАЏИБЕГИЋ, *О изворима за утврђивање броја становништва у периоду турске владавине.* Прилози 11—12. Инст. за ист. (Сарајево 1975—1976) 303—304.

V. JAKIĆ-CESTARIĆ, *Zadarska ženska osobna imena u XIII. stoljeću — odraz i rezultanta prethodnih simbiotskih procesa u gradu i porijekla novijih doseljnika* (rés. angl.: Zadar femal proper names in the 13th century as a resultant of foregoing symbiotic processes in the city and of the origin of later immigrants). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 143—225.

P. KANDLER, *Il cartolare di piani e carte e l'album di ventiquattro tavole.* Trieste (1975) 395. Avec ill. — Compte rendu par V. JURKIĆ, Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 567—573.

D. KLEN, *Dva ugovora iz 1463. godine o preseljavanju seljaka s područja šibenske općine u Istru* (rés. angl.: Two contracts in 1463. concerning the resettlement of peasants from the region of Šibenik towards Istrian Croatia). Radovi Centra JAZU 24 (Zadar 1977) 61—70.

D. KLEN, *Pazinska isprava od 22. novembra 1409. godine.* (rés ital.: Il documento di Pisino del 22 novembre 1409). Vjesnik hist. arh. u Rijeci i Pazinu XXI (Rijeka 1977) 263—278. Avec 3 fig.

D. KLEN, *Porodična imena na području Mošćenica.* Prilog izučavanju moščeničke patronimike (rés. ital., allem.: Familiennamen auf dem Gebiet von Mošćenice. Studienbeitrag zur Patronimik von Mošćenice). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 393—401.

V. KRALJIĆ, *Popis arhivske građe Arhive biskupije u Senju i arhiva Stolnog kaptola u Senju (2)* (rés. ital.: Inventario e regesti dei atti del' archivio vescoville e capitolo cattedrale a Segna). Vjesnik hist. arh. u Rijeci i Pazinu XXI (Rijeka 1977) 311—350.

M. KRUHEK, *Rukopisna ostavština Adama Zrinskog u Nacionalnoj i Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 67—71. Avec 1 fig.

Legende i kronike. [Splitski književni klub. Svjedočanstva, knj. 2]. Split, Čakavski sabor (1977) 401.

L. MARGETIĆ, *Neobjavljena glagoljska isprava od 11. studenoga 1614. godine* (rés. franç., ital.: Un inedito documento glagolitico dell' 11 novembre 1614). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 403—412. Avec 2 fig.

J. J. MARTINOVIĆ, *Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke »Marciana« u Veneciji* (rés. angl.: Descriptions and Plans of the Towns Kotor, Herceg-Novi and Budva in the Library »Marciana« in Venice). God. Pomor. muz. 26 (Kotor 1978) 125—130. Avec 3 fig.

А. МАТКОВСКИ и К. АРУЧИ, *Извадоци од две турски хроники за Македонија и соседните области.* Гласник Инст. нас. ист. XXI, 1 (Скопје 1977), 231—250.

Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Übers. von R. Lachmann — Konstantin Mihajlović, Memoirs of a Janissary. Transl. by Stolz. — Compte rendu par C. P. HAASE, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl. 68 (1976) 263—265.

F. MOAČANIN, *»Statuta valachorum« od 14. aprila 1667.* (rés. allem.: Die »Statuta Valachorum« vom 14. April 1667). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 225—232.

С. ПЕЦИЊАЧКИ, *Два документа о Београду и његовој околини из 1689—1690. године* (rés. franç.: Deux documents de 1689—1690 sur Belgrade et ses environs). Год. града Београда XXIV (Београд 1977) 23—29.

Regesten des Herzogtums Steiermark. Bd. I, 1308—1319, Lif. 1. Hrsg. Historischen Landeskommission für Steiermark unter der Leitung von Hermann Wiesflecker. Unter Mitarbeit von Roland Schäffer und Max Zechner bearbeitet von Annelies Redik. Graz (1976) 307. — Compte rendu par B. OTOREPEC, Zgod. Čas. 31, 4 (Ljubljana 1977) 560—565.

Д. СИНДИК, *Простагма цара Јована VIII и хоризма деспота Димитрија Палеолога.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 205—212. Avec 2 fig.

M. SIVRIĆ, *Pismo rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631* (rés. allem.: Ein Brief der römischen Kurie gesandt an Trebinje — Mrkaner Bischof Krizostom Antić aus den Jahre 1631). Tribunia 3 ((Trebinje 1977) 153—164.

Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Том 2. Македонија во рамките на меѓународните односи на Балканот во втора половина на XIII и прва половина на XIV век — грамоти, меѓународни договори, извештаи на дипломати, мемоари и други сведоштва на современиците (préface franç.). Скопје, Архив на Македонија (1977) 620.

J. STIPIŠIĆ, *Glavni izvori za poznavanje pučkog ustanka na Hvaru (Prijevod).* (rés. angl.: Main sources relating to the commoners' revolt in Hvar). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 551—592.

J. STIPIŠIĆ, *Nekoliko arhivskih vijesti o pučkom ustanku na Hvaru.* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1976) 185—193.

Ж. ШКАЛАМЕРА—М. ПОПОВИЋ, *Нови подаци са плана Београда из 1683.* (rés. franç.: Les églises sur le plan de Belgrade de 1683). Год. града Београда XXIII (Београд 1976) 33—58. Avec ill.

Ј. ТАДИЋ, Т. ПОПОВИЋ, *Дубровачка архивска грађа о Београду.* Књ. 2. 1572—1593. [Грађа за историју Београда]. Београд, Историјски архив Београда (1977) 395.

O. ZIROJEVIĆ, *Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka* (rés. franç.: Novi Pazar dans les sources turques jusqu'à la fin du 16e siècle). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 111—120.

PALÉOGRAPHIE — INSCRIPTIONS

G. ALFÖLDY, *Eine frühchristliche Inschrift aus Rom* (rés. slov.). Arh. vestnik XXVIII (Ljubljana 1977) 455—462. Avec 1 ill.

Р. В. БУЛАТОВА, *К изучению систем надстрочных знаков в древне сербских рукописях.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 113—116.

М. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, *Водени знак „котва" у издању Владимира Мошина.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 227—233.

М. ИВАНОВИЋ, *Натпис патријарха Арсенија IV Јовановића на надврију иконостаса цркве св. Апостола у Пећкој патријаршији* (rés. allem.: Inschrift des Patriarchen Arsenije IV auf der Türstock-Kappe der Ikonenwand der Apostelkirche in Peć). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 221—244. Avec 4 dess.

Д. КОЦО, *Прилог кон проучувањата на Битолскиот натпис* (rés. franç.: Une contribution à l'étude de l'inscription de Bitola). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 59—60.

Д. С, ЛИХАЧЕВ, *О составлении фототек кириллических почерков.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 223—225.

М. МУЈЕЗИНОВИЋ, *Исламски епиграфски споменици Новог Пазара* (rés. franç.: Monuments épigraphiques islamiques de Novi Pazar). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 137—155. Avec 15 fig.

V. SOKOL, *Tri nadgrobna spomenika s natpisima na bosančici* (rés. angl.: Three Grave Stones with the Inscription in Bosančica). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 137—143. Avec 9 fig.

Г. ТОМОВИЋ, *Повеља манастира Леснова* (rés. franç.: La charte au monastère de Lesnovo). Ист. час. XXIV (Београд 1977) 83—102.

MANUSCRIPTS — INCUNABLES — MINIATURES

M. ARNDT, *Die ursprüngliche Grabinschrift der bosnischen Königin Katharine.* Südostforschungen XXXVI (München 1977) 211—222.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана* (Deux rédactions du prologue en vers conservé dans la collection de manuscripts du monastère de Dečani). Упоредна истраживања — Инст. за књиж. и језик 1 (Београд 1975) 37—72.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Српски апракоси у Хиландару.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 153—169. Avec 8 fig.

Л. ЧУРЧИЋ, *Георгије Магарашевић и србуљске књиге.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 267—277.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *„Прописи" Василија Гаћановића.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 259—266.

J. GLAZER, *K razstavi rokopisov v Visokošolski in študijski knjižnici v Mariboru* (rés. angl.: To the Exhibition of Manuscripts at the Higher Schools and Research Library in Maribor). Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 270—282. Avec 2 fig.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Архитектонски фронтиспис и декоративни иницијали минеја за јануар у Архиву Бугарске академије наука бр. 19.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 171—179. Avec 8 fig.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Пергаментни рукописи Државне библиотеке у Берлину* (rés. franç.: Les manuscrits sur parchemin de la Staatsbibliothek de Berlin). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 177—193. Avec 22 fig. P

П. ИВИЋ — М. ГРКОВИЋ, *Дечанске хрисовуље.* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 361). — Compte rendu par Д. СИНДИК, Ист. час. XXIV (Београд 1977) 343—344.

З. ЈАНЦ, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 249). — Compte rendu par P. MIHAIL, Revue des Et. sud-est europ. XV, 1 (Bucarest 1977) 175—177.

F. V. MAREŠ, *Rukopisné dochování slovanské liturgie sv. Petra.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 25—29.

П. МИЙОВИЧ, *Грузинские менологии с XI по XIV век.* Зограф 8 (Београд 1977) 17—23. Avec 4 fig.

Л. МИРКОВИЋ, *Миниjатуре у антифонарима и градуалима манастира св. Фрање Асишког у Задру* (rés. franç.: Les miniatures des antiphonaires et des gradueles du monastère de St. François d'Assise à Zadar). Библиографија радова Лазара Мирковића: J. РАДОВАНОВИЋ. Београд, Српска академија наука и уметности, Институт за историју уметности Филозофског факултета (1977) 92+XXVI+ill. — Compte rendu par Б. ТОДИЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 72—73.

Missale Hervoiae Ducis Spalatensis Croatico-Glagoliticum (Cfr. Старинар н.с. XXVI, 245; XXVII, 249; XXVIII—XXIX, 361). — Compte rendu par J. HAMM, Wiener Slav. Jahrbuch 20 (1974) 192—197.

V. MOŠIN, *Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva* (rés. franç.: La problematique filigranologique et le papier des archives de Dubrovnik). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 51—59.

В. МОШИН, *Повеља Светог Саве манастиру Светог Николе у Врањини. Свети Сава.* Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 79—116.

О. НЕДЕЉКОВИЋ, *Месецослов Трновског јеванђеља.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 147—152.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Минијатура Благовести у Хваловом зборнику* (rés. franç.: La miniature de l'Annonciation dans le recueil de Hval). Зограф 7 (Београд 1977) 75—77. Avec 3 fig.

Пергаменные рукописи Библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков (réd. Н. Ю. Бубнов). Ленинград, Академия наук СССР (1976) 234. Avec ill. — Compte rendu par Т. ФИЛИПОВИЋ, Библиотекар 2 (Београд 1976) 303—304.

I. PETRICIOLI, *Dvije matrikule bratovštine sv. Silvestra u Zadru* (rés. ital.: Due matricole della confraternita di San Silvestro a Zadar). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 145—156. Avec 8 pl.

I. PETROVIĆ, *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi evropski izvori* (res. ital.: I miracoli di Maria nelle raccolte glagolitiche croate e le loro fonti Europee). Radovi Staroslav. Inst. 8 (Zagreb 1977) 1—225. Avec 16 pl.

Д. С. ПОПОВИЋ, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира.* Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 81—92. Avec 6 fig.

J. SCHARPÉ, *Catalogues récents de manuscrits slaves.* Analecta Bollandiana 96, 1—2 (Bruxelles 1977) 153—167.

Љ. СТЕФОСКА-ВАСИЉЕВ, *Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару XIII века.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 141—142.

TOMA ARHIĐAKON, *Kronika. Splitski rukopis* (texte comp. latin.: Historia Salonitana. Codex spalatensis). [Splitski književni krug. Svjedočanstva Knj. 1]. Split, Čakavski sabor (1977) 426.

S. TRAKO — L. CAZIĆ, *Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu* (rés. angl.: The Manuscript Collection of the Institute of Oriental Studies of Sarajevo). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 27—43.

И. В. ВЕСЕЛИНОВ, *Описи српских рукописа Бошка Петровића Жељског, новосадског професора.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 279—286.

CH. WALTER, *The Portrait of Jakov of Serres in Londin.* Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination. Зограф 7 (Београд 1977) 65—72. Avec 14 fig.

A. XYNGOPULOS, *La personnification d'avril dans un manuscrit grec d'Ohrid.* Зограф 7 (Београд 1977) 73—74. Avec 1 fig.

HISTOIRES DES LANGUES — LITTÉRATURE

В. АНТИЌ, *Локални хагиографии во Македонија.* Скопје, Просветно дело (1977) 205.

Д. БАРЈАКТАРЕВИЋ, *Дијалектолошка истраживања* (rés. franç.). [Библ. Јединство 100]. Приштина, Јединство, (1977) 434.

R. BOGIŠIĆ, *Pučki i društveni odnosi u »Hvarkinji« Martina Benetevića* (res. angl.: Social relations in »Hvarkinja« by Martin Benetević). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 419—429.

Seraphinus Maria CERVA, *Bibliotheca Ragusina.* Dubrovačka biblioteka Sara CRIJEVIĆA. Zagreb, JAZU (1975). — Compte rendu par Z. BOJOVIĆ, Zad. rev. 3—4 (Zadar 1977) 403—405.

Seraphinus Maria CERVA, *Bibliotheca ragusina in qua ragusini scriptore eorumque gest et scripte recensentur.* Sv. 2, 3. Zagrabiae, Academia scientiarum et artium slavorum medionalium (1977) 598.

K. CIPICO, *O azijskom ratu* (texte comp. latin: De bello asiatico). [Splitski književni krug. Humanisti, knj. 1]. Split, Čakavski sabor (1977) 259.

T. ČELANSKI, *Životopis i čudesa sv. Franje Asiškog.* Zagreb, Hrvatska franjevačka provincija sv. Čirila i Metoda (1977) XIV+255.

T. ČUBELIĆ, *Usmena narodna dramaturgija — važna komponenta u hrvatskoj dramskoj književnosti.* Mogućnosti 2—3 (Split 1977) 366—387.

Ј. ДЕРЕТИЋ, *Српска књижевност (I—II) (Од почетка до Вука Караџића).* Књиж. истор. 35 (Београд 1977) 565—601; 36 (Београд 1977) 733—770.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Симеон Месопотамијски у јужнословенској књижевности.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 57—61.

Н. ЦУМУРОВА-ЈАЊАТОВА, *Одразот на српската редакција на црковнословенскиот јазик врз натписите, сигнатурите и свитоците во некои цркви во северна Македонија* (rés. franç.: Les reflets de la rédaction serbe sur les inscription, le signatures et les rouleaux dans certaines églises de la Macédoine du Nord). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 57—65. Avec 19 fig.

П. ЂОРЂИЋ, *Списи Светог Саве и филологија.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 245—254.

M. FRANIČEVIĆ, *Odrazi pučke svijesti u Hrvatskoj renesansnoj književnosti* (rés. angl.: Reflections of folk consciousness in croatian renaissance literature). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 405—418.

С. ГЕОРГИЈЕВИЋ, *Лексички одрази живљења нашег народа под земљом и у земљи.* Нишки зборник 3 (Ниш 1977) 119—124.

V. GERERSDORFER, *Jedan književni spomenik srednjovjekovne Francuske u Zadru.* Zad. rev. 2 (Zadar 1977) 114—126.

B. GLAVIČIĆ, *O prozodiji latinista Jakova Bunića* (rés. franç.: De la prosodie du latiniste Jakov Bunić). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 219—230.

И. ГРИЦКАТ, *Из предисторије стварања српске граматике.* Зборн. Владимира Мошина, Београд (1977) 245—253.

S. GROZDANIĆ, *Na horizontima arapske književnosti.* Sarajevo, Svjetlost, Zavod za udžbenike (1975). — Compte rendu par L. GAZIĆ, Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 362—366.

Б. ИОВАНОВИЧ-СТИПЧЕВИЧ, *Некоторые филологические проблемы в работе и в эпохе Климента Охридского.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 31—38.

В. ЈЕРКОВИЋ, *Апсолутни датив у „Житију светога Симеона" од светога Саве.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 117—124.

Д. К. КАЛЕЗИЋ, *Једна Доментијанова позајмица из Григорија Богослова.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 143—145.

Д. КАЛЕЗИЋ, *Свети Сава као књижевник.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 255—287.

N. KOLUMBIĆ, *Duhovne značajke hrvatske renesansne književnosti.* Mogućnosti 6 (Split 1977) 696—716.

Б. КОНЕСКИ, *Јасниja писмена.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 125—127.

К. МАРИЦКИ-ГАЂАНСКИ, *Бесмртна вода и мач непобедиви.* Летопис МС књ. 419, св. 5 (Нови Сад 1977) 626—630.

J. D. MITROVIĆ, *Povodom knjige profesora Miodraga Popovića »Vidovdan i Časni krst«.* Jug. ist. čas. 3—4 (Beograd 1977) 133—154.

M. A. MUJIĆ, *Jezičke i sadržinske osobenosti vakuf--nama iz Mostara* (rés. angl.: The Peculiarities of Language and Contents of the Waqufnama of Mostar (second half of the XVIth Century). Prilozi orijent. filol. XXV (1975) (Sarajevo 1976) 203—225.

Д. НЕВЕНИЋ-ГРАБОВАЦ, *Илија Ламприце Цријевић, крунисани песник.* Посмртни говор својем ујаку Јунију Соркочевићу. Жива антика XXVII, 1 (Скопје 1977) 231—262.

F. S. PERILLO, *Hrvatska crkvena prikazanja.* Mogućnosti 10 (Split 1977) 1120—1146; 11 (Split 1977) 1248—1268; (Split 1977) 1361—1387; 1 (Split 1978) 35—54.

J. POGAČNIK, *Kodifikacija slovenskega knjižnega jezika in nacionalne književnosti.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 235—243.

М. ПОПОВИЋ, *Видовдан и часни крст.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 365. — Compte rendu par S. KRISTIĆ, Pregled LXVII, 2 (Sarajevo 1977) 241—242.

М. ПОПОВИЋ, *Видовдан и Часни крст.* Оглед из књижевне археологије 2. éd. [Пос. издања]. Београд, Слово љубве (1977) 207.

Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine (réd. Ž. KOLONOMOS) (texte comp. hébraïque et angl.: Proverbs and sayings of the sephardi Jews of Bosnia and Herzegovina). Beograd, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Jerusalim, Ben-Cvi institut (1976) 96.

S. PROSPER NOVAK, *Teatar u Dubrovniku prije Marina Držića.* [Bibl. suvremenih pisaca 37]. Split, Čakavski sabor (1977) 135.

Ž. PURATIĆ, *Dosad neobjavljeni prepjev odlomaka iz Ovidijevih Fasta.* Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 271—277.

Б. РАЙКОВ, *Към историята на ресавския правопис в България.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 213—222.

Ј. РЕЂЕП, *Прича о бoју косовском* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 365). — Compte rendu par P. МИХАЉЧИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 169—170.

Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien. Bd. II: Danilo II und sein Schüler. Die Königsbiographien. Übersetz, eingeleitet und erklärt von St. Hafner. Graz—Wien—Köln, Styria Verlag (1976) 336. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 303—304.

Л. СЛАВЕВА, *Две стихири на словенскиот триод како прилог на историјата на постапните редакции.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 133—139.

T. ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature.* Sv. 1. Patrologija od početka do sv. Irineja. Volumina theologica. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1976) .XX+512.

M. ŠIMUNDIĆ, *Stvarni oblici i značenje nekoliko starohrvatskih osobnih imena.* Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 213—216.

Š. ŠONJE, *Metričko-ritmička struktura prvog pentemimerskog kolona u Ilijadi Rajmunda Kunića* (rés. franç.: La structure métrique et rythmique du premier hémistiche semi — quinaire dans l'Iliade de Raymond Kunić). Živa antika XXVII, 1 (Skopje 1977) 279—294.

Љ. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, *„Русизми" у Зборнику попа Драгоља?* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 129—132.

F. ŠVELEC, *Nasljeđe u dubrovačkim komedijama XVII stoljeća.* Mogućnosti 2—3 (Split 1977) 113—126.

А. ТАРАСЈЕВ, *Апокриф „Ход Богородице по мукама" у оквирима идејног плана „Браће Карамазових".* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 287—294.

Н. И. ТОЛСТОЙ, *Скрытый плач по покойнику* (русско-сербская фольклорная параллель). Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 255—258.

M. TOMASOVIĆ, *Hrvatska renesansna lirika i epika u evropskom kontekstu.* Mogućnosti 4 (Split 1977) 466—490.

Ђ. ТРИФУНОВИЋ, *Цамблакове стихире преносу моштију свете Петке.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 199—204.

Р. УГРИНОВА-СКАЈОВСКА, *За средновековните книжевни школи во Македонија.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 47—51.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, *Круг песама о девојкама и Турцима на југу Србије* (rés. russ.: Круг песен о девушках и турках на юге Сербии). Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 172—186.

LITTÉRATURE POPULAIRE

В. БОВАН, *Српске народне песме са Косова и Метохије.* [Bibl. Јединство 104]. Приштина, Јединство (1977) 496.

R. BOŽOVIĆ, *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jezičkom području* (rés. angl.). [Monografije XLVII]. Beograd, Filološki fakultet (1977) 240.

G. BURDE-SCHNEIDEWIND, *O problemu protufeudalnih narodnih predaja, prikazano na pripovjedačkom materijalu o njemačkom seljačkom ratu, 1524—1525* (rés. angl.: On the problem of anti-feudal folk tales and legends — presented on the basis of oral literature on the german peasants revolt). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 505—512.

В. ЦВЕТАНОВИЋ, *Есеји и чланци из књижевности.* [Библ. Јединство]. Приштина, Јединство ((1977) 250.

B. DŽAKA, *Naša narodna epika i Firdusijeva Šahnama.* Sarajevo, »Svjetlost« (1976). 261.

I. FLOD, *Legende o Osoru i Omišlju.* Otočki ljetopis 2 (Lošinj 1975) 371—373.

Јеличке легенде — народна предања и завештања (сакупио Р. М. МАРИНКОВИЋ). Чачак, Чачански глас (1977) 159.

Н. КИЛИБАРДА, *Легенда и поезија.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 366). — Compte rendu par Н. ЉУБИНКОВИЋ, Књиж. истор. 35 (Београд 1977) 652—656.

Муслиманске народне пјесме (réd. С. ОРАХОВАЦ). [Дом и школа]. Београд, Рад (1977) 453.

В. НЕДИЋ, *О усменом песништву* (приредио М. ПАНТИЋ). [Коло 69, 462]. Београд, Српска књижевна задруга (1976). LXV+292.

И. НИКОЛИЌ, *Преглед на македонските народни песни во Етнографската збирка на Архивот на Српската академија на науките и уметностите (1860—1960).* Скопје, Институт за фолклор (1976). — Compte rendu par Н. ЉУБИНКОВИЋ, Књиж. истор. 36 (Београд 1977) 899—901.

Н. СПАСИЋ, *Раваничка предања.* [Спомени]. Ћуприја, издање аутора (1976) 45.

Н. СПАСИЋ, *Ресавска предања.* [Спомени 5]. Доња Омашница — Трстеник, изд. аутора (1977) 45.

M. STANISAVLJEVIĆ, *Epika i drama — neka pitanja »dramskog« prevođenja epskih narodnih pesama* (rés. angl.: Epic into drama — a study in the problems of »translations« of epic folk poetry into drama). [Magistarski radovi 1]. Beograd, Univerzitet umetnosti (1977) 91.

CROYANCES POPULAIRES — COUTUMES

I. ALILOVIĆ, *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini.* Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda (1977) 127.

Х. АНДОНОВ-ПОЉАНСКИ, *Мотиви од Македонија во „Златна гранка"* од Џемс Џорџ ФРЕЈЗЕР (rés. angl.: Motives from Macedonia in J. G. Fraser's The Golden Bough). Год. зборн. Филоз. фак. 3 (Скопје 1977) 33—41.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Заједничко у народној религији Грка и јужних Словена* (rés. franç.: Traits communs dans la religion populaire des Grecs et des Slaves du Sud). Balcanica VIII (Београд 1977) 681—693.

М. Р. БАРЈАКТАРОВИЋ, *Је ли код нас било сродства по имену* (rés. franç.: Existait-il chez nous la parenté de nom). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977)133—140.

Š. BEŠLAGIĆ, *O običaju »dvostrukog sahranjivanja« kod naših naroda.* — Povodom natpisa na stećku Miroslava Raškovića. — Glasnik Zem. Muz. Etnologija N. S. XXIX (Sarajevo 1974) 193—212.

В. ЧАЈКАНОВИЋ, *Мит и религија у Срба* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 249). — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 167—168.

C. FISKOVIĆ, *Korčulanski običaji, svečanosti i zabave XVII stoljeća.* Mogućnosti 2—3 (Split 1977) 258—280.

Д. Д. ЈОВАШЕВИЋ, *Паљење петровданских ли́ла — народни обичај сточара западне Србије и Пештера* (rés. franç.: Procession aux flambeaux de »lila« à la veille de la Saint-Piere coutume des éleveurs de bestiaux de la Serbie occidentale et du pateau de Pešter). Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 197—212.

J. KOMOROVSKÝ, *Tradična svadba u Slovanov.* Bratislava, Univerzita Komenského (1976) 295. — Compte rendu par Н. ПАНТЕЛИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 203—209.

G. KRALJEVIĆ, *Jedan latinski tekst o magijskim svojstvima dragulja.* Glasnik Zem. muz. Etnologija. N. S. XXIX (Sarajevo 1974) 213—219.

M. MARKOVIĆ, *O životu i običajima stočara na Vlašiću* (rés. franç.: Sur la vie et les coutumes des éleveurs dans la montagne de Vlašić). Balcanica VIII (Beograd 1977) 671—679. Avec 4 fig.

Н. Ф. ПАВКОВИЋ, *Питање првобитног умира крвне освете* (rés. franç.: Le problème de réconciliation primitive de la vendetta). Balcanica VIII (Београд 1977) 627—638.

R. PETROVIĆ, Process of Musical Changes in some Serbien Periodical Customs (rés. serbo-croate: Процес музичких промена у неким српским периодичним обичајима са песмом и игром). Balcanica VIII (Београд 1977) 769—777.

Р. РАДЕНКОВИЋ, *Онтогенеза мотива у легендама источне Србије.* Нишки зборник 4 (Ниш 1977) 121—134.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Народни живот и обичаји у селима Грделичке клисуре* (rés. allem.: Volksleben und Bräuche in Dörfern der Grdelica-Schlucht). Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 139—172. Avec 10 fig.

С. Т. ТИМОТИЈЕВИЋ, *Сватовски обичаји и сватовске песме чачанског краја* (rés. franç.: Coutumes et chants nuptiaux de la région de Čačak). Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 213—235.

Ženitovanjske žege na Primorskem [Berila, zv. 5]. Nova Gorica, Goriški muzej (1977) 45.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES — ROUTES — COMMUNICATIONS

T. ANĐELIĆ, *Vrelo Ličtice, Ličtica (Hercegovina) — srednjovjekovni grad* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 123—124, 204. Avec 1 pl.

B. BABIĆ, *Some of the Essential Characteristics of the Origin and Development of Medieval Prilep.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 29—35. Avec 3 fig.

З. БЕЛДЕДОВСКИ, *Исар, Штип — средновековна населба* (rés. angl.: Isar, Štip — a Medieval settlement). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 195—214. Avec 15 fig. et 15 dess.

I. BOJANOVSKI, *Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani* (rés. franç.: Fortification du haut moyen âge à Vrbljani sur la Sana). Glasn. Zemalj. muz. n. s. XXIX (1974) (Sarajevo 1976) 245—258. Avec 4 fig. et 2 pl.

E. BOLTIN-TOME, *Predloka pri Črnem Kalu, Koper — staroslovansko grobišče* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 130—132, 204. Avec 1 pl.

E. BOLTIN-TOME, *Trije staroslovanski grobovi v Predloki* (rés. allem.). Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 131—140. Avec 2 pl. et 4 fig.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Aperçu des résultates de recherches archéologiques à Ras et des problèmes qui s'y rapportent.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 61—78. Avec 3 dess.

Ђ. БОШКОВИЋ, *Археолошка истраживања пећине-испоснице у Расу* (rés. franç.: Recherches archéologiques de la grotte d'ermitage à Ras). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар) 1977) 15—35. Avec 10 fig.

O. BRUKNER—M. PETROVIĆ, *Gradac, Čerević — srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 121—122, 204. Avec 1 pl.

С. ЕРЏЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ—Д. КОСТИЋ, *Рекогносцирање археолошких локалитета средњовековног обиљежја у околини Лесковца.* Извештај о извршеним радовима у 1976. год. Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 353—358. Avec 10 fig.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ—D. KOSTIĆ, *Rekognosciranje arheoloških lokaliteta srednjovekovnog obilježja u okolini Leskovca.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 182—184.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ—D. MINIĆ—M. KOVAČEVIĆ, *Sastanci i crkvina u selu Brnjak, Kos. Mitrovica — sondažni radovi* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 136—138, 205.

Z. GUNJAČA, *Early medieval archaeological finds from Šibenik and its nearest surroundings.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 19—30. Avec 8 fig.

A. HANDŽIĆ, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću* (rés. allem.: Über die Bedeutung der Strassen für die Entwicklung städtischer Ansiedlungen Bosnien im XVI und XVII Jahrhundert). Prilozi XIII Inst. za istoriju (Sarajevo 1977) 73—78.

M. JANKOVIĆ—Đ. JANKOVIĆ, *Fethislam, Kladovo — tursko utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 142—144, 205. Avec 1 pl.

V. S. JOVANOVIĆ, *Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)* (rés. franç.: Contribution à la chronologie des nécropoles médiévales de Yougoslavie et de Bulgarie (I). Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 141—187. Avec 23 pl.

V. JOVANOVIĆ, *Ras — Pazarište — srednjovekovna nekropola sa crkvom* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 146, 205. Avec 3 pl.

A. ЈУРИШИЋ, *Сопоћани — археолошка истраживања* (rés. franç.: Sopoćani — recherhes archéologiques). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 63—72. Ave 4 pl.

J. KALIĆ, Ras u srednjem veku. Pravci istraživanja (rés. franç.: Ras au Moyen âge). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 55—61.

J. KALIĆ—D. MRKOBRAD—O. PEROČEVIĆ, *Jukova pećina kod Pazarišta (Novi Pazar) — srednjovekovno nalazište* (rés franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 150—151, 205.

P. KOROŠEC, *Svete Gore nad Sutlom — višeslojni lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 122—123, 204.

В. КОНДИЋ—В. ПОПОВИЋ, *Царичин Град.* Утврђено насеље у Византијском Илирику (rés. franç.: Caričin Grad). Београд, Српска академија наука и уметности (1977). 427. Ave ill.

Ј. КОВАЧЕВИЋ, *Најновији резултати на истраживању Старога Раса* (rés. allem.: Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen des mittelalterlichen Ras). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 5—31.

Ј. КОВАЧЕВИЋ, *Пазариште, резултати досадашњих археолошких радова* (rés. franç.: Pazarište — résultats des travaux archéologiques jusqu'à présent). Новопазарски зборн. (1 Нови Пазар 1977) 5—13.

M. KOVAČEVIĆ—D. MINIĆ, *Gornja Drina u doba Kosača.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 184—186.

D. MADAS, *Slavkovica, Ljig — srednjovekovna crkva i nekropola.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 144—146.

Đ. MANO-ZISI, *Iustiniana Prima (Caričin Grad)* Reallex. z. byz. Kunst. Lief. 21 (1976) 687—717, 16 Abb.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Beograd, Podgrađa beogradskog grada* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 113—115, 203.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *The Latest Registered Findsposts and Jewelry in the Necropolises from the 11th and 12th Century in Serbia.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 37—42.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ—B. DELJANIN, *Kuršumlija, »Šanac« — probna iskopavanja stambenog horizonta* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 133—135, 204.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ—M. TOMIĆ, *Trnjane, staro groblje — srednjovekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 132—133, 204.

Z. MARKOVIĆ, *Podgorač, Našice — srednjovjekovni lokaliteti* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 135—136, 205.

R. MATEJČIĆ, *Gradina Badanj kod Crikvenice* (rés. ital., allem.: Wallburg Badanj bei Crikvenica). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 237—270. Avec 10 fig. et 12 pl.

N. MILETIĆ, *Gradina, Korita, Duvno — ranosrednjovekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 128—129, 204.

D. MINIĆ, *Some observations in the investigation of mediaeval rural settlements in Serbia.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 107—116. Avec 4 fig.

D. MINIĆ—P.POP-LAZIĆ, *Ras — srednjovekovno trgovište* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 147—148, 205.

D. MRKOBRAD, *Studenica, Milošev konak — srednjovekovni nalaz* (rés franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 124—126, 204. Avec 1 pl.

M. PETROVIĆ, *Arača, Novi Bečej — srednjovekovna bazilika* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 126—127, 204. Avec 1 pl.

S. PIPLOVIĆ, *Arheološki kompleks u Ublima i njegova zaštita kroz provedbeni plan.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1977) 61—66. Avec 3 fig.

M. POPOVIĆ, *Ras, Gradina — srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 148—150, 205.

M. POPOVIĆ, *Smederevska tvrđava — Mali grad* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 115—120, 203. Avec 1 pl.

I. PUŠIĆ, *Rose in the Early Middle Ages.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 117—130. Avec 5 fig.

B. RAUNIG, *Klisa, Vrnograč, Velika Kladuša — kasno srednjovjekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 138—139, 204. Avec 1 pl.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Crkva Sv. Lovre u Slav. Požegi — višeslojni lokalitet.* Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 144.

D. SVOLJŠAK, T. KNIFIC, *Vipavska dolina — zgodnjesrednjeveška najdišča* (rés. angl.). [Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 17]. Ljubljana, Narodni muzej. Nova Gorica, Goriški muzej (1977) 163. Avec ill.

L. SZEKERES, *Die mittelalterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 9—28.

Г. ШКРИВАНИЋ, *Путеви у средњовековној Србији* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 250; XXVII, 252; XXVIII—XXIX, 368). — Compte rendu par M. DAŠIĆ, Acta hist. oecon. Iug. IV (Zagreb 1977) 207—213; Ђ. ТОШИЋ, Годишњак друштв. ист. БиХ XXI—XXVII (Сарајево 1976) 300—303.

M. ŠMALCELJ, *Privlaka — »Gole njive«, Vinkovci — nekropola VIII—IX st.* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 127—128, 204.

V. ŠRIBAR—V. STARE, *Ostanki srednjeveškega oblačila na freisinškem Otoku pri Dobravi* (rés. allem.: Reste mittelalterlicher Kleidung im Freisinger Otok bei Dobrava). Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 34—45. Avec 4 fig.

G. TOMIĆ, *Milentija, opština Kraljevo — utvrđeni manastirski kompleks* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 139—142, 205.

Т. ТОМОСКИ, *Молиск — Молско — Молескова (Лескова) — Лехово* (rés. allem.: Moliscus — Molsko —

Moleskova (Leskova) — Lehovo). Год. зборн. Филоз. фак. 3 (Скопје 1977) 173—178.

О. ВУКАДИН, *Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара* (rés. franç.: Recherche du complexe médiéval dans le village de Pope près de Novi Pazar). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 157—167. Avec 11 fig.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку* (rés. allem.). [Библ. монографија, 14]. Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине (1976). VII+200.

Z. ŽERAVICA, *Bagruša, Petoševci kod Laktaša — ranoslovenska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 129—130, 204.

NÉCROPOLES — MONUMENTS FUNÉRAIRES

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, *Средњовјековна некропола у Нишу* (rés. franç.: Nécropole médiévale à Niš). Старинар XXVII (Београд 1976) 83—100. Avec 18 pl.

M. KARAN, *Psihološka obeležja stećaka.* Pregled LXVI, 6 (Sarajevo 1976) 657—668.

М. ЉУБИНКОВИЋ, *Некропола цркве светога Петра код Новог Пазара* (rés. franç.: La nécropole de l'église Saint-Pierre près de Novi Pazar). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 83—95.

В. МАЛЕНКО, *Осврт врз извршените работи во 1975 година на ранохристијанската трикорабна базилика и раносредновековната некропола на локалитот „Св. Еразмо"* (rés. angl.: A review of the works carried out in 1975 in the three-aisle early Christian basilica and the early Medieval necropolis in the site. Sv. Erazmo). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 125—141. Avec 17 fig.

N. MILETIĆ, *Ranosrednjovekovni nalaz iz Rudića kod Glamoča* (rés. allem.: Frühmittelalteriche Funde aus Rudići bei Glamoč). Glasn. Zem. muz. XXX—XXXI (Sarajevo 1977) 231—242. Avec 2 fig. et 4 pl.

LJ. SPARAVALO, *Srednjovjekovna crkva i groblje na Ilijanom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja* (rés. allem.: Mittelalterliche Kirche und Friedhof aus Ilijas Berg (Ilijino Brdo) beim Dorf Mesari neben Trebinje). Tribunia 3 (Trebinje 1977) 123—152. Avec 14 fig.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Гробља и гробови у Кривопаланачкој области* (rés. franç.: Les cimetières et les tombes dans la région de Kriva Palanka). Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 165—174. Avec 4 fig.

W. S. VUCINICH, *Bilećke rudine.* Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976—77) 133—138.

MIGRATION DES PEUPLES — LES SLAVES

M. BULAT, *Najstariji spomen Franaka u Osijeku.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 19—20.

I. ČREMOŠNIK, *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine* (rés. allem.: Die frühslavische Siedlung Jazbine in Batković bei Bijeljina). Godišnjak XV. Centar za balkanološka ispitivanja 13 (Sarajevo 1977) 227—308. Avec 12 fig. 13 pl. et 3 plan.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, *Rückblick auf slawische Ohrringe in Serbien und die Frage ihrer Beziehung zu denjenigen im dalmatinischen Kroatien.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 41—46.

T. KNIFIC, *Carniola in the early Middle Ages.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 111—121.

P. KOROŠEC, *Das Problem der Kulturgruppe »Mit Keramik« im frühslawischen Horizont auf dem Gebiete der Südostalpen.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 79—89. Avec 3 pl. et 1 fig.

P. KOROŠEC, *Die ältesten Staatsbildungen im Lichte der archäologischen Funde auf dem Gebiete der Südostalpen.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 101—110.

Ј. КОВАЧЕВИЋ, *Аварски Каганат.* Београд, Српска књижевна задруга (1977) 239. Avec ill.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *The latest researches of the Slavic Beograd.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 147—153.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Варварска енклава на подручју муниципија S...* (rés. franç.: Une enclave barbare sur le territoire du municipe S...). Balcanica VIII Београд 1977) 83—87. Avec 3 fig. et 2 pl.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

B. ALEKSOVA, *Bargala — Archaeological Excavations in the Period from 1966 to 1970 and from 1975 to 1976.* Balcanoslavica 6 (Prilep 1977) 91—105. Avec 4 pl.

А. АНДРЕЈЕВИЋ, *Алтин-алем џамија у Новом Пазару* (rés. franç.: La mosquée d'Altin — alem à Novi Pazar). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 121—136. Avec 6 fig.

F. BEGO, *Katedrala sv. Duje u Splitu.* 2 éd. [Male turističke monografije 16]. Zagreb, Turist-komerc (1977) 54. Avec ill.

J. CURK, *Proštijska cerkev in minoritski samostan v Ptuju* (rés. allem.: Propsteikirche und Minoritenkloster in Ptuj). Čas. za zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1976) 31—67. Avec 4 fig.

P. CVEKAN, *Subotički franjevački samostan i crkva — povijesno kulturni prikaz.* Subotica, Paškal Cvekan (1977) 72. Avec ill.

S. ĆURČIĆ, *Two Examples of Local Building Workshops in Fourteenth-Century Serbia.* Зограф 7 (Београд 1977) 45—51. Avec 13 fig.

I. DEGMEDŽIĆ, *Podrijetlo Kaptola svetoga Petra u Požegi* (rés. ital.: Capituli beati Petri de Posega primordia). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 3—8. Avec 1 fig.

А. Ф. ЕМАН, *Рударска црква храм Св. Параскеве у општини лесковачкој* (rés. franç.: L'église de Rudare). Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 223—248. Avec 9 fig.

B. GABRIČEVIĆ, *Les origines du christianisme sur la côte orientale de l'Adriatique.* Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 207—216.

V. KORAĆ, *L'architecture du Haut Moyen Âge en Dioclée et Zeta — programme de repartition des espaces et origine des formes.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 155—172. Avec 5 fig.

V. KORAĆ, *Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles.* Зограф 8 (Београд 1977 (10—14. Avec 7 ill.

В. КОРАЋ, *Студеница Хвостанска.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 370). — Compte rendu par М. ЧАНАК-МЕДИЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 67—68. M. ROGIĆ, Umetnost 55 (Beograd 1977) 80; Р. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 254—255.

T. KURENT, *Kozmogram romanske bazilike v Stični.* [Univerza v Ljubljani 2]. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo Univerze (1978) 128. Avec ill.

I. LENTIĆ, *Specifičnost arhitekture pavlinskih sakralnih objekata u Hrvatskoj u doba baroka* (rés. allem.: Das spezifische der Architektur sakraler Bauten der Pauliner in Kroatien zur Zeit des Barock). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 17—36. Avec 6 fig.

С. Д. МАРКОВИЋ, *Јашуњски манастири* (rés. franç.: Les monastères de Jašunja). Лесков. зборн. XVII (Лесковац 1977) 249—255. Avec 4 fig.

I. MAROEVIĆ, *Istraživanja slojevitosti arhitekture u crkvi sv. Marije Snježne u Kamenskom* (rés. angl.: Investigations on the Stratification of the Architecture in the Church of St. Mary of Snow at Kamensko near Karlovac). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 145—162. Avec 45 fig.

B. MARUŠIĆ, *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom* (rés. allem.: Istrische Denkmälergruppe sakraler Architektur mit eingezeichneter Apsis). Histria archaeologica V. 1—2 (Pula 1974) 5—94. Avec ill.

В. МАТИЋ, *Капела на хору карловачке Саборне цркве и њен иконостас* (rés. allem.: Die Kapelle am Chor der Kathedrale von Karlovci und deren Ikonenwand). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 149—174. Avec 13 fig.

И. МИКУЛЧИЋ, *Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице* (rés. franç.: Deux églises paléochrétiennes près de Makedonska Kamenica). Старинар XXVII (Београд 1976) 181—191. Avec 8 fig. et 6 pl.

Ј. НЕШКОВИЋ, *Архитектонска истраживања Ђурђевих Ступова у Расу* (rés. franç.). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 97—110. Avec 10 fig.

З. НИКОЛОВСКА-РАСОЛКОСКА, *Археолошките истражувања на црквата Св. Ѓорѓи во Горни Козјак* (rés. franç.: Les recherches archéologiques de l'église Saint-Georges à Gorni Kozjak). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974. éd. 1975) 125—139. Avec 11 fig.

Ž. RAPANIĆ, *Dernières recherches et nouvelle interprétation de la basilique du Xe s. à Otok* (Solin). Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 9—18. Avec 4 fig.

П. РАППОПОРТ, *Мстиславов храм во Владимире-Волинском* (rés. franç.: L'église de Mstislav à Vladimir-Volinski). Зограф 7 (Београд 1977) 17—22. Avec 8 fig.

Р. СТАНИЋ, *Прилог познавању градитељског и сликарског наслеђа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице* (rés. franç.: Contribution à la connaissance de l'héritage constructeur et pictural du 17e siècle sur le territoire entre Sjenica et Novi Pazar). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 169—188. Avec 11 fig.

A. ŠONJE, *Poreč — Eufrazijeva bazilika.* Poreč, Župni ured (1977) 32. Avec ill.

А. ШОЊЕ, *Ранобизантиска базилика св. Агнезе у Мунтајани Порештина у Истри* (rés. franç.: La basilique paléobyzantine Saint-Agnès à Muntajana en Istrie). Старинар XXVII (Београд 1976) 53—69. Avec 8 fig. et 6 pl.

A. ŠONJE, *Ranobizantska bazilika Sv. Agneze u Muntajani kod Poreča* (rés. ital., franç.: La basilique paléobyzantine de Ste Agnès à Muntajana près de Poreč). Jadr. zborn. X (Pula—Rijeka 1978) 189—236. Avec 7 pl. et 9 fig.

М. ШУПУТ, *Архитектура пећке припрате* (rés. franç.: L'architecture de l'exonartex de Peć). Зборн. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 45—69. Avec 10 ill.

M. ZADNIKAR, *Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov* (rés. franç. et allem.: Stična (Sittich) und die frühe Baukunst der Zisterzienser). Ljubljana, Državna založba Slovenije (1977) 285. Avec ill.

M. ZANINOVIĆ, *Crkvica na najvišem vrhu Hvara patronat Matije Ivanića* (rés. angl.: The church at the highest point of Hvar-the benefice of Matij Ivanić). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 153—165.

A. ZELENIKA, *Nekoliko objekata sakralne arhitekture XVII stoljeća sa područja starog Zažablja, Trebimlje i Popova* (rés. allem.: Einige Kirchen aus dem 17. Jahrhundert auf dem Gebiet des alten Zažablje, Trebimlje und Popovo). Tribunia 2 (Trebinje 1976) 51—76. Avec 17 fig.

А. ЯКОБСОН, *Модель храма из раскопок Эски-кермен в Крыму и проблема нового архитектурного стиля в Византии.* Зограф 8 (Београд 1977) 30—33. Avec 4 fig.

ARCHITECTURE PROFANE

Б. АНДРЕЈЕВИЋ, *Хамам у нишкој тврђави.* Нишки зборник 3 (Ниш 1977) 125—129. Avec 3 fig.

C. AVGUŠTIN, *Oris urbanističnega in arhitekturnega razvoja slovenskih mest* (rés. allem.: Aufriss der städtebaulichen und architektonischen Entwicklung der mittelalterlichen Städte in Slowenien). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 143—152. Avec 18 fig.

C. AVGUŠTIN, *Tlorisni značaj Škofje Loke* (rés. allem.: Charakterzüge des Grundrisses der Stadt Škofja Loka). Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 46—50. Avec 1 fig.

A. BADURINA, *Uloga samostana u urbanizaciji jadranske obale* (rés. ital.: Il ruolo dei conventi nell'urbanizzazione delle Costa Adriatica). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 131—134.

L. BERITIĆ, *Dubrovačke zidine.* 5. éd. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine (1977) 40. Avec ill.

T. BREGANT, *Stari grad nad Celjem.* Raziskovanja v letih 1973 in 1974. Poizkus rekonstrukcije rasti grajskega jedra (rés. allem.). Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze (1977) 36+ill.

A. BUGARSKI, *Skeletni sistem gradnje u bosanskom seoskom graditeljstvu.* Glasnik Zem. muz. Etnologija N. S. XXIX (Sarajevo 1973) 123—191.

J. CURK, *O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora* (rés. franç.: Des commençements urbains de Ptuj et de Maribor). Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 183—212. Avec 9 fig.

Đ. DURIĆ—D. PAVLIČEVIĆ, *Sisak i banijski kraj.* Zagreb, Školska knjiga (1975) 44. — Compte rendu par Д. РОКСАНДИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 172—174.

C. FISKOVIĆ, *Graditeljstvo grada Hvara u XVI stoljeću* (rés. angl.: Architecture in thetown of Hvar in the 16th century). Radovi 10. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1977) 455—470.

Z. HORVAT, *Bedemgrad — Našice.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 7—16. Avec 11 fig.

D. KEČKEMET, *Estetski i funkcionalni vidovi dalmatinskih primorskih naselja* (rés. angl.: Aestetic and functional Aspects of Dalmatian Coastal Settlements). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 135—142. Avec 9 fig.

Б. КОЈИЋ, *Монументалност у балканској профаној архитектури* (rés. franç.: Monumentalité dans l'architecture profane balkanique). Balcanica VIII (Београд 1977) 727—736. Avec 11 fig.

B. KOJIĆ, *Stari balkanski gradovi, varoši in varošice.* Beograd, Inst. za arh. i urb. SR Srbije (1976) 85. — Compte rendu par B. PLEŠE, Slov. etnograf XXIX (Ljubljana 1976) 155—156.

B. Đ. KOJIĆ, Đ. R. SIMONOVIĆ, *Seoska naselja Srbije.* [Stalni pomoćni udžbenik]. Beograd, Izdavačko-informativni centar studenata (1975) 128. Avec ill.

М. КОВАЧЕВИЋ, *Средњовековни градови у Црној Гори.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 71—85. Avec 13 fig.

Л. КУМБАРАЦИ-БОГОЕВИЌ, *Капан ан во Скопје* (rés. franç.: Kapag-an à Skopje). Гласн. Инст. нац. ист. XX, 3 (Скопје 1976) 169—179.

Л. КУМБАРАЂИ-БОГОЕВИЌ, *Идентификација на Исхак-беговиот амам во Скопје* (rés. franç.: L'identification du hammam de Ishak-bey à Skopyé). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 99—102. Avec 7 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Najstariji plan Varaždina* (rés. allem.: Daniel Specklin's Plan von Varaždin aus dem Jahre 1568). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 13—20. Avec 6 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Povijesna urbana cjelina grada Varaždina* (rés. allem.: Historisch-urbanistischer Kern der Stadt Varaždin). [Društvo povjesničara umjetnosti, knj. XXIV]. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske (1977) 127. Avec ill.

I. MAROEVIĆ, *Grad 19. stoljeća na sjeveru Hrvatske* (rés. allem.: Die Stadt des 19. Jahrhunderts im Norden Sloweniens). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 153—165. Avec 15 fig.

П. МИЈОВИЋ, *Улцињ и Бар — археолошка и кастелолошка истраживања.* Велика археолошка налазишта у Црној Гори. Београд, Коларчев народни универзитет (1977) 49—70. Avec 10 fig.

П. МИЈОВИЋ—М. КОВАЧЕВИЋ, *Градови и утврђења у Црној Гори.* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 371). — Compte rendu par A. VALIČ, Arh. vestnik, XXVII (Ljubljana 1976) 305—306.

Ј. НЕШКОВИЋ, *Из архитектонске прошлости Новог Пазара.* Кућа за становање (rés. franç.: Extrait du passé archéologique de la ville Novi Pazar. Maison d'habitation). Зборн. Ист. муз. Србије 13—14 (Београд 1977) 33—44. Avec 10 fig.

M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *Srednjovjekovni tipski stambeni objekti u naseljima na području Dubrovačke republike* (rés. angl.: Mediaeval Type Dwelling Structures in Settlements on the Territory of the Republic of Dubrovnik). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 2—3 (Zagreb 1976—1977) 131—136. Avec 5 fig.

M. PRELOG, *Urbanistički razvoj Dubrovnika* (rés. allem.: Die städtebauliche Entwicklung Dubrovniks). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 127—130.

I. SEDEJ, *Ktečka hiša na slovenskem.* [Zbirka »Pelikan«]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1976) 20. Avec ill.

M. STAGLIČIĆ, *Izgradnja gradskog sata u Zadru, 1797—1799* (rés. ital.: La construzione dell' orologio civico a Zadar, 1797—1799). Radovi Fil. fak. 16 (Zadar 1977) 139—144. Avec 2 pl.

Stambena kultura starog Sarajeva. Katalog Z. JANJIĆ-ČERNJAVSKI. Sarajevo, Muzej grada (1975) 26. Avec ill.

I. STOPAR, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem* (rés. allem.). Ljubljana, Slovenska matica (1977) 209. Avec ill.

LJ. ŠARLAH, *Graditeljsko naslijeđe u orahovičkom kraju.* Glasn. slavonskih muzeja 34 (Vukovar 1977) 28—31.

LJ. ŠARLAH, *Narodno seosko graditeljstvo kao izvorni i originalni izraz arhitekture graditeljskog naslijeđa.* Glasn. slavonskih muzeja 33 (Vukovar 1977) 27—30.

М. ВАСИЋ, *О грађи Старог моста у Мостару* (rés. franç.: Sur la construction du vieux pont à Mostar). Balcanica VIII (Београд 1977) 189—199.

M. ZADNIKAR, *Šentjurski hrib nad Tržiščem na Dolenjskem* (rés. angl.: Šetjurski Hrib near Tržišče in Lower Carniola). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 37—43. Avec 9 fig.

SCULPTURE

D. BARIČEVIĆ, *Franjevački kipar Petar Moritz* (rés. allem.: Der Franziskaner-Bildhauer Petrus Moritz). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 24—37. Avec 10 fig.

Baročna in ktečka plastika Posavja. Iz zbirke Posavskega muzeja. Uvod, oris, katalog in izbor fotografij F. ŠERBELJ. [Vodič k razstavi]. Brežice, Posavski muzej (1976) 12+ill.

Ц. ФИСКОВИЋ, *Фирентинчев рељеф на цркви св. Николе у Трогиру* (rés. franç.: Le relief du Florentin sur l'église de St. Nicolas à Trogir). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 195—198. Avec 1 fig.

И. ФИСКОВИЋ, *Уз проширење дјелатности Јурја Далматинца у Шибенику* (rés. franç.: Sur l'étendue de l'oeuvre de Juraj Dalmatinac à Šibenik). Зборн. за лик. ум МС 13 (Нови Сад 1977) 71—97. Avec 34 fig.

M. IVANIŠEVIĆ, *Ikonografija svetoga Ivana Trogiranina* (rés. angl.: The Iconography of St. John's of Trogir). Zbronik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 91—98. Avec 13 fig.

В. КОРАЋ, *Белешка о начину рада византијских клесара* (rés. franç.: Note sur les procédés des sculpteurs byzantins du XIe siècle). Зограф 7 (Београд 1977) 11—16. Avec 5 fig.

Д. КОРНАКОВ, *Копаничарите од Река* (rés. franç.: Sculpteurs sur bois de Reka). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 31—35. Avec 9 fig.

Д. КОРНАКОВ, *Резбите и некои натписи во црквата Света Богородица Каменско* (rés. franç.: Les sculptures sur bois et les autres écriteaux dans l'église de Notre Dame de Kamensko). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 79—81. Avec 5 fig.

J. MAKSIMOVIĆ, *Le naïf et l'abstrait dans l'art médiéval.* (A propos d'un groupe de monuments artistiques médiévaux). Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 79—99. Avec 15 fig.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Sculpture médiévale dans les régions centrales de la Yougoslavie — question de chronologie.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 69—78. Avec 2 fig.

I. PETRICIOLI, *Portret Ivana Paleologa na šibenskoj katedrali.* Zad. rev. 5—6 (Zadar 1976) 439—442.

В. ПУЦКО, *Киевские рельефы святых всадников.* Старинар XXVII (Београд 1976) 111—124. Avec 6 pl.

М. ШУПУТ, *Византијски рељефи са пастом из XIII и XIV века* (rés. franç.: Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIIIe et XIVe siècles). Зограф 7 (Београд 1977) 36—44. Avec 9 fig.

S. VRIŠER, *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji* (rés. allem.). Ljubljana, Slovenska matica (1976) 241. Avec ill.

PEINTURE

Г. БАБИЋ, *О преполовљењу празника* (rés. franç.: La Mi-Pentecôte). Zograf 7 (Beograd 1977) 23—27. Avec 3 fig.

Е. БАКАЛОВА, *Стенописите на църквата при село Беренде.* Блъгарски художник. Паметници на старата българска монументалня живопис. София (1976), 148. Avec ill. — Compte rendu par М. ГЛИГОРИЈЕВИЋ-МАКСИМОВИЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 70—71.

К. БАЛАБАНОВ, *Дали е оправдано основањето на Бигорскиот манастир и сликањето на иконата посветена на св. Јован да се поврзуваат со 1020 година? И неколку други прилози кон проучавањето на Бигорскиото манастир* (rés. angl.: Is it justified to link the construction of the Bigorski monastery and the Painting of the icon St. Jovan, with the year 1020 A. D. and some other relevant artifacts for the study of the Bigorski Monastery). Културно наследство XIV (Скопје 1975) 93—106. Avec 26 fig.

K. BALABANOV, *Студии од културно-историското наследство на градот Штип (III).* 1. Три икони од XVII в. од црквата Св. Троица во с. Мождивјак — Кривопаланачко, за кои се смета дека биле донесени од некоја напуштена црква во Штипско (rés. angl.: Studies from the cultural and historical inheritance of the town of Štip). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 107—114. Avec 4 fig.

Y. CHRISTE, *Le Christ au roseau de Civate.* Зограф 8 (Београд 1977) 5—8. Avec 4 fig.

И. М. ЂОРЂЕВИЋ, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству.* Зборн. Владимира Мошина. Београд (1977) 87—112. Avec 14 fig.

С. ЂУРИЋ, *Представа Сократа у Љубостињи* (rés. angl.: Socrates represented in a Painting at Ljubostinja). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 199—204. Avec 2 fig.

V. J. ĐURIĆ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien.* München, Hirmer Verlag (1976) 299. — Compte rendu par F. KÄMPFER, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 318—320.

V. J. ĐURIĆ, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu.* Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 53—55.

В. Ј. ЂУРИЋ, *Савина.* [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, „Југославија" (1977) XXVI+48. Avec ill. — La même publ. en allem.

B. FUČIĆ, *Biblia pauperum i istarske freske* (rés. allem.). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 57.

B. FUČIĆ, *Hibridno i folklorno u ikonografiji* (rés. allem.). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 58.

С. ГАБЕЛИЋ, *Црвени коњанички лик арханђела Михаила у Леснову* (rés. franç.: L'Archange Michel de Lesnovo, représenté en cavalier rouge). Зограф 8 (Београд 1977) 55—58. Avec 2 fig.

С. ГАБЕЛИЋ, *Четири фреске из циклуса арханђела Михаила у Лесновy* (rés. franç.: Quatre fresques du cycle de l'archange saint Michel à Lesnovo). Зограф 7 (Београд 1977) 58—64. Avec 5 fig.

М. ГЛИГОРИЈЕВИЋ-МАКСИМОВИЋ, *Сликани календар у Трескавцу и стихови Христофора Митиленског* (rés. franç.: Le calendrier peint sur les murs du monastère de Treskavac et les vers de Christophore de Mytilène). Зограф 8 (Београд 1977) 48—54. Avec 10 fig.

L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle.* (Cfr. Starinar n.s. XXVIII—XXIX, 373). — Compte rendu par B. J. ЂУРИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 97—98. Avec 1 fig.; H. MAGUIRE, Speculum LII, 4 (Cambridge, Mass. 1977) 977—978.

L. HADERMANN-MISGUICH, *Une longue tradition byzantine.* La décoration extérieure des églises. Зограф 7 (Београд 1977) 5—10. Avec 6 fig.

З. КАМАКОВИЋ, *Георгије Митрофановић.* (rés. franç.) [Библиотека Културно насљеђе]. Сарајево, Веселин Маслеша (1977) 406. — Compte rendu par М. ШАКОТА, Зограф 8 (Београд 1977) 73—75.

З. КАЈМАКОВИЋ, *Козма — Јован* (rés. franç.: Le peintre Kozma — Jovan). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 99—116. Avec 10 fig.

С. КИСАС, *О времену настанка фресака у цркви Светих апостола у Солуну* (rés. franç.: La datation des fresques des Saints-Apôtres à Thessalonique). Зограф 7 (Београд 1977) 52—57. Avec 5 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Građa za proučavanje varaždinskih »pictora« u 18. stoljeću, II* (rés. allem.: Beiträge zur Forschung der Varaždiner »Pictores« im 18 Jahrhundert, II Teil). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1977) 36—48.

Р. ЉУБИНКОВИЋ, *Црква Светих апостола у Пећкој патријаршији.* 3. éd. [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, „Југославија" (1977) XIX+62. — La même publ. en allem.: Die Apostelkirche in Patriarchat von Peć.

М. ЉУБИНКОВИЋ, *Раваница.* 3 éd. [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, „Југославија" (1977) 58. Avec ill.

С. МАНДИЋ, *Древник, Записи конзерватора.* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 257). — Compte rendu par B. J. ЂУРИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 98—99.

С. МАНДИЋ, *Најстарији портрети Светога Саве.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 17—24. Avec 4 fig.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Путеви српског барока.* (Cfr. Старинар н.с. XXIV—XXV, 335). — Compte rendu par L. KRETZENBACHER, Südostforfchungen XXXVI (München 1977) 322—324.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Трагом српског барока.* Нови Сад, Матица српска (1976). — Compte rendu par Р. СТАНИЋ, Летопис МС књ. 419, св. 6 (Нови Сад 1977) 838—842.

П. МИЈОВИЋ, *Дечани.* 5. éd. [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, Издавачки завод Југославија (1977) XXI+48. Avec ill.

D. MILOŠEVIĆ, *Kunst der Ostkirche.* Ikonen, Handschriften, Kultgeräte. Stift Herzogenburg, 7. Mai bis 30. Oktober 1977. Зограф 8 (Београд 1977) 63—65.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Фреските и иконите од X и XI век во Македонија.* Во периодот на Самоил и по него (rés. franç.: Les fresques et les icônes du Xe et du XIe siècle en Macédoine. Dans la période du tzar Samuel et celle d'après lui). Културно наслеђе XIV (Скопје 1975) 37—51. Avec 20 fig.

П. МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК, *Иконографскиот тип на Богородица Милостива (ΕΛΕΟΥΣΑ) на фреските во Водоча и неговите рани примери во средновековното сликарство на територијата на Македонија* (rés. franç.: Le type iconographique de la Vierge de Pitié aux fresques à Vodotcha et ses premiers exemples dans la peinture du Moyen Âge sur le territoire de la Macédoine). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 115—123. Avec 3 fig.

П. МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК, *Новооткривени фрески во Водоча* (rés. franç.: Les fresques récemment découvertes à Vodoča). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 61—68. Avec 9 fig.

D. MOURIKI, *Les fresques de l'église de Saint-Nicolas à Platsa du Magne.* Athènes, (1975). 89. Avec 110 ill. — Compte rendu par B. J. ЂУРИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 100—101. Avec 1 fig.

Р. НИКОЛИЋ, *Манастир Каленић.* 3. éd. Београд, Туристичка штампа (1977) 29. Avec ill.

Д. ПАНИЋ — Г. БАБИЋ, *Богородица Љевишка.* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 257). — Compte rendu par B. J. ЂУРИЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 69.

С. ПЕТКОВИЋ, *Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине* (rés. franç.: L'influence islamique sur la peinture serbe existant aux temps de la domination turque). Zbornik radova. Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 81—90. Avec 11 fig.

С. ПЕТКОВИЋ, *Манастир Света Тројица код Пљеваља.* (Cfr. Старинар н.с. XXVII, 257; XXVIII—XXIX, 374). — Compte rendu par С. РАДОЈЧИЋ, Летопис МС књ. 419, св. 5 (Нови Сад 1977) 679—683. М. ШАКОТА, Зограф 7 (Београд 1977) 101—102; Ж. ШЋЕПАНОВИЋ, Историјски записи 3—4 (Титоград 1977) 838—842; F. KÄMPFER, Südostforschungen XXXVI (München 1977) 318—320.

Ј. ПЕТРОВ, *Истражувачки работи на живописот во црквата Св. Петка во село Брајчино* (rés. franç.: Recherche sur la peinture de l'église de St. Petka dans le village de Brajčino). Културно наслеђе XIV (Скопје 1975) 71—74. Avec 2 fig.

В. ПОПОВИЋ, *Велики Бечкерек, сликарско средиште у Банату. Прва сликарска радионица* (rés. franç.: Veliki Bečkerek — centre d'activité picturale au Banat). Збор. за лик. ум. МС 13 (Београд 1977) 117—147. Avec 20 fig.

K. PRIJATELJ, *Problemi i ličnosti slikarstva XVII stoljeća u Dalmaciji.* Mogućnosti 2—3 (Split 1977) 307—316.

K. PRIJATELJ, *Sv. Dujam i sv. Staš u likovnoj umjetnosti* (rés. ital.: S. Doimo e s. Anastasio nell'arte). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 103—120. Avec 43 fig.

K. PRIJATELJ, *Sv. Dujam i sv. Staš u likovnoj umjetnosti.* Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 25—38. Avec 23 fig.

С. РАДОЈЧИЋ, *Узори и дела старих српских уметника.* (Cfr. Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 374). — Compte rendu par B. J. ЂУРИЋ, Зограф 7 (Београд 1977) 96—97. Avec 1 fig. Р. МИХАЉЧИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1977) 170—171.

С. РАДОЈЧИЋ, *Злато у српској уметности XIII века* (rés. franç.: L'or dans l'art serbe du XIIIe siècle). Зограф 7 (Београд (1977) 28—35. Avec 2 fig.

З. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Иконата пророк Илија од Археолошкиот музеј на Македонија* (rés. franç.: L'icône du prophète Elie du Musée archéologique de la Macédoine). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 69—72. Avec 5 fig.

Ј. РАДОВАНОВИЋ, *Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века* (rés. franç.: Les représentations rares de la Descente du Christ aux Limbes dans la peinture serbe du XIVe siècle). Зограф 8 (Београд 1977) 34—47. Avec 7 fig.

Ј. РАДОВАНОВИЋ, *Неколико ретко приказиваних чуда св. Николе* (rés. franç.: Quelques miracles de St. Nicolas rarement représentés dans notre peinture). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 205—219. Avec 5 fig.

M. RESTLE, *Nationale Elemente in der serbischen Malerei des 13. Jahrhunderts.* Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa. Beiträge des Südosteuropa-Arbeits-kreises der Deutsch. Forschungsgemeinschaft zum III. Intern. Südosteuropa Kongress der Ass. Intern. d'Et. Sud-Est Europ. Bukarest 4—10. 9. 1974, Göttingen, 18—28.

E. SCHWARTZ, *The Whirling Disc.* A Possible Connection Between Medieval Balkan Frescoes and Byzantine Icons. Зограф 8 (Београд 1977) 24—29. Avec 10 fig.

Г. СУБОТИЋ, *Црква Светог Димитрија у Пећкој патријаршији.* 2. éd. [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, „Југославија" (1977) 48. Avec ill. — La même publ. en allem.: Die Kirche des Heiligen Demetrius im Patriarchat von Peć.

M. TATIĆ-ĐURIĆ, *Bogorodica Nikopeja* (rés. franç.: Théotokos la Nikopée). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 39—52. Avec 17 fig.

M. TATIĆ-ĐURIĆ, *Eleousa. A la recherche du type iconographique.* Jahrb. d. österr. Byz. 25 (1976) 259—267, 4 Taf.

М. ТАТИЋ-ЂУРИЋ, *Икона Богородице Знамења* (rés. franç.: L'icône de la Vierge du Signe). Зборн. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 3—26. Avec 15 fig.

Б. ТОДИЋ, *О стилским особеностима фресака Ариља из 1296. године* (rés. franç.: Les particularités du style de la peinture d'Arilje datant de 1296). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 27—43. Avec 13 fig.

Д. ТОДОРОВИЋ, *Лесновска испосница свете Богородице* (rés. franç.: L'ermitage de la Sainte Vierge près de Lesnovo). Зограф 8 (Београд 1977) 59—62. Avec 7 fig.

G. TOMIĆ, *Prilozi na temu »Nedremano oko«* (rés. franç.: Les contributions concernant le thème de »L'oeil qui veille« à propos de qelques icônes du bas moyen âge). Zbornik radova. I Kongres Sav. društ. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 73—80. Avec 3 fig.

Ј. ТРАЈКОВСКИ, *Конзервација на живописот во трпезаријата во манастирот Св. Јован Бигорски* (rés. franç.: Conservation des fresques décorant le réfectoire du monastère Saint Jean Bigorski). Културно наслеђе XIV (Скопје 1975) 107—109. Avec 2 fig.

S. VRIŠER, *Barok v Jarenini* (rés. allem.: Barockkunst in Jarenina). Čas. za zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1975) 235—245. Avec 7 fig.

Г. ВЗДОРНОВ, *Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде.* Искусство, Москва, 1976, 141. Avec 151 fig. — Compte rendu par Д. ТАСИЋ, Зограф 8 (Београд 1977) 71—72.

CH. WALTER, *The Earliest Representation of Mid-Pentecost.* Зограф 8 (Београд 1977) 15—16. Avec 4 fig.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

М. БАЈАЛОВИЋ ХАЏИ-ПЕШИЋ, *Угарски печњаци у београдском средњовековном двору* (rés. franç.: Carreaux de poêle hongrois au palais médiéval de Belgrade). Год. града Београда XXIII (Београд 1976) 19—32. Avec 15 fig.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Zanati na otocima Hvaru i Visu u XVI stoljeću* (rés. angl. Crafts on the islands of Hvar and Vis in the 16th century). Radovi 10. Insthrv. pov. (Zagreb 1977) 471—494.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Zanatlije XVII stoljeća u Hvaru* (rés. russ.: Хварские ремесленники XVII века). Hvarski zborn. 5 (Hvar 1977) 251—270.

М. ЂОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, *Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века.* Свети. Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 289—299. Avec 5 fig.

З. ДЕЛИНИКОЛОВА, *Казанџиството во Штип* (rés. franç.: Chaudronniers à Štip). Зборн. на штипскиот народен музеј IV—V (Штип 1964—1974, éd. 1975) 169—191. Avec 9 fig.

M. GUŠIĆ, *Perizom u raki sv. Šimuna u Zadru* (rés. angl.: Perizome in the Tomb of St. Simon at Zadar) Balcanica VIII (Beograd 1977) 145—188. Avec 4 dess. et 2 fig.

В. ХАН, *Маргиналије уз налазе осликаног средњовековног стакла из Краљеве Сутјеске* (rés. franç.: Notes marginales sur les découvertes du verre peint médiéval de la localité de Kraljeva Sutjeska). Balcanica VIII (Београд 1977) 137—144. Avec 4 fig.

A. HORVAT, *O kraljevskoj kruni na oltaru sv. Ladislava iz zagrebačke katedrale* (rés. allem.: Über die Königskrone auf dem St. Ladislaus-Alter in der Zagreber Kathedrale). Hist. Zborn. XXIX—XXX (Zagreb 1976/77) 233—240.

Z. HORVAT, *Srednjovjekovne opeke iz Gorjana.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 52—62. Avec 9 ill.

V. JOVANOVIĆ, *Über den frühmittelalterlichen Schmuck von Čečan auf Kosovo.* Balcanoslavica 5 (Prilep 1976) 123—145. Avec 5 pl.

J. LABAŠ — *pokladne maske.* Arheološki muzej Zagreb, 22. X—5. XI 1976. [Katalog izložbe]. Zagreb, Arheološki muzej (1976) 36. Avec ill.

I. LENTIĆ, *Zlatarska obitelj Pezzi u Splitu* (rés. ital.: Quatro generazioni di orefici a Split). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 38—43. Avec 4 fig.

M. MAKAROVIĆ, *Kmečka noša v Bohinju* (rés. angl.: Farmer's national costume in Bohinj). Slov. etnograf XXIX (Ljubljana 1976) 75—90. Avec 9 fig.

V. MARINOV, *Die Holzschnitzereikunst bei den Karakatschanen in Bulgarien* (rés. serbo-croate: Уметност резбарења код Каракачана). Balcanica VIII (Београд 1977) 713—725. Avec 13 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Распрострањеност наушница наросканог типа у Србији* (rés. franç.: La diffusion des boucles d'oreille granulées en Serbie). Старинар XXVII (Београд 1976) 101—109. Avec 4 pl.

ramike kod Rta Pernat na Cresu. Otočki ljetopis 1 (Lošinj 1973) 149—150. Ave 1 fig.

R. MATEJČIĆ, *Nalaz potopljene srednjovjekovne keramike kod Rta Pernat na Cresu.* Otočki ljetopis - (Lošinj 1973) 146—148.

M. MOŠKON, *Poslikana skrinja v celjskem muzeju* (rés. allem.: Bemalte Truhe im Museum von Celje). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 433—437. Avec 1 fig.

M. MOŠKON, *Srednjeveška prstana v Celjskem muzeju* (rés. allem.: Zwei mittelalterliche Ringe im Museum von Celje). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 429—432. Avec 3 fig.

Народне ношње Југославије (текст: Ј. БЕЛАДИНОВИЋ, предговор: С. ЗЕЧЕВИЋ) (texte comp. angl.: Folk costumes of Yugoslavia). [Каталог изложбе]. Београд, Етнографски музеј (1976) 45. Avec ill.

Narodni nakit iz Hrvatske. [Etnografski muzej Zagreb, 22]. prosinca 1977—15. veljače 1978. (réd. I. VRTOVEC). Zagreb, Etnografski muzej (1978) 20. Avec ill.

J. OROŽEN, *Celjsko zlatarstvo od prvih začetkov do viška v Zlatarni* (rés. allem.: Die Goldschmiedkunst und die Zlatarna in Celje). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 319—366.

V. PAVELIĆ-WEINERT, *Kasnogotička tapiserija s natpisom »Laureolle« u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu* (rés. angl.). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 5—23. Avec 7 fig.

Đ. PETROVIĆ, *Dubrovačko oružje u XVI veku* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 376). — Compte rendu par P. СТАНИЋ, Зборн. рад. Нар. муз. VII (Чачак 1976) 251—252.

Ђ. ПЕТРОВИЋ, *Ваневропско оружје у Историјском музеју на Цетињу.* [Музеји Цетиња. Културно-историјско наслеђе Црне Горе]. Цетиње (1975). — Compte rendu par Ж. ШКОРИЋ, Гласн. Етнографског музеја 41 (Београд 1977) 243—244.

Z. POZNIĆ, *Kabinetski ormarići.* Muzej za umjetnost i obrt 1976—1977. Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 86—87. Avec 2 fig.

D. PRIBAKOVIĆ—M. POPOVIĆ, *Nalazi oružja iz utvrđenja grada Rasa* (rés. angl.: Archeological Finds of Weapons along the locality of the town of Ras Fortification). Vesn. Vojn. muz. 21—22 (Beograd 1976) 25—47. Avec 4 pl.

B. RADOJKOVIĆ, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti* (texte comp. franç.: Les objects sculptés d'art mineur en Serbie ancienne). Beograd, »Jugoslavija«, Muzej primenjene umetnosti (1977) 122. Avec ill.

Б. РАДОЈКОВИЋ, *Филактерији, енаплуци и припојаснице.* (Cfr. Старинар XXVII, 259). — Compte rendu par M. ROGIĆ, Umetnost 52—53 (Beograd 1977) 119.

M. SLABE, *Loška slikana meščanska keramika* (rés. franç.: La céramique peinte de la bourgeoisie de Škofja Loka). Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 55—57. Avec 2 fig. et 4 pl.

Средњовековно стакло на Балкану (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 328). — Compte rendu par I. BARNEA, Studii si cercetări de istorie veche şi arheologie 28, 1 (Bucuresti 1977) 149—152.

I. STOPAR, *Renesančne pečnice s celjskega območja* (rés. angl.: The Renaissance Stove Tiles from the Celje Area). Varstvo spom. XXI (Ljubljana 1977) 63—100. Avec 18 pl.

F. ŠARF, *Lesene strehe v Sloveniji* (rés. angl.: Timber Roofing in Slovenia). Slov. etnograf XXIX (Ljubljana 1976) 53—74. Avec 8 fig.

M. ŠERCER, *Ikonografska analiza prikaza legende o Josipu Egipatskom na sječivu mača u Povijesnom muzeju Hrvatske* (rés. allem.). Zbornik radova. I Kongres Sav. društv. povj. umjetnosti SFRJ (Ohrid 1976) 121—126. Avec 13 fig.

M. ŠERCER, *Izložba oružja Povijesnog muzeja Hrvatske u Grazu.* Vesn. Vojn. muz. 21—22 (Beograd 1976) 159—160.

L. UMEK, *Jatagan v Celjskem pokrajinskem muzeju* (rés. angl.: A yataghan in the Celje district museum). Celjski zbornik 1975—1976 (Celje 1977) 449—466. Avec 13 fig.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HERALDIQUE

P. BLAZNIK, *Še k problematiki loškega grba.* Loški razgl. XXIV (Škofja Loka 1977) 279—280.

С. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина* (rés. franç.: Les émissions monétaires du roi Dragutin, de Vladislav II et du roi Milutin). Старинар XXVII (Београд 1976) 125—150. Avec 10 pl.

A. DORN, *Skupni nalazi srebrnjaka iz XVII i XVIII stoljeća u Tovarniku.* Glasn. slavonskih muzeja 35 (Vukovar 1977) 17—20.

С. ДУШАНИЋ, *Краљ Радослав и Свети Сава. Прилог српској средњовековној нумизматици.* Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975). Београд (1977) 301—312. Avec 1 pl.

К. КЕПЕСКИ, *Рановизантијска остава на бронзени монети од местото Баба кај Прилеп* (rés. angl.: An early Byzantine hoard of bronze coins from the hill Baba at Prilep). Macedoniae acta archaeologica 3 (Прилеп 1977) 181—193. Avec 2 fig. et 5 pl.

I. MIRNIK, *O skupnom nalazu srebrnog novca 15—17. st. u Požegi* (rés. angl.: A hoard of 15th—17th cent. silver coins from Požega). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1977) 20—24.

I. MIRNIK, *Švica, Otočac, SR Hrvatska — skupni nalaz srebrnog novca 14. st.* (rés. franç.). Arh. pregled 18 (Beograd 1976) 158, 205.

I. MIRNIK, *Tradicija numizmatičkog istraživanja u Hrvatskoj* (rés. angl.). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1977) 46—51.

М. ПОПОВИЋ, *Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу* (rés. franç.: La découverte de monnaie du roi Stephane Radoslav dans la forteresse Gradina de Ras). Новопазарски зборн. 1 (Нови Пазар 1977) 37—54. Avec 1 pl.

GRAVURES

В. БОРЧИЋ, *Бакрорез манастира Хиландара из 1743* (rés. franç.: La chalcographie du monastère de Chilandar datant de 1743). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 245—249. Avec 1 fig.

В. КОРАЋ, *Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године* (rés. franç.: Un dessin du monastère Studenica sur une carte militaire autrichienne de 1689). Зограф 7 (Београд 1977) 86—88. Avec 2 fig.

Johann Weichard VALVASOR, *Slava vojvodine Kranjske... z zgodovinsko tipografskim opisom v petnajstih, a v štiri glavne dele razdeljenih knjigah s številnimi črteči in ličnimi bakrorezi* (réd. M. RUPEL). 1. ponatis. [Zbirka Kultura]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1978). XV+365. Avec ill.

П. ВАСИЋ, *Захарија Орфелин и Јакоб Матиас Шмуцер* (rés. franç.: Zaharia Orfelin et Jacob Mathe Schmutzer). Збор. за лик. ум. МС 13 (Нови Сад 1977) 251—259. Avec 1 fig.

Х. ЖЕФАРОВИЋ, *Описаније Јерусалима.* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 338). — Compte rendu par M. ROGIĆ, Umetnost 45—46. Beograd 1976) 103.

INDEX

A

Adamček, J., 191
Adžievski, K., 188
Aleksova, B., 202
Alföldy, G., 179, 196
Aličić, A. S., 188
Alilović, I., 199
Alirejsović, E., 164
Allen, J. S., 162
Andonov-Poljanski, H., 161, 199
Andreev, M., 191
Andreis, J., 171
Andreis, P., 173
Andrejević, A., 202
Andrejević, B., 203
Andrejević-Kun, N., 187
Andrejić, Lj., 161
Andrejić, Ž., 175
Anđelić, P., 173, 188
Anđelić, T., 182, 184, 200
Anić, N., 188
Antić, B., 197
Antoljak, S., 188, 191
Antonić, D., 164
Antonijević, D., 199
Antonov, N., 167
Anuiki, S., 193
Arhiđakon, T(oma), 197
Arndt, M., 196
Arsenijević, V., 171
Aruči, K., 195
Atanacković-Salčić, V., 175, 177
Attinger, P., 181
Avguštin, C., 203
Avsec, A., 174

B

Babić, B., 200
Babić, G., 205, 206
Bačić, B., 175, 176
Badurina, A., 204
Bajalović—Hadži-Pešić, M., 187, 207
Bajamonti, J., 181
Bakalova, E., 205
Balabanov, K., 205
Barački, S., 182
Barbalić, R. F., 169
Baričević, D., 205
Barić, Lj., 164
Barjaktarević, D., 197
Barjaktarević, M. R., 161, 171, 199
Barkova, L. L., 179
Barnea, I., 208
Bartl, P., 189
Basler, Đ., 175, 176, 182
Batorović, M., 164
Batović, Š., 177
Batušić, S., 161
Bauer, A., 164
Bazen, Ž., 171
Bazler, Đ., 188
Beck, H. G., 161
Beckwith, J., 187
Bego, F., 202
Begović, M., 194
Begović, V., 167
Belan, B., 181
Belan, J., 181
Beldedovski, Z., 200
Belec, B., 172
Benac, A., 174, 176, 177
Berić, D., 192
Beritić, L., 204
Bertman, S., 179
Bertoša, M., 191
Berza, M., 188
Bezić-Božanić, N., 192, 207
Bezlaj-Krevel, Lj., 171
Bešlagić, Š., 173, 199
Bianchetti, A., 182
Bianchi-Bandinelli, R., 171
Biljan, F., 163
Birley, A., 179
Birley, E., 179
Bjeladinović, J., 208
Bjelovitić, M., 164
Blagojević, M., 188, 191
Blaznik, P., 164, 208
Bogdanović, D., 193, 196
Bogdanović, S., 161, 163
Bogišić, R., 197
Bogovčič, I., 167
Bogyay, T., von 187
Bohnenkamp, K., 181
Bojanić, D., 195
Bojanovski, I., 182, 185, 200
Bojović, D., 179, 182, 186
Bojović, J. R., 170
Bojović, Z., 197
Bolgar, R., 187
Bolonić, M., 174
Boltin-Tome, E., 185, 200
Bona, I., 177
Borčić, S., 167
Borčić, V., 209
Bosnić, A., 171
Bošković, Đ., 163, 171, 182, 187, 200
Bouzek, J., 177
Bovan, V., 199
Božić, I., 188
Božović, R., 199
Bračić, V., 172
Brank, R., 177
Bregant, T., 175, 204
Breje, L., 187
Brendler, G., 188
Brković, S., 188
Brlić, A. E., 164
Brodar, M., 176
Brozičević, M., 172
Brukner, B., 174, 175, 177
Brukner, O., 182, 200
Brusić, Z., 176, 186
Bugarski, A., 204
Bulat, M., 164, 182, 186, 202
Bulatova, R. B., 196
Burde-Schneidewind, G., 199
Burian, J., 179
Buzalkova, M., 182

C

Calame, C., 181
Cambi, N., 185
Capaldo, M., 193
Carandini, A., 171
Ceka, N., 172
Cermanović-Kuzmanović, A., 182, 186
Cerva, S. M., 197
Christe, Y., 205
Cipico, K., 197
Clark, K., 171
Clauss, M., 161, 186
Cobelj, Š., 164
Cofman, Ž., 174
Collobi, L. R., 172
Corbin, H., 171
Cosmopoulos, A., 181
Cremonesi, A., 188
Crnković, G., 184
Crvčanin, M., 163
Cuculić, I., 170
Curk, I., 168, 179 (v. i Mikl-Curk, I.)
Curk, J., 174, 202, 204
Cuscito, G., 174
Cvek, F., 178
Cvekan, P., 202
Cvetanović, V., 199
Cvetkova, B. A., 195
Cvitanić, A., 194

Č

Čajkanović, V., 200
Čanak-Medić, M., 203
Čarnic, E. M., 193
Čečuk, B., 175

Čejvan, I., 164
Čelanski, T., 198
Čelić, Dž., 174
Čerškov, E., 179
Češka, J., 179
Čizmović, M., 171
Čović, B., 177
Čremošnik, I., 182, 202
Čubelić, T., 198
Čulinović-Konstantinović, V., 172
Čurčić, L., 163, 196

Ć

Ćertić, Lj., 164
Ćirić, J., 180
Ćirić, M., 165
Ćirković, S., 187, 188
Ćorović-Ljubinković, M., 207
Ćuk, R., 195
Ćurčić, S., 202

D

Damevski, V., 182, 183
Mamnjanović, M., 163
Dančević, L., 188
Danilović, J., 194
Dašić, M., 168, 169, 170, 201
Dautova-Ruševljanin, V., 173, 186, 187
Deanović, A., 167, 174
Debeljuh, M., 195
Degmedžić, I., 202
Delinikolova, Z., 207
Deljanin, B., 201
Denić, Č., 195
Deretić, J., 198
Deroko, A., 187
Dihle, A., 181
Dimitrijević, D., 193
Dimitrijević, S., 209
Dinić-Knežević, D., 190, 192
Dobó, A., 186
Dobrašinović, G., 165
Domijan, M., 168
Dorn, A., 182, 209
Dragojević-Josifovska, B., 186
Dragojlović, D., 193, 198
Draško vić, Č., 162
Drljača, D., 168
Dubokovič-Nadalini, N., 192, 193
Duchet, M., 163
Dujčev, I., 193
Dukat, Z., 181, 182, 185
Dular, A., 182
Dular, J., 169, 174
Dulčić, V., 195
Dunjić, 183
Durić, Đ., 204
Durković-Jakšić, Lj., 165, 193, 196
Dušanić, S., 171, 179, 180, 186, 200, 209
Dušanović, Kl., 180
Dymond, D., 163

Đ

Đokić, M., 172
Đorđević, D., 172
Đorđević, I. M., 205
Đorđić, P., 198
Đurđev, B., 189, 194
Đurđev, D., 163
Đurić, B., 185
Đurić, V. J., 171, 205, 206, 207
Đurić, I., 163
Đurić, N., 175
Đurić, S., 205
Đurić-Zamolo, D., 187

Dž

Džaka, B., 199
Džidrova-Makedonska, K., 170
Džumurova-Janjatova, N., 198

E

Eckhart, L., 185
Elerick, Ch., 181
Eman, A. F., 202
Ercegović-Pavlović, S., 200, 202

F

Fazinić, A., 165
Fileki, S., 165
Filip, J., 178
Filipec, Ž., 163
Filipović, N., 189, 192
Filipović, T., 165, 197
Fine, J. V. A., 193
Fisković, C., 192, 200, 204, 205
Fisković, I., 205
Fister, M., 167
Fister, P., 167
Fitz, J., 179
Flod, I., 199
Foretić, V., 189
Fortis, A., 171
Frangeš, I., 170
Franičević, M., 198
Frejdenberg, M. M., 191
Frejzer, Dž. Dž., 171, 199
Frischler, K., 189
Fučić, B., 187, 205

G

Gabelić, A., 189
Gabelić, S., 205, 206
Gabričević, B., 203
Gabrovec, S., 177
Gal, Đ., 191
Galanjina, K., 179
Galić, P., 161
Gallart, C. B., 189
Galli, L., 174
Gantar, K., 181, 182
Garašanin, D., 177, 178, 179
Garašanin, M., 175, 177, 178
Gardašević, B., 193
Gavela, B., 163, 178, 179
Gavrilović, N., 192
Gavrilović, S., 189
Gazić, L., 197, 198
Georgijević, S., 198
Gerersdorfer, V., 198
Gerasimova-Tomova, V., 186
Gestrin, F., 168, 189, 192, 193
Glas, A., 194
Glavičić, B., 198
Glazer, J., 196
Gligorijević-Maksimović, M., 205, 206
Glišić, J., 175
Glogović, D., 178
Glotz, S., 166
Gorenc, M., 182, 183
Grafenauer, B., 161, 189
Grah, I., 189
Granada, S., 172, 174
Grassl, H., 179
Grbelja, T., 170
Grickat, I., 198
Grković, M., 162, 197
Grljušić, I., 192
Grosinger, T., 170
Gross, M., 161, 163
Grozdanić, S., 165, 198
Grozdanović-Pajić, M., 196
Grubišić, S., 174
Guillou, A., 187, 195
Guldescu, S., 189
Gunjača, S., 165
Gunjača, Z., 200
Gušić, M., 207
Gušić, S., 185
Guštin, M., 173, 178

H

Haase, C. P., 196
Hadermann-Misguich, L., 206
Hadži, D., 178
Hadžibegić, H., 195
Hadžijahić, M., 189, 193
Halfmann, H., 180
Hamm, J., 197
Han, V., 207
Handžić, A., 172, 187, 200
Hardi, A., 178
Harej, Z., 175, 177
Harisijadis, M., 168, 197
Hasanagić, E., 165
Havelka, N., 165
Heliodor, 181
Herm, G., 180
Hessel, A., 171
Hetzer, A., 188
Hirmer, M., 188
Homer, 181
Hölschner, T., 185
Holtheide, B., 161
Horecky, L., 165
Hörmann, St., 161
Horvat, A., 165, 167, 187, 208
Horvat-Šavel, I., 165
Horvat, Z., 204, 208
Hošek, R., 184
Hrabak, B., 189, 191
Hrala, J., 169
Hranjec, S., 171
Huljić, V., 189
Hunjak, Đ., 161

I

Ilandžik, H., 189
Ilievski, P. H., 181, 187
Imamović, E., 180, 183, 184

Imamović, M., 187
Irmscher, J., 180, 181
Ivanišević, M., 205
Ivanković, M., 196
Ivanovski, V., 161
Ivić, R., 197
Ivković, M., 161

J

Jaczynowska, M., 184
Jakić-Cestarić, V., 195
Jakobson, A., 203
Jakovljević, B., 168
Janakievski, T., 184
Janc, Z., 197
Janjić-Černjavski, Z., 204
Janković, Đ., 175, 200
Janković, M., 175, 200
Janša-Zorn, O., 171
Jašmakovski, B., 168
Jedrzejewska, H., 167
Jeremić, D. M., 172
Jerković, V., 198
Jerman, M., 178, 183
Jevtić, A., 193
Ježić, D., 170
Jéquier, J-P., 176
Joánovics, S., 175
Johne, K-P., 180
Jovanović, A., 184, 187
Jovanović, B., 174, 178
Jovanović-Stipčević, B., 198
Jovanović, J. V., 172
Jovanović, M., 161
Jovanović, N., 161
Jovanović, S., 163
Jovanović, V. S., 200, 208
Jovašević, D. D., 200
Jovović, V., 162
Jugović, M. R., 174
Jurišić, A., 201
Jurkić, M., 168, 169, 170
Jurkić, V., 168, 170, 183, 185, 186, 188, 195
Jurkić-Girardi, V., 183
Jurković, I., 165

K

Kajmaković, R., 172
Kajmaković, Z., 206
Kalezić, D. K., 198
Kalčić, S., 172
Kalić, J., 189, 201
Kämpfer, F., 190, 206
Kampuš, I., 174, 191
Kandler, M., 183
Kandler, P., 195
Karaman, I., 174
Karan, M., 202
Kasandrić, I., 189, 194
Kašić, D., 193
Katičić, R., 178, 181
Kavkaleski, I., 167
Kažić, D., 165
Keckarovski, P., 167
Kečkemet, D., 167, 204
Kepeski, K., 209
Karamidžiev, A., 180
Kerti, B., 187
Kilian, Kl., 175, 178
Kilibarda, N., 199
Kisas, S., 206
Kiss, A., 183
Kitanoski, B., 176, 177
Klaić, N., 189, 191
Klen, D., 189, 194, 195
Knez, T., 165, 178, 183
Knežević, S., 162
Knific, T., 201, 202
Koco, D., 196
Kojić, B., 204
Kojić-Slapšak, S., 181
Kokalj, F., 163
Kolendo, J., 180
Kolonomos, Ž., 198
Kolumbić, N., 189, 190, 198
Kolšek, V., 183, 184
Komadinić, S. M., 165, 166
Komorovský, J., 200
Kondić, V., 179, 201
Koneski, B., 169, 192, 194, 198
Konstantinović, Lj., 165, 169
Korać, V., 188, 203, 205, 209
Koraćević, D., 183 (v. Кораћевић, Д.)
Koren, V., 165
Kornakov, D., 205
Koropec, J., 187, 190
Korošec, P., 169, 200, 202
Korošec, V., 163, 164, 180, 184
Korsunskij, A. R., 191
Kos, P., 178, 185
Kosidovski, Z., 171
Kosorić, M., 173
Kostić, D., 200
Kostić, J., 170
Kostić, P., 166
Kostić, V., 190
Kostrenčić, M., 195
Košak, S., 183
Košar, J., 182
Košuta, L., 188
Kotula, T., 180
Kovačević, B., 193
Kovačević-Kojić, D., 188
Kovačević, J., 188, 190, 201, 202
Kovačević, M., 200, 201, 204
Kovijanić, P., 192
Kraljević, G., 185, 200
Kraljić, V., 195
Krasavina, C. K., 190
Kravar, M., 181
Krekić, B., 190
Krestić, V., 164
Kretzenbacher, L., 206
Kriste, Đ., 172
Krizmanich, V., 184
Križnar, N., 173
Krnel-Umek, D., 173
Krstić, Đ., 194
Krstić, S., 198
Kruhek, M., 165, 166, 195
Kučar, M., 185
Kukec, V., 171
Kumaniecki, K., 181
Kumbaradži-Bogoević, L., 204
Kushevica, Sh., 169
Kurelac, M., 190
Kurent, T., 185, 203
Kuzmanović, M., 170

L

Labaš, J., 208
Lađevac, Lj., 166
Lalović, A., 183
Lazarević, R., 166
Lazarovics, Gh., 176
Lastrić, F., 193
Leben, F., 176
Leković, V., 178
Lemerle, P., 195
Lentić, I., 203, 208
Lentić-Kugli, I., 164, 191, 204, 206
Leovac, S., 190
Levi-Strauss, C., 174
Lihačev, D. S., 196
Lisac, J., 170
Lolić, A., 162
Loretto, F., 181
Lörincz, B., 180
Loos, M., 193
Loriot, X., 161
Lovrenčić, Z., 188
Lučić, J., 163, 191
Ludwig, E., 162
Luetić, J., 191
Lúk, A., 189

Lj

Ljubinković, M., 202, 206 (v. i Čorović-Ljubinković, M.)
Ljubinković, N., 199
Ljubinković, R., 206
Ljubojević, D., 166
Ljubović, A., 163, 164, 172

M

Madas, D., 201
Madžar, B., 166
Maguire, H., 206
Majnarić-Pandžić, N., 177
Makarović, M., 208
Maksimović, J., 205
Maksimović, Lj., 164, 187
Malenko, V., 202
Malez, M., 174
Malinar, H., 167
Manančikova, N. P., 191
Mandić, N., 162
Mandić, O., 191
Mandić, S., 200
Maneva, E., 187
Mano-Zisi, Đ., 201
Marabini Moevs, M. T., 187
Marasović, T., 168
Marcillet-Jaubert, J., 180
Marcovich, M., 181, 182
Mareš, F. V., 197
Margetić, L., 181, 184, 195
Maricki-Gađanski, K., 198
Marić, Z., 175, 178
Marijanović, B., 177
Marin, E., 169, 180, 181
Marinis, R de., 177
Marinković, R. M., 199
Marinov, V., 208
Marjanović-Vujović, G., 201, 202, 208
Marjanović, M., 166
Marković, M., 200
Marković, R. Ž., 174

Marković, S., 172
Marković, S. D., 203
Marković, Z., 177, 201
Maroević, I., 168, 203, 204
Martin, P. H., 185
Martinović, J., 166, 195
Marušić, B., 169, 170, 183, 188, 203
Maškin, N. A., 180
Maštrović, V., 162, 164
Matejčić, M., 169
Matejčić, R., 186, 201, 208
Matejka, L., 193
Matić, V., 203
Matić, V., 171
Matkovski, A., 195
Matthews, P., 182
Mavar, Z., 167, 168
Mažuran, I., 174
Maxwell-Stuart, P., 182
Medaković, D., 162, 206
Medar, M., 188
Meder, J., 185
Medini, J., 184
Mehdiu, F., 164
Mihail. P., 197
Mihajlović, V., 163, 193
Mihaljčić, P., 190, 198, 207
Miheličč, D., 169, 190
Mihovilić, K., 178
Mijović, P., 174, 197, 204, 206
Mikac, J., 192
Mikić, Ž., 174
Mikl-Curk, I., 168, 173, 183, (v. Curk, I.)
Mikulčić, I., 183, 203
Miletić, D., 163, 173
Miletić, N., 201, 202
Milinović, Š., 173
Milojčić, V., 173, 174, 175
Milošević, D., 166, 206
Milošević, M., 173, 190
Milošević-Đorđević, N., 163
Milotti, D., 166
Milutinović, K., 162, 164, 190
Miljković-Pepek, P., 168, 188, 206
Minichreiter, K., 175
Minić, D., 200, 201
Minoski, M., 193
Mirdita, Z., 172
Mirković, L., 188, 197
Mirković, M., 180, 186
Mirnik, I., 162, 185, 209
Miroslavljević, V., 175
Mitić, I., 190, 194
Mitrović, J. D., 198
Mlakar, Š., 183, 185
Mlinarič, J., 169, 188
Moačanin, F., 196
Mohorovičić, A., 173
Momčilović, O., 166
Mommsen, Th., 172
Montet-White, A., 176
Morris, J., 180
Moscy, A., 186
Mošin, V., 197
Moškon, M., 166, 208
Moucha, V., 177
Mouriki, D., 206
Mrkobrad, D., 201
Mrozek, S., 186
Muftić, T., 163
Muhić, L., 185
Mujezinović, M., 196
Mujić, M. A., 198
Munić, D., 162, 169, 171
Mustrakinski, D., 166

N

Nadris, J., 176
Nalbani, H., 172
Nametak, F., 164, 189
Naumov, E. P., 191
Nebehay, S., 178
Nedeljković, B. M., 194
Nedeljković, O., 197
Nedić, V., 199
Nešković, J., 203, 204
Neubert, O., 180
Nevenić-Grabovac, D., 198
Nikolajević, I., 162, 164, 197, 205
Nikolanci, M., 192
Nikolić, M., 192
Nikolić, O., 166
Nikolić, R., 206
Nikolić, I., 199
Nikolovska-Rasolkoska, Z., 203
Nikolovski, A., 168
Nikuljska, N., 183
Nilević, B., 173, 190
Novak, G., 190
Novak, S. P., 192
Novak, V., 164
Novaković, R., 163, 188, 190, 194
Nurudinović, B., 162

O

Oakeshott, W., 185
Obad, S., 173
Odavić, Đ., 166, 175, 176
Orahovac, S., 199
Oreb, F., 168
Orožen, J., 208
Ortakov, D., 194
Osmuk, N., 183
Osole, F., 176
Ostanek, F., 192
Ostojić, U., 161
Ostrogorski, G., 192
Otorepec, B., 196
Ožinger, A., 164

P

Pahić, S., 177, 183,186
Palavestra, V., 164
Panić, D., 206
Panić-Ljubisavljević, M., 182
Panofski, E., 172
Panov, B., 190
Pantelić, N., 170, 172, 200
Pantić, M., 199
Papachryssanthou, D., 195
Papazoglu, F., 180, 186
Parović-Pešikan, M., 177, 180, 183, 187
Parry, A. M., 182
Pašić, R., 178
Paškvalin, V., 185, 186, 187
Pašuto, V. T., 194
Pavelić-Weinert, V., 208
Pavković, N. F., 200
Pavličević, D., 190, 204
Pecinjački, S., 190, 196
Pehak, C., 172
Pejaković, M. Đ., 173
Pelidija, E., 189
Perak, M., 173
Perillo, F. S., 198
Perišić, S., 175
Peročević, O., 201
Pešić, M., 174
Pešikan, M., 163 (v. Parović-Pešikan, M.)
Petersen, L., 180
Petković, S., 206
Petricioli, I., 189, 197, 205
Petrić, N., 162, 175, 176, 179, 183, 192
Petris, S., 194
Petrov, K., 185
Petrov, J., 168, 206
Petrova, E., 179
Petrović, Đ., 208
Petrović, I., 197
Petrović, J., 175
Petrović, M. M., 194
Petrović, M., 200, 201
Petrović, M., 182
Petrović, P., 180, 186
Petrović, R., 182, 200
Petrović, R., 169
Petru, R., 184, 187
Petruševski, M., 182
Piletić, D., 185
Piplović, S., 201
Planić-Lončarić, M., 204
Planina, F., 192
Platon, 182
Plemić, V., 166
Plesničar, Lj., 187
Plesničar-Gec, Lj., 186, 187
Pleše, B., 204
Pleterski, A., 163, 189
Pogačić, V., 166
Pogačnik, J., 198
Polenaković, H., 169
Pollitt, J., 180
Pop-Lazić, P., 201
Popović, T., 196
Popović, D. S., 197
Popović, J., 194
Popović, Lj., 180
Popović, M., 201, 203, 208
Popović, M., 188, 198
Popović, M., 196
Popović, O., 165
Popović, P., 178, 179
Popović, V., 201
Popović, V., 206
Poznić, Z., 208
Prelog, M., 172, 204
Pribaković, D., 208
Prijatelj, K., 207
Prohić, K., 174
Prosper Novak, S., 198
Pščulkovska-Simitčiev, J., 162
Pucko, V., 205
Puratić, Ž., 198
Puš, I., 178
Pušić, I., 188, 190, 201

Q

Quien, G., 168

R

Radenković, R., 200
Radmili, A. M., 175, 176
Radojčić, S., 190, 192, 206, 207
Radojević, A., 166
Radojković, B., 208
Radovanović, J., 197, 207
Radulić, K., 168
Ragghianti, C. L., 172
Rajkov, B., 198
Rajkov, M., 190
Rapanić, Ž., 162, 192, 203
Rappoport, P., 203
Rasel, B., 172
Rasolkoska-Nikolovska, Z., 206
Ratkoš, P., 194
Raukar, T., 190, 192
Raunug, B., 175, 184, 201
Ređep, J., 198
Rendić-Miočević, D., 178, 182, 184, 186
Rendžov, M., 181
Restle, M., 207
Rihtman, C., 172
Rogić, M., 170, 188, 203, 208, 209
Roksandić, D., 204
Roman, P. L., 177
Rukavina, D., 174
Rupel, M., 209
Russu, I. I., 186
Rybář, M., 162

S

Sallelas, P. D. P., 188
Samardžić, R., 162, 190
Sanev, V., 175, 176, 177
Savić, O., 173
Sazdov, T., 192
Scharpé, J., 197
Schneider, J., 182
Schwabedissen, H., 174
Schwartz, E., 207
Sedaj, E., 179, 181
Sedej, I., 168, 204
Seferović, N., 163
Sekulić-Gvozdanović, S., 168
Senčar-Čupović, I., 193
Sigunov, A., 166
Simić, P., 194
Simoniti, V., 190
Simonović, Đ. R., 204
Simoska, D., 175, 176, 177
Sindik, D., 195, 196, 197
Sironić, M., 182
Sivec-Rajterić, I., 181
Sivrić, M., 166, 196
Skovran, A., 193
Slabe, M., 164, 166, 184, 186, 209
Slapšak, B., 180, 182, 186
Slaveva, L., 199
Slipičević, F., 191
Smailagić, N., 172
Smailović, I., 163
Smičiklas, T., 195
Smiljanić, F., 174
Sokač-Štimac, D., 175, 184, 201
Sokol, V., 196
Sokolovski, M., 192
Sore, A., 192
Spaho, F. Dž., 166, 195
Sparavalo, Lj., 202
Spasić, N., 199
Spremić, M., 164, 170, 189, 190, 191, 198
Srejović, D., 172, 175, 178, 202
Stagličić, M., 204
Stanić, R., 162, 164, 171, 187, 188, 203, 206, 208
Stanić, S., 173
Stanisavljević, M., 199
Staniševa, T., 168
Stanković, J., 170
Stanojčić, Ž., 163
Stanojević, G., 190
Stanojević, Lj., 166
Stanojević, O., 195
Stanojević, Z., 176
Starè, V., 179, 201
Stefanović, D., 194
Stefoska-Vasiljeva, Lj., 197
Stipčević, A., 162, 166, 173, 179
Stipišić, J., 190, 195, 196
Stojančević, V., 164
Stojanović, P. Đ., 195
Stojanović, D., 187
Stojić, V., 188
Stopar, I., 168, 174, 190, 204, 208
Strazimiri, B., 172
Strbašić, M., 174
Strčić, P., 170, 174
Strmčnik-Gulić, M., 184
Subotić, G., 207
Suić, M., 179, 180
Sundhaussen, H., 170
Susini, G., 186
Svoljšak, D., 169, 176, 179, 201
Svoronos, N., 195
Szekeres, L., 201
S. G., 164

Š

Šagi-Bunić, T., 199
Šakota, M., 193, 206
Šakota, S., 163
Šamšalović, M., 195
Šanjek, F., 194
Šarf, F., 208
Šarlah, Lj., 204
Šašel, A., 180
Šašel, J., 162, 163, 172, 179, 180, 181, 185, 186
Šašel-Kos, M., 186
Šaulić, J., 165
Šćepanović, Ž., 206
Šerbelj, F., 205
Šercelj, A., 174
Šercer, M., 208
Šesnić, V., 166
Šidak, J., 194
Šimundić, M., 199
Šišević, I., 190
Škalamera, Ž., 167, 196
Škorić, Ž., 208
Škrivanić, T., 173, 191, 201
Šlemić, L., 193
Šmalcelj, M., 201
Šonje, A., 174, 186, 203
Šonje, Š., 169, 199
Šolta, J., 163
Šribar, V., 168, 201
Štalj, I. V., 194
Štavljanin-Đorđević, Lj., 199
Štrkalj, V., 173
Štrukelj, P., 166, 171, 173
Štupar-Šumi, N., 168
Šubić, Z., 186
Šumi, N., 172 (v. Štupar-Šumi, N.)
Šuput, M., 203, 205
Švelec, F., 199

T

Tadić, J., 196
Talbot-Rice, D., 188
Tarasjev, A., 199
Tasić, D., 187, 207
Tasić, N., 174, 175, 177
Tatić-Đurić, M., 207
Tatić, V., 170
Teržan, B., 179
Timotijević, S. T., 200
Todić, B., 197, 207
Todorović, D., 207
Todorović, J., 175, 177
Tolstoj, N. I., 199
Tomasović, M., 199
Tomašević, T., 184
Tomazo-Ravnik, T., 174
Tomić, A., 173
Tomić, G., 201, 207
Tomoski, T., 201
Tomović, G., 196
Torelli, M., 181
Tošić, Đ., 190
Tóth, E., 181
Toth, I., 184
Tošić, Đ., 190, 191, 192, 201
Trajković, Č., 178
Trajković, D., 170, 178
Trajkovski, J., 207
Trako, S., 197
Trbuhović, V., 176, 177, 179
Trećakov, S., 162
Trifunoski, J. F., 172, 173, 200, 202
Trifunović, Đ., 199
Truhlar, F., 173
Tsitouridou, A., 171
Tutundžić, S., 169

U

Ugrinova-Skalovska, R., 194, 199
Ullrich, H., 169
Ulmer, G., 191
Umek, L., 208

V

Valič, A., 173, 184, 204
Valvasor, J. W., 209
Vandenberg, Ph., 181
Vasić, M. R., 185, 186
Vasić, M., 204
Vasić, P., 161, 167, 209
Vasić, R., 175, 177, 178, 179, 180, 185
Vasiljević, M., 173, 176, 179
Vego, M., 191
Veličković, M., 183
Velimirović-Žižić, O., 184
Velkov, V., 181
Vergilius, P. M., 182
Veselinov, I. V., 197

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

Vlahović, P., 167, 173
Vidman, L., 181
Vikić, B., 184
Vincenti, L., 181
Vinski, Z., 181
Voje, I., 164, 169, 192, 195
Vorländer, K., 172
Vovko, A., 171
Vranić, M., 175
Vratović, V., 162
Vrišer, S., 205, 207
Vrsalović, D., 167
Vrtovec, I. ,208
Vucinich, W. S., 202
Vuga, D., 184
Vuk, M., 167
Vukadin, O., 202
Vzdornov, G., 207
V. N., 164

W

Wachtel, K., 181
Waiblinger, A., 187
Waldhauser, J., 179
Walter, Ch., 197, 207
Wardle, K. A., 179
Wasowicz, A., 183
Weber, V., 186
Wilkes, J. J., 172
Winner, I., 173

X

Xyngopulos, A., 197

Y

Yourukova, Y., 179

Z

Zachar, L., 179
Zadnikar, M., 174, 203, 205
Zanetić-Veber, M., 167
Zaninović, M., 183, 203
Zdraveva, M., 195
Zečević, S., 167, 169, 171, 208
Zelenika, A., 203
Zirdum, A., 193
Zirojević, O., 192, 202
Zlamalik, V., 167
Zlatar, B., 187
Zlatar, Z., 191
Zlatanović, M., 162
Zloković, I., 171, 192
Zorn, T., 169
Zotović, Lj., 184
Zupančič, M., 186
Zwitter, F., 164

Ž

Žbona-Trkman, B., 170
Ždralović, M., 195
Žefarović, H., 209
Žeravica, Z., 176, 184, 202
Žic Rokov, I., 174
Živković, R., 187, 192, 194
Živojinović, D., 192
Živojinović, M., 194, 195
Žontar, J., 195